ראובן אהרוני

יהודי עדן

קהילה שהיתה

בהוצאת הנדיב מר סיימון חיים שלום, ישראל, התשס"ז

ראובן אהרוני

יהודי עדן

קהילה שהיתה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

בהוצאת הנדיב מר סיימון חיים שלום, ישראל, התשס"ז

"זנתתי להם בביתי יד ושם"

מהדורה שלישית זו יצאה לאור בשנת התשס"ז באלף עותקים
ביוזמת מר סיימון חיים שלום לזכר הוריו ובמלאת 40 שנה לפטירתם
ולזכר אחיו גבריאל חיים שלום ז"ל.

הרב חיים שלום ז"ל

מאבותיה הרוחניים של הקהילה היהודית בעדן,
אשר שימש חזן הקהילה בבית הכנסת ע"ש שמואל נסים.
נלב"ע ג' כסלו התשנ"ט

אשתו – מרים חיים לבית עזואד ז"ל

אשר חיתה עזר כנגדו הצטיינה ביצניעותה במוסריותה הגבוהה
ובהקפדה על ההלכות היהודיות ואורחות הקהילה.
נלב"ע י"ז תשרי התשנ"ח

ולזכר

אחיו – המנוח גבריאל שלום ז"ל,

אשר תרם לקהילה העדנית, בעזרתו ובנדיבותו כי רבה.
נלב"ע י"ט טבת התש"ס

מהדורות שניה ושלישית של ספר זה
הופיעו באלפיים עותקים בנדיבותה של הגב' ארנונה שלום
אלמנת המנוח גבריאל שלום ז"ל,
ילדיהם אייל אילן ורונן, ואחיו הנדיב מר סיימון חיים שלום
חולקה חינם לבני הקהילה
להנצחת עברה המפואר של קהילת יהודי עדן.

יהודי עדן:
קהילה שהיתה

ספר זה מוקדש לזיכרם ולעילוי נשמתם של:

הורי, משמור ומזל אהרוני, שדמותם שימשה לי מקור השראה לכתיבת ספר זה.

בנין מנחם מיסה (נשיא קהילת יהודי עדן)

הרב יעקב מנזלי ואשתו ברכה (חמי וחמותי); מנצור אהרוני (דודי);

הרב יחיא אברהם (הרב הראשי האחרון של קהילת יהודי עדן);

לאה קנזן (אשתו של טלאב עואץ' קנזן יצ"ו);

מרים וחיים שלום חיים (חזן בית-הכנסת שמואל נסים בעדן, בשנים 1950-1964); מסטר מאיר שלום;

שמואל וברכה סלמן; דוד וצולטנה אברהם; ציון ורחל נסים;

מנחם ישועה; יוסף ומזל מהלא; חנה ושלמה מנצור סאלם;

משומר בן-טוב מיסה (נשיאה האחרון של קהילת יהודי עדן);

חללי פרעות 1947, ובכללם אחי, משה, שנרצח בדמי ימיו (בן שלוש היה במותו).

והיו הם זכרון לפני ה' תמיד

תוכן העניינים

הקדמה 3

מבוא כללי: מושבת הכתר הבריטי — עדן 6

פרק א: לשאלת עתיקותה של הקהילה היהודית בעדן: 16

1. קדמוניות 16
2. חקר המצבות בעדן 18

פרק ב: יהודי עדן בימי הביניים: 34-22

1. מקורות הגניזה הקאהירית ביחס ליהודי עדן 22
2. מנהיגות הקהילה בתקופת הגניזה 25
3. גזירת שמד על יהודי עדן ותימן 28
4. חשיבותם ומיגבלותם של מקורות הגניזה 30
5. היצירה הרוחנית: מדרש הגדול 32

פרק ג: יהודי עדן ערב הכיבוש הבריטי: 41-35

1. מקורות מוסלמיים 35
2. עדן במאות הט"ו-י"ז 37
3. עדן תחת שלטונה של לחג' 38
4. שנים אחדות לפני הכיבוש הבריטי 40

פרק ד: הכיבוש הבריטי והתמורות במעמדם החברתי והכלכלי של יהודי עדן 53-42

1. עם הכיבוש הבריטי 42
2. היחסים בין הקהילה לשלטונות הבריטיים 43
3. התמורות במעמדם של היהודים בעדן 46
4. גידולה המספרי של הקהילה 49
5. הפרעות ביהודי עדן בשנת 1872 50

פרק ה: המוסדות הקהילתיים של יהודי עדן: 66-54

1. המצב לפני הכיבוש הבריטי 54
2. התמורות לאחר הכיבוש: ר' משה חנוך 56

3. בתי־הדין בעדן 61
4. ר' יצחק הכוהן 61
5. הרב משומר בן שמואל נסים 63
6. אברהם ערוסי על יהודי עדן 64

פרק ו: הנשיאות — האגדה לבית מיסה: 91-67
1. מנחם מיסה: מייסדה של הנשיאות 67
2. הנשיא בנין מנחם מיסה 70
3. בנין ויהודי תימן 78
4. הנשיא בנין בעיני קהילתו 81
5. פרטים על חייו האישיים של הנשיא 84
6. נספחים 87

פרק ז: התמורות בתקופת נשיאותו של סלים מנחם מיסה: 120-92
1. המגעים עם התנועה הציונית 92
2. המועדון היהודי הראשון בעדן 96
3. שליחותו השנייה של ד"ר אריאל בן־ציון לעדן 99
4. ייסוד משרד־עלייה בעדן 101
5. ביקורם של אגרונסקי וטביב בעדן ודוחותיהם 106
6. דו"חו של טביב 109
7. היחלצות יהודי עדן לעזרת הפליטים 112
8. נספחים 114

פרק ח: פרעות 1932: 148-121
1. מבוא כללי 121
2. גירסתם של יהודי עדן 122
3. גירסתם של השלטונות 126
4. גירסות אחרות 129
5. השלכותיהן הכלליות של הפרעות 133
6. תביעת יהודי עדן לפיצויים על נזקי הרכוש ותוצאותיה 134
7. פרשת גירושם של תימנים מעדן 135
8. נספחים 139

פרק ט: התמורות לאחר פרעות 1932 ועד סוף שנות השלושים: 183-149

1. עירעור ביטחונם של יהודי עדן וההתעוררות לעלייה 149
2. יחסם של השלטונות בעדן לפליטים היהודים מתימן 158
3. מאבקם של יהודי עדן לאשרות עלייה 163
4. ביקורם של ד"ר סנטור ובכר בעדן 166
5. ביקורו של יהושע בכר בעדן 168
6. המצב הפוליטי והחברתי בעדן בשנות השלושים 173
7. פזורי יהודי עדן ותימן באסמרה 176
8. נספחים 178

פרק י: תמורות בחינוך היהודי בעדן: 242-184

1. גישושים ראשונים 184
2. יוזמותיה של אגודת אחים (AJS) 185
3. תכניתו הלימודית-חינוכית של שמואל יוסף ישועה (1863-1912) 188
4. יום טוב צמח ושמואל יבנאלי על החינוך היהודי בעדן 195
5. ייסודו של בית-הספר העברי ע"ש המלך ג'ורג' 198
6. תמורות בהתפתחותו של בית-הספר ע"ש המלך ג'ורג' 200
7. המשבר הכלכלי והפנייה לתמיכה ממשלתית בחינוך היהודי 205
8. דו"ח פרופ' פרנקל על החינוך היהודי בעדן 210
9. חינוך הבנות בעדן: המורה חנה וינברג 212
10. המורה אהבה חיותמן 220
11. המורה מרים בת חכם יהודה 223
12. גדוד הצופים העברי בעדן 227
13. בית-הדפוס של יהודי עדן 231
14. נספחים 232

פרק יא: חילופי גברי במשרד העלייה בעדן: 264-243

1. מינויו של ארמנדו נסים למיופה-כוח הסוכנות 243
2. רעיון חוות ההכשרה לפליטים התימנים וגורלו 249
3. המאבק על רשיונות העלייה בין עדנים לתימנים 252
4. המצוקה לנוכח המחסור החמור ברשיונות עלייה ותגובת השלטונות .. 254
5. מחנות פאיוש ומצעביין 259
6. נספחים 264

פרק יב: התמורות, שהתחוללו בעיקבות בוא השליחים-המדריכים (1945-1947) 265-310
1. שליחותו של עובדיה טוביה וייסוד תנועת החלוץ 265
2. תגובת מנהיגות הקהילה לפעילותו של השליח 272
3. הזעזוע בקרב הקהילה: מרד הנוער במנהיגותו 274
4. הרחבת מסגרתה והגברת פעילותה של תנועת החלוץ 282
5. המאבק על הציר לקונגרס הציוני הכ"ב 287
6. פשיטת משטרת עדן על פליטים תימנים וגירושם 290
7. תכניתם של השלטונות להחזרתם של הפליטים לתימן ושיקומם שם . 293
8. דו"חו של מינדל על הפליטים בעדן 296
9. נספחים 298

פרק יג: שואת הדמים של דצמבר 1947 והשלכותיה המקיפות: 311-365
1. בעיקבות החלטת האו"מ על הקמת מדינה יהודית 311
2. מינויו של השופט־החוקר טרסטד ודו"חו 316
3. המצב בשיך עות'מאן 321
4. מסקנות השופט טרסטד והשלכותיהן 322
5. הקהילה היהודית לאחר הפרעות 325
6. הלחץ על הקהילה להתנער בפומבי מזיקתה לציונות 333
7. תביעות הפיצויים של יהודי עדן והמלצות השופט המיוחד 342
8. גורל המלצותיו של השופט 346
9. יחסה של ממשלת עדן למחנה "חאשד" ("גאולה") לאחר הפרעות .. 350
10. סגירתו של המחנה 353
11. נספחים 357

פרק יד: מצב יהודי עדן בשנות החמישים והשישים: .. 366-392
1. התמורות במעמדה של הקהילה, שנותרה לאחר העלייה הגדולה 366
2. החינוך היהודי בשנות החמישים והשישים 272
3. התמורות במצבה הפוליטי של עדן והשלכותיהן 375
4. הנסיון לפרוע ביהודים בסוף שנת 1958 379
5. נטישתם של אחרוני הקהילה את עדן 383
6. נספחים 384

פרק טו: מחיי היום-יום של יהודי עדן: 416-393
1. הרובע היהודי בעדן 393
2. חגים ומועדים 398
3. ממנהגי התפילה של שבת ויום טוב בעדן 403
4. 'פצל', עלייתו הראשונה של ילד לתורה 404
5. ממנהגי האבלות 405
6. תמורות בחייה ובמעמדה של האשה 408
7. אחרוני הרבנים בעדן 415

פרק טז: התמורות במנהגי הנישואין: 434-417
1. האירוסין 417
2. הנישואין 418
3. החגיגות הכרוכות בכלה 428
4. הביקורת על מנהגי הנישואין והגירושין בעדן 432

אפילוג 244-434

ביבליוגרפיה 443

אינדקס 448

English Synopsis ..... xii-i

הקדמה

לפני כשש שנים מסרתי לעיונו של מו"ר פרופ' שלמה דב גויטיין ז"ל שני פרקים מכתב־היד של ספרי על יהדות תימן (יצא לאור, באנגלית, בשנת 1986 ע"י אוניברסיטת אינדיאנה). פרופ' גויטיין עודדני להשלים את כתיבת הספר, אך הפציר בי ליטול על עצמי (במיוחד משום היותי יליד עדן) את המשימה לכתיבת ספר על יהדות עדן. קהילה זו, הדגיש הוא, לא זכתה עדיין למחקר מקיף וממצה כיתר קהילות ישראל: כל מה שנכתב עליה אינו יוצא מגדר קטעי ידיעות ופתותי תגליות. תולדותיה ובחינות שונות בחייה — ערפל חתולתם, סתומים וחתומים בדפי תעודות ומיסמכים בארכיונים שונים, המצויים בפינות שונות בעולם. ואמנם לאחר שהשלמתי את כתיבת ספרי על יהדות תימן, החלטתי להחלץ למשימה זו, כעצתו של מו"ר, ובעידודו של פרופ' יהודה רצהבי יבל"ט, שגם הוא הדגיש את חשיבותה של המשימה. אציין בסיפוק רב, כי החיטוט בתולדות קהילתי ובמסורת אבותי חיבב עלי את המלאכה, והגביר את התעניינותי בנושא. לצערי הגדול, לא זכיתי להראות את פרי מחקרי זה לפרופ' גויטיין ז"ל, אך זכיתי להקדיש לו כאות הוקרה על תרומתו העצומה לחקר בחינות שונות של היהדות, ובכלל זה יהדות תימן, כרך ט' של ה־*Hebrew Annual Review*, פרי עריכתי.

עדן נתרוקנה כליל מתושביה היהודים. שרידי הקהילה נטשוה בשנת 1967, ביחד עם אחרוני הצבא הבריטי, וחוץ משניים־שלושה מומרים, לא נשאר שם אף יהודי אחד לפליטה. כל יהודי עדן שתולים זה מזמן באדמות אחרות, בעיקר בישראל ובאנגליה. תכליתו של ספר זה היא להפנות אלומות אור אל בחינות שונות בחייה של קהילת יהודי עדן, לעמוד על ייחודה ומהותה, ובכלל זה התפקיד המכריע, שמילאה בקליטתם של עשרות אלפי יהודי תימן ובעלייתם לארץ. כידוע, שימשה עדן, במיוחד מאז כיבושה ע"י הבריטים, כשער היחיד של יהודי תימן לארץ.

עיקר צפונותיה של קהילה זו נחשפו מגנזי תעודות ומסמכים, שדליתי בשלוש שנות חיפוש נמרץ, ובכלל זה שנת שבתון, מספריות ומארכיונים שונים. ברשותי אוסף של למעלה מ־800 מסמכים, שרובם ככולם לא ראו אור עד כה. רובם של המסמכים הללו ראויים לפירסום, אלא שיריעת ספר זה קצרה מהשתרע. משום כך, הבאתי אך מסמכים נבחרים מאוסף זה, במלואם או בחלקם, בגוף הטקסט של

הספר או כנספחים לפרקים. השתדלתי גם לדלות ידיעות המתייחסות לעדן מספרים ומאמרים, וזאת כדי לרקום תמונה מקיפה, רצופה ומגובשת ככל האפשר של בחינותיה השונות של הקהילה היהודית בעדן. מובן שספר זה אינו מתיימר למצות את הכל, אף לא את החומר התעודתי הרב המצוי בידי. היריעה היא גדולה ורחבה, ורבים יוכלו עוד להתגדר בביקעה זו ולהאירה מפינותיה השונות. תניתי ושיירתי.

תודתי נתונה בזה למוסדות, לספריות ולארכיונים השונים, שסייעו לי רבות באיתור חומר רלוונטי ליהדות עדן, ובצילום התעודות הדרושות למחקרי. אציין בתודה ובהוקרה בעיקר את המוסדות הבאים: הארכיון הציוני המרכזי בירושלים; מפעל "חשיפת גנזי תימן"; מכון בן־צבי; גנזך המדינה (במשרד ראש הממשלה); ארכיון ועד שלוחי הקהילות בלונדון (Board of Deputies of British Jews); ארכיון אגודת אחים בלונדון (Anglo-Jewish Association); הסמינר היהודי התיאולוגי בניו־יורק; היברו יוניין קולג' (Hebrew Union College) בסינסינאטי; ספריית India Office ו־Public Records Office בלונדון וכן The London Museum of Jewish Life.

אציין בהוקרה את עזרתם של רבים מבני הקהילה, שבלב שלם ובנפש חפצה תמכו במחקרי זה והעמידו לרשותי תעודות, מסמכים, תמונות ופרטים בע"פ, והלהיבו אותי באש אהבתם למפעל זה. יעמדו על התודה והברכה בעיקר הבאים: ז'אן, מוריס ורוני בנין; מרדכי ורחמים קנזן; חנה, אהרון וחיים אהרוני; רוזה ואברהם הוורד; משה, מנא ושמעון מהלא; שלום ורחל שמואל; שמעון וגבריאל חיים שלום; אריה כהן; טובי ציון; זאב, שמש וילים אברהם; יוסף ויונה מנצור סאלם; מרגלית ויעקב כהן; בניאיר אברהם; יעקב טובי; יצחק שור; שירה ויגאל אהרוני; סימון ישועה; יהודה ישועה (נשיא קהילת יהודי עדן בלונדון); רותי קנזן; רפאל שלום; מרים מקרוס; מוני ושולמית סולומון; מרגלית ומנחם בן־צור; שמעון, ניסו, שלום, אשר, משה, ורחל נסים; שושנה ומאיר יפת; מואיז סלים; חיים אושרי; מנחם כהן (אסמרה), עמנואל עדני יוסי בן־אהרון; אורי, רפאל ולונה שלום.

רוצה אני להביע תודה עמוקה לשלום הוורד, איש חיל ורב פעלים, שמסירותו הרבה לענייני־ציבור בכלל ולבני קהילתו בפרט, ראויה לציון מיוחד ולהוקרה רבה. תודה לאסתר לוי, תלמידתי ועוזרת המחקר שלי, שסייעה בהגהה ובעצה, וכן ליוסף טובי ולשמעון גרידי, שקראו חלקים מהספר והעירו הערות נבונות. ברחשי אהבה והוקרה רבה מציין אני את עזרתה המיוחדת של רעיתי, רחל, שהעמידה לרשותי את יומן זכרונותיה על עדן, וסייעה בידי בבחינות שונות של ספר זה. תבורך מנשים. כן יבואו על הברכה ידידים ומכרים רבים, אשר לא ניקבו בשמות.

אסיר אני תודה למוסדות, לקרנות ולאישים הבאים, שמימנו חלק ניכר משנת השבתון, שנטלתי לצורך מחקר זה:

Jesselson Foundation
Lucius N. Littauer Foundation
Melton Center for Jewish Studies
Ohio State University
College of Humanities
The Frank Nutis Foundation
The Asher, Asher and Asher Foundation
Jack Wallick

שלמי תודה גם למוסדות הבאים:
האגודה לטיפוח חברה ותרבות ונשיאה עובדיה בן־שלום
הנהלת בית־הכנסת "קול יהודה", תל־אביב
המחלקה להשכלה גבוהה בועה"פ של ההסתדרות.

מבוא

מבוא כללי: מושבת הכתר הבריטי — עדן

המושבה הבריטית עדן (1839-1967) כללה שטח של כ-75 מילין מרובעים בלבד, בדרום-מערב חצי-האי ערב, כמאה מילין ממזרח למיצרי באב-אל-מנדאב, בכניסה לים האדום. היא הצטמצמה בעיקר בשני חצאי איים הסוגרים על מפרץ גדול — בנדר תוואהי, והיתה מוקפת בים מצד מזרח, מערב ודרום. מצד צפון מחוברת היתה אל יבשת חצי-האי ערב ע"י מיצר יבשתי, שאורכו היה כ-2.4 ק"מ (1.5 מילין) ורוחבו כ-1234 מטר (1350 ירדים). בשרטון חול רחב זה בנו הבריטים בסיס צבאי וכן שדה תעופה, כורמכסר (Khormaksar). דרך שרטון זה עברה גם הדרך הסלולה, שהיתה ידועה בשם ה-Main Pass, וזו היתה למעשה הדרך היחידה, שהובילה הן לנמל והן לעיר עדן. במרחק שני מילין מצפון-מערב מצויה העיירה מעאלה (Maʿalla), שהיתה מאוכלסת בעיקר ע"י צומאלים, מוסלמים שחורים מאפריקה (ראה להלן). עיירה זו כללה נמל קטן לספינות מפרש וכן מספנות לבנייתן. לעדן הבריטית היו שייכים גם איי כמראן (Kamran) ופרים (Perim).

לעדן שני מפרצים, אחד במזרחה ואחד במערבה. העיר עדן עצמה, לה קראו הבריטים בשם קרטר (Crater), מצויה בצד המזרחי של חצי האי וממוקמת בקירבו של לוע הר-געש כבוי, מוקף משלושת צדדיו בהרים גבוהים ותלולים, המשתפלים לכיוון הים. הגבוה מבין הרים אלה הוא ג'בל שמסאן, המתנשא לגובה של כ-541 מטר (592 יארדים). היקפו של הלוע הוא כ-4.8 ק"מ (3 מילין), ופעור בצידו המזרחי מול האי המבוצר של צירה, סלע משולש החולש על העיר. בעיר עדן מצוי היה המרכז המסחרי של העיר.

עדן לא נתברכה באוצרות מינרליים, ובזמן הבריטים לא ייצרה כל מוצר הראוי לציון. צמחייה וירק כמעט שלא יימצאו בה. אף בהספקת מימיה תלויה היא במידה רבה במקורות חיצוניים. חשיבותה נובעת מעצם מיקומה הגיאוגראפי, על אם הדרך הימית בין אירופה לאסיה. ואמנם שימשה עדן, עוד מימי קדם, כעיר נמל, המקשר בין הים התיכון לאפריקה והמזרח הרחוק. שליטתה על הכניסה לים סוף הקנתה לה מעמד אסטרטגי חשוב.

נמל עדן היה ממוקם, מאז ומתמיד, במפרץ המזרחי, הידוע בשם "בחר חוקת"

(Holkat Bay או Front Bay). הבריטים זנחו נמל עתיק זה, ובנו במקומו נמל מודרני עמוק־מים בבנדר תוואהי, במפרץ המערבי (Western Bay או Back Bay). מפרץ זה, שמימיו עמוקים יותר, חוסה בצל שני הרים רמים, ג׳בל איחסאן (Little Aden) מצד מערב, וג׳בל שמסאן מצד מזרח, כך שהבטחון שמפרץ זה מעניק לאוניות הוא הרבה יותר גדול מזה של המפרץ המזרחי. במרוצת השנים הפך נמל חדש זה, לו קראו הבריטים בשם סטימר־פוינט (Steamer Point), לאחד הנמלים החשובים ביותר בעולם, בו ניבנו מפעלי־זיקוק לדלק ומיכלים ענקיים לאיחסון הדלק. מסביב למפעל זה נבנתה עיירה חדשה "עדן הקטנה" בכיף המערבי. בקירבת הנמל התפתח מרכז עסקים מודרני, ובו בתי־מסחר גדולים, שחלקם הארי היה שייך ליהודים. נוסעים ומלחים, שאוניותיהם עגנו בנמל, בדרכם למחוז חפצם, ירדו לחוף כדי לקנות מציאות בזול וללא מכס. העיירה Steamer Point (תוואהי) הפכה גם למעין בירתה של המושבה הבריטית, משכן השלטון האזרחי והצבאי, ושם גם רוכזו הקונסוליות השונות. בעיירה זו היה גן ציבורי, שבמרכזו עמד פסלה של המלכה ויקטוריה.

אקלימה של עדן:

במשך המונסון הצפוני־מזרחי (מאוקטובר עד אפריל), אקלימה של עדן הוא בד"כ נעים. הטמפרטורה אינה עולה על 80° F (27°C). ביתר חודשי השנה, בתקופת המונסון הדרומי־מערבי (במיוחד בחודשים יוני־אוגוסט), סופות חול חמות, הידועות בשם "שמאל" (בשל מקורן, שהוא מכיוון צפון), מנשבות בחזקה על העיר. הסופות מתחילות בד"כ עם השקיעה, שאז נעשית הראות לקויה, והאויר מתמלא בעפר דק המתנשא לגבהים. בחודשים אלה הטמפרטורה עולה על 100°F (38°C-40°C), והחום הלוהט, ביחד עם הלחות מחניקים מאוד. קשים הם גם החודשים מאי וספטמבר, חודשי המעבר מרוח תקופתית לשנייה, שאז אין רוח מנשבת, והאויר מעיק. החום המעיק מורגש בעיקר בעיר המשוקעת, כאמור, בלועו של הר געש כבוי, מוקף בהרי בזלת מחורצים, שמחזירים את חומה של השמש. חום מעין זה, "חום בוער כתנור", קידם את פניו של יעקב ספיר, שביקר בעדן בשנת 1860.[1] גם יש לציין, שמאז ימי קדם ניצלו נוסעים את עונות המונסון ואת כיווני הרוחות לצורך נסיעותיהם. הם נסעו מעדן להודו ביולי וחזרו לעדן בסתו.

גשם:

מעטים הם הגשמים היורדים בעדן, ומרובות הן השנים השחונות, בהן אין

---

1. אבן ספיר, ח"ב, עמ' ג. ועיין גם Colonial Annual Report, Aden, 1948, London, 1950.

יורדים גשמים כלל. אך יש שלעיתים נפתחות ארובות השמים, ומיטרות עוז יורדים בשטף על העיר וגורמים נזקים גם לרכוש וגם לנפש. ההרים הסובבים את העיר הם תלולים מאוד ועשויים מסלע קשה ללא כל שכבת־עפר, סלע שאינו מסוגל לספוג מים. לפיכך דיה בכמות מעטה של גשמים כדי לגרום לזרם כביר של מים, הניגרים בעוצמה רבה מההרים התלולים וסוחפים איתם לים כל דבר העומד בדרכם. בימים טרופים כאלה, מעיר ספיר, "מבול ישטוף ארץ ומלואה, ופעמים רבות שטף ועבר, והיו בתיהם־צריפיהם־קבריהם".[2] מבול מעין זה בא על עדן, לראשונה מאז הכיבוש הבריטי, ב־28 בדצמבר 1842 ולאחר מכן ב־2 במאי 1846. חנויות וצריפים, שהיו בד"כ עשויים מעץ, התמוטטו כליל, ובתים מאבן הוצפו. חמור במיוחד היה המבול, שירד על העיר ב־30 באפריל 1859, שכן כל העיר היתה שרויה אז מתחת למים. מאות בתים התמוטטו כליל, ועשרות נשים, גברים וילדים טבעו.[3] מיטרות־עוז מעין אלו, שסחפו איתם כמויות עצומות של לכלוך וזוהמה, היו בד"כ מלוות בהתפרצות מחלת החלירע (cholera). בשל התוצאות הקטסטרופיות של השטפונות, הבאים בעיקבות הגשמים, נמנעו לפנים יהודי עדן מלשאול לברכת השנים בתפילת השמונה־עשרה, וזאת משום:

> שאנחנו יושבים בארץ שוחה הרים וטרשים, לא מקום זרע ותאנה וגפן ורמון, ואבותינו הקדמונים נע"ג על הרוב יושבי צריפים הם כנודע, והגשמים בארץ ההיא סי' קלקול הוא והפילו מיעוטא, א"כ לא רצו אבותינו הראשונים לשאול בברכת השנים כלל, כי איך ישאלו המטר בברכת שאלה, ולבם מפחד על בתיהם ומשכנות מבטחיהם ונמצאו ח"ו כשקרנים בתפלותיהם ... וכדי שלא להוציא עצמן מכלל ישראל ראו אבותינו השלומים לקבוע שאלת הגשמים בשומע תפלה, וכוונתם בזה להתפלל על שאר הארצות הצריכים למטר.[4]

כדי למנוע אסונות מעין אלה, פקד האיינס, כובשה ומושלה הראשון של עדן, להקים סוללה לאורך אפיק זרם הגשמים, כדי לכוון את זרם המים לים. אך בשנת 1860 גרמו הגשמים העזים לפירצות בסוללה, וכתוצאה מכך רב היה ההרס. הקמתה של מערכת ניקוז מסועפת ושיקומם של מאגרי־המים הענקיים[5] הביאו לידי רגיעה במצב.

מים:

הספקת המים היוותה בעייה רצינית בעדן. בארותיה המעטות של המושבה

---

2. שם, שם, עמ' ח.
3. כור, *The History of Aden*, עמ' 39־44.
4. נחלת יוסף, חלק ב', עמ' א,ב.
5. עיין Colonial Annual Report, Aden, 1948.

סיפקו מים מרים, שאינם ראויים לשתייה. מאמצי השלטונות לפתור את בעיית המים בעיר היו ניכרים: הם פיתחו את מקורות המים המתוקים המצויים באזור כוצאף, הנמצא במערבה של העיר, וכן בשיך עות'מאן. ב־1867 החלו הבריטים בחפירת אמת מים באורך שבעה מילין מבארות באזור לחג' לעיר עדן. כמו־כן הובאו מים מתוקים לעיר על גבי גמלים מאזורים אלה ומבארות אל־חיסוה, מצפון לנמל.[6] בד בבד עם אלה החלו השלטונות בשיקומם של בריכות המים הענקיות שבאזור הצהאריג, בחלק הצפוני־מערבי של העיר.

בריכות ענק אלו נועדו מלכתחילה לאגור את מי הגשמים, וידע ומחשבה רבה הושקעו בכרייתן. הן חוצבו בתוך הסלע המוצק וצופו מבפנים בשכבת־טיח עבה, שבמרוצת השנים קיבלה צורה של מעין שיש (מרמר).[7] תועלת מירבית הופקה מהמבנה הטופוגראפי של השטח: הגדולות שבבריכות מחוברות על־ידי מערכת מקיפה של תעלות קטנות, הבנויות בזוית, המאפשרת שימור אופטימאלי של מי הגשמים. כשבריכה אחת מתמלאת עד גדותיה, זורמים המים ממנה לחברתה, וכן הלאה לשורה רצופה של בריכות. (ידועה דרום ערב בסכרים ומקוי־מים, שהם אופייניים לתרבות השבאית הקדומה). חלוקות הדעות לגבי מועד כרייתן של בריכות־ענק אלו, שעומקן הוא מ־60־125 פיט (כ־18־38 מטר). רווחת הדעה, שהן ניבנו ע"י הפרסים בסביבות המאה השישית לספירה, כשאלה פלשו לאזור דרום ערב.[8] מאגרים אלה היו עדיין בשימוש לפחות עד תחילת המאה הי"ט, שכן הנרי סלט,[9] שביקר בעדן בשנת 1809 מתארם בהתפעלות גדולה כשרידים מיפעתו של עבר קדום. הם הוזנחו בשנים האחרונות שלפני הכיבוש הבריטי וכן בשנים הראשונות לכיבוש. כתוצאה מכך נתמלאו הם באבנים ובעפר, שנסחפו לתוכן ע"י זרמי מיטרות־העוז, ועצם מקומן של הבריכות ניטשטש ולא ניכר עוד. בשנת 1856 החלו השלטונות בשיקומם של המאגרים, ואלה ששופצו נתמלאו לראשונה ב־23 באוקטובר 1857, וחשפו לעיני כל מפעל אדיר, עוצר־נשימה, ששימש מאז מעין אטרקציה לתיירים.

אולם, כאמור, הגשמים בעדן הם נדירים, ותמיד באים כהפתעה "כמתנה בהיסח הדעת, כביקור פתאום של אורח יקר".[10] משום כך לא ניתן היה לסמוך על בריכות המים הענקיות למילוי צרכיה של עיר המתפתחת בצעדי ענק. לפיכך פנו השלטונות לחיפוש מקורות אחרים להספקת מים למושבה. ב־1868 נכנסו לפעולה

---

6. עיין Hunter, *An Account of the British Settlement of Aden*, עמ' 9־13.
7. מפעלים מעין אלה לאגירת מי־גשמים ידועים בחצי־האי ערב עוד מימים קדומים. מפורסם בעיקר הסכר הענק של מאריב.
8. עיין Norris and Penhey, *An Archaeological and, Historical Survey of the Aden Tanks.*
9. *A Voyage to Abyssinia*, עמ' 106־107.
10. מהלל העדני, בין עדן וחימן, חלק א', עמ' 14.

שש מכונות־זיקוק (condensers), שזיקקו, בתהליך של איוד כמויות ניכרות של מי־ים מלוחים. בראשית המאה ה־20, הוזרמו מים לעיר בצינורות ממקורות בלחג׳ ובשיך־עות׳מאן, והבתים חוברו בהדרגה לצינורות אלה. בכך נפתרה בעיית המים.

אוכלוסייתה של עדן:

מאז כיבושה של עדן ע״י הבריטים בשנת 1839, שימשה עיירה זו אבן שואבת להמוני מהגרים, שזרמו אליה בקילוח מתמיד מתימן, מהנסיכויות הסמוכות לעדן, מאפריקה, מהודו ומארצות אחרות של האימפריה הבריטית. נהירה זו של המון אדם רב, פסיפס של קבוצות דתיות ואתניות עם בליל לשונות וערב רב של מסורות ומנהגים, שיוותה לעדן צביון הטרוגני יחיד ומיוחד במינו. היהודים, שהיוו בזמן הכיבוש הבריטי כמחציתה של האוכלוסייה בעדן, הפכו עד מהרה למיעוט קטן ביחס לאוכלוסייה המוסלמית. יש לציין, ששיטת המעמדות (caste system), שהיתה קיימת בתימן, לא היתה ידועה בעדן תחת שלטון הבריטים. הקבוצה האתנית הלא ערבית הגדולה ביותר היתה זו של ההודים והפקיסטאנים, שמנתה בשנת 1955 כ־16,000 נפש. לפי הכרוניקות הערביות, סוחרים מהודו, בעיקר סוחרים בניאנים (Baniyans) (מוצאם מאזור גוזראת Gujerat), השתקעו מאז ימי קדם בערי הנמל של דרום ערב לרגל מסחרם. בתקופה הטרום־איסלאמית, כבר היה קיים רובע הודי בעדן, ידוע בשם ״חאפת אל־בניאן״.[11] ההודים היו סוחרים בעלי השפעה ניכרת, שחלשו על אספקטים שונים של החיים הכלכליים, בעיקר על הבנקאות, האשראי, היבוא והיצוא, והעבודות הציבוריות. היה להודים בעדן מונופולין על תחומים שונים במסחר ובאדמיניסטרציה של המושבה, וכן בתחומים השיפוטיים. הרוב המכריע של עורכי הדין היה מקירבם. אפשר לומר, אומר טרבסקיס,[12] שבמובן מסוים היתה עדן מושבה אנגלית־הודית, שאת גלגליה הניעו בעיקר ידיים בריטיות והודיות. בשותפות אדמיניסטרטיבית זו, שימשו הבריטים כפקידים הבכירים, וההודים מילאו את התפקידים המשניים. עדות סמלית מאלפת לשותפות זו היא העובדה, שבעדן נהגו לקרוא למשרד בשם ״חפיץ״ (Office), לפקיד בשם ההודי ״כראני״ (Karrani), ולמים הקרים, הנמכרים בשוק וברחובות ״בניס״ (שיבוש של המלה ההודית ״פאני״, שפירושה מים בצירוף המלה האנגלית ״ice״). הערבים התייחסו בסובלנות יחסית כלפי הפקיסטנים המוסלמים, אך לא היו מרוצים מעובדת היותם נתונים בתחומים רבים לחסדם של ההודים. הם חששו בעיקר מאפשרות סיפוחה של עדן להודו. ואמנם כתוצאה מהלחץ, שהפעילו מנהיגי הערבים בעדן על השלטונות הבריטיים בעדן ובלונדון, נותקה עדן, בשנת 1937, מזיקתה האדמיניסטראטיבית לבומביי, והפכה מאז למושבת כתר בריטית תחת סמכותו הישירה של משרד

---

11. סרג׳נט, צנעא, עמ׳ 432־435; כור, *The History of Aden*, עמ׳ 50־60.
12. Kennedy Trevaskis, *Shades of Amber*, עמ׳ 3.

המושבות בלונדון.

יש לציין, שיחסיהם של היהודים עם ההודים הבניאנים היו תקינים: יחסי המסחר ביניהם היו ענפים, אך כמעט שלא חרגו ממסגרת העסקים. ההודים נמנעו מלהפגין יחס של ידידות כלפי היהודים, שמא יבולע להם מצד הערבים.

הצומאלים (Somalis): בעדן התגורר מספר גדול של אפריקנים, בעיקר צומאלים, שהיו מוסלמים בדתם. הם שימשו בתפקידים בלתי־מקצועיים: פועלים בנמל, סוחרים זעירים, משרתים, עגלונים, נהגים ובעלי סירות. הם גם סחרו בכבשים, עורות־בהמות ולבונה, שייבאו מחופי אפריקה. ב־1960 היה מספרם כ־20,000. הסומאלים היו בד"כ גבוהים ובעלי זרועות ארוכות. הם התהלכו בעיר כשגופם עטוף ברצועת בד, התלויה מעליהם באופן חפשי, ומקלותיהם בידיהם. הם היו ידועים כרתחנים ונוחים לכעוס. למרות היותם מוסלמים, התייחסו אליהם הערבים כיצורים נחותים, ורבות היו ההתנגשויות בינם לבין הערבים. במקרים מעין אלה נהגו השלטונות להחרים את מקלותיהם ולשרפם. נשותיהם, שהתהלכו בלתי־רעולות, עבדו בשירותים שונים, בעיקר בענפי הטבק, הלבונה והגומי. הסומאלים, בדומה לערבים, התייחסו באיבה מופגנת כלפי היהודים, ולעיתים תכופות סבלו האחרונים מתיגרת ידם.

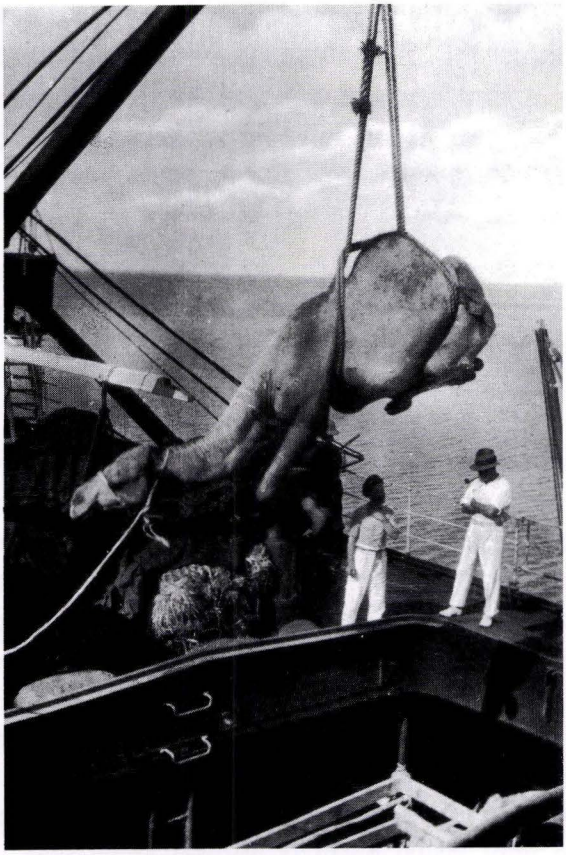
אכדאם (Akhdam): זוהי קבוצה של מוסלמים שחורים 'משרתים' (יחיד: כאדם). הם מצויים בדרום ערב, בעיקר באזור התיהאמה ובשטחי החסות ומשרתים שם בתפקידים, המקבילים לאלה הנעשים ע"י כת המנודים בהודו: טיאטוא רחובות, ניקוי סימטאות הביוב, וכד'. מוצאם לוטה בערפל. מקובלת הדעה, שהאכדאם הם צאצאיהם של האתיופים, ששלטו בתימן במאה השישית לספירה. לפי דעה זו, כששיחררו הערבים את ארצם, דנו את האתיופים וצאצאיהם למעמד נחות זה, כאמצעי ענישה וכזכרון לנצחונם עליהם. סרג'נט[13] מביע את הדעה, שלפחות חלק מהאכדאם הם צאצאים של תושביה הקדומים של ערב. אף על פי שהם נחשבים לחופשיים, מעמדם בעיני הערבים הוא הרבה יותר נחות מזה של העבדים.

חשוב להבחין בין האכדאם לבין הגבארתים (Jabartis), שמוצאם הוא מאפריקה. עיקר עיסוקם של האחרונים הוא באיסוף הצואה, המשוקעת בפחים המונחים בתאים מיוחדים לאורך סימטאות הביוב המפרידות בין הבתים, וסילוקה למקומות מרוחקים המיועדים לכך. מלאכתם של הגברתים נעשתה בד"כ בלילות, בחסות החשיכה. שמעם ומראיהם של הגבארתים הטיל מורא ופחד בלתי־ראציונאלי על יהודי עדן בכלל והנשים בפרט, שהאמינו באמונה שלמה, שאלה נוהגים לגנוב ילדים, להסתירם בפחי הצואה הנישאים בראשיהם ולאכול אותם או להתעלל בהם. יש לציין, שאמונה זו היתה חסרת שחר לחלוטין, ומעשים מעין אלה לא נודעו כלל

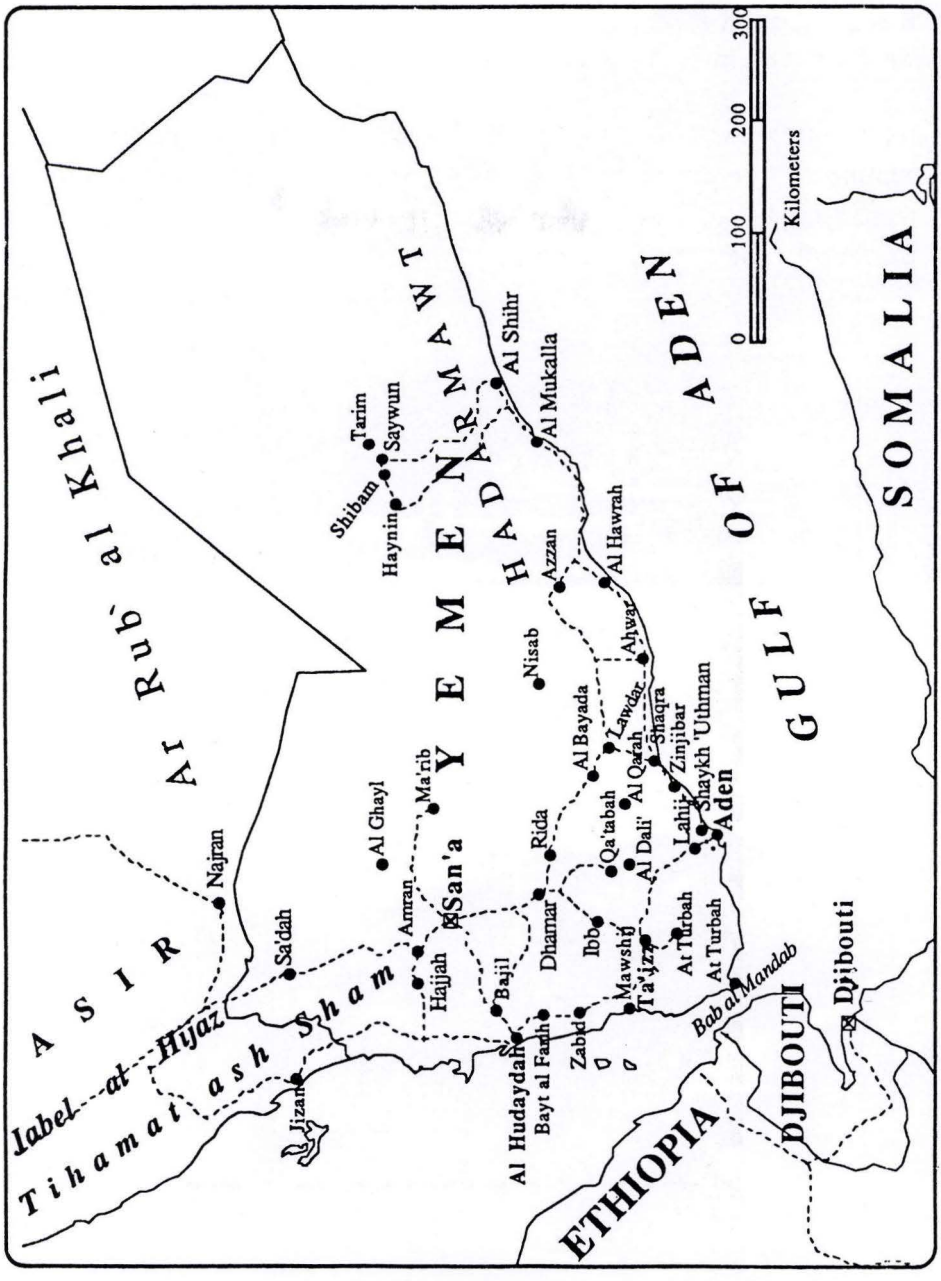
13. Sanᶜa', עמ' 232־233.

בעדן. פחדם הבלתי־ראציונאלי של היהודים מהגבארתים נעוץ אולי בעצם מעטה המיסתורין, שאפף קבוצה אתנית זו, שנהגה לאסוף את הצואה בלילות בחסות החשיכה: בחושך יבואו ובחושך ייעלמו, וצבע עורם השחור שיווה להם מראה של דמויות ערטילאיות.

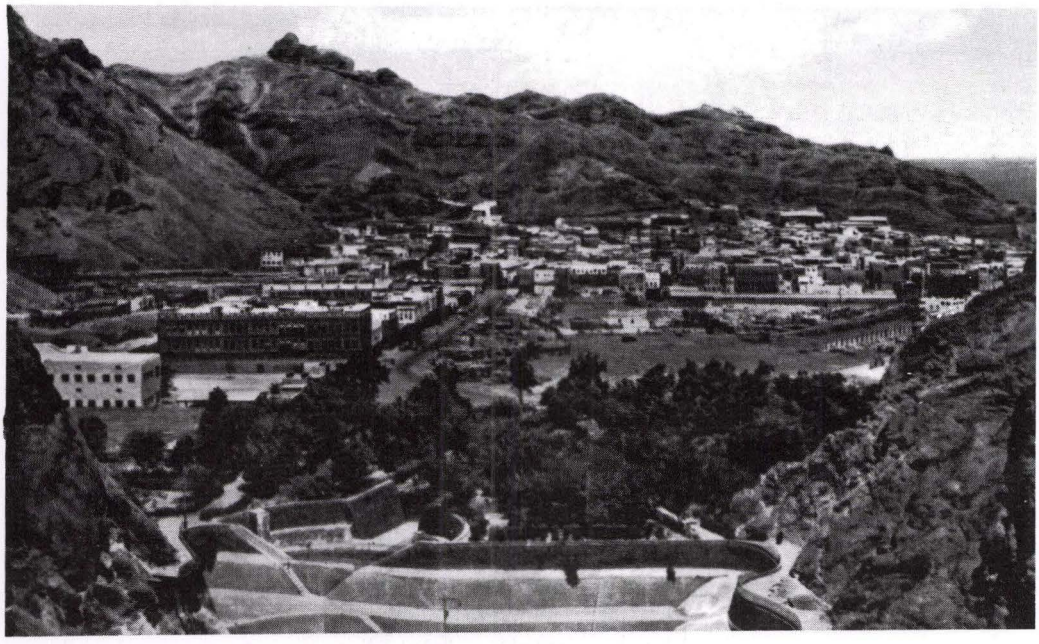
בין הקהילות הקטנות, שחיו בעדן בתקופת השלטון הבריטי, יש למנות גם את הפורס (Parsis), שהיו ביניהם עשירים בעלי השפעה גדולה, כגון אדולג׳י מאנוכג׳י (Edulji Manockji) ו־קוואסג׳י דינשו (Cowasji Dinshaw), וכן את הבוהרה (Bohras), כת מוסלמית איסמאעילית, שמוצאה מהודו. ערב־רב אתני זה כלל גם את הקהילה היהודית, שהיא עיקר עניינו בספר זה.

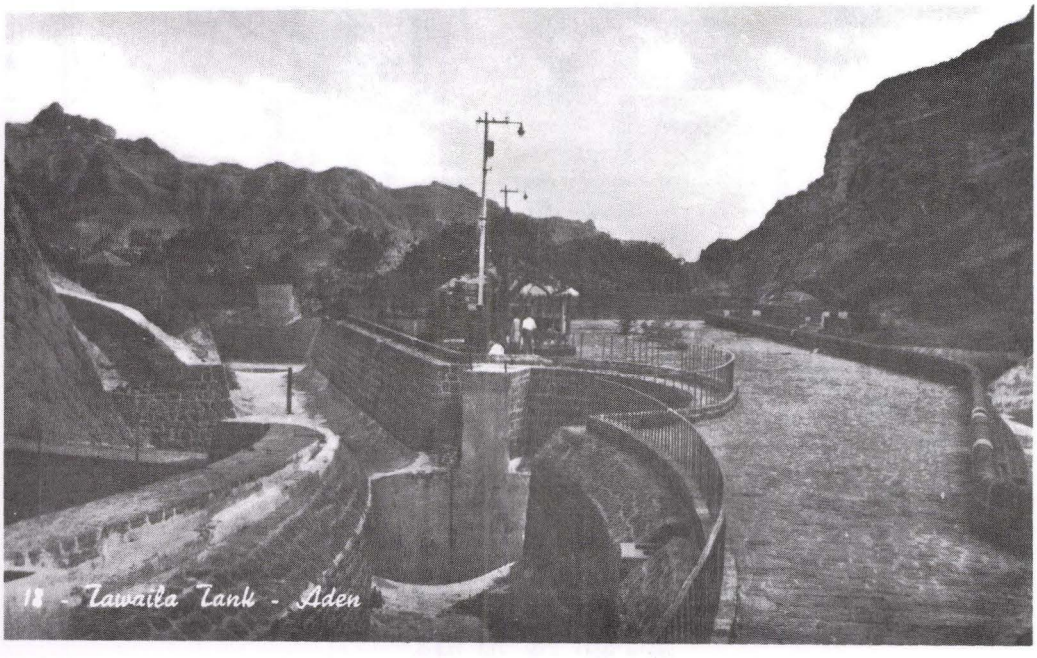
CAMEL PASSENGER ON BOARD, ADEN (Arabia)

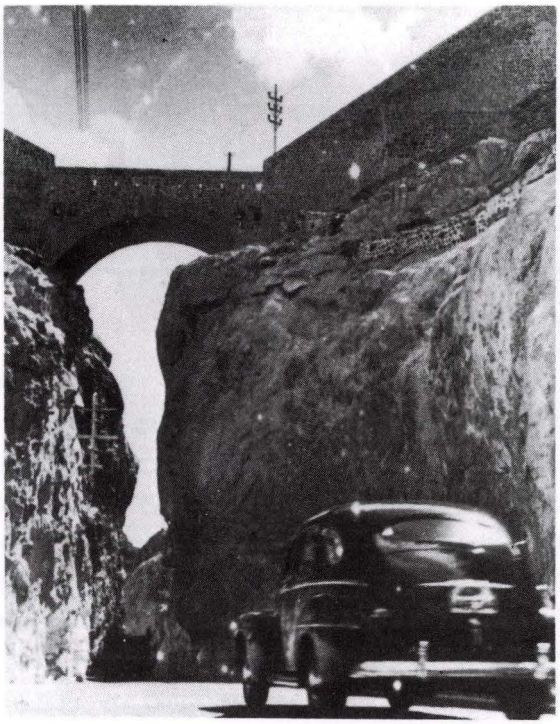
מפה של עדן וסביבתה

מראה כללי של העיר עדן

מאגרי-המים (Tanks) בטוילה

שער עדן

רח' אלפורס

פרק א

לשאלת עתיקותה של הקהילה היהודית בעדן:

1. קדמוניות:

מתי החלה התישבות של יהודים בעדן? קבלה היא בפי יהודי עדן, המזהים את עירם עם עציון גבר המקראית, ששורשיהם נעוצים בימי קדם, בתקופות שקדמו לחרבן בית ראשון. אולם מקורות היסטוריים מהימנים, המתייחסים לראשיתה של התיישבות יהודים בחצי־האי ערב בכלל ובעדן בפרט, אינם מצויים, ומה שיש בידינו אינו חורג מגדר הגדות והשערות. יצויין, כי קדמותה של עדן גופה לוטה בערפל. יש שהצביעו על יחזקאל כ"ז (קינה על צור) כמקור להתיחסות העתיקה ביותר לעדן.[1] בפרק זה (פסוק כ"ג) מונה יחזקאל את עדן עם רשימה ארוכה של ערים וארצות, שסחרו עם צור: "חרן וכנה ועדן רכלי שבא...המה רכליך במכללים בגלומי תכלת ורקמה ובגנזי ברמים בחבלים חבשים וארזים במרכלתך". לא מן הנמנע הוא, שעדן השוכנת על צומת דרכי־מסחר חשובות, היתה עוד בימי קדם אחת מערי הנמל המרכזיות של הממלכות העתיקות השונות, שקמו בדרום חצי־האי ערב (שבא, מעין, חצ'רמות, קעטבן ועוד), ממלכות, שהצטיינו ברמתן התרבותית והטכנולוגית המפותחת, ושעיקר יצואן היה זהב, קטורת ובשמים.[2] אולם זיהויה עם עדן המקראית היא, לדעתם של חוקרים רבים, נטולת־יסוד כלשהו. סבירה יותר ההנחה, שעדן זו הנזכרת ביחזקאל, הידועה גם כבית־עדן בעמוס א, ה (עיין גם מל"ב יט, יב; ישעיהו ל"ז, יב) אינה אלא המחוז הארמי "בית עדיני", שמדרום לחרן. לפי תעודות אשוריות נכבש שטח זה ע"י שלמנאסר השלישי בשנת 856 לפנה"ס וסופח לאשור.[3]

אין פלא, איפוא, כי בהעדר מקורות מהימנים המתייחסים לקמאיותה של עיר דרום־ערבית זו, מרובות הן, כפי שניתן לצפות בתופעות מעין אלו, ההשערות וסיפורי־המעשיות, שעיקרן פרי הדמיון הפורה. ואמנם המקורות הערביים רוקמים

---

1. עיין אנצק' של איסלאם, מהד' חדשה, כרך א, ערך עדן.
2. עיין הרשימה "Arabia" שם; אלברייט "The Chronology of Ancient South Arabia", עמ' 5-15:
3. עיין בספרי הפרשנות המדעיים, כגון *Interpreter's Bible, Ezekiel,* ad loc.

מסביב לעדן ריקמה עשירה מאוד של אגדה. לקט מאגדות אלו מובא בספרו של אבן אל־מוג'אור, "תאריך אלמוסתבצר".[4] אבן אל־מוג'אור מביא מסורת עתיקה (עיין אל־טבארי I, 144) לפיה קין היה האדם הראשון שהתיישב בעדן, ובה מצא מפלט מחרון אף אביו, לאחר רצח אחיו הבל. אולם כשגברו עליו בדידותו וגעגועיו למולדתו, העניק לו השטן (איבליס) כלי־נגינה (מעין אבוב), כדי לשמח את ליבו.

לפי המסורת, העולה מלקט האגדות המובאות על־ידי אבן אל־מוג'אור, כבשן אש לוהט טמון בחובו של אזור עדן, שמוקדו בהר צירה. ביום הדין תפרוצנה להבות־אש אדירות מהר צירה ותדחקנה את החוטאים לגיהנום. אבן אל־מוג'אור מעיר, כי לא מזמן (בימיו) שלשל אדם חבל לתוך באר בהר צירה, וכשמשכו החוצה, מצא את קצהו חרוך.[5] סביר להניח, כי מסורות עתיקות אלו אינם אלא הדים לפעילות וולקאנית, שהתחוללה באזור זה בימי קדם. יצויין כי עדן העתיקה, לה קראו השלטונות הבריטיים בשם קרטר (Crater), ממוקמת בתוך לועו של הר־געש כבוי. אין־פלא איפוא, כי איזור זה שימש, לפי המקורות הערביים, כמעין ארץ גזירה, בה נהגו מלכי מצרים (הפרעונים) ומלכים אחרים לכלוא את אסיריהם. אבן אל־מוג'אור מביא גם השערות שונות ביחס למקורו של השם עדן, והרי שלוש מהן: א) לעדנן היו שני בנים, אביאן ועדן, ועל שמם נקראו הערים הידועות בשמות אלה: ב) עדן נקראה ע"ש מייסדה או בנו של מייסדה: ג) השם עדן נגזר מ־'מעדן' (מכרה), משום שבימי קדם שימשה עיר זו כמכרה של ברזל.[6]

נראה שההתייחסות ההיסטורית הראשונה לעיר עדן מצויה בכתבי כהן־הדת פילוסטורגיוס,[7] שחי במאה הרביעית לספה"נ. לפי היסטוריון זה, שיגר הקיסר הביזאנטי קונסטנטינוס השני (337־361) משלחת מיסיונרית נוצרית לדרום ערב בראשותו של הכומר תיאופילוס אינדוס, במטרה להפיץ את הנצרות שם ולהגביר על ידי כך את ההשפעה של האימפריה הביזאנטית. פילוסטורגיוס מונה בין הישגיה של משלחת זו הקמת שלוש כנסיות בדרום ערב, אחת מהן בעדן. הפרטים, שמספק לנו היסטוריון ביזאנטי זה הם, למרות קיצורם, חשובים לאין־ערוך לענייננו, באשר מתייחסים הם גם להימצאותם של יהודים בדרום חצי־האי ערב. לדבריו, התלונן תיאופילוס בפני הקיסר, שיהודי אזור זה, מהווים מכשול לשליחותו, חותרים תחת מעמדו ומסכלים את הישגיו.[8] העובדה, שתיאופילוס מצא לנכון להקים כנסיה בעדן מעידה על חשיבותה של עיר זו בימיו, שבשל מיקומה הגיאוגראפי המיוחד, שימשה כתחנת מסחר למוצרים שונים, במיוחד קטורת ובשמים. אין זה בלתי־סביר להסיק מדיווחו של פילוסטורגיוס, שכבר בתקופה זו (המאה הרביעית) היו יהודים בעדן,

---

4. עיין Oscar Löfgren, *Aden im Mittelalter*.
5. שם, עמ' 3־4.
6. שם, עמ' 2.
7. Philostorgius, *Eccles. Hist.*, Book iii, ch. 4
8. שם, שם.

באשר עיר זו היוותה ומהווה חלק אינטגראלי של דרום ערב, אזור בו נמצאו, לדבריו, יהודים במספר רב.

כאמור, אין ברשותנו מידע מהימן כלשהו ביחס לראשית התישבותם של יהודים בעדן. יהודי עדן לא הקימו מקירבם היסטוריונים וכותבי רשומות.[9] מפי יהודי עדן נשמעים אמנם סיפורים והשערות בדבר מוצאם ומבואם, ובכלל זה המסורות, שרווחו בקרב יהודי תימן,[10] הזוקפות את ראשית התיישבותם לימי שלמה המלך, בעיקר לתקופות שלאחר חורבן בית ראשון. אך, כידוע, אין באלה כל מישקע או גרעין היסטורי. לדעתו של מהלל העדני, יסודם של יהודי עדן הוא בניצולי סירה, שנישאה על ידי סערת־ים עזה לסלעי חופי עדן, שם ניתנפצה ונוסעיה מצאו מקלט בעיר. התישבות יהודים בעדן היתה, איפוא, אליבא דמהלל, באקראי ובאונסין: "כי מי אדם יבחר לו מרצונו משכן בכפר אשר לא יזרע ולא יצמיח, ומסביב לו מדבר, חיות יער וזאבי־אדם?"[11]

2. חקר המצבות בעדן:

יהודי עדן נהגו להצביע על המצבות העתיקות המצויות ב"מערה הישנה"[12] כאחת העדויות לעתיקות קהילתן. מצבות אלו נחקרו לראשונה ע"י יעקב ספיר,[13] שביקר בעדן בשנת 1859. ספיר חיטט בבית הקברות הישן ומצא מבעד לקמשונים וחרולים, מצבות אבנים שקועות באדמה. המצבות היו שחורות ויבשות ובמצב של התפוררות, הכתב החרות בהן הוא כתב אשורי, והתאריכים הנקובים בהן הם לפי מניין השטרות, כפי שהיה נהוג בתימן ובעדן. רוב המצבות שנבדקו ע"י ספיר, "הן מאלף השני לשטרות, וגם מסוף האלף הראשון ומתחילתו".[14] אך באחדות מהן נקובים תאריכים עתיקים מאד. באחת מעשר המצבות, אותן העתיק ופירסם ספיר, מופיע התאריך "שנת אחת לשטרות" (מלפני כ־2300 שנה), ובמאוחרת שבהן "שנת ס"א לשטרות" (מלפני כ־2240 שנה). תגלית זו פסק ספיר, מוכיחה בצורה נחרצת, ש"מסורתם של יהודי עדן ביחס לקדמותם נכונה היא, וכי יהודים נמצאו בעיר זו לפחות עוד בימי שמעון הצדיק הכה"ג, שבימיו התחילו מנין השטרות... ומזה רגלים לקבלתם הנאמנה של יהודי עדן ותימן שלא חזרו בזמן עזרא ובאו לארץ

---

9. יש לציין, שיהודי תימן הנחילו לנו רשימות מקוטעות על פרשיות שונות בחייהם, במיוחד במאות השנים האחרונות, אך כרוניקות אלו הן נטולות רציפות כלשהי ואינן מצטרפות למסכת שלמה.
10. לסיכומן של מסורות אלו ולהערכתן, עיין אהרוני *Yemenite Jewry*, עמ' 20־37.
11. בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 2־3.
12. כך נקרא בית הקברות בפי יהודי עדן
13. ספיר פירסם את מסקנותיו ב"הלבנון", שנה ג', גליון ד' וכן בספרו אבן ספיר, כרך ב', עמ' ט־כ"ח.
14. אבן ספיר, שם, עמ' ט.

הזאת בחרבן ירושלים בראשונה או עוד קודם".[15] שמחתו של ספיר היתה כפולה ומכופלת: הוא ראה בתגלית זו, לא רק הוכחה לקדמותה של קהילת יהודי עדן, אלא גם סימוכין לעתיקותו של הכתב האשורי החקוק על מצבות אלו. מכאן מסקנתו, שהכתב האשורי, "שנכתב בו ספרי תורתינו...הוא הכתב המאושר והמקודש והמקובל בישראל מאז ומלפנים".[16]

מאז נתגלו מצבות נוספות באתרים שונים בעדן: בבית הקברות הישן, מתחת להריסותיהם של בניינים ישנים, ותוך חפירת יסודות לבנינים חדשים. מצבות אלו[17] עוררו את סקרנותם של שורה ארוכה של חוקרים, שבחנום בחינה פליאוגרפית־השוואתית מדוקדקת, ופירסמו את מסקנותיהם ביחד עם תצלומי הכתובות. ב־1867 פירסם לוי[18] פקסימיליה של המצבה ע"ש משתא, בה נקוב התאריך "כ"ט לשטרות". ב־1903 פירסם צ'גס מאמר מקיף[19] על מספר ניכר של מצבות נוספות. לשורה זו של חוקרים הצטרף גם יצחק בן־צבי, לאחר מכן נשיאה של מדינת ישראל, שבביקורו בעדן בשנת 1949 העתיק כמה מהמצבות ופירסמן ב"תרביץ"[20] בלויית צילומים של ארבע מהן.

כל החוקרים, שעסקו במצבות העתיקות של קהילת יהודי עדן, הם תמימי דעים, כי בתאריכים המתייחסים למניין השטרות הושמטה סיפרת האלפים, לצורך הקיצור, כפי שנוהגים במניין היצירה. החוקרים חלוקים ביחס לזהותה של הסיפרה החסרה: אלף או אלפיים. צ'גס וגויטיין[21] סבורים, כי יש להוסיף אלפיים לתאריכים הנקובים במניין השטרות. לפי דעה זו, יש לקרוא '2029 לשטרות' במצבת משתא, כלומר 1718 לסה"נ), ואילו חוקרים כגון בירנבאום ובן־צבי נטו לצד חסרון האלף (1029 לשטרות מקביל ל־718 לסה"נ). כך או כך, נתערערה קביעתו הנחרצת של ספיר ביחס לקדמותן של מצבות אלו. יש לציין כי שלוש מהמצבות שפירסם בן־צבי (מספרם: 5,4, ו־9) הן, לכל הדעות, מהמאה ה־12.

עיון במצבות הישנות של יהודי עדן מאפשר חדירה לבחינות שונות בחייה ובמנהגיה של קהילה זו. ממצבות אלו אנו למדים, כי יהודי עדן, בדומה לקהילות

---

15. שם, עמ' יד.
16. שם, שם.
17. המצבות מצויות כיום במוזיאונים שונים, רובן במוזיאון הבריטי ובשני המוזיאונים של עדן.
18. לפרטים על ראשוני החוקרים של המצבות בעדן, עיין גויטיין, "The Age of the Hebrew Tombstones from Aden", עמ' 81. המצבה ע"ש משתא פורסמה מחדש, לצורך השוואה עם המצבה ע"ש אימנה, על־ידי בירנבאום, עיין "A New Eigth-Century Hebrew Epitaph from Aden", עמ' 95.
19. Chajes, "Jüdische und Jüdisch-Indische Grabinschriften aus Aden", עמ' 1־17.
20. ספוני טמוני חול, תרביץ, כרך כב, תשי"א, עמ' 196־201.
21. גויטיין, לעיל, הערה 18.

יהדיות אחרות, הרבו להשתמש בראשי־תיבות כגון: רי"ת (רוח ה' תניחנו); נע"ג (נשמתו עדן גן); זל"ת (זכרו לתחייה); זל"ב (זכרו לברכה); תמ"כ (תהא מנוחתו כבוד). מתוך המצבות אנו למדים, שיהודי עדן לא נהגו להשתמש במצבותיהם בתוארים מעין רבן, רב, רבי, גאון, מורינו, רבנו וכד', אלא בתוארי חסידות מעין: החכם, העניו, החסיד, המכובד, הירא שמים, הטוב, הנבון וכד' (לגבי גברים), הצנועה, הצדקת, התמה, הישרה, החסידה, היקרה, הכבודה, הנכבדת וכד' (לגבי נשים).[22] שמות הגברים המופיעים במצבות הם עבריים ברובם: חוטר, שילה, טובו, בונינו. לעומת זאת מרובים השמות הערביים בין הנשים: חמאמה, לולו, חסינה, אמינה, בהאתי, גזל, חגלה, חליא, חנון, משתא, קמר ועוד. בד"כ מוזכרים שמות האבות של הנשים ולא שמות הבעלים.

להלן שתי כתובות מהמצבות, שפירסם צ'גס:[23]

מצבה מס. 8

ברוך דיין האמת יום גרמו
עונותינו ונאסף לבית עולמו
האיש החכם הצדיק החסיד
העניו המכובד המאושר
הטוב והישר הירא שמים
אדונינו שלום רי"ת[24] בר הזקן
הנבון החסיד העניו הירא
שמים אדונינו חוטר נע"ג[25]
בחדש תמוז שנת כ' לשטרות

מצבה מס. 9

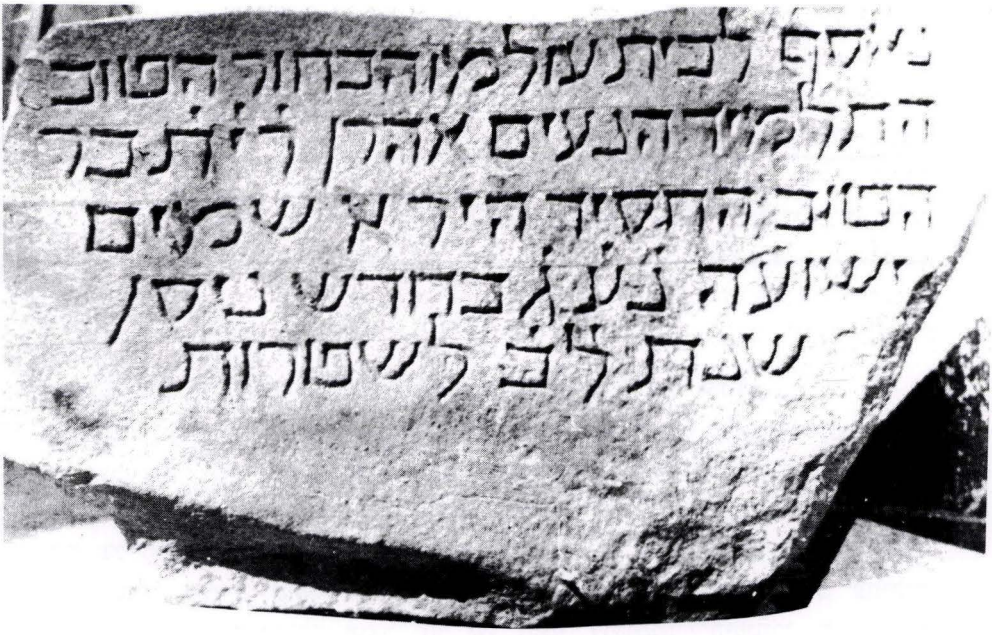
נאספה לבית עולמה האשה
הזקונה החשובה הצנועה
הצדקת חגלה תמ"כ[26] בת כ'
החכם הצדיק הירא שמים
אדונינו משה טובו רי"ת
בחדש סיון שנת כ"ח
לשטרות.

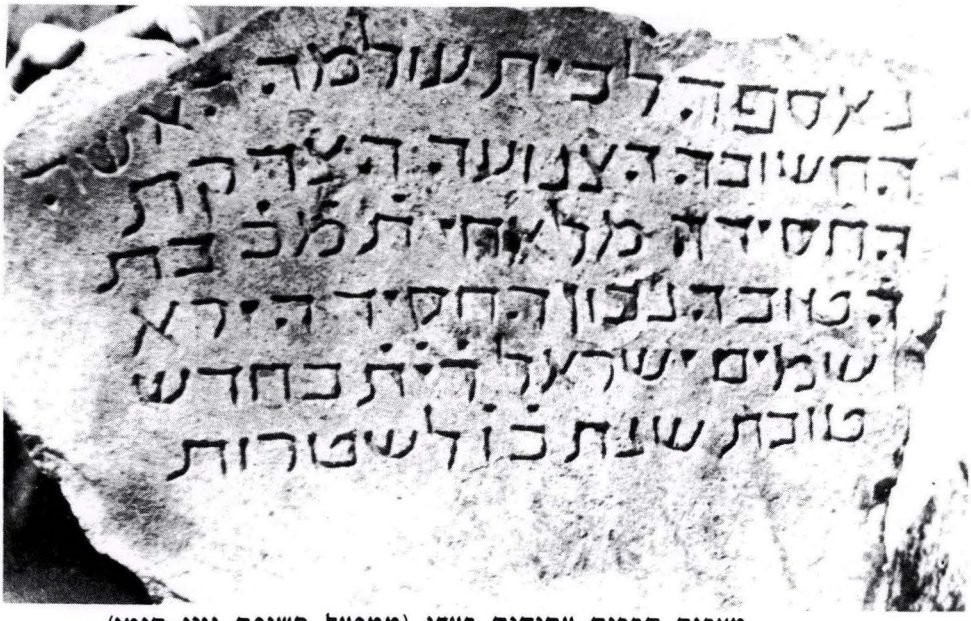
יש לציין, כי בשלוש מהמצבות מהמאה הי"ב, שפירסם בן־צבי מופיעים שמות הידועים לנו מן הגניזה הקאהירית. במצבה מס. 4 מופיע השם אברהם בן בונדאר, ובמצבה מס. 9 — מצ'מון בן חלפון, דודו של מצ'מון בן חסן בן בונדאר, שחי בעדן במאה ה־12 ושימש כנגיד יהודי תימן.[27]

לסיכום, ידיעותינו על יהודי עדן בתקופות שלפני המאה העשירית לספירה הן קלושות מאוד. אין ספק, שיהודים חיו בעיר זו, כבתימן, לפחות כמה מאות שנים קודם לכן, אך אין ברשותנו כל מקור מהימן, המתייחס בצורה משמעותית לבחינה כלשהי בחייה של קהילה זו, בתקופות קדומות יותר.

---

22. עיין אבן ספיר, עמ' כ, וצ'גס (Chajes), עמ' 7־9.
23. עיין צ'גס, עמ' 13־14.
24. רוח ה' תניחהו. 25. נשמתו עדן גן.
26. תהא מנוחתה כבוד.
27. עיין גויטיין, לעיל, הערה 18, עמ' 82.

מצבות קברים עתיקים בעדן (ממפעל חשיפת גנזי תימן)

פרק ב

יהודי עדן בימי הביניים

1. מקורות הגניזה הקאהירית ביחס ליהודי עדן:

עם גילוי הגניזה הקאהירית התעשר במידה ניכרת המידע שלנו על יהודי תימן בכלל ועל יהודי עדן בפרט. אוצרות של ספרות ותעודות היסטוריות נחשפו בגניזה של בית כנסת בעיר פוסטאט. בין היתר, נתגלו חיבורים חשובים מאוד בתחומים שונים של הספרות, הדת והמחשבה, ובכלל זה רובו של ספר בן סירא העברי, ספר ברית דמשק, קטעים מתוך התרגום היווני של עקילס למקרא ופיוטים עתיקים שונים. נוסף על כך נתגלה אוצר יקר של חומר דוקומנטרי־היסטורי, הכולל בין היתר, כמאה וחמישים מכתבים, קטעי מכתבים וסתם רשימות, שנשלחו מעדן ולעדן, או שמתייחסים לעדן.[1] אגרות ומסמכים אלה שנכתבו במאות העשירית עד השלוש־עשרה, מעניקים לנו תמונה בלעדית על היחסים המסועפים — תרבותיים, מסחריים, משפחתיים, אישיים וכד' — בין יהודי עדן ותימן ובין הקהילות היהודיות באגן הים התיכון (בבל, מצרים, צפון אפריקה ועוד). ממסמכים אלה אנו למדים, בין היתר, כי בתקופת הגאונים (המאה העשירית) קיים היה קשר אמיץ בין יהודי עדן ותימן ובין מרכזי היהדות בארץ־ישראל, מצרים ובבל.[2] בארבע האיגרות, שפירסם בנימין מנשה לוין, "אגרות גאון מבבל לארץ ימן וימאמה"[3] משתקפים

---

1. הפרטים על הגניזה הקאהירית מבוססים בעיקר על מחקריו המרובים של מו"ר פרופ' ש. ד. גויטיין. אלה הנוגעים ליהודי עדן ותימן כונסו בספרו "התימנים", שיצא לאור בשנת תשמ"ג. התרכזתי בעיקר בחומר הקשור בעדן, נושא ספרי. המכתבים המסחריים שנשלחו מעדן נכתבו בד"כ בערבית באותיות עבריות, ואולם רבים מהם כוללים הקדמות בעברית. על השפה הערבית־יהודית, עיין י.בלאו, דקדוק הערבית־היהודית של ימי הבינים.

2. לסקירה על יחסי יהודי חצי־האי ערב אל הגאונות עפ"י חומר מן הגניזה, עיין ישראל פרידלנדר, "Jews of Arabia", עמ' 249-252. לסיכום על יחסי יהודי תימן עם המרכזים בבבל ובא"י, עיין ש. אסף, "על הקשרים של יהודי תימן", עמ' 390-395; על השפעת המרכזים בבבל ובא"י על יהדות תימן, עיין מחקריו של שלמה מורג, בעיקר שני ספריו: העברית שבפי יהודי תימן; ארמית במסורת תימן.

3. גנזי קדם, כרך ג' (1925), עמ' 14-23. "ימאמה" הוא שטח המשתרע בין תימן לעיראק". למעשה נשתמרו שש איגרות של גאון בבלי, המופנות אל שישה מרכזים בתימן, כולן כתובות בעברית.

יהודי תימן ועדן כתומכים נלהבים בישיבות הגאונים בבבל. באיגרת הרביעית מאיץ הגאון ב"בני עדן" "לקיים ולעשות לי כחוק",[4] כלומר להרים בעין יפה את נדבותיהם לישיבתו. ניכר היטב מלשון הקובלנות, התוכחות וההזהרות המאפיינת איגרות אלו, שרווחה מחלוקת בין ישיבות הגאונים, ותחרות קשה ניטשה ביניהן על כספי התמיכה. בעל האיגרות הנ"ל תובע למסור את התרומות לבא־כוחו הוא ושלא להפנותן לישיבה אחרת של סיעת "המנדים הרשעים הגמורים.[5] הוא אף מאיים בנידוי "כל מי שמסכית אל דבריהם או ששומע להם ונותן להם דבר מחקי הישיבה".[6] ניתן להסיק מדברי התחינה והכיבושין של הגאון בעל האיגרות, שהקהילות היהודיות בתימן ובעדן היו בעלות חוסן כלכלי ניכר, ונהגו לתרום סכומים הגונים לישיבות הגאונים. מכאן המאבק החריף על הזכות הבלעדית לתרומות אלו.

יש לציין, כי במאה העשירית התחוללו תמורות עמוקות בנתיבי הסחר הבינלאומיים, שהעלו את עדן לדרגת חשיבות עליונה במסחר הבינלאומי. בשל גורמים פוליטיים, כלכליים ואחרים, הועתק בסוף המאה העשירית, מרכז הסחר העולמי להודו, מהמפרץ הפרסי אל ים סוף (דרום ערב, מצרים ונמלי הים התיכון). עדן, השוכנת על אם הדרך בין מצרים להודו, הפכה בעקבות תמורות אלו, לצומת דרכים של המסחר העולמי, ובמיוחד לסחר הודו. חשיבותה של עדן כמרכז מסחרי עלתה במידה ניכרת בסוף המאה האחת־עשרה, עם הכיבושים הסלג'וקיים. במאה השתים־עשרה, עם שיבוש התנועה בין מצרים והמזרח ע"י הצלבנים, הגיעה עדן, ובכלל זה הקהילה היהודית שם, לשיא פריחתה הכלכלית, החברתית והתרבותית. על רקע שיגשוג כלכלי וחברתי זה ניתן אולי להבין את הדברים המוגזמים ומעולפי האגדה, שמסר בנימין מטודילה ביחס לעדן ולתימן. לדבריו של נוסע מפורסם זה, שחי במאה הי"ב, לעדן "הרים גדולים ושם הרבה מישראל ואין עליהם עול גוים, ולהם ערים ומגדלים בראשי ההרים...ויהודים רבים אשר בארץ עדן באים לארץ פרס וארץ מצרים..."[7] יש, כמובן, להתייחס בזהירות לדיווחיו של בנימין ביחס לחצי־האי ערב, אזור בו לא דרכה רגלו מעולם. ואעפי"כ יש בדבריו מעין הד

לסקירה על תוכן המכתבים הללו והערכתם ההיסטורית, עיין גויטיין, התימנים, עמ' 19־32.

4. גנזי קדם, שם, עמ' 23, שורות 17־18.

5. שם, עמ' 19, שורות 5־7.

6. שם, עמ' 19, שורות 9־10. סוגים שונים של תרומות משתקפים מתוך האיגרות: "חוק הישיבה" (תרומה שנתית קבועה, שהיתה מוטלת על כל קהילה וקהילה); נדרים ונדבות של יחידים; קנסות ממינים שונים; צוואות וכד'. עיין גויטיין, התימנים, עמ' 78.

7. אייזנשטיין, אוצר מסעות, עמ' 40. אשר ליהודי "אל־ימן", מסר בנימין, בין היתר, את הפרטים הבאים: "ושם ר' חנן הנשיא מושל עליהם... ויש להם ערים גדולות ובצורות ואין עול גוים עליהם, והולכים לשלול שלל ולבוז בז לארץ מרחק עם בני ערב שכניהם, וכל שכני היהודים מפחדים מהם... ונותנין עישור (מעשר) מכל אשר להם לתלמידי חכמים היושבים תמיד בבית המדרש ולעניי

לשמועות ביחס לחוסנם הכלכלי של יהודי עדן ותימן, שמועות שאולי הגיעו לאוזניו בהיותו בירושלים או בעיראק.[8] עיקרם של דבריו אלה, לאחר הפשטתם מהיסודות הבידיוניים, עולים בקנה אחד עם המידע, שמוסרים לנו מסמכי הגניזה בדבר קיומן בתקופה זו של קהילות יהודיות פורחות ומשגשגות בתימן ובעדן, ועל קשרים כלכליים, חברתיים, תרבותיים ורוחניים אמיצים בין יהודי תימן, ובמיוחד עדן, לבין מרכזי היהדות בעולם. מסמכי הגניזה הקאהירית שופכים אור רב על התפקיד, שמילאה עדן בסחר הודו העולמי. סחורות מהודו נפרקו בעדן, ומשם הועברו בים וביבשה למצרים ולארצות הים התיכון. כמו־כן סחורות המיועדות להודו נטענו בעדן באוניות גדולות.[9] התפתחות זו הביאה לצמיחתו של מרכז יהודי חשוב בעיר עדן, שלא זו בלבד שמילא תפקיד מכריע בסחר־הודו העולמי, אלא אף שלט עליו במידה ניכרת.[10] מהודו הובאה דרך עדן שורה ארוכה של מוצרים, ובכללם כלי נחושת, טקסטילים עשויים מכותנה, משי אדום, בדים יקרי ערך, פלפל (לשימור בשר ומצרכים אחדים), חומרי צביעה לבגדים, עצי ריהוט, עצי בניין, מתכות שונות, וכלי חרסינה שמקורם בסין. מאפריקה המזרחית הובאו דרך עדן עורות וכלי עורות, שן וכלי־שן וזהב. מעדן נשלחו למזרח תרנגולות ובהמות, קמחים וכד׳.[11]

תעודות הגניזה מורות על ניידות מתמדת של יהודים מארץ לארץ, כשהם נדחפים על ידי מניעים שונים: שאיפה לתעסוקה טובה, צמאון למדע ולהשכלה, בעיות אישיות, וסתם יצרי הרפתקנות וחיפוש אתגרים.[12] רבים מאלה פקדו את עדן ונשתהו בה, ומשם פנו איש איש לדרכו בחיפוש אחרי מבוקשם. כמו כן סוחרים יהודים, בעיקר ממצרים ומצפון אפריקה נהגו להפליג לעדן ולהצטייד בה בסחורות שונות שהובאו מהודו, או שהמשיכו לצרכי מסחרם מעדן לצילון או לאחד הנמלים המרובים שבהודו. יש לציין, שאחדים מאלה, שפקדו את עדן, בחרו להשתקע בה, ומהם היו אף כאלה, שנשאו נשים בעיר זו, ונסתפחו לקהילה שם. ממסמכי הגניזה אנו למדים על מהגרים מאיראן ומעיראק, סוחרים וסתם פליטי חרב, שהשתקעו בעדן. יצויין, כי משפחת בונדאר (ראה להלן), שעמדה בראש יהודי עדן ותימן

[ארץ] ישראל...ויש באל־ימן כמו ארבעים מדינות (ערים) ומאתים כפרים ומאה כרכים, ומספר בני ישראל בכולן כמו שלש מאות אלף (שם, עמ׳ 35). מקור נוסף, המתייחס ליהדות תימן בתקופה זו, הוא איגרת הרמב״ם, שנשלחה לתימן ב־1172. יצויין, כי קהילת יהודי עדן אינה נזכרת במפורש באיגרת זו. אעפי״כ יש להניח, כי הדברים היו מופנים גם אל יהודי עדן, שהיוו אז חלק אינטגראלי של יהדות תימן בכללה.

8. כך גם נהג הנוסע ר׳ עובדיה מברטנורא, שכתב בסוף המאה הט״ו על עדן עפ״י מה ששמע בירושלים מפי יהודים ״מארץ עדן״ (עיין אייזנשטיין, אוצר מסעות, עמ׳ 122).

9. עיין שטרויס, ״מסע להודו״, עמ׳ 227: הייד *Histoire*, כרך א׳, עמ׳ 379 ואילך.

10. גויטיין, התימנים, עמ׳ 39.

11. שם, עמ׳ 40־41.

12. עיין גויטיין *A Mediterranean Society*, כרך א׳, עמ׳ 42־59.

מסוף המאה האחת־עשרה ועד המחצית הראשונה של המאה השלוש־עשרה, היתה ממוצא זר, כנראה פרסי. הסופר המוסלמי אבו מכרמה, מעיר, שיהודי בשם כלף אלנהאונדי (כלומר שמוצאו מן העיר האיראנית ניהוונד), קבע חוקים ומכסים, שיישארו בתוקף "עד תחיית המתים".[13] כפי שניתן לצפות, גררו הקשרים המסחריים המקיפים קשרי־משפחה. יצויין, כי "נגיד ארץ תימן", מצ'מון בן יפת (מבני משפחת בונדאר), היה נשוי לאחותו של אבו זכרי יהודה בן יוסף הכהן, שהיה פקיד הסוחרים בקאהיר. יהודה הכהן עצמו היה נשוי לאחותו של מחרוז, בעל אוניות יהודי בעדן. מובן, שהקשרים המסחריים הענפים בין יהודי עדן ליהודי מצרים, צפון אפריקה, וארצות אחרות העמיקו גם את הקשרים החברתיים והתרבותיים ביניהם.[14]

2. מנהיגות הקהילה בתקופת הגניזה:

ממסמכי הגניזה אנו למדים על משפחה ענפה של נגידים,[15] שקמה בעיר עדן ושצאצאיה שלטו על המסחר ועל הקהילות בעדן ובתימן מסוף המאה האחת־עשרה ועד מחציתה הראשונה של המאה השלוש־עשרה. מייסדה של משפחה זו הוא יפת (חסן) בן בונדאר, "פקיד הסוחרים"[16] ו"שר הקהילות". חוסנה של משפחה זו הגיע לשיא בימי מצ'מון, בנו של יפת בן בונדאר. דמותו של מצ'מון משתקפת מתוך עשרות של תעודות מן הגניזה, מכתבים ששלח או שקיבל,[17] ושירים שנתחברו לכבודו. מצ'מון היה ממונה על נמל עדן ומשגיח על המכסים בו. הוא היה גם שותפו המסחרי של מושל עדן בלאל בן ג'ריר, כך שבאיגרת, ששלח מצ'מון

---

13. עיין לופגרן *Aden im Mittelalter* עמ' 58.

14. גויטיין, התימנים, עמ' 39. ועיין גם הנ"ל "תימנים בירושלים ובמצרים", עמ' 133־148. נדפס מחדש ב"התימנים", עמ' 120־134.

15. על מהותו והתפתחותו של מוסד הנגידים בכלל ובעדן בפרט, עיין גויטיין "נגידי ארץ תימן", בואי תימן, עמ' 15־25. נדפס שוב ב"התימנים", עמ' 75־83. עיין גם הנ"ל, The Title and Office of the Nagid: A Reexamination," JQR 53 (1962-3), עמ' 93־119.

16. "פקיד סוחרים" (וכיל תוגאר) היה "מופקד", "מורשה", "בא־כוח" הסוחרים בתחומים השונים: המסחריים, המשפטיים, ואף החברתיים והדתיים. היה לו בית־פקידות (דאר וכאלה), שבו אוחסנו כל הסחורות.

17. שני מכתבים מסחריים שנשלחו על־ידי מצ'מון בן יפת לאברהם בן פרחיה בן יג'ו סוחר יהודי תוניסאי, ששהה אז בהודו, נתפרסמו ע"י גויטיין "From Aden to India", עמ' 43־66 (עיין גם הנ"ל, התימנים, עמ' 93־99). שני מכתבים אלה מוסרים פרטים מעניינים על המוצרים המסחריים ומחיריהם ועל שוק הסחורות בעדן. במכתב אחד כותב מצ'מון: "השנה היה שוק טוב לברזל בעדן — כל סוגי הברזל, וגם בשנה הבאה יהא בעדן שוק טוב, באשר לא נותר ממנו מאומה בעיר" (שם, עמ' 47, שורות 31־34). מצ'מון מייעץ ליג'ו לקחת מידע חשוב זה לחשומת לב. לפרטים נוספים על מצ'מון, עיין גויטיין, *Letters* עמ' 181־185.

למצרים,[18] כותב בעל האיגרת: ...ובניתי אניה בעדן ושלחתי אותה בשותפות עם השיך הנערץ בלאל אל סילון....[19] רשתו של מצ׳מון היתה פרושה לא רק על עדן, אלא גם על נמלים אחרים בדרום חצי־האי ערב.

כתרים רבים נקשרו לראשו של מצ׳מון בן יפת. באחד המסמכים אנו קוראים בנוגע למצ׳מון: ״ממונה מן ראשי גליות ומן ראשי ישיבות על כל ישראל, ונאמן השליטים אשר הם במדינת הים ואשר הם במדבר״.[20] שורה של כינויי כבוד היו לו למצ׳מון, ביניהם: נגיד ארץ תימן, אלוף, ידיד הישיבה, סגולת הישיבה, נגיד עם ה׳, ראש קהילות תימן, השר מצ׳מון בן יפת. באחת התעודות מסופר, כי בשנת 1134 שלח מצ׳מון כמתנה מערכת כלים עשויים מחרסינה סינית שקופה אל הגאון מצליח הכהן,[21] ראש ישיבת גאון יעקב שבמצרים. המתנה היתה מלווה בשאלה הלכתית, ביחס לדינם של כלים שקופים אלה — האם דינם כדין כלי זכוכית, או כשל כלי חרס.[22]

מצ׳מון בן יפת נפטר בשנת 1151, ובנו חלפון עלה תחתיו על כסא הנגידים. איגרת,[23] שנשלחה בשנת 1153 לספירה מבית־הדין של עדן להלל העטר בן נחמן החסיד במצרים (פוסטאט) מספרת על טביעת אנייה, שהיא ועיקר מטענה היו שייכים ״לנגידנו חלפון ירום הודו ויגדל כבודו״.[24] אנייה זו, כך מסופר במכתב, הפליגה מעדן, ובמרחק של כארבעה־חמישה ימי הפלגה מעדן, פרצה דליקה באנייה, שכתוצאה ממנה טבעה על נוסעיה. בכלל הניספים היה השיך הבה בן אבו סעד, חתנו של הלל העטר וכן שניים מאנשי עדן.[25] האיגרת המכילה פרטים מפורטים על האסון, כפי שניגבו מפי עדים ומימאים בעלי נסיון, היא מעין פסק־דין, המאשר את מותו של הבה בן אבו סעד, במטרה לחלץ את אשתו מעגינות. בעל האיגרת מציין, שהאנייה טבעה ״קרוב לאלמצב״, הידוע כאזור סוער, מועד לפורענות, בו היו מקרי הטביעה שכיחים למדי. הנסיון מורה, מציין כותב המכתב, ש״מה שטבע באלמצב וקרוב לו, אין לו עליה לעולם לאיזה מקום שהוא.[26] בסוף המכתב מופיעות חתימותיהם של חברי בית־הדין הקבוע בעדן, ״מפי נשיאנו ראש גלויותינו...ומפי נגידנו חלפון חמודו יגדל כבודו נצח״. ועוד לומדים אנו מאיגרת זו ואחרות, שקהילות יהודי עדן ותימן היו נתונות אז להשפעת מצרים, דייניה וחכמיה, שכן

18. גויטיין, התימנים, עמ׳ 89.
19. שם, שם, שורות 23־24, ראה גם עמ׳ 90, שורות 31־33.
20. כתב־יד הספריה הלאומית (Heb. 4° 577), ועיין גם גויטיין, התימנים, עמ׳ 40.
21. על הגאון מצליח הכהן, עיין מאן, מקורות ומחקרים, כרך א, עמ׳ 255 ואילך.
22. גויטיין, התימנים, עמ׳ 26.
23. שטרויס, ״מסע להודו״, עמ׳ 217־231.
24. שם, שם, שורה 30.
25. שם, שורות 30־34.
26. שם, שורות 48־51.

כותב בעל האיגרת "ואין לנו רשות להתיר ולאסור בזה המעשה בפני מי שהוא גדול ממנו רבותינו הדיינים שבמצרים זכורים לברכה...".[27] השפעה זו הגיעה לשיאה, כידוע, כעשרים שנה לאחר־מכן, בימי הרמב"ם ואיגרתו לתימן משנת 1171. מצבת קבורתו של הנגיד חלפון ממרחשון 1172 נחשפה בעדן, והכתובת שעליה פורסמה על ידי אלי סובר.[28]

מאוצרות הגניזה שואבים אנו מידע חשוב, שאינו ידוע לנו ממקורות אחרים, לא רק על חסנה הכלכלי של קהילת עדן במאות העשירית עד השלוש־עשרה, אלא אף על המבנה החברתי של קהילה זו ועל מתחים ומאורעות, שהתחוללו בה. משתקפות מתוך כתבי הגניזה תופעות של תחרות ומריבות בין מרכזי היהדות השונים, בבבל ובמצרים, ולתוך מערבולת זו, שלעתים קיבלה מפנה פולמוסי בוטה, נקלעה גם יהדות עדן, שלתמיכתה הכספית שוועו גאונים יריבים. תופעה חברתית זאת משתקפת מתוך שורה של מסמכים מהגניזה. נסתפק בהצגת שניים מהם:

באיגרת, שנשלחה בתחילת חודש תשרי 1445 לשטרות (1133 לסה"נ)[29] ע"י יהודי מעדן בשם יעקב בן סאלם לדיין נתן הכהן שבפוסטאט, מתנצל בעל האיגרת על חוסר־יכולתו להניע את הקהילה היהודית בעדן לתמוך כספית בדיין. אמנם "ידוע ידעתי", כותב יעקב, "כי אתה צורבא רבא והיה ראוי להתנדב לך ולסנגר בעדך כראוי לכבודך עם הדרים במדינת עדן, כי הם חייבים לפתוח פסת ידיהם ולהרחיב מתנותיהם אצל חכם ורב גדול שכמותך", אולם, מוסיף הכותב, נבצר ממנו לקיים "מצווה" זו, לפי שנפלה מריבה בינו ובין ראשי הקהילה בעדן "על עינוי הדין ועל עיות הדין ועל המורים בתורה שלא כהלכה ולא אוכל לפתח פה אליהם מרוב השנאה ששניאוני...".[30] ועוד טוען בעל האיגרת, כי יחסים עכורים אלה אילצוהו להתרחק מהעיר עדן ולשכון בעיר אחרת מהלך שלושה ימים מהעיר.[31]

בחודש ניסן 1134 לערך, פרץ באחת השבתות סכסוך חריף בבית־הכנסת הגדול בעדן, שעל פרטיו למדים אנו מתוך איגרת מהגניזה.[32] יהודי "בעל תורה צעדי" (מעיר צעדה שבצפון תימן) בשם סעיד אבן אברהם, ששימש כשליח ציבור בתפילה בעדן, אמר את הרשות בשם שני מנהיגי היהדות דאז: ראש הגולה שבבבל והגאון מצליח הכהן, ראש ישיבת גאון יעקב שבמצרים. אעפ"י שאמירה זו נעשתה "לפי המינהג המקובל", גערו בו סאלם בן אלחזאן (כנראה ממצרים) ואחדים מן הקהל

---

27. שם, שורות 29־31.
28. "Medieval Jewish Tombstones", עמ' 305, כתובת מס. 5.
29. נתפרסמה ע"י מאן *The Jews in Egypt*, כרך ב, עמ' 366־367.
30. שם, שם, עמ' 367.
31. שם, שם.
32. גויטיין, התימנים, עמ' 57־61.

על שהעז להזכיר את הגאון מצליח, וביישו אותו. מחלוקת זו קיבלה מפנה חריף יותר בשבת חול המועד של פסח בסעודה, שהתקיימה בביתו של השייך יוסף אבן אברהם. תוך כדי האכילה והשתיה, לקח איש פרסי, שטען שהוא דוידי, (כלומר מתייחס על בית דוד) את המניפה, "והיכה בה לסעיד אבן אברהם על ברכו באופן... שהיה כמו התראה ואמר לו מה גרם לך לעשות את המעשה הזה... והתפללת על מצליח...."[33] בעל האיגרת מספר, כי הפרשה נסתיימה בהתנצלותו הפומבית של האיש הצעדי, שלאחר קריאת התורה בשבת בבית־הכנסת, קם והתוודה: "טעיתי, כי הזכרתי אדונינו מצליח, ועכשיו הריני מתודה לה' יתעלה ולציבור וחטאתי לה' אלהי ישראל ולכם".[34] הכותב מציין, שפרשה זו גרמה לעגמת־נפש רבה בקרב אנשים מהציבור ובמיוחד בקרב "הזרים, הבאים משתי הרוחות [מהודו וממצרים]".[35] הכותב ממשיך, כי רבים מאנשי הקהילה פחדו לפצות פה "מפחד בפני זקני עירם ומפני מי שחששו לנקמתו בדבר זה".[36]

3. גזירת שמד על יהודי עדן ותימן:

ממסמכי הגניזה[37] למדים אנו, כי צרה צרורה פקדה את יהודי עדן ותימן בימיו של מושל תימן האיובי, אל־מאלך אל מועיז איסמעיל, שמשל בשנות 1197־1202. מושל מטורף ותמהוני זה, כפי שמקורות ערביים מעידים עליו,[38] הכתיר את עצמו בתואר ח'ליף. בשנת 1198 גזר שליט זה על יהודי עדן ותימן להתאסלם ואיים, כי יוציא להורג כל יהודי, שיסרב למלא את פקודתו. הוא זימן את מצ'מון בן דויד, נגיד יהודי עדן ותימן, לארמונו, ואמר לו "קבל את האיסלאם, או תגרום למות אחיך".[39] בעל האיגרת ממשיך לספר, כי

> מצ'מון בכה בכייה גדולה אך לא מצא
> מפלט חוץ מקבלת האיסלאם...
> שלושה ימים אחר־כך, ביום שישי, צילצל הפעמון לאמור: קהל
> היהודים כולכם, מי שמאחר מלעלות אל העליה

---

33. שם, עמ' 58־59, שורות 14־19.
34. שם, שורות 33־37.
35. שם, עמ' 60, שורות 38־40.
36. שם, שם, שורות 43־45. באיגרת אחרת (התימנים, עמ' 63), מדגיש בעל האיגרת, שהפרסי "שטען שהוא דוידי מבית דויד, בן דודו של ראש הגולה, הצליח להוליך שולל את יהודי עדן, ש"הרכיבוהו, והוא רכב כהוגן" (שורות 2־5).
37. שם, עמ' 44־47.
38. עיין ואסעי, תאריך אלימן, עמ' 182: ראה גם סטוקי, *Yemen*, עמ' 295.
39. גויטיין, התימנים, עמ' 45, שורה 2. יש להדגיש, כי גזירות שמד עומדות בניגוד מוחלט לחוקי האיסלאם, ולפיכך היו נדירות.

אחרי הצהרים ייהרג. ולא נשאר יהודי אחד שלא עלה אל הארמון, כי הח'ליף ציווה, שכל מי שיאחר מלקבל את האיסלאם ייהרג. על־כן "פשעו" [השתמדו] כולם. יראי ה' אחדים שבו אחר־כך מן האיסלאם, אך ראשם הותז.[40]

כותב האיגרת מדגיש, כי המושל לא החיל את גזירת השמד על היהודים הזרים, ששהו בעדן. לעומת זאת הטיל עליהם קנסות כבדים "מס גולגולת משולש". ועוד ציווה הח'ליף, "שיילקח מכל מי שיגיע [בדרכו להודו] חמישה־עשר דינרים על כל מאה וכן אותו סכום מן היוצא [בדרכו חזרה למצרים].[41] יש לציין, כי שמד זה קרה בזמנו של הנגיד מצ'מון בן דוד, ששימש כמנהיגה של יהדות עדן באחרית ימיו של הרמב"ם ובימי בנו אברהם. ממכתב הנושא את התאריך יולי 1202, פרי עטו של נגיד זה או של אחד ממזכיריו, אנו למדים, כי המושל העריץ נרצח ע"י חייליו, והיהודים הורשו לחזור לדתם. בעל האיגרת מדגיש, כי ריווח והצלה אלה התרחשו "בחודש סיוון, יום אחד לפני ערב עצרת (חג השבועות) (27 במאי 1202), וכי יהודי עדן חגגו חג זה בששון ובשמחה. ועוד מציין בעל המכתב, כי ישועה זו באה "בברכת האדון השר משה [הרמב"ם]", שהיה בין אלה שסייעו ליהודי עדן ותימן להינצל מגזירת השמד.[42]

עם מותו של השליט, רדוף שגעון הגדלות, באה אמנם רווחה גדולה ליהודי עדן ותימן מבחינה דתית, אך נראה שהורע מצבם מבחינה חברתית וכלכלית, לפחות בראשית המאה הי"ג. זאת למדים אנו, בין היתר, ממכתב,[43] שנשלח בשנת 1218 על ידי אם מעדן לבנה, ששהה אז במצרים. באיגרת זו, שעיקר תוכנה הוא אישי, מתלוננת האם על כך, שלא קיבלה כל תשובה מבנה לתשעת מכתביה. היא נוזפת בבנה על כי העז לשלוח לה שמלה מבד גרוע, "דבר שהכל צוחקים עליו".[44] היא קובלת על־כך, שאין היא זוכה להנאה מילדיה, וכי כל מה שהיא מוצאת מהם "הוא רק הרע, אבל הטוב למישהו אחר".[45] בעיקר מביעה היא את התמרמרותה על נדידת שני בניה למרחקים — אחד לאחוור (נמל בחצ'רמות), ואחד למצרים, ומאיצה בבנה לחזור ממצרים לעדן, שהרי "להתגלגל בארצות ובימים אין ברכה בזה. מוטב שתשב בעירך".[46]

חשיבות יתרה ניכרת למכתב "פרטי" זה, משום שתוך תינוי מר גורלה,

---

40. שם, עמ' 45.
41. שם, עמ' 46.
42. עיין גויטיין, *Letters*, עמ' 213־216; בנעט, "מכתב מתימן", עמ' 212.
43. Bod. MS Heb.d 66 (Cat. 2878), f.21; גויטיין, התימנים, עמ' 48־52.
44. שם, התימנים, עמ' 49, שורות 7־9.
45. שם, שם, שורות 10־11.
46. שם, שם, שורות 13־14.

מספרת האם פרטים על מצוקה כלכלית, חברתית ופוליטית, שפקדה את כלל הקהילה היהודית בעדן. תמונה עגומה של התנכלויות מצד השלטונות בעדן משתקפת מהמכתב, וצרת הפרט משתלבת עם צרת הכלל. "קנסו אותי", קובלת האם, "בשביל מס־הגולגולת שלכם. מישכנתי את הבית בשלושים דינר, עד ששילמתי את מס־הגולגולת בשבילך ובשביל אחיך".[47] השלטונות, כפי שניתן להסיק מהמכתב, חתרו תחת מעמדם של היהודים והצרו את צעדיהם בגזירות שונות ומשונות. השלטונות, מספרת האם, אסרו על היהודים לשתות יין בחודש הצום של המוסלמים (רמד'אן), וגזירה זו נמשכה אף לאחר הצום.[48] נראה, שחל שינוי לרעה במעמדם הכלכלי והפוליטי של יהודי עדן בראשית המאה השלוש־עשרה, והתדרדרות זו נמשכה מאז, כמובן עם עליות וירידות.

4. חשיבותם ומיגבלותם של מקורות הגניזה:

כפי שראינו, מספקת לנו הגניזה הקאהירית מסמכים חשובים, ששופכים אור על יהודי עדן, מהמאה האחת־עשרה ועד ראשית המאה השלוש־עשרה, שאז משתתקים מקורותיה של הגניזה. ממסמכים אלה שואבים אנו גם ניצנוצי־מידע על חיי הרוח של יהדות עדן. יהודי עדן, כמקובל בין קהילות אחרות, כתבו את מכתביהם בערבית "בינונית", שפה חיה בעלת מסורת ארוכה, שנכתבה באותיות עבריות. בד"כ כוללים מכתבים אלה הקדמות וסיום בעברית מסולסלת ומליצית, המעידה על סיגנון מטופח. המסמכים משקפים דאגה של הקהילה לחיי הרוח שלה ולקשריה עם מרכזי היהדות. מסמכי הגניזה מלמדים, שיהדות עדן תמכה בצורה ניכרת בישיבות בבל וארץ־ישראל, וכן ב"ישיבתה של תורה", בית האולפן של הנגידים מבית הרמב"ם. גויטיין מציין, כי בכתבי הגניזה, ובעיקר במאה השתים־עשרה, מופיעים יהודי עדן ותימן "כמדריכים וכנדבנים, כנותנים — לא כמקבלים".[49] באחדות מהאיגרות המסחריות, שנכתבו ע"י יהודים מעדן, כלולות בקשות לרכישת ספרים יקרים. כך, למשל, מבקש בעל איגרת אחד (שמו לא נשתמר) לרכוש עבורו ספר מקרא יקר בסכום של כחמישים דינר.[50] באיגרת משנת 1202, פרי עטו של מצ'מון בן יפת, או של אחד ממזכיריו, בה מדווח הכותב על הירצחו של החי'ליף המטורף (עיין לעיל), מבקש מצ'מון לשלוח לו ממצרים את ספרי הרמב"ם, הלכיים, רפואיים ואחרים.[51] יש לציין, כי המשורר הספרדי יהודה

---

47. שם, שם, שורות 11־13.
48. שם, עמ' 50.
49. שם, עמ' 39.
50. כתב־יד ENA 1822 f.8, גויטיין, התימנים, עמ' 32.
51. כתב־יד קמברידג' TS 28.11. פורסם ע"י בנעט, "מכתב מתימן". עיין גם גויטיין, *Letters*, עמ' 216 ואילך, התימנים עמ' 42. "ותצוה להעתיק לי את ספרי הרפואה שחיבר האדון

אלחריזי הקדיש למצ'מון בן דוד עותק מספרו תחכמוני.[52] נשתמרו כתבי־יד המורים על שמונה שאלות, ששלחו יהודי עדן לר' אברהם בן הרמב"ם בשאלות בעניינים הלכיים שונים.[53]

מצבות קבורה של אישים ממשפחת הנגידים נשתמרו בעדן, ביניהם, מצבתו של הנגיד חלפון, בנו של הנגיד מצ'מון, ממרחשון אתפ"ד לשטרות (אוקטובר 1172); מצבתו של נגיד אחר בשם חלפון בן הנגיד מצ'מון, נפטר בחודש אב אתקנ"ט לשטרות (אוגוסט 1248 לסה"נ); מצבה של ישועה, אחיו של חלפון השני, שנפטר באייר אתקס"א (1250 לספה"נ); מצבה בשם מר מצ'מון בן רבי חלפון, שנפטר בשנת אתקכ"ט לשטרות (1217־1218).[54]

מסמכי הגניזה מעניקים לנו אמנם מידע רב יחסית על חוסנה הכלכלי של הקהילה היהודית בעדן בימה"ב וכן על אישים, אירועים ומגעים בתקופה זו. אך מידע זה, חשוב לציין, הוא מצומצם וקטוע, ועיקר עיסוקו במסחר ובמה שכרוך בו. הפרטים החברתיים והאחרים ביחס ליהודי עדן נמסרים אגב אורחא, בדרך־כלל במסגרת איגרות מסחריות, ולעיתים משתמעים מבין השיטין. כך, למשל, אין באוצרות הגניזה פרטים סטטיסטיים, המתייחסים לגודלה של הקהילה היהודית בעדן, למספר משלמי מס הגולגולת וכד', כשם שאין בהם מידע משמעותי על המבנה החברתי של הקהילה, ובכלל זה מוסדותיה הקהילתיים (חינוך, מוסדות צדקה וחסד, בתי־כנסת, שיפוט פנימי), מעמדות בקרב הקהילה, מנהגי חתונה, ברית מילה, קבורה, אבל וכד'. עם זאת, מסמכי הגניזה הן המקור היחיד והבלעדי למידע כלשהו על התקופה הנ"ל, ומכאן חשיבותם היתרה. יש להדגיש, שמידע זה מתייחס כמעט באופן בלעדי ליהודי עדן, שהיוו חטיבה נפרדת בפני עצמה, חטיבה בעלת קשרים מסחריים ענפים, ובעיקבות אלה קשרים חברתיים, תרבותיים, רוחניים ואישיים, עם קהילות יהודיות אחרות. הזרקורים הופנו אליהם בזכות מעמדם המיוחד בעיר נמל משגשגת, בצומת־דרכים של המסחר העולמי.

שונה לחלוטין היה מעמדן של יתר הקהילות היהודיות בתימן, שהיו מרוחקות מעורקי המסחר הבינלאומיים, ולפיכך לא השתקפו חייהן באופן משמעותי במסמכי הגניזה. המקורות הערביים מלמדים, שלפני הכיבוש האיובי (בשנת 1173) שררה אנארכיה בתימן. הכיבוש האיובי, שנמשך למעלה מחמישים שנים (1173־1229) לא שם קץ לקיומה של המדינה האימאמית הזיידית, שהמשיכה להתקיים, עם עליות

השר אם יוצע לך איזה נאה מ [ספר] ... מועיל, תעשה נא... חסד לקנותו ולשולחו..." (בנעט "מכתב מתימן", עמ' 213).

52. עיין כתב־יד Bodl. 2517. ראה גם מאן, The Jews in Egypt, כרך ב, עמ' 338.

53. עיין פריימן, תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, עמ' 196־201, סי' קט־קטז.

54. עיין אלי סובאר, "Medieval Jewish Tombstones from Aden", עמ' 301־309; גויטיין, התימנים, עמ' 81.

וירידות, בחלקה הצפוני של תימן לצידה של הממלכה האיובית. כך היה המצב בתימן גם בתקופת שלטונם של הרסולים (1229-1454 לערך), שדאגו לפיתוחו הכלכלי והחברתי של השטח, שהיה נתון לשליטתם, ובכלל זה העיר עדן. המדינה הזיידית היתה גם בתקופת האיובים וגם בתקופת הראסולים שקועה במאבקים פנימיים, שהתנהלו בין טוענים שונים לכיסא השלטון, תופעה שהביאה להתנגשויות-דמים בין השבטים, וכתוצאה מכך לעירעור אושיות הכלכלה ושיתוק המסחר. וכאלה היו אמנם פני הדברים שם עד לכיבוש העות'ומאני בשנת 1538.[55]

5. היצירה הרוחנית: מדרש הגדול:

התקופה הרסולית הצטיינה ביצירה ספרותית ענפה בקרב יהדות תימן. אמנם יהדות תימן לא הנחילה לנו יצירות ספרותיות בעלות ערך קיים מעבר למקומה ולזמנה, אך הצטיינה היא בשדה היצירה המדרשית ובשימורם של אוצרות גנוזים מהיצירה הרוחנית של עם ישראל. יהדות תימן, מעיר שאול ליברמן, נתייחדה מכל עדות המזרח בזה, "שספריה, מנהגיה וההוי שלה משמשים ארכיון של תעודות ממקורות שאבדו לנו".[56] גולת הכותרת ביצירה מדרשית זו היא "מדרש הגדול", המלוקט בעיקר ממקורות מדרשיים קדומים. ספר זה חובר במאה הי"ג בעדן ע"י ר' דוד בן עמרם העדני, שלדעתו של גויטיין, היה אחרון הנגידים בעדן, שכן הוא עצמו נקרא נגיד.[57] ספר זה נשתמר בשלמותו בזכות העובדה, שמצא לו מהלכים בקרב יהודי תימן, שהירבו הגות בו והעתיקוהו דור אחר דור. יצירה זו, "המתנה הגדולה ביותר, שנתנה לנו העדה התימנית", משמשת "אבן פנה לכל חוקר בספרות התלמודית".[58] בזכות "מדרש הגדול" ניצלו חלקים גדולים של ספרים שאבדו לנו, ובכלל אלה מכילתא דרשב"י, ספרי זוטא, מכילתא לדברים, "דברים רבה" של חכמי ספרד, ל"ב מידות ועוד. כמו כן, חומר רב מספר "משנה תורה" לרמב"ם מצוטט במדרש זה, דבר המסייע לבירור נוסחאותיו ומקורותיו של ספרו זה של הרמב"ם. לבעל מדרש הגדול היתה מגמה ותפישה מיוחדת משלו. עיקר מטרתו לא היתה חיבורה של אנתולוגיה מדרשית לשמה, אלא ליקוט המדרשים האצורים במקורות השונים, עיבודם, עריכתם והצמדתם באופן רלבנטי לפרשות השבוע ולפסוקי התורה. הספר מחולק לחמישים וארבע פרשיות,[59] וכל פרשה פותחת

---

55. עיין סמית, "The Ayyubids and Rasulids", עמ' 175-188; אל-המדאני, כיתאב סימט; סטוקי, Yemen, עמ' 101-126.

56. "הלכות תימן", עמ' 350.

57. התימנים, עמ' 82. ראה שם גם את טבלת אילן היחס המשוער של נגידי עדן.

58. ליברמן, "הלכות תימן", עמ' 350.

59. בסה"כ מצויים במדרש הגדול 56 שירים בראשי הפרשיות השונות: 54 בראש 54 פרשיות התורה, שיר אחד להקדמת הספר, ושיר בראש פרשת "ויסעו", המחלקת את פרשת "חקת" לשני חלקים. עיין מדרש הגדול, מהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ז-תשל"ו.

בשיר. כל שיר הוא בעל שני בתים: הבית הראשון פותח תמיד במילת "מרשות" ומסיים בד"כ בפסוק או בחלק מפסוק, והבית השני מסיים בד"כ במילים "כמו שנאמר", ביטוי המשמש פתיחה לפרשה שלאחריו.[60] הדרשה על הפרשה מתחילה בפסוק הנקוב בשיר.

לר' דוד, הנגיד מעדן, היו קשרים עם אישים יהודים שונים בארצות אגן הים התיכון. ידועים בעיקר מגעיו עם ר' יהושע הנגיד (1310-1355), צאצאו של הרמב"ם, ששימש כנגידה של יהדות מצרים. בחיבורו של ר' יהושע, "אלמסאיל"[61] נשתמרו שאלות בענייני הלכה, אליו הריץ ר' דוד בן עמרם העדני. היו אלה בעיקר שאלות וספיקות, שנתעוררו אצל יהודי עדן, ואולי גם יהודי תימן, מתוך עיסוקם ב'יד החזקה' וב'ספר המצוות'. חיבורו של הנגיד פותח במילים "מסאל אהל עדן אלא ר' יהושע, והד'ה אלמקדמה פי אלמעלם דוד בירבי אלעדני זצ"ל". בהקדמה זו ממטיר ר' יהושע שבחים על ר' דוד ואומר:

> אשרי החכמה על גרונו רביד / והוא אהוב לנו וידיד / כג"ק מרינו ורבינו דוד השר הנהדר / הדיין הנהדר / כל טוב ממנו לא נעדר / בשם טוב נגדר / ובאפוד בין נאפדת ... החכם הנאמן / נשיא ארץ תימן / ...ונהר יצא מעדן / פאר הדיינים / כתר המבינים / עושה צדקות ודינים.[62]

יוצא מזה, שר' דוד שימש גם כנגידה של יהדות תימן וגם כדיין בעירו עדן. יש לציין עוד, שבתקופה זו חי בעדן ר' זכריה בן סעדיה, סופר ומשורר, שחיבר שיר לימודי במבנה קלאסי על השחיטה, בראש חיבורו "שאלות ותשובות", העוסק בהלכות שחיטה.[63] קרוב לוודאי, שחיבורים ושירים נוספים, נכתבו ע"י יהודים בעדן. יש לקוות, שהעיסוק הקדחתני באוצרות הרוח, שהנחילה יהדות תימן ועדן לעם ישראל, יחשוף, בין היתר, יצירות נוספות, פרי עטם של יהודים מעדן.

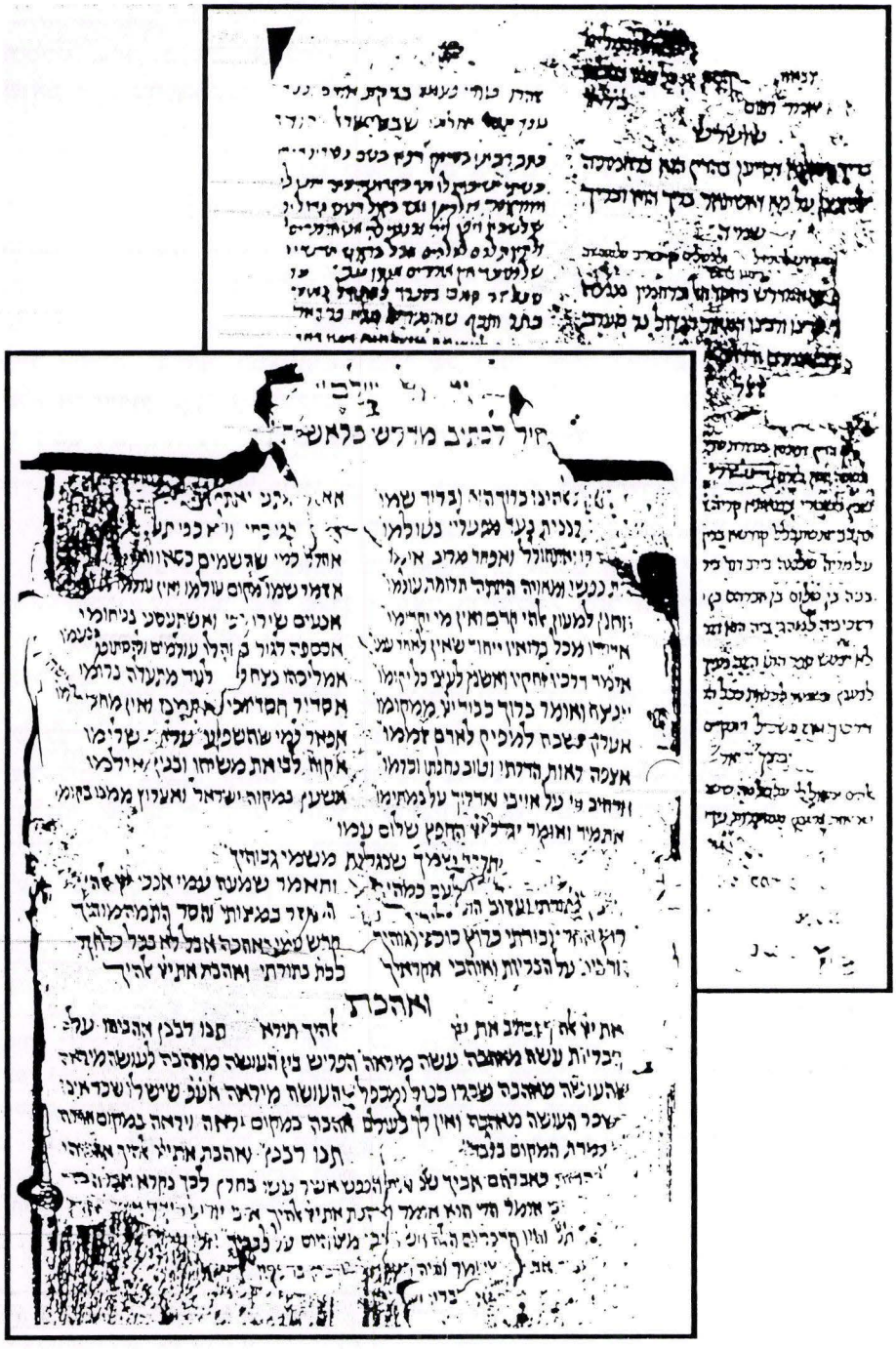
---

60. על "מדרש הגדול" עיין: ע. שטינזלץ, "דרכי החריזה במדרש הגדול", עמ' 94-97; שלמה מורג, "דרכי החריזה של משוררי תימן", עמ' 257-262; יהודה רצהבי, על מחברו של "מדרש הגדול", עמ' 263-271; יודא לוי נחום, "לענין 'מדרש הגדול'", מצפונות יהודי תימן, עמ' 181-205; הנ"ל, "סכום לשאלת מחבר 'מדרש הגדול'", ספר חשיפת גנוזים מתימן, עמ' 337-342.

61. 35 מתשובותיו של ר' יהושע כונסו ע"י אברהם חיים פריימן ויוסף יואל ריבלין ופורסמו בשנת תרצ"ט (תשובות ר' יהושע הנגיד, קובץ על יד, תרצט, ס"ח (יג), עמ' עז-קיג). החיבור גופו נתגלה ופורסם, עם תרגום והערות, ע"י רצהבי, תשובות ר' יהושע הנגיד, ירושלים, תשמ"ט.

62. שם, עמ' 28.

63. ראה י. רצהבי, מספרות יהודי תימן, ארשת ה, תשל"ב, עמ' 153-155.

ואהבת

דפים מ"מדרש הגדול" (ממפעל חשיפת גנזי תימן)

פרק ג

יהודי עדן ערב הכיבוש הבריטי

1. מקורות מוסלמיים:

עם השתתקותם של מסמכי הגניזה (במאה הי"ג) יורד מסך השתיקה על יהדות עדן. מאז ועד לראשית המאה הי"ט, ערב הכיבוש הבריטי של עדן בשנת 1839, מגיעים אלינו באופן ספוראדי קילוחי־מידע על שרידיה הדלים של קהילה מפוארת זו. יש לציין, שלדיווחו הארוך יחסית של הנוסע הידוע ר' עובדיה מברטנורא (בסוף המאה הט"ו) על קיומם של "קהלות גדולות ורבות מישראל" ב"ארץ עדן",[1] אין ערך היסטורי ניכר. הפרטים, שהוא מוסר מפי השמועה, לוקים בגוזמאות, מעין הסיפורים על עשרת השבטים, נהר סמבטיון וכד'.[2]

כידוע, התיחסויות היסטוריונים וכותבי רשומות מוסלמיים לבחינות כלשהן בחיי הקהילות היהודיות בעולם המוסלמי נדירות הן, ודבר זה נכון הוא גם לגבי יהודי עדן. בסיפרו של ההיסטוריון המוסלמי אבו מכרמה על עדן מצויים משפטים אחדים בלבד, המתייחסים לאישים יהודים בעדן במאה הי"ב: א) יהודי בשם כ'לף אלניהוונדי, קבע את תעריפי המכס בעדן, ותעריפים אלה יישארו בתוקף "עד תחיית המתים",[3] ב) יהודי בשם דאוד בן מצ'מון חפר שלוש בארות בעיר עדן.[4] יש לציין, שספרות ה"פתאוא" (חוות־דעת בענייני הלכה מוסלמיים) מספקת לנו לעיתים ידיעות רבות־עניין על יהודי קהילה זו או אחרת במסגרת דיון על זכויותיהם וחובותיהם של היהודים כבני חסות. מרובות הן השאלות והתשובות ביחס לעצם זכות קיומם של מוסדות תפילה של ה"ד'ימיון" (בני־חסות), ובכלל זה אלה שבתימן ובעדן. ואמנם יהודי תימן מציינים, שתופעת נתיצת בתי־כנסת בתימן, בפקודת השלטונות, לא היתה בלתי־שכיחה. במאה הט"ז פסק אבן־חג'ר אל־הייתמי,[5]

---

1. עיין אייזנשטיין, אוצר מסעות, עמ' 122.
2. שם, שם.
3. לופגרן, *Aden im Mittelalter*, אבו מכ'רמה, עמ' 58.
4. שם, שם, עמ' 49.
5. אל־פתאוא אלכובראי, IV, עמ' 248: סרג'נט, צנעא, עמ' 398.

שהתקנה האיסלאמית, המחייבת את הריסתם של בתי־כנסת בארצות האיסלאם חלה גם על תימן, להוציא אותם מוסדות־תפילה קדומים, שניבנו בכפרים או בשטחים פתוחים ("ברייה"), טרם אוכלסו ע"י מוסלמים, או אלה שיש ספקות לגבי קדמותם.[6] בהמשך דבריו, הביע אבן־חג'ר את הדעה, שתקנת ההריסה חלה על בתי־הכנסת שבעדן.[7] לא ברור כלל, אם חוות־דעת זו הביאה אמנם להריסתם של בתי־הכנסת. ראוי לציין בהקשר זה את הקינה על חורבן בית־הכנסת בעדן, שגילה רצהבי בתכלאל תימני קדום. לדעתו של רצהבי, אירע חורבן זה בסוף המאה הט"ז או הי"ז.[8]

באיגרת, ששלחו אנשי דת מוסלמים בעדן לבא־מכ'רמה (באמצע המאה הט"ז), נתבקש הוא לחוות את דעתו ביחס למס הגולגולת (ג'זיה), שיש לגבות מיהודי עיר זו. בעלי האיגרת מציינים, שסמוך לסוף התקופה הטאהירית (1517 לערך), שילמה הקהילה היהודית בעדן את מס הגולגולת (ג'זיה) במטבעות כסף, לפי ערך החילופין של התקופה, והסכום שניגבה אז הסתכם ב־7000 דינרי כסף. אולם, מוסיפים השואלים, בראשית השלטון העות'ומאני, הסתכם מס הגולגלת ב־10,000 בוקשה סולייימאנית, אלא שמאז ירד ערכו של הכסף ביחס לזהב. גובי מס הגולגולת, מסכמים בעלי האיגרת, מבקשים להעריך מחדש את הסכום, שצריך לגבות מהיהודים לפי השיעורים החדשים, לאמור: דינר זהב מוסלמי מכל גבר יהודי, או סכום מקביל במטבעות כסף. היהודים, מדגישים השואלים, מסרבים להיענות לדרישה זו, ולפיכך מתבקשת דעתו של בא־מכ'רמה בעניין זה.[9]

הניתן ללמוד מאיגרת זו על מספרם של משלמי מס־הגולגולת היהודים בעדן בתקופה הנידונה? האם הסכומים הנקובים באיגרת הם פרי היטל אחיד, שניגבה מכל גבר יהודי (דינר לגולגולת)? סרג'נט מעיר בצדק, שאין זה סביר להניח, שמדובר כאן בגבייה של סכומים אחידים, שאז היתה האוכלוסייה היהודית מונה כעשרים עד שלושים אלף! יש לזכור שורת'מה, נוסע איטלקי, שביקר בעדן בשנת 1504 לערך, מתאר אמנם את עדן כעיר חזקה מאוד, המשמשת כנמל־מפגש ("randevouz") לכל האניות הבאות מהודו, אתיופיה ופרס; אך הוא גם מציין, שהאוכלוסייה הכללית של עדן מנתה בעת ביקורו שם לא יותר מ־5000־6000 משפחות.[10] לדעתו של סרג'נט, הסכומים הנקובים לעיל ניגבו מהיהודים לא לפי

---

6. עיין Seth Ward, "Taqi al-Din al-Subki on Construction, Continuance, and Repair of Churches and Synagogues in Islamic Law", עמ' 169־188.

7. טענת "ברייה" אינה אפשרית לגבי עדן, שחומותיה עתיקות מאוד. עיין אל־הייתמי, לעיל, הערה 5.

8. עיין רצהבי, "פיוט על חורבן בית־הכנסת בעדן", במערכה, מרס 1972, גליון 133, עמ' 14־15.

9. עיין סרג'נט, *The Portuguese*, עמ' 139, 180־181.

10. עיין בדג'ר, *The Travels of Ludovico di Varthema*, עמ' 59־60.

תעריף אחיד, אלא יחסית למצבו הכספי של כל יהודי מבוגר,[11] דבר המקשה על הערכת מספרה של האוכלוסיה היהודית.

2. עדן במאות הט״ו-י״ז:

כאמור, תקופת שלטון האיובים (עד 1228) והרסולים (עד 1454) היו תור זהב למסחרה של עדן. שגשוגה של עיר זו הגיע לשיאו במאה החמש־עשרה; הדרדרותה כעיר נמל החלה בעיקר במאה השש־עשרה ונבעה מגורמים שונים: גילוי דרך הים להודו מסביב לכף התקווה הטובה בשנת 1498 הקל על המסחר הישיר בין אירופה להודו והפחית במידה ניכרת את הזדקקותם של סוחרים מאירופה לנמלה של עדן; מפרץ הורמוז החל לחזור לתפארתו מימי קדם ולספוג חלק גדול ממסחרה של עדן; הופעתם של הפורטוגזים באגן הים התיכון בתחילת המאה השש־עשרה ופעילותם העוינת נגד אוניות מסחר ערביות באוקיינוס ההודי, בים־סוף ובמפרץ עדן, הנחיתה מכה מוחצת למסחר הבינלאומי. החדירה הפורטוגזית חיבלה קשות בעורקי המסחר, וגרמה לשרשרת של מעשי־איבה, שכללה, בין היתר, נסיון מצד הממלוכים לפלוש בשנת 1514 לתימן, והתנגשויות בין ציי הפורטוגזים והעות׳ומאנים. בשנת 1517 כבשו התורכים את מצרים, וב־1538 את עדן, ולאחר מכן את חלקה הגדול של תימן. הכיבוש העות׳ומאני, שהפך את עדן למבצר, בו הוקם חיל מצב תורכי, תרם עוד יותר לשקיעתה של העיר ונמלה.[12] חלק גדול ממסחרה הרגיל של עדן עבר לנמל מוח׳ה, שהפך באופן הדרגתי לנמלה המרכזי של תימן.[13] כתוצאה מהדרדרות זו, שהביאה לשיתוק הדרגתי של הנמל ודעיכת המסחר בו, ננטשה עדן על ידי רבים מתושביה, שהעתיקו מושבם למרכזים מסחריים אחרים. גורל זה חל, כמובן, גם על הקהילה היהודית בעדן, שהתדלדלה מבחינה כלכלית והצטמקה מאוד מבחינה מספרית.[14] ב־1608 מצא מידלטון את נמל עדן כ״לא יוצלח למטרות מסחריות״.[15] הקפיטן האנגלי, פרנסיס רוג׳רס, שביקר בעדן ביולי 1702, מעלה ביומנו[16] תמונה עגומה של העיר. תנועת אוניות, במיוחד אירופאיות, מציין הוא, כמעט שאינה ניכרת בנמל זה. אף אונייתו הוא היתה מלכתחילה מועדת לנמל מוח׳ה, אלא שגלי הים הסוערים אילצוהו לעגון בעדן. רוג׳רס מתאר את חיי היהודים בעיר זו כעלובים מאוד, ״מתייחסים אליהם כאל עבדים״. הסוחרים היהודים, מוסיף הוא,

---

11. *The Portuguese*, עמ׳ 139־140.
12. עיין פוסטר, *England's Quest for Eastern Trade*, עמ׳ 194.
13. עיין כור (Kour), *The History of Aden*, עמ׳ 15.
14. עיין מ. אביר, ״הסחר הבין־לאומי״, עמ׳ 5־28; א. קליין־פרנקה, ״היהודים בעדן במאה הי״ט״, עמ׳ 38.
15. פוסטר, לעיל, הערה 12, עמ׳ 194.
16. עיין ב. אינגראם (עורך), *Three Sea Journals of Stuart Times*, לונדון, 1936.

משתדלים להסתיר את רווחיהם הדלים, שמא "ייסחטו על ידי המושל". המסחר בעיר נתון בשליטתם הכמעט מוחלטת של הבניאנים.[17]

3. עדן תחת שלטונה של לחג':

שלטונה של תורכיה על העיר עדן בא לקיצו בשנת 1635. הערים עדן ולחג' (נאת־מדבר בצפונה של עדן) נכבשו על ידי חוסיין אבן עבד אל קאדר היאפעי. אולם בשנת 1644 כבש אימאם איסמאעיל של צנעא את עדן ואת לחג' וסיפח אותם לתימן. ערים אלו, ביחד עם שטחים סמוכים בדרום ערב, נשארו כמאה שנה תחת שלטון האימאם. בשנת 1728 הכריז פצ'ל אבן עלי, ראש שבט העבדלי, על עצמאותה של לחג', וב־1735 כבש את עדן וסיפחה ללחג',[18] ומאז נשארה עדן תחת שלטונם של סולטאני לחג' עד לכיבוש הבריטי בשנת 1839.

קלושות מאוד הן ידיעותינו על יהודי עדן במשך התקופה של למעלה ממאה שנה, בה חיו תחת שלטונו של סולטאן לחג'. קרוב לוודאי, שמעמדם החברתי לא היה שונה במידה ניכרת מזה, שהיה נחלתם של אחיהם בתימן לאמור: הערבים התייחסו אליהם כיצורים נחותים, הנתונים לחסותם של המוסלמים (ד'מיון). מאלף בנידון זה הוא הסיפור דלהלן, המובא ב"נחלת יוסף":[19]

> כמו"ר מנחם מנצור, אב ב"ד דק"ק[20] עדן נע"ג[21] זקינה של אשתי ת"מ,[22] היה גאון וחסיד. שמעתי מפי מגידי אמת פ"א[23] היה עובר בשוק של ערביים והיה לבוש מנעלים כדרכו, ועבר אחד מן הערביים שהיה אדון שלהם (סייד), וסטרו למורינו בלחייו לעיני כל, באמרו למה עבר לפניו במנעליו. והוא ז"ל לא ענה לו דבר, כי אם הלך למקוה וטבל עצמו והחליף שמלותיו והלך לבהכ"נ ואמר לשמש: עמוד בפתח בהכ"נ, אם תראה הערביים נושאים מת בא והגיד לי. ופתח ההיכל והתפלל לפני ה' וב"ה[24] שמע תפלתו. עד שלא השלים בא השמש לומר לו, כי הוציאו את המת, והוא אותו רשע שסטרו, כן יאבדו כל אויביך. אז סגר ההיכל והלך לביתו לשלום. ממחרת נשמע הדבר בבית המלך ושלח למורינו וא"ל[25] בדרך שחוק: מה זה מנחם לא הנחתו

17. שם, עמ' 167. על הבניאנים, ראה לעיל במבוא לספר.
18. כור, עמ' 2־3.
19. מנהגים, כד, א.
20. אב בית־דין דקהילת קודש.
21. נוחו עדן גן.
22. תבורך מנשים.
23. פעם אחת.
24. וברוך השם.
25. ואמר לו.

אפילו שעה אחת? השיבו: מה עשיתי לו, השם נגפו. ויוסף המלך אהבו זיע"א.[26]

מהלל מוסר, שהכפר עדן, שתושביו היו בתקופת שלטונו של סולטאן לחג' אך מתי מספר, היה "צפוי בכל עת לשוד ולביזה ופתוח תמיד לשודדי המדבר".[27] בעיר לחג' עצמה התגוררו אז עשרות יהודים, שעיקר עיסוקם היה בצורפות ובעשיית תכשיטים של כסף לאנשי בית המלכות".[28] נמל עדן, שזוהרו הועם כמעט לחלוטין, הפך לנמל של שודדי ים, ממנו פשטו בני השבטים על אוניות־סוחר. שודדים אלה נהגו לבזוז את האניות, להחזיק בגברים למטרות כופר, ולמסור את הנשים לשפחות — הכל בידיעתו ובחסותו של סולטאן לחג', שקיבל חלק ניכר מהפדיון. בעדן עצמה היה שוק עבדים פורח, שסיפק את צרכיו של האזור.[29]

ליהודי עדן היו שלושה ימי צום מיוחדים, המשקפים מאורעות אימים, שהתחוללו בכפרם בתקופת שלטונו של סולטאן לחג'. לפי המסופר, היתה עדן נתונה לשבט ולחסד בידי שודדים מהמדבר, שהתנפלו לעתים מזומנות על עדן, כדי להרוג ולבוז בז. בימי פורענות מעין אלה, נהגו יהודי עדן, לשלוח בסתר שליחים ללחג' ה"מטרופולין", כדי לעורר את יהודיה, שקירבתם לחצר המלכות הקנתה להם מעמד רם ומיוחס, לחלות את פני הסולטאן להיחלץ לעזרתם. מלך לחג' נהג בד"כ להיענות לתחינה, והיה שולח אנשי צבא רוכבי גמלים לעדן להצלתם של היהודים שם.[30] יהודי עדן ציינו בעיקר שלושה מאורעות מעין אלה, אליהם התייחסו כאל ימי ניסים וגזרו בהם תעניות לדורות: כ' חשון, ו' בכסלו, ט' בשבט (וסימנם כו"ט). בעל נחלת יוסף"[31] מרחיב אמנם את הדיבור על פרטי מאורעות אלה, אך אין הוא מציין את תאריכיהם המדוייקים. זקני יהודי עדן אינם יודעים מאומה עליהם, מעבר למה שמסופר ב"נחלת יוסף", בו מצויין זמנם של המאורעות בצורה סתמית: "ימים אלו אירעו בהם צרות לאבותינו".

המשותף לשלושת ימי הפורענות הללו הוא ,שנוסף לשוד הרכוש, חוללו בתי־כנסת וקדושת התורה. להלן פרטי הצומות, שהיו מיוחדים ליהודי עדן, והתחינות, שנהגו לומר בכל אחד מהם, כפי שמובאים ב"נחלת יוסף":

בכ' בחשון: העלילו גויים על ביהכ"ס הגדול והמפואר, שהיה על שפת הים והחריבוהו. לפיכך טוב לומר, לאחר נפילת אפיים, את התחינה: "ה' שועת עמך

---

26. זכותו יגן עלינו אמן.
27. בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 1.
28. שם, עמ' 2.
29. קליין־פרנקה, לעיל, הערה 14, עמ' 42־43.
30. מהלל, בין עדן ותימן, עמ' 2.
31. מנהגים, ט, ב.

תשמע היום ברחמיך...ובית־הכנסת היקרה, החריבו כיום אויבי בעברה, אשר היתה בראש ההרה, תאמר לצרתנו די למען שמך...

בו' בכסלו: העלילו ג"כ על ביהכ"ס, שהיה בצד המקווה והחריבוהו. טוב לומר תחינה זו: ה' שמע קול תחנוני...והיום הזה נבכה בקול יללה, על חורבן כנסת המהוללה, שחוברה לה עם בית הטבילה, צעק לבנו אל ה'.

בט' בשבט: צר המלך על עירנו זאת עדן ובזז ביזתה ועשה נאצות ורוקן אותה מכל ממונה ושרף דלתות ביהכ"ס וההיכל וכל הספרים, ונדוו אבותינו שבאותו הדור מאלו הצרות וחפו ראשם וגזרו בהם תענית לדורות. ביום זה טוב לומר תחינה זו: ה' שארית פליטת ישראל, עינים מיחלים לך האל... ומה אדבר ומה אצטדק, כתתונו אויבינו היטב הדק, ובזזו כספינו בכל חור ובדק, ונשארנו ערומים כצאן האל. אויבינו הוסיפו עוד סרה, שרפו תורתך היקרה, שברו עצמותינו כקנה שבורה, כי עליך הורגנו לך האל....[32]

4. שנים אחדות לפני הכיבוש הבריטי:

תמונה עגומה של הרס, רקבון ועזובה כללית של עדן וביצוריה משתקפת מתיאורו של הלוטנאנט הבריטי וולסטד, שביקר בעדן בשנת 1835 (ארבע שנים לפני הכיבוש הבריטי). וולסטד מעיר, שבמאה השבע־עשרה מנתה אוכלוסייתה של עדן כשלושים אלף נפש,[33] ונמלה היה אז שוקק באוניות סוחר, עמוסות לעייפה בסחורות יקרות מהמזרח, והעיר היתה "מקושטת" בבניינים עצומים, שעשו רושם גדול על המבקרים ביופיים ובתפארתם.[34] אבל כל אלה, מעיר וולסטד, כבר נעלמו בעת ביקורו: הנמל ריק, העיר נטושה, והאוכלוסיה אינה עולה על שמונה מאות נפש. רוב התושבים מתגוררים בביקתות, המוצבות על חורבות העיר; כל מה ששרד מהעיר המפוארת, מוסיף וולסטד, הוא מגדלים אחדים, כמאה בתים ושרידי חומות קטועות. יתר שטחה של העיר מכוסה על ידי קברים, תלי הריסות וערמות פסולת.[35] לא נשאר כל זכר לאותם בתי המרחץ המרווחים והמפוארים, המרוצפים באבני ישפה, שכה הרשימו את לה־רוק, שביקר בעדן בשנת 1707.[36] התושבים הערבים, מציין וולסטד, מפיקים את פרנסתם העלובה בעיקר מדייג ומאספקת מים ועצים לסירות החג', שעברו דרך עדן. כרוג'רס לפניו, מדגיש וולסטד, שהשליטה על חיי המסחר בעיר נמצאת בידי הבניאנים, שהתגוררו בבתים מרווחים.[37]

---

32. שם, שם. עיין גם מהלל, בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 4.
33. מספר מוגזם למדי.
34. וולסטד, *Travels in Arabia*, כרך ב', עמ' 392־393.
35. שם, עמ' 391.
36. עיין גם — לה־רוק (Laroque), *A Voyage to Arabia the Happy*, עמ' 45.
37. וולסטד, לעיל, הערה 34, עמ' 392־393.

התעניינותו של וולסטד באספקטים השונים של עדן כללה גם את קהילתה היהודית, אותה הוא ראה כ"חלק המעניין ביותר באוכלוסייתה של עדן".[38] וולסטד מעניק לנו תיאור מאלף על קהילה זו ועל חייה הפנימיים. ביקתותיהם של היהודים, מוסר הוא, בנויות במתכונת ביקתות הערבים: ואעפ"י שהשטח, בו מצויים מגורי היהודים, נראה מזוהם למדי, הביקתות עצמן הצטיינו בסדר ובנקיון, שלא היו מצויים בבקתות הערבים:

> "הרצפה רפודה במחצלאות...יש להם שולחנות וכסאות; באלה שביקרתי, הבחנתי בצלחות, כפות, סכינים ומזלגות. הם ישנים על מזרונים ממולאים במעין עשב רך ועטופים בכסות של כותנה צבעונית. חזותם היא בדרך כלל גבוהה ומצטיינת באותם קוי־פנים, בהם הם [היהודים] ניכרים בחלקים אחרים של העולם. ילדיהם בהירים מאוד, ורבים מהם עשו עלי רושם ביפיים הרב. להם עיניים שחורות בעלות הבעה, שפתיים אלמוגיים, שיניים דמויי פנינים, ואפילו לחיים ורודים...[39]

וולסטד הוא, לפי מיטב ידיעתי, המקור היחיד, המעניק לנו מידע כלשהו על החינוך היהודי בעדן בשנים שקדמו לכיבוש הבריטי, והכל מנקודת ראותו הוא כעד ראייה. התמונה בכללה, כפי שוולסטד מצייר אותה, לא היתה שונה כלל מזו שרווחה בתימן. ליהודי "הכפר" עדן, מוסר הוא, היו, בעת ביקורו שם, בית־כנסת קטן ושני בתי־ספר (הכוונה היא, כמובן, לחדרי תלמוד תורה), בהם למדו הילדים קריאה, כתיבה וידיעת הלשון העברית, תוך שימוש בלוחות עץ ובגיר אדום. החדרים, מוסיף הוא, היו מלאים ודחוסים — כל חדר הכיל כשלושים־ארבעים תלמידים. וולסטד מדגיש במיוחד את שיטת ההלעטה והשינון המיכאני של פסוקי תורה, שהיתה נהוגה בחדרי־לימוד אלה, שיטה שנראתה לו משונה למדי. כל התלמידים, מעיר הוא, נדרשו לקרוא את הפסוקים בקול גדול ובמלוא הגרון. התוצאה: בליל קולות, היוצר מעין צווחה מוזרה. וולסטד מוסיף, כי המלמד התהלך בחדר אנה ואנה, כששוטו בידו, בו הצליף בתלמידים, שנראו לו כמתרשלים בלימודיהם.[40]

---

38. *Travels in Arabia*, עמ' 393
39. שם, עמ' 394.
40. שם, עמ' 395.

פרק ד

הכיבוש הבריטי והתמורות במעמדם החברתי והכלכלי של יהודי עדן

1. עם הכיבוש הבריטי:

במאי 1799 כבש חיל־משלוח בריטי את האי פרים, הניצב בכניסה לים סוף. אולם שיקולים צבאיים ולוגיסטיים אילצו את הבריטים לפנותו. מפקדו של חיל המשלוח הבריטי התעכב בדרכו בעדן ונתקבל שם בסבר פנים יפות על ידי הסולטאן של לחג', ששלט, כאמור לעיל, גם על עדן, אותה שיחרר ב־1735 מעולו של האימאם. הסולטאן, שהיה אז מעוניין הן בהגנה מפני שכניו־אויביו והן בפיתוחה הכלכלי והמסחרי של עדן, הציע להעמיד את ארצו, במסגרת חוזה ידידות, תחת חסותם של הבריטים. האדמיראל הבריטי, הכיר אמנם בערכה האסטראטגי של עדן, אך לא יכול היה אז לקבל את ההצעה. הוא פטר את הסולטאן בהבטחה סתמית להגן עליו מפני התקפות מצד הצרפתים.[1] בשנת 1835 ביקר הקומנדר הבריטי, ס. ב. איינס (Haines) בעדן, ועמד מייד על חשיבותו האסטראטגית של נמל העיר, וכן על ערכו הפוטנציאלי כתחנה להספקת מים ופחם לתידלוקן של אוניות בריטיות המפליגות להודו. בינואר 1837 עלתה האניה ההודית, "דלייה דוולת", שהניפה דגל בריטי, על שרטון ליד חופי עדן. לפי טענתם של הבריטים, שדדו ערביי עדן ולחג' את האונייה, אסרו את אנשיה לצורכי תשלום כופר, ואף התעללו בהם. ממשלת בומביי הטילה את האחריות למעשה "תוקפנות" זה על סולטאן לחג' ותבעה ממנו פיצוי כספי ניכר. היא גם לחצה עליו למסור לידי הבריטים את הריבונות על העיר עדן, תמורת פיצוי כספי, וברית ידידות, שתגן עליו מפני אויביו. משנכשל המשא ומתן, שניהל האיינס עם סולטאן לחג', שסירב בתוקף למסור את עדן לריבונות בריטית, החליטה ממשלת בומביי לכבוש את העיר בכוח הזרוע. ב־19 בינואר 1839 התקיפה שייטת קטנה מהצי הבריטי, בפיקודו של קפיטן האיינס, את עדן מצידו הצפוני של האי צירה. כאלף לוחמים ערבים, מזויינים בעיקר ברובים מיושנים, בעלי בריחי הצתה, הגנו על העיר, אך נאלצו להיכנע לנוכח כוחם המכריע של

---

1. עיין I. O. Records, Political Letter from Bombay, 22 Dec. 1801; כור, *The History of Aden*, עמ' 2-5; הוסקינס, *British Routes*, עמ' 65.

הבריטים, שכבשו את העיר בסערה לאחר קרב, שנמשך כשעתיים בלבד. הדגל הבריטי הונף, וחיל מצב בריטי הוצב בעדן, שסופחה לאימפריה הבריטית. האיינס עצמו מונה למושלה הראשון של העיר, ועדן היוותה את הכיבוש הקולוניאלי הראשון בתקופת שלטונה של המלכה ויקטוריה.[2]

הכובשים הבריטים מצאו לנגד עיניהם תילי חרבות ובתים זנוחים ורעועים, שרידי עבר מפואר. מהמסגדים הרבים, שהיו בעיר, נותרו לפליטה שניים בלבד: מסגד עיידרוס ומסגד אל־סוק. רוב התושבים בעדן התגוררו אז בסוכות ובביקתות, עשויות מקנים ומחצלאות, "ובכל הכפר כולו כמין חמרים חמרים, בארות בארות עפר, גבעות ומורדות, גבעות ומורדות, אין דרך, אין כביש, אין רחוב",[3] כך שהעיר עדן של שנת 1839 "עשתה רושם של מחנה זמני בתוככי חרבות של תפארת קדומה".[4] המלח הבריטי ג'ון ליי (Leigh), שביקר בעדן בסוף דצמבר 1838 (ימים אחדים לפני הכיבוש הבריטי), רשם ביומנו, שכל שיטחה של עדן נראה לו כ"בית־קברות גדול":[5] זוהרה של העיר הועם, ומקווי מימיה חרבו: אוכלוסייתה של העיר, מונה כ־600 תושבים בלבד, מהם כ־250 יהודים ו־50 בניאנים. מצבם הכלכלי של היהודים, מעיר ליי, הוא עלוב למדי, ובנפשם יוציאו לחמם.[6]

2. היחסים בין הקהילה לשלטונות הבריטיים:

האוכלוסייה היהודית היוותה, בשעת הכיבוש הבריטי, כמחציתה של האוכלוסיה בכללה. יש לציין, כי בזמן הלחימה לכיבושה של העיר, מצאו יהודי עדן, ביחד עם הבניאנים, מקלט במסגד עיידרוס, בו קבור הקדוש המוסלמי שיך עלאוי אבן מוחמד אל־עיידרוס, הנחשב למגינה של העיר.[7] מהלל העדני משבח בסיפרו את משפחת עיידרוס, אותה הוא מתאר כמשפחה "מכובדת ומיוחסת, משפחה שונאת הרג וביזה ובצע", ומוסיף, כי מסגד עיידרוס, שהיה "מקודש אפילו בין שוכני המדבר, היה לנס גם ליהודים, בו היו מוצאים מקלט ומחסה בשעת התנפלות־פתאום של שודדי המדבר".[8]

---

2. עיין גיבין (Gavin), *Aden*, עמ' 1; *The Times*, 11 במרץ, 1839, עמ' 4, וכן 27 במרץ, עמ' 3.
3. מהלל, בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 5.
4. גיבין, עמ' 48.
5. עיין קירקמן ו־דו, *The First Days of British Aden*, עמ' 194.
6. שם, עמ' 190, 195. עיין גם גיבין, *Aden*, עמ' 48; B.S.L., 51, April 16, 1839
7. עיין קירקמן ודו, לעיל, הערה 5, עמ' 187־190. מסגד עיידרוס הוא המפורסם ביותר מבין המסגדים שבעדן. זהו בניין מעוטר במלאכת אמנות מרשימה, וקברו של הקדוש מצופה בלוחות עץ מגולפים. לפי האגדה, הרווחת בקרב ערביי עדן, כשעמדו בוני המסגד להציב את דלתותיו, חסרו להם לוחות עץ. אולם נעשה נס ומחופי עדן צפו ועלו לוחות עץ מפותחים, מוכנים להרכבה, שמקורם בהודו. הזייארה של הקדוש עיידרוס נערכת בהילולה רבה ובשלל צבעים בחודש רביע השני.
8. בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 4.

עם הכיבוש הבריטי, נשתנה לחלוטין מעמדם החברתי של יהודי עדן. הממשלה הבריטית העניקה, מייד לאחר הכיבוש, שוויון זכויות מלא לכל תושבי עדן, ובכלל זה היהודים. צעד זה מהווה מפנה היסטורי רב־חשיבות בתולדות יהודי חצי־האי ערב: לראשונה מאז ימי מוחמד, נשתחררה קהילה יהודית בחצי־האי ערב מהמצב המשפיל, בו היו היהודים נתונים זה מאות בשנים עפ"י תנאי עומר וגזירות אחרות, ונתאפשר לה לחיות באופן חופשי ובתנאי שוויון כיתר התושבים. ואמנם ניתן לומר, שבד"כ לא סבלו יהודי עדן, מאז הכיבוש הבריטי, מעקת הדיכוי והגזירות המשפילות, שהיו נחלתם של אחיהם בתימן. בוטלו מבחינה פורמאלית חוקי הג'זיה, ההפלייה, ומיגבלות הלבוש; הוסרו המיגבלות הכלכליות, ונפתחו אופקים נרחבים לעיסוקים כלכליים. כמו־כן בטלה תלותם של היהודים בשרירות הלב של השליטים המקומיים. החל תהליך אירופיזאציה, שמצא ביטוי בין היתר, בחיקוי צורות הלבוש האירופי. יהודים וערבים החלו לחבוש את הטרבוש המצויץ, שיובא בתחילה ממצרים, ומאוחר יותר היה יצורו נחלתם הבלעדית של יהודים בעדן. על מפנה היסטורי זה במעמדם של יהודי עדן ביחס לאחיהם בתימן עמד יעקב ספיר, שביקר בעדן בשנת 1860, לאחר שהות ממושכת בתימן. הניגוד העצום בין מעמדם של יהודי עדן לזה של יהודי תימן הרשים מאוד את ספיר, שפתח את תיאורו בהתרוממות נפש ובלשון נמלצת: "פה עדן...אור חדש יפיק ברקיו. פה נוגה ברק ממשלת בריטאניא תבהיק בגבורת יפעתה. פה שבתה מדהבה, נשבת המון קול נוגש...פה אך שנאנות מבטחים בלב דורשי תושיה, וחוסן ישועות מגיניה".[9] הכיבוש הבריטי הביא בכנפיו אורה ושמחה ליהודים, "רוח צח, רוח חופש, רוח חיים".[10]

יהודי עדן קשרו בזכרונותיהם כתרים לגואל הבריטי ועיטרו את כיבוש עדן במעטה אגדי ובהילה של זוהר. גילוי עדן על ידי הבריטים, כך עולה מדבריו של מהלל העדני, בא בזכותם של היהודים:

> והיהודים העדנים היו אדוקים, חרדים בקיום המצוות, שומרי שבת כהלכתה. והאמידים היו תולים בחבל עששית של זכוכית, ונר־שבת זכור ושמור היה נוצץ בה, והרוח מנשבת ומנדנדת את העששית התלויה, והיא כעין נוצצת ונעלמת, נוצצת ונעלמת דרך החלון. ומספרים מעשה באנית־הדואר שעברה לילה אחד בדרכה מלונדון

---

9. אבן ספיר, חלק ב, עמ' א. קרוב לוודאי, שקהילת יהודי עדן היתה מבין הראשונות שבקהילות המזרח, שזכו מבחינה פורמאלית ומעשית לשוויון זכויות מלא ביחס ליתר התושבים. הרפורמות והתיקונים החברתיים (ה"תנזימאת"), שהעניקו השלטונות העות'מאניים במהלך המאה הי"ט לאזרחים הלא־מוסלמים, כולל היהודים, באימפריה שלהם, בעיקר בלחץ המעצמות, הביאו אמנם לשיפורים ניכרים במעמדם של היהודים, אך לא לשוויון זכויות מלא. עיין שמואל אטינגר (עורך), היהודים בארצות האיסלאם.

10. אבן ספיר, חלק ב, א.

להודו, סחור סחור מאחורי ההרים...ורב־החובל בעינו החדה הבחין בניצוץ של אור מרחוק, כעין מגדלור בזעיר־אנפין, ולא האמין למראה עיניו. הלך ופתח את ארונו, הוציא את המפה, פרש אותה ואמר לעצמו: אי חשוב יש פה ועודו בלי דגל ובלי ממשלה, וישמור את הדבר בלבו. בשובו מהודו הביא אתו מאות חלוצי צבא, ובבואו אל המקום אשר שם ניצנץ לעיניו נר־השבת של היהודי שומר־השבת חתר באניתו והרעים מתותחו מתוך זהירות, אם אין צבא על החוף, ומן החוף אין קול ואין עונה. ירד הצבא לתוך הסירות, ששטו וקרבו אל החוף. כה נעצה ממשלת אנגליה את דגלה, דגל הצבע המשולש, בעדן.[11]

ברור למדי, שמהלל הסופר והמספר, מוסר לנו כאן גירסה פופולארית של הכיבוש, כפי שרווחה בקרב יהודי עדן. אך מאגדה למציאות: אין ספק, שיהודי עדן, שראו בבריטניה כמלכות חסד, שהוציאה אותם מאפילה לאור גדול, היו מלאי הכרת תודה למשחרר הבריטי. הערבים בתקופת שלטונו של סולטאן לחג' התעמרו ביהודים והשפילום עד דכא. ספיר, מספר על מצוקתם הגדולה של יהודי עדן ביום כיבושה של העיר. בבוקרו של אותו יום, מוסר ספיר:

העבידום בפרך שרי וחילי מלך הערביאים, המושל אז בארץ, לעמוד אתם במערכי המלחמה על ההרים הנשקפים אל עבר הים ויאלצום להעלות להם כלי התותח וכדורי קלע, והיהודים כאור בוקר התאספו ונקבצו לבית־הכנסת — כמנהגם — ואמרו: יעבור עלינו מה ולא נצא ביום השבת לעבוד ולמשא! ובין כה וכה בטרם הצהרים, והנה רחובות העיר מלאים מחיל צבא ענגליש! לא בחיל ולא בכח, לא בכובד מלחמה, לא בכלי רעם ולא בקנה שרפה, לא נפלו מגדלים ולא קול סואן ברעש ולא שמלה מגוללה בדמים.[12]

ספיר מדגיש את הניגוד העצום שבין יחסו של סולטאן לחג' ליהודי עדן לבין זה של האנגלים, כפי שבא לידי ביטוי עוד ביום הראשון של הכיבוש: "ותהי ראשית דבר הענגליים לשאול לשלום היהודים והעמידו משמרות על הבית הכנסת שלהם ועל הבתים ברחובותיהם לבלי יאנה להם כל רע מזה ומזה, ככה יזכרו אותם היהודים תמיד לטובה.[13] אין פלא, היהודים העריצו את הבריטים וראו חובה לעצמם לסייע כמיטב יכולתם להתבססותם של אלה בעדן. האיינס, מושלה הבריטי הראשון של עדן, מעלה על נס את התגייסותם של יהודים מעדן למערכת המודיעין והריגול

11. בין עדן ותימן, עמ' 4־5.
12. אבן ספיר, חלק ב, ו
13. שם, שם, עמ' ז.

שלו ואת חשיבותו הגדולה של המידע, שהעמידו לרשותו. ואמנם יכולתו של האיינס לעמוד מראש ובדייקנות רבה על הנעשה בתימן ובנסיכויות הערביות השכנות, ועל כוונותיהן התוקפניות ביחס לעדן, עוררה התפעלות רבה בקרב שלטונות בומביי, ואלה שאלו למקורות המידע שלו. האיינס השיב, שהמידע המדויק והמהימן בא לו מיהודים מעדן, והוא אף נוקב בשמותיהם של שניים ממרגליו היהודים: מינאהיין (אולי: מנחם) ושומדייל (Shumadiel) (אולי: שמואל). האיינס מדגיש, ששני יהודים אלה נהגו לקבל את המידע הדרוש מאחיהם בתימן ובדרום ערב, שבתוקף תפקידיהם כגזברים, צורפים ובעלי־עסקים היו מקורבים למלכות, והיתה להם גישה חופשית למקורות מידע חשובים.[14] יש להוסיף, כי העובדה שיהודים לא היו רשאים לשאת נשק ולא היו מעורבים בסיכסוכים בין השבטים, איפשרה להם לחצות בביטחון תחומי שבטים העוינים זה את זה כמעט באין מחריד. בד"כ לא נהגו אנשי השבטים לפגוע ביהודים, שהיו בעיניהם בחינת ד'מיים (בני חסות). האיינס מציין עוד, כי יתרונם של המרגלים היהודים על הערבים ניכר במיוחד בשני תחומים: בדייקנות דיווחיהם, בניגוד לנטייתם של המרגלים הערבים להגזים; בעצם יכולתם למסור מידע לאחיהם בעדן בלשון העברית, לשון שאין הערבים נזקקים לה.[15] יש לציין, שמעורבותם של היהודים בריגול לטובת הבריטים נודעה בסופו של דבר למוחסין, סולטאן לחג', והלה שפך את זעמו על היהודים שבתחום שליטתו: הוא ציווה לבוז כל בית יהודי ולהחרים כל רכוש השייך לתושבים מעדן.[16]

3. התמורות במעמדם של היהודים בעדן:

הכיבוש הבריטי שינה לחלוטין את פניה ואופייה של העיר. השלטונות החלו בעבודת ביצורים נרחבת להגנה מפני התנפלות שבטים. מאמצים גדולים הושקעו בשיקומה של העיר, בפינוי הריסותיה, בסלילת כבישים ובהקמת בניינים חדשים. האנגלים, כפי שמוסר מהלל, "שמו את עיניהם קודם כל על ההרים הרמים, לכבוש אותם, לבצר את פסגותיהם, להעמיד עליהם תותחים".[17] היה צורך באלפי פועלים, ואלה נמצאו למכביר בנסיכויות השכנות ובתימן. "קול הכסף והשקלים הנוצצים" הביאם המונים־המונים מכל עבר: "כל אחד קבר את פגיונו, טמן את קשתו ובא לעדן עם אמתחתו".[18] הפועלים הערבים, שהתקבצו כדבורים, במסגרות שבטיות, אכלו במסעדות פרימיטיביות, שצצו כפטריות בעיר, ישנו במערות ובנקיקי הסלעים

14. BSC 1845, Haines Bombay 4/28/45.
15. שם, שם.
16. כור, לעיל, *The History of Aden*, עמ' 128; פלייפר, *A History*, עמ' 164־165.
17. מהלל, בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 5.
18. כור, הערה 16, שם.

ותחת כיפת השמים, מוכנים ומזומנים לעבודה כלשהי, שסופקה להם באמצעות קבלנים ערבים (ווכילים).

נמל עדן, שהיה ממוקם מקדמת דנא במפרץ המזרחי, הועתק על ידי הבריטים למפרץ המערבי שבאזור תוואהי, מפרץ שאיפשר בניית נמל עמוק יותר, רב קיבול ומרווח, חפשי מסלעים, ומוגן היטב על ידי ג'בל אחסאן במערבו, וג'בל שמסאן במזרחו. נמל עדן הפך במהרה לנמל המפותח והמשגשג ביותר ביחס לנמלי חצי האי ערב ואפריקה. יתרונו של נמל עדן על יתר נמלי ים־סוף, בהם שלטו העותומאנים, היה ניכר מאוד: יתר הנמלים כרעו תחת עול מסים, היטלים ותקנות ביורוקרטיות שונות. נמל עדן הצטיין ביעילות למופת, ועדיפותו בלטה במיוחד לאחר הפיכתו לנמל חפשי ב־1850.

התנופה הכלכלית ביחד עם השקט והבטחון, שהשרה הדגל הבריטי על המושבה החדשה, משכו מהגרים לא רק מחצי־האי ערב, אלא גם מארצות רבות אחרות: הודו, פרס, תורכיה, מצרים וארצות אחרות באפריקה ובאירופה. האוכלוסייה הכללית גדלה במהירות, ובכלל זה הקהילה היהודית. הונח היסוד לצביונה הקוסמופוליטי המיוחד של אוכלוסיית עדן — ערב רב של תושבים דוברי בליל לשונות. שישה שבועות בלבד לאחר הכיבוש עלה מספר התושבים בעיר מ־600 נפש ל־1295, ומספר היהודים גדל מ־250 ל־568. ימי הפריחה של עדן החלו להתחדש. ביטוי לתמורה הכלכלית־חברתית ניתנת לנו על ידי מהלל העדני, בלשונו הציורית והפיוטית:

> ראו הבדוים את הצבא, צורת נוצרים, התקנאו קנאת דת ויאמרו: כופרים באו במחיצתנו, בני הגיהינום באו לגור עם בני גן־עדן. התחילו להתקבץ, להתלחש ולחבל תחבולות. אך האנגלים הקדימו ופתחו את שקיהם ואת ארגזיהם, המלאים מטבעות כסף וזהב, והמטבעות חדשות ונוצצות. והאנגלים התחילו לקנות, כבש בכתר, כד חלב בחצי כתר, ביצה במטבע כסף. התושבים מכרו כל דבר במחיר כפול עשרה וקיבלו כסף טהור. עד אז נמצא כסף רק בידי יחידים, ומי שהיו בכיסו עשרה שקלים כסף טהור, נחשב עשיר.[19]

פתיחת תעלת סואץ ב־1869, הקנתה חשיבות משנה לנמלה של עדן, שהפך תוך שנים מעטות לאחד הנמלים החשובים בעולם. נמל עדן שלט בהדרגה, מבחינה מסחרית, על מסחרן של תימן, אתיופיה, סומאלילנד ועוד, ושימש מעין מחסן בינלאומי (entrepôt) ליצוא ויבוא סחורות מאפריקה, הודו, סינגאפור ואירופה. מעגנים, רציפים ומזחים נוספו בו בהדרגה, כדי להגדיל את יכולת קיבולו ולהתאימו לעגינתן של אניות גדולות, שפקדו אותו בתדירות.

---

19. מהלל, בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 5.

הכיבוש הבריטי של עדן עורר התלהבות עצומה ותקוות גדולות לא רק בקרב יהודי עדן עצמם, אלא גם בקרב יהודים באנגליה, שראו במאחז הבריטי בחצי־האי ערב מנוף לגאולתם של יהודי תימן. כך, למשל, מדיווחיו של האיינס לממשלת בומביי, אנו למדים, שבינואר 1848, הופיע בעדן יהודי בשם סמואל והציג עצמו כשליח היהודים, אך תעודות רשמיות לא היו בידו. סמואל הציע להאיינס להוציא כרוז, בו יוצע ליהודי תימן לבוא לעדן לעבוד בשרות הממשלה הבריטית תוך הבטחת תשלום בכסף, במזון ובמגורים. ההצעה לא נראתה להאיינס, שדחה אותה לחלוטין.[20]

התמורות הגדולות והסוחפות, שחוללו הבריטים בעדן, גרמו לזעזועים גם במבנה החברתי והכלכלי של הקהילה היהודית, שכאמור, מנתה כ־250 נפש ערב הכיבוש הבריטי. ה"אדומי" (כך קראו יהודי עדן לבריטים) הביא אמנם בכנפיו משב רוח צח ומרענן של חופש ודרור, והיהודים, ש"התנערו מעפר שפלותם ודלותם, הרימו ראשם והיו לאנשים בני חורים".[21] אך בעשרות השנים הראשונות של הכיבוש נתמוטטו אושיות חייהם הכלכליים, וההסתגלות לדפוסים החדשים ולזמירות החדשות לא היתה קלה כלל ועיקר. הכלכלה בעדן התפתחה אמנם בצעדי ענק: משרדים חדשים, ממשלתיים ופרטיים, צצו כפטריות, ואלה שיוועו לפקידים ולעובדים מקומיים. היהודים נסחפו אמנם במערבולת זו של ההתפתחות הכלכלית, אך מצאו עצמם חסרי־יכולת להדביקה ולהשתלב בה. מוסדות החינוך של הקהילה, שהיו למעשה חדרים לתלמוד תורה, לא היו מסוגלים להקנות לצעירי הקהילה את ההשכלה הדרושה (אנגלית, מתמטיקה, חינוך חילוני וכד'), להשתלבות במערכת הכללית. הבודדים, שרכשו חינוך חילוני במסגרות פרטיות, מצאו את שערי המשרדים הממשלתיים והציבוריים נעולים בפניהם, וזאת עקב סירובם לעבוד בשבתות ובחגים.

זאת ועוד: התמורות הכלכליות המהירות הביאו גם להתמוטטותם ההדרגתית של מקצועות, שהיו בשליטתם הבלעדית של היהודים. עם הגברת תהליך הקמתם של בתים מאבנים ולבנים, פחתה הדרישה להקמת סוכות וביקתות מעץ, תחום שבו שלטו היהודים, שהיו מסוגלים "להקים במשך שעתיים, שלוש שעות, סוכה אשר תעמוד בפני רוח ומגן מחום וקור".[22] עם ההתפתחות הטכנולוגית, נדחקו בעלי המלאכה היהודיים לקרן זוית, ואת מקומם תפסו מהגרים מהודו ומארצות אחרות, שהיו מסוגלים יותר לענות על הדרישה לבעלי־מקצוע מעולים.

כמו־כן עליית המחירים, מסי־המקרקעין והגזירות הסניטריות והאחרות, שהטילו

---

20. BSC 1840, Minute by Board 2/15/40; מרסטן, *Britain's Imperial Role*, עמ' 72־73.

21. ספיר, אבן ספיר, ח"ב, ה.

22. מהלל, בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 51.

השלטונות, העיקו על האוכלוסיה הכללית, ובכללם היהודים. לפני הכיבוש הבריטי, מעיר מהלל: "הכסף והזהב היה נמצא רק בידי יחידי סגולה...אך הכלכלה בזול הזול". יהודי עדן, מוסיף הוא, היו בד"כ "מרויחים את לחמם ממכירת בגדים, מכולת ופכים קטנים: המכירה בגרושים והרוח במילימים",[23] אך נראה שהיו שמחים בחלקם. כך, על כל פנים, משתמע מדבריהם של אותם יהודים, שהתהלכו לפני ספיר "רעבים וצמאים, ערומים ויחפים, ובתיהם ריקים מכל, והעניות תקרא מארבע פנות הבית".[24] יהודים אלה התלוננו לפני ספיר על חבלי ההסתגלות הקשים. לפני הכיבוש, קבלו הם, "ישבו בבתי אוהל וצריפים באין מחריד", ומחירי המזון היו זולים מאוד. עתה נתייקרו השערים פי שלושה וארבעה. זאת ועוד: הבריטים הרסו את העיר העתיקה עם בתי הצריפים, והיהודים כיתר התושבים "הוכרחו לבנות בתיהם גזית ולבנים, תחתיים ושניים, לשיידם וליפותם מבית ומחוץ, לנקות החצרות והרחובות מכל צחנה, חלאה וסרחון...וכל זאת להם למשא כבד, כי לא נסו באלה".[25]

4. גידולה המספרי של הקהילה:

כיבושה של עדן ע"י הבריטים גרר בעיקבותיו זרם גדול ובלתי־פוסק של פליטים יהודים, שברחו לעדן מתימן "מפני החרב ועול המדהבה, ובאים פה לשמועה טובה".[26] פליטים אלה, שהיו בעיקרם "דלים ועניים, רעבים וערומים" סבבו על פתחי בתי הקהילה בבקשם פת לחם, "ויהיו המקבלים פי שנים מן הנותנים".[27] על הפליטים, שזרמו מתימן לרובע היהודי בעדן, יש להוסיף גם את אלה, שבאו ממוח'ה. עיר זו שימשה בעבר הלא־רחוק מרכז חשוב לסחר הקפה המשובח של רמת תימן וכמקום מעגן לספינות סוחר. אוניות מארצות אירופה, בעיקר בריטיות, הולנדיות וצרפתיות, ששטו בין אירופה להודו ולארצות אחרות במזרח הרחוק, פקדו לעתים מזומנות נמל זה, ובו טענו קפה עבור שווקי אירופה. רבים ושונים היו הגורמים, שהביאו לשקיעתה ההדרגתית של מוח'ה ולהתמוטטות אושיותיה הכלכליים: שניים הם המרכזיים שבהם: א) ב־1840 נסוגו המצרים מאזור התיהאמה, שכלל את מוח'ה, ועל השטח המפונה השתלט השריף חוסיין, שפתח מייד במעשי דיכוי אכזריים. שלטונו הבלתי נסבל גרם להגירה המונית של תושבים לעדן ולמקומות אחרים, ומצב של מעין אנארכיה שרר באזור התיהאמה עד לכיבושו בידי העות'ומאנים בשנת 1849. ב) הכרזת הבריטים על העיר עדן כנמל

---

23. שם, עמ' 2.
24. אבן ספיר, לעיל, הערה 21, עמ' ל.
25. שם, שם.
26. שם, עמ' לא.
27. שם, עמ' ז.

חפשי לאוניות סוחר, הביאה לזרימת סוחרים רבים ממוח׳ה לעדן, ובכך הקיץ הקץ על כלכלתה של מוח׳ה. ואמנם ב־1853 דיווח קפיטן האיינס לממשלת בומביי: ״מוח׳ה היא כיום עיר הרוסה ועזובה. סחרה מועט, ורבים מהתושבים, שעדיין נותרו בעיר, היו עוברים ברצון לעדן, אילו היו השלטונות מרשים להם לעשות כן. לעיתים נמלטים התושבים לעדן אפילו ללא נטילת רשות.[28]

קלושות הן ידיעותינו על יהודי מוח׳ה לפני המאה הי״ט. לדברי ספיר, עיר זו כללה בימי תפארתה ״כארבע מאות בתי אבות יהודים, והיו עשירים סוחרים ואנשי מלאכה״.[29] ניני מקיש מפרשת ״גט מוח׳ה״, שקהילתה לא היתה קהילה תימנית טהורה, באשר סוחרים יהודים מארצות שונות פקדו את מוח׳ה לרגל מסחרם, ומהם השתקעו בה.[30] כך או כך, ההגירה ההמונית לעדן, לאחר הכיבוש הבריטי, כללה רבים משארית יהודי מוח׳ה, וכפי שמעיר ספיר, ״מחורבנה של מוכא נתמלאה עדן״.[31]

הקהילה היהודית בעדן מנתה בשנת ביקורו של ספיר (1860) כאלף וחמש מאות נפש (מתוך אוכלוסייה כללית של כעשרים ושניים אלף). בצד קהילה זו, מצויים היו עוד כשלוש מאות יהודים מהודו, המכונים ״בני ישראל״, שנילוו לצבא הבריטי ושימשו בתפקידים צבאיים וממשלתיים. ספיר מדגיש את מעמדם המיוחד של יהודים אלה, שהביאו איתם את נשותיהם וטפיהם ״ואוכלים מנת המלך וטוב להם, ונכבדים מאד בעיני הממשלה״.[32] יהודים אלה התגוררו בקצה העיר ברחובות המיוחדים להם, וחלקם מחוץ לעיר. לדברי ספיר, נמנעו היהודים המקומיים מלהתערב בהם, וזאת משום שראו בהם כיהודים למחצה ״שלא ידעו לשמור את התורה והמצווה על משפטה״.[33] יש לציין, שבמרוצת השנים, עזבו ״בני ישראל״ את עדן, ורק בודדים מהם נשארו בעיר זו.

5. הפרעות ביהודי עדן בשנת 1872:

הענקת שויון זכויות ליהודי עדן על ידי השלטונות הבריטיים היוותה מפנה היסטורי בתולדותיו של חצי־האי ערב. לראשונה מאז ימי מוחמד הוכר בזכותה של קהילה יהודית כלשהי באזור זה של העולם ליהנות מאותן חירויות, שהיו מנת חלקם של מוסלמים בלבד. נסיונם של התורכים להביא לידי שיפור מסוים במצבם של

---

28. עיין L. G. 284 No. 416; אביר, ׳הסחר להודו׳, עמ׳ 639 (ועיין גם שם, עמ׳ 141־142). על עליותיה וירידותיה של מוח׳ה, עיין פלייפיר, עמ׳ 141־142
29. אבן ספיר, ח״א, עמ׳ קיא.
30. תימן וציון, עמ׳ 62־68.
31. אבן ספיר, ח״ב, עמ׳ ז׳.
32. שם, עמ׳ לא.
33. שם.

יהודי תימן נתקל, כידוע, בהתנגדות חריפה מצד המוסלמים, זיידים ושאפעים כאחד, וכתוצאה מכך הושם לאל כל נסיון בכיוון זה. שונה היה המצב בעדן: הערבים שם מנו בשעת הכיבוש הבריטי אך מאות אחדות, והם היו טרודים בהסתגלות למשטר החדש ולאופקי התעסוקה והרווחה שפתח לפניהם, מכדי לשים לב לחוק שויון הזכויות. אולם תוך שנים אחדות זרמו לעדן גלים של מהגרים מוסלמים מתימן ומאפריקה, וכתוצאה מכך גדלה האוכלוסיה המוסלמית והגיעה ב־1872 (שלושים ושלוש שנים לאחר הכיבוש) לכחמישה־עשר אלף (ערבים, צומאלים והודים). היהודים, שמנו בעת הכיבוש כדי מחצית האוכלוסיה כולה, הפכו עד מהרה למיעוט מצומצם, כ־1300 נפש.[34] שלטונם של הבריטים היה מושרש היטב בעדן, והמוסלמים לא העזו אפילו לנסות לפעול נגד הריפורמות, שהחדירו השלטונות. כתוצאה מכך, נשתפר מאוד מעמדם של היהודים ביחס לאחיהם בתימן: נתאפשר למי שחשקה נפשו בכך להתלבש כאירופי, לסחור כאוות נפשו ולהתגורר בבית נאה, כפי הישג ידו. זאת ועוד: הכיבוש הבריטי של עדן פתח בפני היהודים, שהפכו לנתינים בריטים, את שערי העולם, ואיפשר לאלה הרוצים בכך לנסוע לארצות שונות, ובכלל זה ארצות אירופה.

הדגל הבריטי הביא אמנם לידי תמורה רדיקאלית במעמדם המשפטי של היהודים בעדן. עם זאת, יש לראות את הדברים באורם הנכון: החירויות, שניתנו ליהודים היו כצניעים בעיני הערבים, שעיקר מוצאם היה מתימן ומהנסיכויות של דרום ערב, שם עמדה לנגד עיניהם דמותו של היהודי המושפל עד דכא. מוסלמים אלה לא השתחררו מן הדפוסים הישנים בגישתם ליהודים. אמנם קצרה ידם מלהחזיר את גלגל הקידמה לאחור, אך היא היתה נטויה במידה מספקת כדי להטיל את מוראם וחיתם על היהודים — לבל יחרגו יתר על המידה ממסגרת הד'מי (בן־חסות), שהאיסלאם יעד להם. ההתנכלויות נגד יהודים, בעיקר בודדים, היו מעשי יום־יום, דבר שבא לידי ביטוי בהערות מעליבות, חירופים וגידופים, ולעתים אף בידוי אבנים. בין המתנכלים ליהודים היו הצומאלים, שהיו מעיקרם אספסוף פרוע, הנוטה לאלימות ולהתפרעות. אעפ"י ששררה איבה בין הצומאלים לערבים, והתנגשויות אלימות פרצו לעיתים ביניהם, היו שני מחנות מוסלמים אלה מאוחדים בשינאתם ליהודים. הערבים והצומאלים בעדן, מציין דו"ח אגודת אחים (AJA), מתעללים ביהודים "ואינם מחמיצים כל הזדמנות כדי לתת ביטוי לרגשות־האיבה שלהם במעשי אלימות וגידוף".[35] היהודים מצידם הכירו היטב בסייג, שעשו שנאתם ומשטמתם של המוסלמים לחרויות, שהעניקו להם השלטונות. מודעים היו היטב לעובדה, שאדוניה האמיתיים של המושבה הם הערבים עצמם, שהטילו את מוראם

---

34. עיין דו"ח אגודת אחים (AJA) משנת 1874־1875, עמ' 47־45, בו מתפרסמים פרטים מאלפים על הקהילה העדנית ומוסדותיה.

35. שם, שם.

אף על השלטונות הבריטיים. הללו נהגו זהירות בערבים, נקטו כלפיהם במדיניות של פיוס וחנופה, ונמנעו ממעשים, שיש בהם להחריד את האריה מריבצו. היהודים הבינו, שאסור להם להישען לחלוטין על השלטונות, שכן הקול המצווה הוא אמנם בריטי, אך הידיים (בעיקר המשטרה) הן ידי עשו, ובידיים אלו היו הם נתונים במידה רבה לשבט או לחסד. ואם היו כאלה מבין היהודים, ששמו את מיבטחם המוחלט בדגל הבריטי וסברו, ששום רע לא יאונה להם תחת כנפיה הסוככים של אימפריה אדירה זו, באו פרעות 1872, טפחו על פניהם וניפצו את אשליותיהם אל סלע המציאות המרה.

באוגוסט 1872 תקפו המוני מוסלמים, ערבים וצומאלים, את הרובע היהודי בעדן, ופגעו גם ביהודים מחוץ לרובע, שניקרו בדרכם. יסודן של התפרעויות אלו נעוץ היה בטענה, שיהודי קילל את מוחמד. יחידות־ערביות מזויינות נשלחו על ידי השלטונות לפיזורם של המתפרעים, ואלה הצליחו להחזיר את השקט על כנו. כתב הג׳ואיש כרוניכל[36] מסר, כי במשך שלושה ימים לא העזו היהודים לצאת מפתח ביתם, ואילו אלה שנמצאו בשעת המהומות מחוץ לבתיהם, מצאו מקלט בבתי־המעצר של המשטרה.

שתי רשימות, שנתפרסמו ב׳הלבנון׳,[37] מרחיבות את הדיבור על פרעות אלו וגורמיהן. להלן תמציתם של הדברים:

> לפני חדשים אחדים בא לעדן יהודי ממצרים ביחד עם אשתו כדי להתארח אצל אחיו יעיש, המתגורר בעדן. לבושה של האישה במלבוש נשות ארץ מצרים, נראה כמוזר בעיני המוסלמים בעדן, והם חשדו בה שהיא נוצריה ״מבני הערלים״. בראות יעיש, שהמוני מוסלמים נסבו על פתח ביתו, יצא והסביר להם, שהאורחים הם יהודים, אחיו ואשתו, שבאו אליו ממצרים. בהמשך דבריו הוא השמיע דברי איום: ״כל מי שיעמוד לפני ביתי יישרף אביו באש״. המוסלמים פשטו בעיר והעבירו את הקול, כי היהודי קילל את נביאם — דבר ששילהב המוני מוסלמים, שפשטו לרובע היהודי כדי לעשות שפטים ביעיש; אך משלא מצאו אותו, כילו את חמתם ביהודים, שניקרו בדרכם ״ויכום הכה ופצוע״. במשפט שהתנהל לאחר־מכן נגד ״היהודי המקלל״, העידו שתי נשים מוסלמיות, שהיהודי לא הזכיר כלל את שם הנביא, אך עדות אלו, שדיברו טוב על היהודים, הוכו, בצאתן מאולם בית־המשפט, על

---

36. מיום ה־20 בספטמבר 1872, עמ׳ 346. ראה תרגומה לעברית של הרשימה בספרו של י. טובי, יהודי תימן במאה הי״ט, עמ׳ 301־302.

37. הלבנון ט, גליון ד, מיום טו אלול (תרל״ב), עמ׳ 31־32: הלבנון י, גליון ג, מיום יא אלול (תרל״ג), עמ׳ 21־22. שתי הרשימות מובאות בספרו של טובי, שם, עמ׳ 300־305.

ידי מוסלמים, שעמדו מחוץ לבית המשפט. למרות עדות זאת, פסק השופט, שהיהודי פגע ברגשות הדתיים של המוסלמים וגזר עליו מאסר של שנה ותשלום קנס של מאה רופיות (סכום גדול למדי!).

שתי רשימות אלו מדגישות את מעמדם הרופף של יהודי עדן, הנתונים למשיסה בידי מוסלמים, וחוסים בצילו של משטר, שאינו מהסס לעוות משפט ולעקש מישרים, כדי למצוא חן בעיני הערבים. בדומה לעתון הלבנון, מותח גם ה"ג'ואיש כרוניכל"[38] ביקורת על המשפט המעוקל, שהוציא השופט בעדן תוך התעלמות מכוונת מהעובדה, שהיו אלה הערבים, שהתנכלו ליהודי בפתח ביתו. הרשימה מביעה חשש מפני השפעתה של כניעה מבישה זו של השלטונות הבריטיים בפני לחץ ההמון המוסלמי. המוסלמים, מציינת הרשימה, עלולים לראות ב"נצחון גדול זה", שהושג כל כך "בזול ובקלות", כעדות לכוחם העצום ולחשיבותם, מחד גיסא, ולחולשתם של השלטונות הבריטיים, מאידך גיסא.

לאור מציאות זו, שהיתה אופיינית בד"כ לארצות הערביות, שהיו נתונות תחת שלטון קולוניאלי, נקטו היהודים זהירות ונמנעו מהתבלטות יתרה. הם נהגו כבוד מעושה במוסלמי ונמנעו ממעשים, העלולים לעורר את חמתו. אימרה היתה שגורה בפיהם: "וחנפת לרשע!" ואמנם תולדותיו של השלטון הבריטי על עדן, שנמשך כמאה ושלושים שנה, מלמדים, שיחסי שכנות טובים שררו בדרך־כלל בין היהודים לערבים. מנהיגי ערביי עדן, ובמיוחד משפחת עיידרוס בעלת ההשפעה, הגנו בד"כ על היהודים ופעלו כמיטב יכולתם לסיכול כל מעשי הסתה ואיבה בעודם באיבם, והיהודים מצידם גמלו למנהיגים אלה במנחה שלוחה, וכך גם נהגו כלפי מפקדי משטרה ובעלי שררה. מסגרת של יחסים זו התמידה בד"כ באופן יציב, עם עליות ומורדות, שהיו פועל יוצא של גורמים שונים. אך דרך הרוח מי ידע, ובמיוחד במדבר ערב. קורה, אמנם לעתים רחוקות, שהר הגעש של השנאה והמשטמה מצד המוני המוסלמים, כלפי היהודים מתפרץ, והיהודים מוצאים עצמם, במיוחד ביום הראשון או ביומיים הראשונים של ההתגעשות, מחוסרי הגנה, ואין מי שיעמוד בפרץ. די היה בניצוץ קל כדי להבעיר תבערה ולחולל פורענות. כדבר הזה קרה, כפי שנראה להלן, בשנת 1932.

---

38. לעיל, הערה 36.

פרק ה

המוסדות הקהילתיים של יהודי עדן

1. המצב לפני הכיבוש הבריטי:

קלושים מאוד הם ידיעותינו על אירגונה ומסגרותיה הקהילתיים של יהדות עדן בתקופות, שקדמו לכיבוש הבריטי. מסמכים מהגניזה מורים על כך, שעדן שימשה, לפחות בתקופת שלטון האיובים והרסולים, כמרכז רוחני והנהגתי לכל יהודי תימן, ונשיאי הקהילה היהודית בעיר זו נשאו את התואר "נגידי ארץ תימן".[1] מאז שקיעתה של יהדות עדן ודלדולה הניכר מבחינה מספרית וכלכלית (החל במאה הט"ו), עבר המרכז בהדרגה לצנעא, בירתה של תימן. מעמדה של צנעא התחזק במיוחד עם כיבושה של תימן ע"י העות'ומאנים במחצית הראשונה של המאה הט"ז, והפיכתה למרכז שלטונם בארץ זו. קרוב לוודאי שבית־דין עדן, בדומה לבתי־הדין של הקהילות היהודיות האחרות בתימן, נתון היה מאז לסמכותו, או לפחות תחת השפעתו, של בית־דין צנעא.

כידוע, לא היה ליהדות תימן צביון חברתי־תרבותי מונוליטי: היא כללה חטיבות אחדות, שניכרו בשוני הרב במנהגים, במבטא, ובגילויים אחרים. שלמה מורג מונה חמש חטיבות עיקריות: צנעא ואגפיה, צעדה ונג'ראן, שרעב, חבאן, ועדן.[2] ליהדות תימן, שהיתה פזורה על פני שטח עצום, במאות ערים, עיירות וכפרים, שאמצעי התחבורה ביניהם היו פרימיטיביים בתכלית, לא היתה אמנם הנהגה מדינית פורמאלית אוטוריטטיבית. עם זאת, היתה ליהדות צנעא עמדה מיוחדת בקרב רוב יהודי תימן. השפעתה המכרעת של הקהילה היהודית בצנעא נבעה לא רק מעצם היותה הקהילה הגדולה ביותר מבחינה מספרית בתימן, אלא גם משום הימצאותו של ריכוז גדול של חכמים בעיר זו, רבנים גדולים בתורה, שהקרינו מאורם על יתר הקהילות בארץ זו. יש להוסיף, כי צנעא, בירתה של תימן, שימשה בד"כ מרכז לשלטון האימאמי, ולפיכך קירבתה של הקהילה היהודית בעיר זו לחצר המלכות הקנתה לה מעמד מיוחד והשפעה יתרה ביחס ליתר הקהילות

---

1. ראה לעיל, פרק ב.
2. "מסורות הלשון של יהודי תימן", יהדות תימן, עמ' שנז־שסו.

היהודיות.[3] בשל גורמים אלה ואחרים, הכירו יהודי תימן בבית־הדין של צנעא כמרכז רוחני, וכסמכות עליונה לפסיקה בענייני הלכה, לערעורים על פסקי־דין של רבנים ובתי־דין מקומיים, ולהדרכה בחיי היום־יום. קרוב לודאי, שכך נהגו גם הקהילות היהודיות בלחג׳ ובעדן.

על היחסים בין בית־הדין של עדן לבין זה של צנעא בתקופה שלפני הכיבוש הבריטי למדים אנו מצרור של תעודות נדירות, שנקבצו מתוך כריכות ספרים.[4] התעודות דנות בעניינם של שני אחים מעדן, כנזי ועואץ׳, שהסתכסכו על ירושת אביהם, ומכילות את טענות האחים, פסקי הדין השונים ונימוקיהם ההלכתיים. הסכסוך בין האחים נמשך עשרות שנים, והתקיים בפני בתי־דין שונים בעדן ובתימן. אין בכוונתנו להביא כאן את פרטיו של הסכסוך, שכבר נתפרסמו על ידי הרב דוד מיכאל שמידל:[5] מה שחשוב לציין הוא, שבית־דין עדן, בהרכב שלושת הדיינים: הרב יעקב בן אהרון, הרב אברהם בן יעקב והרב משה בן בנין, הוציא בשנת 1812 פסק דין, המפשר בין שני האחים. לאחר זמן מה חזר בו עואץ׳, האח הצעיר, מהסכמתו לפשרה ועירער על פסק הדין של עדן בפני בית־הדין של צנעא. ההתדיינות נמשכה תקופה ארוכה, ובשנת 1832 הסתייג בית הדין של צנעא, בהרכב הדיינים: הרב דאוד בן אברהם צאלח, הרב יחיא בן שלום הכהן ודיינים אחרים, מפסק דינו של בית הדין של עדן, ופסק לטובתו של עואץ׳.

מכתב בית־דין צנעא אל בית דין־עדן הוא ארוך ומפורט, ומכיל את טענותיו של עואץ׳, ראיות הלכתיות, ואף דברי תוכחה לבית־דין עדן. המכתב פותח, לאחר פיסקה שלמה של פריסת שלום ודברי ברכה, במלים הבאות: ״אחדש״ו,[6] נודיע לכם נאמנה, שהגיע אלינו איש שלומכם, עואץ׳ בן ישראל אחי כנזי יצ״ו,[7] שהוא צווח ככרוכיא בנפש מרה על עוות הדין שנעשה לו לפי דבריו, ובקש ממנו אנו חתומי מטה שיתן לנו הטענות שלו ושל אחיו הנזכר והפסק דין [של עדן]...ואמר שנעיין בהם עיון רב ונראה אם נעשו ע״פ הדין הרי טוב, ואם לאו נפסוק ע״פ הטענות הנזכרות, כאשר יורו אותנו מן השמים...״.[8] המכתב משיא עצות לבית־דין עדן ומזכיר לו את חובתו לקיים מה שנאמר ״אמת ומשפט שפטו בשעריכם״.[9]

לצערנו, אין התעודות המצויות מוסרות לנו על תוצאותיו הסופיות של הסכסוך, אך יש בהם כדי לזרוע אלומות אור על הקשרים ההדוקים, שהיו קיימים בין בית

---

3. עיין טובי, ״סמכותו הארצית של בית־הדין בצנעא״, מקדם ומים ב, אלול תשמ״ז, עמ׳ 55־70; יחיאל נחשון, ״ההנהגה היהודית בתימן״, יהדות תימן, עמ׳ עג־צד.
4. מצויות ב״מפעל חשיפת גנזי תימן״ בחולון.
5. י׳ ל. נחום, מיצירות ספרותיות מתימן, עמ׳ ע״ה־ק״ז.
6. אחרי דרישת שלומכם וטובתכם.
7. ישמרו צורו ויוצרו.
8. מיצירות ספרותיות מתימן, עמ׳ פ״ב.
9. שם, שם.

דין עדן לבתי־דין בתימן ובמיוחד של צנעא, ועל השפעתו הרבה של האחרון על הראשון. עם זאת, ניחנה קהילת יהודי עדן הקטנה, שמנתה אך כ־250 נפש ערב הכיבוש הבריטי, בקווי־ייחוד, שהבדילוה במידה ניכרת מחטיבותיה השונות של יהדות תימן, הבדלים שהתבטאו במנהגים, במבטא ובתחומים אחרים. כך, למשל, חדלו יהודי עדן, החל במאה הט"ו לפחות, לנקוב במניין השטרות, שהיה נהוג בתימן עד לדורות האחרונים:[10] יהודי עדן לא נהגו לגדל פאות מסולסלות, המכונות "סימנים" בפי יהודי תימן. הם הסתפקו בגידול ציצות שער קטנות, הנמשכות לאוזן ולמטה, כמנהג הספרדים ובהתאם להילכות הרמב"ם. מנהג קריאת התורה עם תרגום אונקלוס בבית־הכנסת לא היה מקובל בעדן, והתפסיר של רס"ג לא היה נפוץ שם.

בין המאפיינים, ששיוו ליהדות עדן ייחוד משלה היו שלושה ימי צומות, שזו גזרה על עצמה, נוסף על ימי הצומות המסורתיים הנהוגים בכל עדות ישראל, ואלה הם: כ' בחשון, ו' בכסלו, ט' בשבט (וסימנם כו"ט). ימים אלה קשורים היו במאורעות אימים, שקרו ליהודי עדן בתקופה שלפני הכיבוש הבריטי, עת חיו תחת שלטונו של סולטאן לחג'. מאורעות אלה לא נימחו מליבם של יהודי עדן: הם התייחסו אליהם כאל ימי ניסים וגזרו בהם תעניות לדורות.

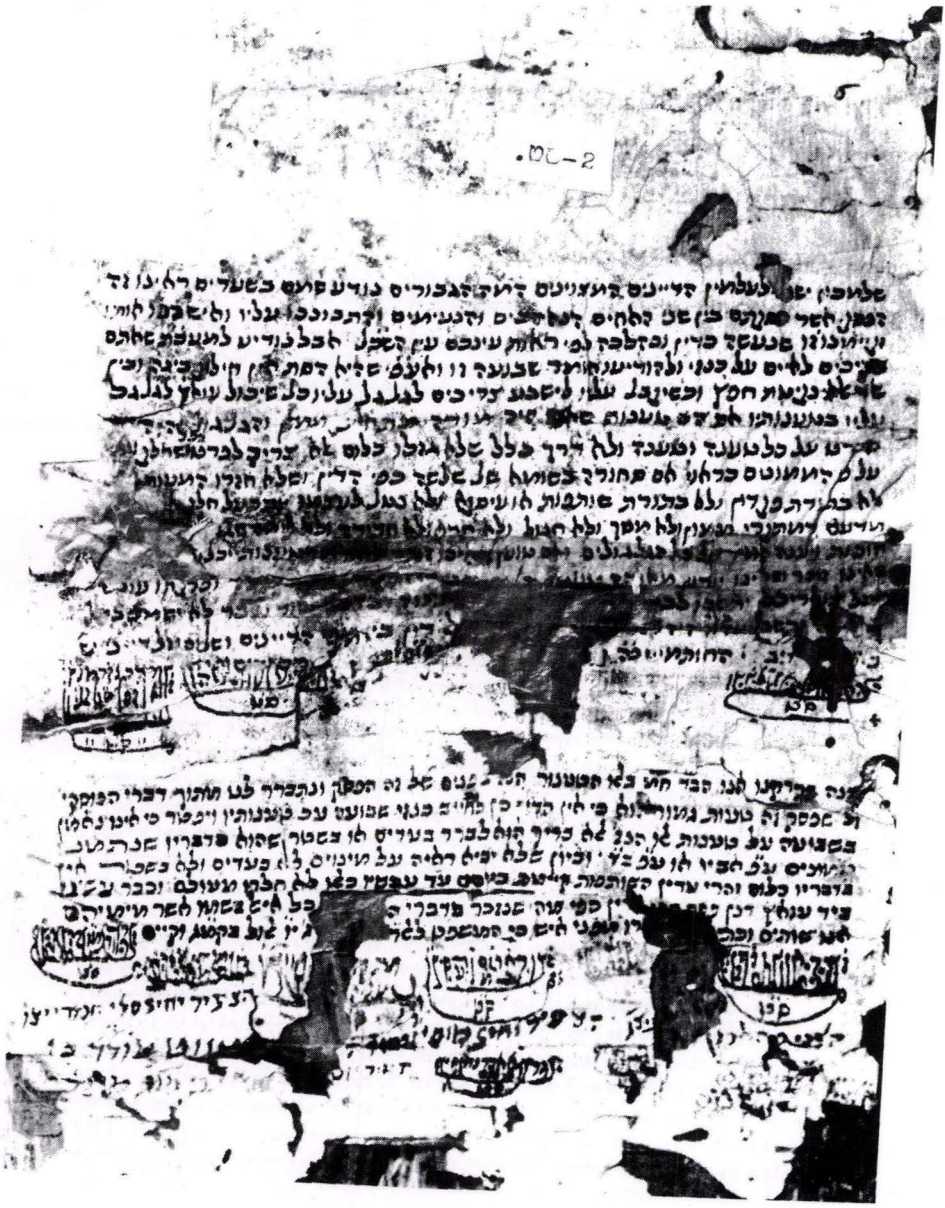
2. התמורות לאחר הכיבוש: ר' משה חנוך:

הכיבוש הבריטי של עדן בשנת 1839 חולל מפנה הדרגתי בתחום שיתוף הפעולה בין יהודי עדן לאחיהם בתימן. אמנם הקהילה העדנית המשיכה, כעדותו של שלמה רינמאן, שביקר בעדן בשנת 1871, להיות תלויה בצנעא בענייני סמיכות להוראה ולשחיטה[11] ובדומה ליהודי תימן, רחשו יהודי עדן הערצה בלתי־מסויגת לר' שלום שבזי, לו קראו בשם "אבא שלום" (Abbo Sholem): הם ראו בו כקדוש, נהגו לעלות לקברו, וייחסו קדושה לשירתו, אותה הירבו לזמר בחתונותיהם ובשמחותיהם. אולם קהילה זו החלה להתפתח במסלול עצמאי, שהביא במרוצת השנים לניתוקה מזיקה רוחנית ותרבותית למוסדותיהם הדתיים והרוחניים של יהודי תימן ולחג' בכלל, ולבית־הדין בצנעא בפרט. אמנם יהודים מתימן, ממוח'ה ומשטחי החסות הבריטיים (ביצ'א, אבין, שוקרה, לחג', חבאן ועוד) זרמו לעדן, ורבים מאלה התמזגו עם הקהילה המקומית והפכו לחלק אינטגראלי ממנה. עם זאת גורמים שונים כגון: מגעם של יהודי עדן עם התרבות המערבית, שפתחה אופקים תרבותיים נרחבים לבני הקהילה; נסיעותיהם של אחדים מבני הקהילה למצרים, הודו ולארצות אירופה; נישואים עם נשים ספרדיות ואירופיות; השתקעותם הספוראדית בעדן של יהודים ספרדים מהודו, מצרים, עיראק, תורכיה ועוד — גורמים אלה ואחרים תרמו

10. יהודי עדן המשיכו לנקוב במניין השטרות בכתובה בלבד.

11. שלמה רינמאן, מסעות שלמה, עמ' 10.

מכתב מבי״ד פרק ד צנעת לבי״ד עדן (ממפעל חשיפת גנזי תימן)

לעיצוב צביונה המיוחד של קהילה זו, שהלכה והתעצמה הן מבחינה כלכלית והן מבחינה מספרית.

בין המשפחות הספרדיות, שהטביעו חותם עמוק על התפתחותה וצביונה של הקהילה היהודית בעדן היתה זו של ר' משה חנוך הלוי, אישיות, שהיוותה למעשה מוסד בפני עצמו. חלוקות הדעות ביחס למוצאה של משפחה זו: יש אומרים מרוסיה, ויש אומרים מאיזמיר. יהודי עדן כינו אותה בשם "האיזמירילים". לפי מהלל העדני,[12] התגוררה לראשונה משפחה זו של חנוך, השייכת למשפחת גיאת, בתימן (תעז או צנעא), ורק לאחר הכיבוש הבריטי של עדן, עברה לעיר זו והשתקעה בה. משה חנוך עצמו בחר לשכון בקרב הקהילה העדנית ובמרוצת הזמן הפכו הוא, אשתו וצאצאיו לחלק אינטגראלי ממנה. אך יתר בני משפחת גיאת, ה"איזמירילים", נבדלו מהקהילה והתגוררו באיזור התוואהי (Steamer Point), שם התלבשו והתנהגו כאירופים לכל דבר ונמנעו מכל מעורבות בחייה השוטפים של הקהילה העדנית. הם ובניהם עסקו או במסחר או שירתו בממשלת עדן בתפקידים שונים.

ר' משה חנוך, כפי שקראו לו יהודי עדן, בנה בית גדול בקצה הרובע היהודי, בו היקצה (בקומה השנייה) אולם, ששימש כבית־כנסת, שהיה קרוי על שמו, "מעלאמת חנוך". התפילה בבית־כנסת זה התנהלה בנוסח ספרדי, במבטא ספרדי ובניגון ספרדי, הכול בניצוחו האישי של ר' חנוך, ששימש גם כחזן, וגם כבעל קריאה. המתפללים בבית־כנסת זה היו בעיקר יהודים מעדן, ששהו לרגל מסחרם בהודו, מצרים ועוד, ארצות בהן באו במגע עם מנהגי התפילה הספרדיים, והעדיפו להתמיד בהם בשובם לעדן. לאלה הצטרפו, במיוחד בשבתות ובחגים, יהודים ספרדים מארצות המזרח, שספינותיהם עגנו בעדן לימים אחדים. מספר המתפללים בבית־כנסת זה במשך ימות השנה היה בד"כ מועט. לא כן הדבר בליל שמחת תורה, שאז התחוללה תמורה גדולה בבית־כנסת זה. רבים מצעירי הקהילה העדנית נהגו לזרום בערב זה ל"מעלאמת חנוך", כדי לחזות בהילולא הגדולה של קהל הספרדים הגברתניים, שמתוך שמחה והתלהבות, מרקדים היו עם ספרי התורה בזרועותיהם, חובקים זה את זה, עולים איש על גבי רעהו, מגביהים את ספרי התורה, ומרעישים עולמות בריקודיהם ובשירתם־שאגתם. גילויים אקרובטיים אלה עוררו השתאות גדולה בקרב יהודי עדן, שמנהגם בשמחת תורה היה שונה לחלוטין: הם נהגו להתנועע, כשספרי התורה בידיהם, באיטיות ובתנועה קצובה, עקב בצד אגודל, כשהם כופפים מדי פעם בפעם את ברכיהם כפיפות קלות ועדינות.[13] ליל שמחת תורה ב"מעלאמת חנוך" נחשב היה למאורע מרכזי בחיי הקהילה, מעין אטרקציה יחידה במינה, שהכל ציפו לה.

---

12. בין עדן וחימן, חלק א, עמ' 103.
13. שם, עמ' 105־106.

עיקר עיסוקו של ר' משה חנוך היה ביבוא ספרי קודש מליוורנו (ספרי תפילה, זוהר, חומשים, עין יעקב, שולחן ערוך, ראשית חכמה, מנורת המאור ועוד), ובמכירתם בעדן ובתימן. ספריו של חנוך חוללו מפנה גדול בתחום חייה הרוחניים של הקהילה היהודית בעדן. מחירם הזול יחסית, איפשר כמעט לכל משפחה להצטייד בהם, כך שלא היה עוד כל צורך בכתבי־היד, שהיו מיובאים מתימן. למשה חנוך היו קשרים הדוקים עם יהודי תימן. הוא סיפק להם ספרים, וגם תמך בהם מבחינה כספית. הוא שימש לעיתים פה ליהודי תימן, ובאמצעותו שלחו יהודים מתימן איגרות, המתַנות את מצוקתם, למוסדות יהודים באנגליה, צרפת, תורכיה ועוד. אחת מאיגרות אלו, פרי עטו של ר' סלימאן קארה, רבה של צנעא, נתפרסמה בתרגום אנגלי ב"ג'ואיש כרוניכל" (מיום ה־20 ביולי 1855).[14] קשריו של משה חנוך עם "איש המופת", שוכר כחייל השני, נוכל תימני שהכריז על עצמו כמשיח, באו לידי ביטוי, בין היתר, באיגרת שהוא כתב לכחייל.[15] אברהם ערוסי מתאר את ר' חנוך כבעל תורה ונדבן גדול, ה"מבזבז ממונו לכבוד תורה ומאכיל ת"ח ומשקה אותו ומלבישו ומהנה יתומים ואלמנות".[16] לעת זקנה עלה ר' חנוך לירושלים וקנה שם בית, לו קרא בשם "חצר חנוך". הוא נפטר בירושלים זקן ושבע ימים.[17]

חנוך ומשפחתו השפיעו בצורה ניכרת על המעבר של הקהילה היהודית בעדן לנוסח התפילה הספרדי, על שילוב מנגינות ספרדיות במהלך התפילה, במיוחד בשבתות ובחגים, ועל השימוש בניגון הספרדי ע"י חלק מצעירי הקהילה בשעת הקריאה בתורה. גורמים אלה ואחרים תרמו רבות לעיצובה הרוחני והחברתי של הקהילה היהודית בעדן, והעמיקו את ניתוקה מקהילתה של צנעא ומחטיבותיה השונות של יהדות תימן.

---

14. הובאה בטובי, יהודי תימן, עמ' 233. הרשימה מספרת על הפורענות, שבאה על יהודי צנעא בחודש חשון תרט"ו (אוקטובר, 1854), כתוצאה מהתנפלות השבטים על העיר, על שריפת בית־הכנסת ועל עינויים אכזריים.

15. מיום יד בכסלו תר"ל: ב־1859 הכריז יהודי בשם שוכר כחייל על עצמו כמשיח והחל לנדוד ברחבי תימן ולהאיץ ביהודים שם לחזור בתשובה ולהכשיר עצמם לגאולה. יש אומרים, שהוא אף הגיע לעדן, אך הנשיא מנחם מיסה סירב לקבלו. שוכר נהרג ע"י האימאם ב־1863. חמש שנים לאחר מותו, קם נוכל, שהכריז על עצמו שהוא אותו שוכר כחייל, שקם לתחייה, ועלה בידו לשכנע רבים, שהוא המשיח או מבשרו של המשיח. על עלייתו ופעילותו של שוכר כחייל, עיין יערי, "שכר כחיל", שבות תימן, עמ' 124־148. ראה גם איגרת תימן השנית לר' יעקב ספיר, עמ' 23. על קשריו של ר' משה חנוך עם יהודי תימן, עיין י. טובי, יהודי תימן במאה הי"ט, עמ' 72־103: ועיין גם שלמה רינמאן, מסעות שלמה, עמ' 11־14.

16. קורא הדורות, עמ' קכח.

17. ראה מהלל, בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 107־108.

3. בתי-הדין בעדן:

יש לציין, שליהדות עדן לא היו, מאז הכיבוש הבריטי ועד סופו, מתכונת של התארגנות ממוסדת ומודרנית, או ארגון קהילתי מסועף. קהילה קטנה זו נשענה בעיקר על שני מוסדות מרכזיים, שהיתה להם השפעה מכרעת על מהות חייה הדתיים, הרוחניים והחברתיים: בית־הדין והנשיאות. עם זאת, חשוב להדגיש ששני מוסדות אלה לא היו בחינת רשויות נפרדות. כפי שנראה להלן, היתה לנשיאי עדן, ובמיוחד לבנין מיסה, השפעה מכרעת על הרכב בית־הדין ועל פעילותו. רבות מהתקנות, שהתקין בית־דין עדן במחצית השנייה של המאה הי"ט ובראשית המאה הכ', היו למעשה פרי יוזמתו, או נעשו בהשראתו של הנשיא בנין (ראה להלן). בית הדין בעדן היה מורכב בד"כ מאב בית־דין ומשלושה דיינים. האוטונומיה השיפוטית של הרבנים הצטמצמה לענייני אישות (ענייני נישואין וגיטין), בעיות ירושה, ענייני שחיטה כשרה, בתי־עלמין, חינוך דתי אלמנטרי וכד'. השלטונות הבריטיים צימצמו עד למינימום האפשרי את התערבותם בענייניה הפנימיים של הקהילה. לאב בית הדין (לו קראו יהודי עדן בשם "אלשריעה") היו בד"כ סמכויות נרחבות: הוא שלט על קופות הצדקה והחסד, וכן על התרומות והנדבות, שנועדו לעניים ולנזקקים (יתומים, ואלמנות), להכנסת כלה ולקבורה.

בשנים הראשונות של הכיבוש הבריטי, שימש הרב ישועה, אביו זקנו של שמואל יוסף ישועה, בעל "נחלת יוסף", כאב בית־דין דק"ק עדן. הוא נפטר בשנת 1855. כשספיר ביקר בעדן (בשנת 1860), היה בית־הדין מורכב מה"חכמים המובהקים", הרב הזקן מארי יצחק כהן, הרב הישיש מארי מנחם בונינו, והרב הישיש מורי שמואל דיין.[18] אחריהם כיהנו הרבנים מנחם בנין, שמואל נסים, ומשה עודד. בעל "נחלת יוסף",[19] מוסר ששלושת הדיינים הללו מתו בשנת 1888 בהפרש של שלושה חודשים זה מזה. קרוב לוודאי, ששלושתם ניספו במגיפת האבעבועות הקשה, שפשתה בשנה זו בעיר. טובי העיר מינו במקומם שלושה חברי בית־דין צדק: הרבנים בנין בן מנחם בנין, יצחק הכהן, ויעקב בן משה עודד.

4. ר' יצחק הכהן:

אעפ"י שיהודי עדן הוקירו וכיבדו את רבניהם, רחשו הם הערצה מיוחדת, בלתי־מסויגת למארי יצחק כהן, בנו של הדיין יצחק הכהן. זקני יהודי עדן מרבים לדוש בסגולותיו הנאות של רב זה, ששימש כדיין, ולאחר מכן כאב"ד, מהעשור האחרון של המאה הי"ט ועד יום מותו בשנת 1931 (למעלה מארבעים שנה). הם אף עוטים אותו במעטה של קדושה, ומדגישים בעיקר את גדולתו בתורה, בקיאותו

18. אבו ספיר, חלק ב, עמ' ח,ב.
19. נחלת יוסף, חלק ב, עמ' כד, א.

בים התלמוד וענוותנותו היתרה. תלמידו, הרב יעקב מנזלי, מסר לי,[20] שמארי יצחק סירב לקבל פרוטה מהקהילה בעד שירותו ושמר בקנאות רבה על עצמאות בית־דינו בפני לחצים, בעיקר מצד הנשיאות. מארי יצחק, הוסיף הוא, נהג בענייני דת בתבונה ובשיקול דעת. הוא נטה לקולא, והירבה להשמיע בפני תלמידיו מימרות מעין: "הוי מתלמידיו של אהרון, אוהב שלום ודורש שלום", "התורה — לא בשמים היא: היא ניתנה לעם ישראל כדי שיחיו בה, ולא כדי שימותו בה". אין פלא, כששאלוהו אם מותר לעשות מכונת־אש בשבת לר' יוסף מצ'מוני (חאפדי), שביקר בעדן בשנת תר"ס (1900), בדרכו לאוסטרליה, וחלה שם במחלת הכליות, ענה: "ספק פקוח נפשות דוחה שבת".[21]

יבנאלי, שביקר בעדן בשנת תרע"א (1911), מדבר על מארי יצחק, בהערצה רבה: "מארי יצחק", כותב יבנאלי לד"ר טון, "קרבני כאב, ולו יכולים אתם לכתוב מכתב תודה עבורי. ומוטב שזאת יעשה הרב קוק, אשר בשמו אני הולך".[22] במכתב אחר,[23] מוסר יבנאלי, שהרבה אנשים מתימן נרתעו מלעלות לא"י משום החשש, שמא יגויסו לעבודת הצבא. גם מארי יצחק, מוסיף הוא, המתייחס בחיוב לעצם העלייה, סרב לתמוך בשליחותו (של יבנאלי), באמרו: "מוטב שימותו היהודים ברעב בתימן ואל יבואו לידי חילול שבת ואכילת טריפות בצבא בארץ־ישראל". אולם במכתב נוסף, מוסר יבנאלי על שינוי רדיקלי, שהתחולל בעמדתו של מארי יצחק בנושא זה של העליה, שכן הוא כותב:

> מפנים תימן היו באים כפעם בפעם אנשים, לפעמים שליחים מיוחדים, לראות את פני ולדבר אתי. ואולם אך באו לעדן, ומיד ספגו אל תוכם את כל אותו אי־האמון, הרעל והלעג עלי ועל הארץ... ברגע קשה זה עמד לי לעזר הרב הגדול אשר בעדן, כבוד מארי יצחק בן יצחק הכהן. כמה אני מכיר תודה לאיש הזה! ...האיש הזה התגבר על עצמו והתחיל למסור את כל כוחותיו לעבודתנו. סוף סוף התחיל להבין את כוחה והשפעתה של מסירות־נפש לטובת הארץ מתוך עתוני ארץ־ישראל בשנה ההיא על רצח השומרים... ומהפכה באה ברוחו. הוא התחיל אומר: לפי דעתו של הארי ז"ל כלו כבר כל הקיצין, ואין הדבר תלוי אלא בבירור ניצוצות הקדושים... והנה מסירת־נפש של כל יהודי לטובת ארץ־ישראל, אלו הם הניצוצות. כל מי שגר בזמננו בארץ־

---

20. בראיון איתו ועיין גם בספרו עלוי הנשמות, הקיצו ורננו, עמ' קנא.

21. י. רצהבי, במעגלות תימן, עמ' 66.

22. מסע לתימן, עמ' 80. לרב יצחק הכהן קוק, ששימש כרבן של יפו ומושבות יהודה בשנים תרס"ד־תרע"ה, נודעה חיבה יתרה לתימנים. הוא התעניין בקליטתם בארץ, תמך בהם ועודד אותם. התימנים מצידם רחשו לו כבוד והערצה רבה.

23. במכתבו לד"ר א. רופין ולד"ר י. טון, מיום ז' באב תרע"א, שם, עמ' 110.

ישראל ועובד שם ומת שם, הרי הוא מקרב את הגאולה. עבודתי אני, עבודתו הוא, עליית התימנים וקרבנותיהם — הם ניצוצות ניצוצות... והאיש הזה היה לעובד חרוץ ומסור לארצנו ולעבודתנו....[24]

הרב יצחק נפטר בח' באלול תרצ"א (21 באוגוסט 1931). מותו, כיאה לצדיק בעיני מעריציו, מעולף במעטה קל של אגדה. שמעתי מפי נכדו, המתגורר בתל־אביב, וכן מפי הרב יעקב מנזלי, שהרב נפטר בערשב"ק, תוך כדי טבילה במקווה, כמנהגו לכבוד שבת. השמשים, שנהגו ללוותו לשם, מצאו את גופתו צפה על פני המים, כשזיו אור זרוח היה על פניו, וחיוך נסוך על שפתיו. עם מותו, פנה לא מעט מזיוה ומהדרה של הרבנות בעדן.

4. הרב משומר בן שמואל נסים:

בין המנהיגים הדתיים־רוחניים, שהטביעו את חותמם על עיצובה של קהילת יהודי עדן בסוף המאה הי"ט ובתחילת המאה הכ', היה הרב־הדיין משומר בן שמואל נסים. מארי משומר הקים בית־כנסת משלו, שנשא את שמו: "מעלאמת מורי משומר נסים". בית־כנסת זה שימש גם כחדר לתלמוד תורה, בו הרביץ הרב תורה לילדי הקהילה. מארי משומר היה בין הבודדים בעדן, שהיו בקיאים בתלמוד. הוא נהג להורות גמרא לחוג מצומצם של תלמידים כל מוצאי שבת בישיבה של עדן. יש לציין, שיהודי עדן, כולל רבניהם וחכמיהם, נהגו להניח תפילין של רש"י בלבד. מארי משומר היה בין הבודדים, שהניחו שני תפילינים, של רש"י ושל רבנו תם, אולי בהשפעת חכמי א"י, שנהגו לבקר בעדן לצורך מגביות. אברהם ערוסי, שהתגורר בעדן בשנות העשרים של מאה זו, כתב שירים בהם מפליג הוא בשבחו של מארי משומר,[25] ומתארו בחיבורו "קורא הדורות" כ"עניו, שפל רוח, אוהב את הצדקות, אוהב את האלמנות ואת היתומים לפרנסם".[26] לדבריו, קבע מארי משומר קופת צדקה בכל הבתים ובכל החנויות: ממגביות אלו פירנס תלמידי חכמים ואף תמך בישיבות בא"י.

הרב משומר שימש גם כבא־הכוח הראשון בעדן של מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, ובכך קדם למר בן־ציון אהרוני, ששימש בתפקיד זה משנת 1928 ועד שנת 1939.

---

24. שם, עמ' 157. יש לציין, שבמכתבו מיום ז באב (עמ' 111), מציע יבנאלי, ששולחיו בארץ יבקשו מהרב קוק לכתוב מכתב למארי יצחק, בו "יביע את דעתו מנקודת־השקפה שלו על עניין עבודת הצבא של היהודים בחילותיהן של מלכויות אומות העולם, ובעיקר — שישיב על השאלה, אם רשאי אדם למנוע עצמו מעלות לארץ־ישראל בגלל הסיבה הזאת". סביר להניח, שלרב קוק, עימו התכתב מארי יצחק, היתה יד בשינוי עמדתו של האחרון.

25. מצויים במפעל חשיפת גנזי תימן, חולון. עותקים מהם מצויים ברשותי.

26. קורא הדורות, מיצירות ספרותיות מתימן, עמ' קמו.

5. אברהם ערוסי על יהודי עדן:

יש לציין, שחיבורו של אברהם בן מוסא אל ערוסי "קורא הדורות" זורה אלומות אור על אספקטים שונים בחיי הקהילה היהודית בעדן בראשית המאה העשרים. בחיבור זה, הכתוב בסגנון המקאמה, מפליג ערוסי בשיבחם של יהודי עדן. בפירוט סגולותיהם ומידותיהם הנאות, נוקט הוא לשון סופרלטיבית, וזאת מתוך כוונה להבליט, בדרך העימות בעל המגמה הדידאקטית, את מה שהוא מכנה "כרעות חולות" בקרב "עמנו היהודים" שבעריה ובכפריה של תימן, שגם כלפיהם נוקט הוא לשון של גוזמה, כיאה לסטיריקן.

יהודי עדן, מציין הוא "נזהרים בקיום התורה, המצוות והטהרה". אין בהם מספר לשון הרע או ליצנות או דבר הבאי... העשיר שבהם אינו מתנשא ומתגדל או משתבח במה שיש לו. גם כשבאים לבית־הכנסת, כל אחד מהם מתעטף בטליתו ובתפילינו, וספר תורה בידו או מחזור התפלה בחיקו ועובר ברחוב ואינו מביט בשום אדם אלא הולך לדרכו...ואינו מוכיח לשום אדם בעולם...ואינו משתרר על שום אדם בעולם...ובבואו אל בית הכנסת עושה אזנו כאפרכסת לשמוע אל השליח צבור ומביט בסדור התפלה מלה מלה...ואין שחין בבית הכנסת בשעת התפלה, אפילו שיחה קלה, ולא נמצא בהם לא שחוק ולא קלות ראש...או מחלוקת או שנאה או קנאה או קטטה אפילו באחד מהן, אלא כולם בלב אחד כאיש אחד כקטן כגדול...ודעתם שווה לעבודת הבורא יתברך שמו.[27]

ערוסי מוסיף, שאין החכמים העדנים מחפשים אחרי השררה והכבוד. מצטיינים הם בענוותנות וביראת ה': "אין מתקנאים זה מזה לא מתורה ולא מעושר ולא משררה".[28] הוא מתפעל מיראת הכבוד והאימה, שמגלים יהודי עדן כלפי ספר התורה וקריאת התורה. כשמוציאים את ספר התורה מן ההיכל, מציין הוא, קמים כל קהל המתפללים, כורעים ומשתחווים. בשעת הקריאה בתורה, הם שמים פיהם כאלם כדי לשמוע את הפסוקים, "ואפילו הקורא בספר התורה יטעה, אין מחזירין אותו".[29] ערוסי גם מתפעל ממנהגם ומהווי חייהם של יהודי עדן בשבתות ובימים טובים: "יוצאים הם מבית הכנסת ובאים לבתיהם ונרות טובים עששיות לרוב ומטה מוצעת, והנה שם סביב השולחן ערוך כסאות לבית דוד, ויושבים עליהם כבני מלכים בכבוד וביראה, מקדשים בקול נעים, בלי דברי חול, בלי קטטה ושנאה מגדולם ועד קטנם, שותים מעט יין לכבוד השם...ומנעימים בקול שיר".[30]

שונות בתכלית הן מידותיהם של יהודי תימן: מאפיינות אותם, כך טוען ערוסי, מידות ההתנשאות, ורדיפה אחר השררה. נגעים ממאירים, כגון מחלוקת, ריב ומצה,

---

27. שם, עמ' קלח־קלט.
28. שם, עמ' קלח.
29. שם, עמ' קלט.
30. שם, עמ' קמ.

שחוק וקלות ראש, פשים בחייהם החברתיים. בנפול אחיהם שמחים לאידם. הולכים הם לבית הכנסת איש "וחרבו שלופה בידו", ובהגיעם לשם, במיוחד בשבתות ובחגים, "מוצא להם סמאל מקום לקטרג ולהשטין ביניהם", גם כשספר התורה פתוח לפניהם. תפילתם במרוצה; מצליפים הם זה את זה בדיקדוקי עניות: "מדקדקים הם על התרגום ועוזבים את הפסוק, שהוא קוֹדֶש עצום". התלהבותו היתרה של ערוסי ממנהגיהם של יהודי עדן, הביאה אותו לפסוק, על דרך הניגוד וההפלגה, פסק־דין חמור על מנהגי יהודי תימן: "עשרה קבין גסות רוח ירדו לעולם, תשעה נטלו אנשי תימן ואחד כל העולם כולו".[31]

יש לציין, שעיניו הבוחנות של ערוסי לא התעלמו גם ממה שנראו לו כתופעות שליליות בחייהם ובמידותיהם של יהודי עדן, בעיקר בתחום הכנסת האורחים, היחס לאלמנות, ומנהגי הנישואין והגירושין. עיקרי דברי ביקורתו של מחברנו בנושאים אלה ואחרים יובאו להלן, במקומות הרלוונטיים.

---

31. שם, עמ קמד.

דף מתוך "קורא הדורות" לאברהם ערוסי

פרק ו

הנשיאות — האגדה לבית מיסה:

1. מנחם מיסה: מייסדה של הנשיאות:

כשכבשו הבריטים בשנת 1839 את עדן, היו בה כ־600 תושבים, מהם כ־250 יהודים, וכשביקר ספיר בעדן ב־1860 מנתה קהילת יהודי עדן כאלף וחמש מאות נפש מתוך אוכלוסייה כללית של כ־21 אלף נפש (כולל צבא). יהודי עדן, כותב ספיר, אמנם "התנערו מעפר שפלותם ודלותם הרימו ראש והיו לאנשים בני חורים",[1] אך מצבם הכלכלי היה עגום מאוד, "בתיהם ריקים מכל, והעניות תקרא מארבע פנות הבית".[2] רוב תושבי העיר היו פליטים מתימן וממוח'ה, שבאו לעדן "דלים ועניים רעבים וערומים...ומסבבים עיר אל פת לחם, ויהיו המקבלים פי שנים על הנותנים".[3]

על רקע תמונה חברתית וכלכלית זאת בולטת משפחה אחת, משפחת מיסה, שריכזה בידה הון עתק, גדולה ועצמה רבה, משפחה פילנטרופית, ששלטה ביד רמה בחייה הדתיים, הרוחניים והחברתיים של הקהילה וחידשה את תפארת הנגידות בעדן, הידועה לנו מימי הביניים,[4] ואולי אף עלתה עליה. מייסדה של שושלת זו הוא הגביר מורי מנחם מיסה, המשתקף מתיאוריהם של ספיר ואחרים כמעין כוכב, שאורו זרוע על פני האפילה, יחיד ומיוחד בקהילתו. על "הרב הישיש הגביר הנכבד"[5] הזה, אומר ספיר:

---

1. אבן־ספיר, ח"ב, ה, א. לאחר כתיבת פרקי זה, יצא ספרו של מהלל העדני, בין עדן ותימן, חלק ב', בעריכת יוסף טובי. המחבר, שהיה חתנו של יהודה הנשיא, מוסר פרטים מאלפים על נשיאי קהילת עדן, בעיקר בנין ויהודה, חייהם הפנימיים, מעמדם בעדן, קשריהם המסחריים, ויחסיהם המסועפים עם קהילתם ועם בני ביתם.
2. אבן ספיר, ח"ב, ל, ב.
3. שם, ז, א.
4. עיין לעיל, ימי הביניים.
5. אבן ספיר, ח"ב, ח, ב.

> והוא חכם וצדיק ועשיר גדול, וגם בעיני הממשלה הוא נכבד מאד, כי הראה אותות אהבה וגמל חסדים טובים בגופו ובמאדו והונו לצבאות ושרי הבריטאנים אשר באו בראשונה בכבוש העיר והשפיק צרכיהם אשר חסרו להם. על כן מצאו את לבבו נאמן יותר משארי ראשי עמים אשר היו שמה. הוא סוחר גדול בכל עניני מסחור וקנין להודו לכוש ולמצרים. לו בתים רבים בעיר וחוצה, ואניות בים. ושמעו הטוב הולך בכל מדינות האלה. נאמן לאלקים ואנשים. ולו בנים ארבעה זרע ברך ה' חכמים ויראי אלקים.[6]

חלוקות הדעות לגבי מוצאו של מנחם מיסה בנין, מייסדה של הפירמה הידועה הקרויה על שמו: "מנחם מיסה", וקשה לקבוע מסמרות בעניין זה. יש אומרים, שמנחם הוא נצר למשפחה ספרדית, מאותן משפחות, שהשתקעו בעדן בימי הביניים, בתקופת תור הזהב של העיר, וכי משפחה זו נמנית עם השרידים המעטים, שנותרו מהקהילה דאז. יש הרואים במנחם נצר לשושלת הנשיאים, הידועה לנו ממסמכי הגניזה (עיין לעיל), ששלטה אז בעדן. כך, למשל, חיים חבשוש, הסופר התימני הנודע, רואה בבנין, בנו של מנחם מיסה, "תפארת זמנינו... החכם העומד לנס עמים", כנצר "לבית הגאון הקדמון הירחי, אשר היה נודע בשאלותיו להרמב"ם ולבנו רבי אברהם הנגיד".[7] לעומת זאת, מסרו לי הישישים שילה מוריס ויהודה נתנאל,[8] שהיו מעוזריו הראשיים של בנין, שמוצאו של מנחם הוא מביצ'א שבתימן. יש לציין, שמצבות הקברים העתיקות בעדן, אינן מסייעות לקביעת קדמותה של המשפחה, משום שרבות מהן נמצאות במצב של הרס וריקבון, והכתב שבהן אינו ניתן לפיענוח. הקדומה ביותר מבין המצבות, שיוחסו במידה רבה של וודאות למשפחה זו, היא מלפני כ־200 שנה בלבד. בספרו Kings of Arabia,[9] מוסר הרולד ג'קוב, שמנחם שימש בצעירותו כמנהל חשבונות בבית המכס של עדן. לאחר זאת פנה למסחר, וההצלחה האירה לו פנים. האיינס, כובשה ומושלה הראשון של עדן מזכיר באחד הדוח"ות שלו לממשלת בומביי שני יהודים מעדן, מנהקיין (Menhakain) ושומדייל (Shumadiel), שלדבריו עמדו בראש רשת של מרגלים יהודים, שסיפקו לו מידע מהימן ומדוייק על הנעשה בחצרותיהם של המלכים והנסיכים, באזורים הגובלים בעדן,[10] שחרשו מזימות נגד האנגלים.[11] קרוב לוודאי,

---

6. שם, שם.

7. קאפח, "קורות ישראל בתימן", עמ' רפ. על חילופי איגרות בין רבנים מעדן לרבנו אברהם, עיין פריימן, תשובות רבנו אברהם, עמ' 196 ואילך. על התכתבות בין רבני עדן עם ר' יהושע הנגיד, עיין רצהבי, תשובות ר' יהושע הנגיד.

8. בראיון איתם.

9. עמ' 49.

10. הכוונה ללחג' ולנסיכויות אחרות בדרום ערב, שהצרו לבריטים בשנים הראשונות של

ש־Menhakain זה, אותו מזכיר האיינס, אינו אלא מנחם מיסה, שהוא ובני משפחתו תרמו רבות להתבססותם של הבריטים בעדן. מהלל העדני מפליג בסגולותיו הנאות של מנחם:

> קהילת עדן אגודה אחת ועליהם נשיא אחד, שנחשב כאב להם והוא רואה אותם כבנים לו. איש פעיל וזריז, סוחר ונדבן, עניו, חכם ועשיר, ולו יד ושם בבית הממשלה ויהי כיוסף איש מצליח, ויברכהו ה' בעושר, בבנים ובנות.[12]

ראשית דרכו של מנחם כסוחר היתה בקפה ובצמר, אולם מייד פיתח קשרים הדוקים עם השלטונות והפך בהדרגה לספק הראשי של הצבא הבריטי, שחנה בעדן. וכך מתאר מהלל העדני את מעמדו של מר מיסה בקרב קהילתו:

> ונשיא הקהילה באותם הימים..., ר' מנחם משה, שהתקרב אל הממשלה וגם היא היא ראתה צורך בקרבתו — כי הוא הממלא את צרכי הצבא ומחיתו. ובהתקרבו אל השררה היה כאחד מן השררה ולבש אדרת־כבוד. ויהי בהתעטפו בטלית של עושר ואושר, שם לעיניו משקפים להביט אל היושר, וככל שהיה עשיר בכסף היה עשיר בענוה ובאהבה לבריות. והוא כנשר פורש כנפיו על כל בני ביתו ועל כל הקהילה כולה. אהוב וחביב היה לכל, וכולם עבדו אותו מתוך אהבה, כי היה אוהב תורה ואוהב עבודה.[13]

דמות ססגונית ורבת פנים היה מנחם מיסה. איש דת היה, ספוג מסורת ישראל וניחן גם בחכמה ובחדות ראייה. תכונות אלו חברו יחדיו באישיותו. אך למרות עושרו הרב, "לא שכח הלה את בני דתו, ויתעסק בצרכי צבור, והיה רגיל לסובב בעצמו על בתי היהודים לאסוף נדבות בעד היהודים, שבאו מתימן רעבים וחסרי כל".[14]

מנחם מיסה יסד את בית הכנסת המפואר "מגן אברהם", שהרשים בזמנו את ספיר, שביקר בעדן בשנת 1860. בית־כנסת זה, שלדברי ספיר, מחזיק כאלפיים

התבססותם בעדן. במרוצת הימים כרתו אמירויות ונסיכויות אלו ברית שלום עם בריטניה והפכו לארצות חסות (Protectorates).

11. A.S.L.9 (11 May 1845), enclosing Haines to Govt. of Bombay 23 of (28 April 1845).
12. בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 13.
13. שם, עמ' 15־16.
14. דואר היום, 24.4.1928.

איש,[15] ניבנה על יסודותיו של בית־כנסת ישן, שהערבים החריבו אותו לפנים.[16] היו לו למנחם שתי נשים: האחת ילדה לו ארבעה בנים (מנצור, משומר, יהודה ובנין), והשנייה בן אחד בלבד, סלים. מנחם וצאצאיו הפכו לאבן הראשה של הקהילה, פארה ותפארתה, ושלטו בכיפה עד ימיה האחרונים. עוד מראשיתה, היתה משפחה זו עטורה בהילה של זוהר ומיסתורין ומעולפת אגדה. נשים שרו שירי עלילה עליה, ילדים ומבוגרים האזינו בעונג רב לסיפורים ואגדות על משפחת נגידים מופלאה זו, עליה הביטו בהערצה וביראת הכבוד. כך, למשל, מספר מהלל על ימיו האחרונים של הנשיא מנחם וצואתו לבניו:

> כאשר חלה ונפל למשכב קרא [מנחם] לבניו ויאמר: בואו ואצוה לכם צואה קצרה וברורה, צואת־לב טהורה. לקח את ידו בכבדות מעל המיטה, הראה אותה ואמר: "תראו, זאת כף־יד, בת חמש אצבעות, ואהבתי אותן במידה אחת ובמשקל אחד, ואני מכבד ושומר את כולן כאחת, וכולן חשובות בעיני כאצבע אחת. וגם אתם, חמשת בני, כחמש האצבעות אשר בכף־ידי זאת, אהבתי לכולכם במידה אחת ושקולים אתם בעיני כאצבע אחת. רוצה אני, שאתם תהיו תמיד כאצבעות ידי, שתעזרו זה לזה ולא תיפרדו זה מזה כל ימי חייכם, כמו שהנכם רואים אצבעותי כיום בעיניכם.[17]

2. הנשיא בנין מנחם מיסה:

מנחם נפטר בשנת 1864. עם שקיעת שמשו, זרחה שימשו של בנו בנין, שאיתו הגיעה גדולתה ועצמתה של המשפחה לשיאה. עוד מילדותו ניחן בנין, בחכמת חיים, בעינים חודרות, ובחוש מסחרי מופלא, ובזכות סגולות אלו ואחרות שימש כיד ימינו של אביו, מעורב בשתי ובערב של מערכותיה הסבוכות והמורכבות של הפירמה. הוא היה גם שונה במראהו החיצוני מאחיו: "הללו היו נמוכי קומה וצנומים... בעוד שבנין היה גבוה [יחסית] ושמן, ואף צבע פניו היה בהיר יותר. אמרו עליו שהוא בריא כ"כ מפני שהיה רגיל לשתות בכל בוקר כוס מים מהולים באבק יהלומים".[18] אין פלא, שבמות אביו, ירש הוא את הנזר והפך לראשה ונשמת אפה של המשפחה כולה. בהנהלתו פרצו ורבו העסקים, והפירמה הפכה לאימפריה

---

15. אבן ספיר, ח"ב, ז, ב.

16. עיין רצהבי, "פיוט על חורבן בית־הכנסת בעדן", עמ' 15; ועיין גם נחלת יוסף, מנהגים, עמ' ט, ב — י, א.

17. בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 16. על יחס האחים בנין ויהודה לאחיהם החורג סלים, עיין מהלל העדני, שם, חלק ב', עמ' 371־389.

18. דואר היום, 24.4.1928.

כלכלית, רבת סניפים ושלוחות בארצות שונות: מצרים, הודו, סין, איטליה, אנגליה, ארה"ב, אתיופיה, סומאלילנד, ועוד. ידה של הפירמה היתה נטויה על ענפי מסחר רבים ומגוונים: קפה, סוכר, נוצות בת־יענה, בדים, משי, עורות, אורז, מתכות, נכסי דלא ניידי, שטיחים, שן הפיל, גומי ונפט. בידי בנין היה הזכיון הבלעדי להספקת צרכיהם המרובים של הצבא והצי הבריטיים, וכהוקרה על שירותיו החשובים הן לכוחות הבריטיים, במיוחד במלחמת העולם הראשונה, והן לפיתוחה של עדן, הוענקו לו אותות הצטיינות ותוארי כבוד על ידי בית המלוכה הבריטי, ביניהם התארים OBE ו־MVO.[19] בנין כונה על־ידי הסוחרים בשמות שונים, כגון: "מלך הקפה", "הרוטשילד של המזרח", "קריזוס העדני". היו לו קרקעות ובתים בארצות שונות, בפורט־סעיד, בבומביי, בכלכותא, בלונדון ובארץ ישראל. רחובות שלמים בעדן היו קניינה של המשפחה, שריכזה בידה עושר ועצמה רבה.

בנין ירש מאביו גם את כהונת הנשיאות. הוא היה אישיות תקיפה "דברו כדבר מלך, והנהגתו כהנהגת שר־צבא".[20] הוא חלש על אספקטים שונים בחייה של הקהילה, ובכלל זה החברתיים והדתיים. בעל "נחלת יוסף" מעיר, שבנין "הרב והנשיא, השר והטפסר" עמד גם בראש בית־הדין של עדן, ואחיו יהודה נמנה בין שלושת חברי בי"ד צדק זה. בית דינו של בנין התקין בראשית שנות העשרים תקנות חדשות, שחוללו תמורות ניכרות במנהגיה של הקהילה ובתחומי חייה השונים. להלן כמה מן התקנות:

א) הנשיא בנין התקין, שיש לומר הזמירות מ"הודו לה' ועד סוף "שירת הים" בניגון וקול זמרה (בכל שבת ויו"ט) ובקול ערב. שלוש סגולות לקריאה בניגון: היא מאלצת את המתפלל לבטא את התפילה "מילה במילה אות אחת לא נפקד"; היא מעוררת את הכוונה; היא מעלה את זכרון הלויים, שעמדו על דוכן בית־המקדש ופצחו בשירה וקול זמרה.[21]

ב) לפנים נהגו לומר את פזמון "עת שערי רצון" איש בביתו, בליל ר"ה על השולחן, ולא קודם תקיעת שופר כשאר הקהילות. בשנת התרס"ה (1905) התקין בנין שיש לאומרו לפני התקיעות, כמנהג שאר הקהילות.[22]

ג) מלפנים נהגו להספיד את המת בפנים בית־הכנסת ללא "חילוק בין ת"ח לשאר אנשים". בית־הדין ביטל מנהג זה וציווה להספיד את המת בחצר בית־הכנסת גופו. התקנה מוסיפה, שאין להספיד אשה בתחום בית־הכנסת כלל, אפילו לא בחצרו.[23]

---

19. שם.
20. העדני, בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 133.
21. מנהגים, ב, ב.
22. שם, ה, ב.
23. שם, כא, א.

ד) לפנים נהגו יהודי עדן, בדומה ליהודי תימן, להשתמש בטליתם, אותה נשאו על כתפם גם בלכתם ברחובות ובשווקים, לצרירת פירות וקטניות וכד'. מנהג זה "רע" היה בעיני חברי בית־הדין של עדן, ואלה "אסרו איסר ע"ז בקנס כסף, והטעם מפני ביזוי מצוה, ורק יהיה [הטלית] על חלקת צואריו לכבוד ולתפארת".[24]

הנשיא בנין ואחיו השקיעו סכומים ניכרים בהקמת מוסדות דתיים וחינוכיים בעדן. גולת הכותרת של מפעליהם למען הקהילה היא חידושו של בית־הכנסת הגדול, "מגן אברהם", אותו הקים, כאמור, האב מנחם על חורבותיו של בית־כנסת ישן. לדברי יום טוב צמח, שביקר בעדן בפברואר 1910, השקיעה משפחת מיסה מאה אלף פרנק בשיכלולו של הבניין,[25] אז סכום עתק למדי. לאחר גמר המלאכה, הפך בית־כנסת זה לאחד המפוארים ביותר בעולם, גאוותה של קהילת יהודי עדן. אף כי שמו הרשמי של מוסד תפילה זה היה "מגן אברהם", קרוי היה בפי יהודי עדן בשם "אלמעלאמה אלכבירה" (בית הכנסת הגדול).

תיאור פיוטי מקיף של בית הכנסת, מידותיו ותכונותיו, ביחד עם שרטוט של כמה מתשמישי הקדושה הכלולים בו, מוסר לנו ר' אברהם ערוסי בחיבורו "קורא הדורות".[26] וכך מתאר ערוסי מוסד תפילה זה:

> קומתו עשרים מאה באמה בת ששה טפחים, ארכו חמשה ועשרים אמה באמת ששה טפחים, רחבו עשרים ושתים אמה באמת ששה טפחים, ושלושה פתחים בדרום כל אחד בשני דלתות סוגרות, וחלונות גדולים פתוחות וסגורות בקני ברזל זה רחוק מזה, שנים שנים בין השערים הרי ארבעה, ואחד מצד השער הימני, ואחד מצד האחר מצד השמאלי הרי ששה, ותשעה למעלה מהן עליהן מכוונות ברוח דרומית, ושלושה חלונות עגולים למעלה מהן על השער הגדול האמצעי כמו סגולתא, וברוח מזרחית שבעה חלונות גדולים כמו כן, ועליהם מכוונות חלונות למעלה מהן שבעה, וברוח מערבית שבעת חלונות גדולים גם כן, ועליהם מכוונות חלונות למעלה מהן שבעה...[27]

---

24. בהתייחסו למנהג זה, שהיה רווח בין יהודי תימן, מוסר רצהבי את הפרטים הבאים:

> טליתם של בני תימן בגלותם עשויה היתה צמר עב שחור ונקראת 'שמלה'. עטיפתם בה לא נתייחדה לשעת התפילה בלבד, אלא לכל היום כולו. הלובש נוהג בה כבגד חילוני לכל דבר. נזדמן לשוק וקנה מזונות או סחורה כרך אותן בטליתו, והרי היא משמשת לו מעין סל וקופה. כחום היום מקפל הוא את ה'שמלה' על כתפו האחת. בלילה מתכסה בה כשמיכה או פורשה תחתיו כמצע (במעגלות, עמ' 25).

25. יום טוב צמח, Une Mission, עמ' 54.

26. בספרו של נחום, מיצירות ספרותיות, עמ' קיח־קנט.

27. שם, עמ' קל.

ערוסי מתאר בפרוטרוט את בית־הכנסת, ואת עשרות השערים והחלונות המצויים בו מארבע צדדיו. הוא מוסר, שדלתות ההיכל הענק, מצופות בטסי כסף טהור מבית ומחוץ, ומכוסות בפרוכת של שש ומשי ורקמה. ספרי התורה המעוטרים בכתרים ורמונים, מזהב ומכסף מזוקק. שלוש מעלות היכל, עשויות משישא ומרמרא, ומעל להיכל קובה ירוקה.[28] ערוסי מוסיף, שהבית נכון על שמונה עמודים, עצי ברושים, ארבעה מכאן וארבעה מכאן, וקרקעית בית הכנסת עשויה רצפת אבנים אבני שישא ומרמרא.[29] המחבר מתאר בפרוטרוט גם את זכוכיות הגג והחלונות של בית הכנסת בשלל צבעיהן, ווי הנחושת, התקועים בין הקורות, כותרות הברזל, ארובתה הגדולה של בית הכנסת, המכוסה זכוכית צבעונית, עשרות העששיות המאירות את בית הכנסת, וכן את החצר הגדולה והלשכות השונות של הבניין.[30] יש לציין עוד, שבמרכזו של בית הכנסת מצויה תיבה מיוחדת בנויה כולה מאבני שיש חלקות ומלוטשות כברקת. תיבה זו מוקפת במעקה של שיש, מעשה עיר ליוורנו, ולה חמש מדרגות. על תיבה זו עומד שליח הציבור, וכן אלה המוזמנים לעלות לקרוא בספר התורה.[31]

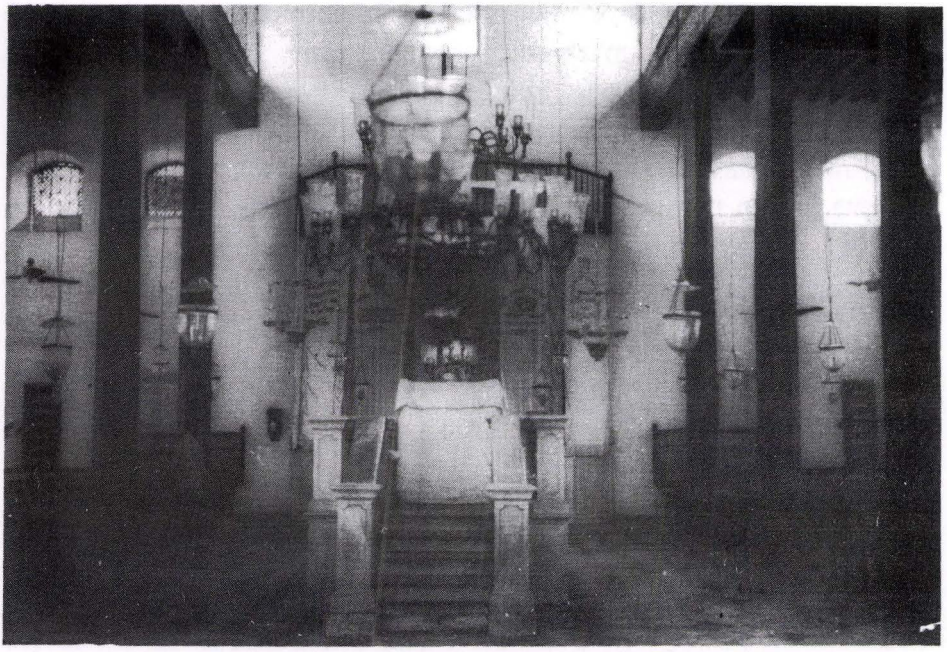
סמוך וצמוד לבית הכנסת הגדול, עמד בניין נוסף בעל שתי קומות. החדרים שבקומתו הראשונה היוו חלק בלתי נפרד מחצר בית הכנסת הגדול, והכניסה אליהם היתה מחצרו של בית הכנסת. קומתו השניה שימשה כישיבה, וחדר המדרגות המוביל לקומה זו היה בחזיתו של הבנין. הרב יעקב מנזלי שהיה מתלמידיה, ולאחר מכן ממוריה של ישיבה זו, מוסר את הפרטים הבאים על "פינת יקרת לעיר עדן" זו:

> בלילה משעה אחת אחר חצות לילה כבר פתוחה, ומתחלה באים הזקנים, תימנים ועדנים אשריהם בלי שום קבלת שכר, וקוראים ספר אחד מן התהלים, עד השעה שנית, ומשעה שנית מתחילים מן הציבור לבוא, בחורים וזקנים, ופוסקים התהלים ומתחילים ללמוד בזוה"ק בקול נעים...מלה במלה בנעימות קול המתפוצץ מחלונות הישיבה לכל העיר וקוראים עד שעה רביעית...ואח"כ יושבים על הארץ ואומרים תיקון חצות, בקול בכי הפולח כליות ולב, ואחר תיקון חצות לומדים הלכה עד חצי שעה ואז הולכים לבתיהם לבדוק עצמם והולכים לבית־הכנסת להתפלל.[32]

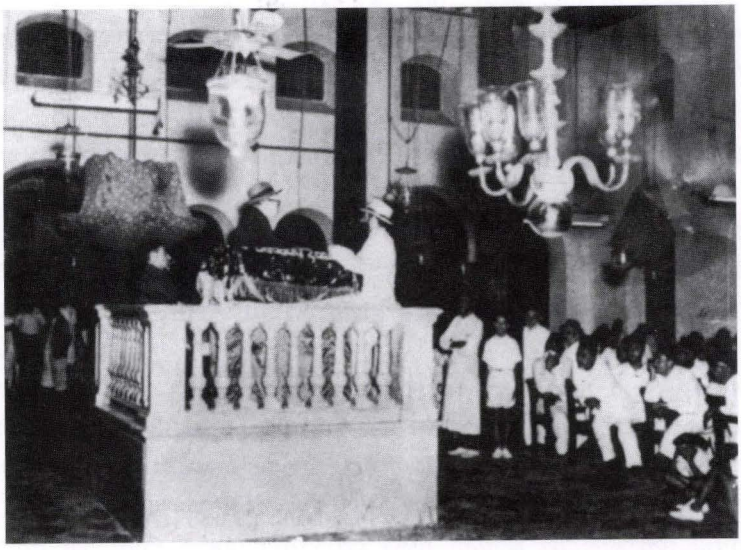
28. שם, שם.
29. שם, שם.
30. תיאור בית הכנסת המפורט של ערוסי תופס שלושה עמודים (קל־קלב).
31. יהודי עדן, בדומה ליהודי תימן, לא נזקקו לבעל קורא; כל מי שנקרא לספר התורה, קרא בעצמו את חלקו בפרשה.
32. ספר עילוי הנשמות, הקיצו ורננו, עמ' קנא.

פנים ביה"כ הגדול

הנשיא יצחק בן-צבי בביה"כ הגדול בעדן

יש להדגיש, שיהודי עדן כיהודי תימן, לא נמשכו כאחיהם האשכנזים אחר ספרי התלמוד. הרמב"ם, כידוע, העיד על יהודי תימן באיגרתו לקהל לוניל: "ובכל תימן וערי המצר הערביות כולם מעט עוסקים בתלמוד, אבל אינם מכירים אלא הדרוש וקבל שכר".[33] לפיכך לא היה התלמוד נחלתם של הרבים בעדן. "הישיבה" של עדן שימשה מרכז למעטים, שחשקה נפשם בפילפולי־גמרא. לעומת זאת, חביבים היו על יהודי עדן הספרים: עין יעקב ליעקב חביב, השולחן ערוך וספר הזוהר.

שתי מקוואות היו לה לקהילה היהודית בעדן, אחת לגברים ואחת לנשים. זאת שבבית־הכנסת הגדול מיועדת היתה לגברים, והשניה הסמוכה לו (באותו הרחוב), לנשים. שתי המקוואות היו מרובעות (כשלושה מטר כל צד), ולמים חיים אלה ירדו במדרגות לולייניות.[34]

לצידו של בית הכנסת הגדול עמדו ברובע היהודי בתי כנסת קטנים. הידועים שבהם הם: ביה"כ אלפרחי, בו נמצא ספר התורה הקדוש, אלפרחי; בית הכנסת של שמואל נסים, ששימש עד ראשית שנות הארבעים גם חדר לתלמוד תורה; בית כנסת ע"ש משה חנוך שגם הוא שימש כחדר לתלמוד תורה; בית כנסת "מגן דוד"; בית כנסת של יהודי רדאע; בית כנסת בבית ההקדש של הפליטים התימנים, שגם הוא ניבנה ע"י בנין. בסוף שנות העשרים בנה סלים מנחם מיסה בית כנסת מפואר, הידוע בשם "מעלאמת סלים". בית כנסת "סלים" היה ידוע בייחודו: היתה לו מקהלה גדולה של נערים, שישבו יחד סמוך להיכל ושרו קטעים מסוימים מהתפילה במנגינה ספרדית ובהברה ארץ־ישראלית. מארגנה ומנהלה של מקהלה זאת היה מר אהרוני מארי סליימן, בנו של מארי סליימן, ששימש כאחד המורים הראשונים לתלמוד תורה בעדן. בשנת 1910 החלה משפחת מיסה בבניית בית־ספר מפואר לבנים, ובו היקצתה אולם גדול, ששימש כבית כנסת, שהיה ידוע בשם "מעלאמת אלאסכול". כשביקר המלך ג'ורג' החמישי בעדן (בשנת 1911), בדרכו להודו, הוא נתקבל ברוב פאר והדר על ידי הקהילות השונות, ובכלל זה על ידי בנין, אחיו יהודה וראשי הקהילה היהודית, ובית־הספר העברי החדש נקרא על שמו של המלך "בית הספר היהודי ע"ש המלך ג'ורג החמישי" (King George V Jewish School). בפי יהודי עדן היה ידוע בשם "אל־איסכול".

כאמור, היה בנין מנהיגה הרוחני של הקהילה. קול ערב היה לו, והוא אהב לסלסל בו כשליח ציבור, במיוחד בימים נוראים. זכורה במיוחד היתה עמידתו לפני התיבה לסליחות בכל סוף חודש אלול, ליל ערב ראש השנה. גברים, נשים וילדים

---

33. עיין איגרות ותשובות להרמב"ם, עמ' סט; רצהבי, במעגלות תימן, עמ' 70־71; 104־114. אבל ראה גם טובי, על התלמוד בתימן.

34. רבים מהגברים שבקהילה נהגו לטבול במקווה בימי שישי ובערבי חג. הנשים, ללא יוצא מן הכלל, הקפידו הקפדה יתרה על טבילה בתום נידתן.

נהגו לבוא בהמוניהם לבית־הכנסת כדי להאזין לבקשותיו ותחינותיו של הנשיא, "שידבר בשם כולם ויבקש סליחה ומחילה וכפרה בעד כולם...הוא בוכה והם בוכים, הוא נחנק מבכי והם נרגשים".[35]

תחומי פעילותו של בנין לא הצטמצמו בעסקיו המרובים ובהנהגת קהילתו. הוא טווה רשת מורכבת של קשרים אישיים עם שליטים ואנשי שררה בלונדון, בהודו, בעדן גופה ובארצות אחרות. הוא לא החמיץ כל הזדמנות כדי להעמיק את קשריו עם אישים, נסיכים ושליטים. דוגמה מאלפת על כשרונו של בנין לפתח קשרים עם עמים וארצות מובאת בסיפרו של יוסף שלוש, "פרשת חיי". שלוש מספר, כי בנין "הסוחר העשיר והנכבד בעדן" הודיע מראש למשפחת שלוש, איתה קיים קשרים מסחריים ענפים, על ביקורו הצפוי בארץ־ישראל של בנו של קיסר אתיופיה, וביקש להעמיד לרשות הנסיך פינקס שיקים, "שימשוך עליהם סכומים שאולי יצטרך בהם". ואכן ביקר הנסיך בארץ ב־1900 ופקד, לפי המלצתו של בנין, גם את ביתו של שלוש. הפינקס נמסר לידי הנסיך, והלה "הודה מאוד" לבנין על כך.[36] לבנין היתה רשימה של ימי החגים של העדות השונות, ושל ימי ההולדת של אישים שונים. במאורעות מעין אלה דאג להענקת מתנות ביד רחבה. ה"ג'ואיש כרוניכל"[37] מוסר, כי בשנת 1897, לרגל יובל היהלומים של המלכה ויקטוריה, בנתה ומימנה משפחת מיסה מדור מיוחד בבית החולים הממשלתי לאישפוזם של חולים יהודים מבני הקהילה, שמנתה אז כשלושת אלפים נפש. העתון מציין, כי הממשלה נתנה את הקרקע, ואילו המדור עצמו נבנה, צויד, רוהט והוחזק על ידי בנין מנחם מיסה. ההסכם בין משפחת מיסה לממשלת עדן קובע, כך מוסר העיתון, שמשרד הבריאות בעדן ישא באחריות מלאה לעניינים הרפואיים באגף, ואילו משפחת מיסה תדאג לאספקטים הדתיים, ובכלל זה הספקת מזון כשר לחולים היהודים. העיתון מוסיף, כי עד לפתיחתו של מדור זה נמנעו יהודים, בשל העדר תנאי כשרות, להזדקק לבית החולים הממשלתי, למרות היותו היחידי בעיר.[38]

בשנת 1902 העניקה משפחת מיסה, בשם הקהילה היהודית של עדן, תיבת כסף מצופה זהב למלך ג'ורג' לרגל הכתרתו. לפי הג'ואיש כרוניכל,[39] היתה התיבה מקושטת בסיגנון האמנותי של הרינסנס. בצידה המרכזי חרות היה מגינו של הוד מלכותו, ובאגפיה השונים חקוקים היו כנסיית הוסטמינסטר, נופים מעדן, טירת וינדזור, ארמון סנט ג'יימס ותבליטים של המלך והמלכה בבגדי השרד של ההכתרה. בראש התיבה מוצב היה כרוב, המחזיק בידו האחת את לוחות הברית, ומושיט בידו

---

35. בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 49.
36. יוסף שלוש, פרשת חיי, עמ' 114־115.
37. מיום 29.10.1897, עמ' 14.
38. שם, שם.
39. מיום 22.8.1902, עמ' 19.

השניה את הנזר. התיבה הכילה איגרת מיהודי עדן, המביעה אמונים ואיחולים למלך.[40]

3. בנין ויהודי תימן:

תמיכתו של בנין בפליטי יהודי תימן היתה ניכרת למדי. רבים מיהודי תימן, שהגיעו לעדן, ערומים וחסרי־כל, מצאו משען וסעד בבנין ובבני משפחתו. בנין בנה עבור הפליטים היהודים מתימן אכסנייה מיוחדת, שהיתה ידועה בשם "בית־אל־קודש" (בית ההקדש), ובו שוכנו הפליטים חינם אין כסף. טביב, שביקר בעדן ביוני 1930, מוסר, שבית "הכנסת אורחים" זה היה בן שתי קומות: בקומה התחתונה היו ארבעה חדרים עם חצר, שהכילה בקצה בית מרחץ מסודר ובתי כסאות. בדיוטא העליונה היו חדר גדול וחדר אמצעי, בו השתמשו לבית כנסת. החדרים הגדולים — מידתם 13 מטר על 10 מטר לערך, והקטנים כ־8 על 6 מטר. לבניין היה גג, בו ישנו אנשי הדיוטא העליונה בלילה. טביב מעיר, שבית זה היה "טוב ומסודר באופן הכי טוב", אף כי במרוצת השנים נתרבו הפליטים, והצפיפות נעשתה נוראה.[41]

משפחת מיסה התעניינה במצבם ובגורלם של יהודי תימן בארץ גלותם, ולעיתים תמכה בהם, במיוחד בעיתות רעב ומצוקה. במכתבים, שכתב סלימאן חבשוש ליהודה, אחיו של בנין, מספר הלה על התלאות, שעברו על יהודי צנעא בשנת התרס"ה בעקבות המצור על צנעא והרעב, שבא בעיקבותיו. חבשוש מסיים אחד ממכתביו בבקשה: "ואם יש נדבה שלחו מיד כדי שנחלקה ליום טוב הבא עלינו לשלום לשארית הפליטה, ותזכו למצוות".[42] ואמנם אישים מיהודי תימן המטירו שבחים על משפחה זו, ובמיוחד על הנשיאים, שקמו מקירבה. חיים חבשוש הזכיר את עדן בנשימה אחת עם בנין: "היא העיר עדן היושבת על חוף הים האדום [ים סוף], עיר מולדת גאונינו ותפארת זמנינו, הוא החכם העומד שם לנס עמים הגביר הנדיב הנכבד והנעלה כבוד בנין בן מנחם ...."[43] ואילו אברהם ערוסי, ששהה שנים אחדות בעדן בראשית שנות העשרים של המאה התשע־עשרה, בדרכו מתימן לארץ ישראל, לא הניח לשון שבח שלא קילס בה את בנין, את בנו מיוש ואת יתר בני המשפחה. "כל זאת העיר הגדולה", כתב ערוסי,

נבנתה ונתייסדה בשביל איש האלהים ...הגאון והחסיד אשר לא ישוב

---

40. שם, שם.

41. עיין ישעיהו, "שליחות גרשון אגרונסקי (אגרון) ואברהם טביב לעדן", יהדות תימן, עמ' 226. הארכיון הציוני בירושלים העמיד לרשותי עותק מכתב היד של דו"ח טביב, תודה.

42. עיין רצהבי, "לקט כרוניקות", עמ' 163־168.

43. ראה לעיל, הערה 8.

ממנו דך נכלם,[44] הולך תמים ופועל צדק[45] וצדיק יסוד עולם[46]... וכמוהו לא היה לפניו ואחריו לא קם כמוהו[47]...כמלאך ה' צבאות נורא מאד מראיהו עם יפה עינים וטוב רואי, כל רואיו אומר קום משחהו[48]... אשר כל רעבים וצמאים מטובו שבעו...צדקת ה' עשה ומשפטיו עם ישראל[49]... הוא בנין שנתקיים בו "ויצא חטר מגזע ישי ונצר משרשיו יפרה[50]... כי גדול מעל שמים חסדו ועד שחקים אמתו,[51] כמה יתומים גדל, כמה אלמנות פרנס, כמה תלמידי חכמים הנה... כמה אורות הוסיף באותו עולם.[52]

נוסף על כך כתב ערוסי שירי הלל ושבח, בעברית ובערבית, על בנין, על בני ביתו ועל נכבדים אחרים מהקהילה (ראה שני שירים מני רבים בנספח לפרק זה).

במשפחת מיסה נעזרו גם אלה מבין הפליטים, שביקשו לעלות לארץ־ישראל. משפחה זו דאגה למימון וסידור נסיעתם לארץ־ישראל. גויטיין מספר על תמיכתו של בנין במאתיים משפחות מחיידאן, שנתקעו בעדן, ללא כל אמצעים: הם זכו לעלות ארצה הודות לעזרתו הנדיבה.[53] ר' יוסף מצ'מוני (חאפדי), שבא לעדן בשנת 1900 בדרכו מהארץ לאוסטרליה, ובשנת 1902 בדרכו מאוסטרליה חזרה לארץ, משבח את בנין, שסייע לו ולאשתו בהפלגותיו הן לאוסטרליה והן לארץ־ישראל.[54]

סיפור, הזורע אור על סגולותיו של בנין ועל מנהגים, שהיו נהוגים אז בעדן, מופיע בסיפרו של הרב סעדיה חוזה.[55] לפי המסופר, כשהגיע הרב יוסף שרעבי, אב"ד של שרעב (אביו של זכריה שרעבי) לעדן, התארח בביתו של "הגביר הנדיב הידוע בנין מנחם משה". הרב נהג, כמנהג מקובלים, "לעשות השמטה מהאוכל", בכל ערב שבת. לפיכך, כשהוזמן לסעוד סעודת ערב שבת ליד שולחנו, "שולחן המלכים", של בנין ביחד עם נכבדים אחרים, היה רעב מאוד. אלא שיהודי עדן, ובית הגביר בכללם, נהגו לאחר הקידוש של לילות שבת וערבי חגים, לפתוח

---

44. עפ"י תה' עד, כא.
45. שם, טו, ב.
46. עפ"י משלי, י, כה.
47. עפ"י מל"ב, כג, כה.
48. שמו"א, טז, יב.
49. עפ"י דב' לג, כא.
50. עפ"י ישע', יא, א.
51. עפ"י תה', קח, ה.
52. קורא הדורות, עמ' קכז־קלג.
53. *Von den Judens Yemens*, עמ' 120. ועיין גם פרנקה, "היהודים בעדן במאה הי"ט", עמ' 55.
54. רצהבי, במעגלות, עמ' 66.
55. ספר תולדות הרב שלום שבזי, עמ' קיא־קיב.

בשירים ובזמירות של שבת, תוך אכילת "קולאייא" (מיני קליות) ושתיית י"ש, ורק לאחר גמר מסיבה זו הוגשה הסעודה. לפי המסופר, ניסה הרב האורח לרמוז למסובין, שהוא רעב מאוד, והשמיע להם את דברי חז"ל: "אין קידוש אלא במקום סעודה". אלא שרמזיו לא הובנו, והוא נאלץ להתאמץ ולחכות עד בוא זמן הסעודה, שהוגשה, כנהוג, באיחור רב. וכך ממשיך הסיפור:

> נטלו ובירכו ואכלו כזית, גם הוא עשה כמותם, והתחילו לשוחח אבל הוא מחכה מתי יאכלו הסעודה. השולחנות מלאים כל טוב, עד שליש הלילה והוא רעב אחרי צער הדרך. ואחרי ההפסקה מן האוכל של ערב שבת, הגיעה השמחה לשיאה. ביקש אותו הגביר בנין לומר ענין: הגביר התכוין שהרב יאמר שיר שבת, כי בעדן קוראים לשיר **ענין** (ז"א מעין המאורע), והרב חשב שאמר לו שיאמר ענין (ז"א דברי תורה מענין היום). פתח הרב בדבריו המתוקים מדבש ונופת צופים, ריתק את כל האנשים שבאולם, ויתמהו על מה שהיו מתכוונים לשיר, וממש שרתה שכינה באמירת הד"ת על דרך הפרדס, והגדיל לעשות בדרשתו בזוהר, כשלשה דפים, עד שסיים. חכה שיאכלו הסעודה, ופתאם שמע אותם אומרים המזמור השייך לסוף הסעודה (למנצח בנגינות מזמור שיר) ומסיימים: וכך אמר ר' שמעון בן יוחאי ע"ה שלשה שאכלו על שלחן אחד וכו'. ואכלו כזית והפסיקו. רצו לברך ברכת המזון, אבל הרב רעב ומתבייש לאכל. מצא תחבולה בכדי שיכריחו אותו לאכול. שאל אותם: איך המנהג אצלכם לאכל סעודת ר' שמעון? אמר לו כזית, זה מה שראית. הרב אמר בעירנו נוהגים לאכול ארבעים לוגמא (ז"א ארבעים פעם כדי בליעת אוכל). בעל הבית הבין, שהרב רוצה לאכל ומתבייש. השיב לו בעל הבית, אמרו חז"ל: שולחן צועק משלשה ואחד מי שרוצה לאכול ואינו אוכל, וכן אמרו חז"ל: מה שיאמר לך בעל הבית עשה חוץ מצא, גוזרני עליך שתעשה כמנהג עירך, ותאכל ארבעים לוגמא ואסור לשנות המנהג מפני הבושה. הרב קבל את הגזרה ואכל עד ששבע... הגביר בנין זצ"ל הבין שעושה טעות באיחור הסעודה ושלא אוכלים סעודה של ממש. מאותו המקרה שינה הגביר המנהג והיה יוצא מביהכ"נ ועושה קדוש וסעודה מיד, והיה מראה לפני האורחים שהוא אוכל בכדי שלא יתביישו וגם הם יאכלו, ואח"כ עושה מסיבת שבת. גם העניים שהיו מחכים לסעודה עד מאוחר בליל שבת, זכו ואכלו בזמן.[56]

---

56. שם, שם.

כששמואל יבנאלי ביקר בעיר עדן בשליחותו לתימן, בינואר 1911, הוא הלך ישר לביתו של בנין. יבנאלי התרשם מהפאר וההדר, שאפפו את הנשיא, ש"משרתים לעשרות חונים על פתח ביתו" ובמשרדו. אך מדבריו של יבנאלי ניכרת אכזבת־מה מקבלת הפנים הצוננת לה זכה מצד פקידיו של הנשיא, שלא הניחו לו "להיכנס מיד", עד שעלו למעלה לבקש רשות. יבנאלי עצמו מסביר את העניין בעובדה, שבעדן, בניגוד לתימן, ביקורם של אישים ושליחים מארצות שונות, ובכללם ארץ־ישראל, היה "חולין ודבר רגיל", ולפיכך לא היה מעורר כל התרגשות בקרב הקהילה: "אין מרבים לדבר עמהם, אלא מקבלים אותם בבואם ומלווים אותם בצאתם ונותנים להם את הנדבה לפי הערך ונפטרים מהם".[57] כך, למשל, בשעת ביקורו של יבנאלי בעדן, שהו שם שני חכמים מארץ ישראל: שלמה בן אברהם אלנדאף, חכם צעיר מירושלים, שהיה בדרכו לתימן, והחכם באשי מחברון, ר' סלימאן מני.

ואעפי"כ נתקבל יבנאלי בסבר פנים יפות על ידי הנשיא בנין: "איש שב כולו, עוטה בגדי משי ובד לבנים ויראה לי פנים שוחקות".[58] כששמע בנין, כי מגמת פניו של השליח היא תימן (בדרך היבשה), הבטיח לתת לו "אדם נאמן" שילווהו בדרכו. בהמשך הדברים, מעיר יבנאלי, כי בנין גילה בד"כ יחס חיובי למפעלו, ונעתר מייד לשתי בקשותיו: א) שביתו ישמש כ"תחנה" לחליפת המכתבים בין ארץ־ישראל לערי תימן; ב) לדאוג להוזלת מחיר כרטיסי ההפלגה לארץ־ישראל עבור פליטי תימן.[59]

יבנאלי מתאר את בנין כשליט אוטוקראטי, ה"עושה כל מה שהוא רוצה לבדו, והוא המושל בעיר",[60] והכל יראים מפניו.

4. הנשיא בנין בעיני קהילתו:

יהודי עדן הוקירו והעריצו את משפחת מיסה והביטו עליה ביראת רוממות. נשות עדן, התייחסו אל נשי בני הנשיאים כאל נסיכות: "זהירות הן מידבר בהרמת קול לפניהן, אינן מסרבות למלא את בקשותיהן ודרישותיהן, ואינן עונות בעזות על דבריהן".[61] נשים וגברים העריצו במיוחד את בנין, שזקנו הלבן והדרת פניו שיוו לו מראה פטריארכאלי אבהי. הם נהגו בו, בניגוד לרצונו, בגינוני מלכות. המכתבים המופנים אליו פתחו בד"כ במשפטים מעין: "לכבוד מע' שר וגדול בישראל"

57. מסע לתימן, עמ' 74.
58. שם, שם.
59. שם, עמ' 75.
60. שם, עמ' 77־78.
61. מהלל, "דמויות נשים בעדן", עמ' 174.

ומסיימים באיחולים מעין: "הקב"ה ירום ויגביה כוכב מערכתך ותאריך ימים על ממלכתך" (עיין בנספח). הם גם פנו אליו בשמות חיבה שונים: יא אבא בנין, יא אבו מיוש (אבא של מיוש, בנו יחידו) ועוד. בערבי שבתות ובימי שבתות וחגים, בצאתו מבית הכנסת לאחר התפילה, נהג כל הציבור ללוות אותו לביתו. כל הקהל צעד מאחריו, ואיש לא העז להקדימו אפילו בצעד אחד. הרב יעקב מנזלי מוסר, כי באחת השבתות שהה בעדן חכם כולל מירושלים, וכשהלה ראה את הכבוד וההדר, שקהילת עדן מעניקה לנשיאה, פלט "אשרי העם שככה לו".[62]

ריגשות ההערצה כלפי בנין באו לידי שיא ביטויים בחג הפורים. בשעת יציאתו של הנשיא מבית הכנסת לאחר קריאת המגילה, נהגו הבחורים הגברתנים, "אנשי הרחוב, בעלי השרירים והגרון", עדנים ותימנים כאחד, לרקד לפני בנין ולהריע לו. אימתו של הנשיא, שהיתה מוטלת עליהם כל ימות השנה, מסתלקת לשעות אחדות בפורים: ברשותו של הנשיא מותרת הרצועה, והרסן משתלח. אותה שעה, מוסר מהלל בלשונו הפיוטית, לית דין ולית דיין:

> איש אינו מפנה דרך לחברו, כל איש דוחק את חברו, להבקיע לעצמו דרך ולמצוא עמידה לשתי בהונות רגליו... סוג אנשים זה שעת המגילה היא להם שעת־כושר להיפגש עם הנשיא החרד והעשיר פנים אל פנים ולהבליט לפניו את שריריהם החזקים. ואמנם הם סובבים אותו, שרים ומתהוללים לעומתו, עולים זה על גב זה, בונים מגדל מעשר ידים, מברכים אותו באורך ימים.[63]

ברגעים אלה, מוסיף מהלל, השלטון עובר מהנשיא התקיף, שבדרך כלל אינו נוהג לוותר "אף על שמץ של שלטון לזולתו", למנהיגו של ההמון החוגג:

> הוא [הנשיא] הולך כל הדרך מבית־הכנסת לביתו לפי פקודתו והנהגתו של איש הרחוב והשרירים, שגרונו כחצוצרת־כסף. בצאת הנשיא מבית־הכנסת מקיפים אותו, ברצונו או באנסו, בני הנעורים לפי פקודת מנהיגם, והם מתחילים לקלס אותו בדברים המעודדים את זקנותו והמיוחדים רק בשבילו. איש השרירים יתחיל והנוער יענהו בקול: "יאבו מיוש, אללה יעידך" (אבי משה, תזכה לחוג אתנו גם את החג הבא) וכדומה.[64]

כאמור, היה בנין נשיא פופולארי מאד בקרב המוני הקהילה העדנית. אך היו כאלה, במיוחד מקרב המשכילים, שהביטו בתרעומת על העובדה, שבנין ריכז בידיו

---

62. עילוי הנשמות, הקיצו ורננו עמ' קנד.
63. העדני, בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 58־59.
64. שם, עמ' 60.

את כל מוסרות השלטון על קהילתו, נהג בה בתקיפות וביד רמה, ולא אבה לשתף אחרים בהנהגה: "את כח מפתחות השררה צרר בשרשרת אחת וקשרם אל חגורתו אשר במתניו".[65] הם, כמובן, לא העזו למתוח ביקורת גלויה על הנשיא, אלא "התקבצו מפעם לפעם, התלחשו והתיעצו, התרעמו והתחילו באסיפות צנועות, אשר בהן נזרקה לפעמים מלת תרעומת על חוסר סדרים בעיר, ועל הזנחת תיקון מצב הקהילה".[66] היו שרצו, למשל, לצמצם את ימי החתונה מארבעה־חמישה שבועות לשניים, כדי להקל את עול ההוצאות, שהעיקו על הורי החתן והכלה. משלחת מנכבדי הקהילה התייצבה לפני הנשיא וחילתה את פניו לחוס על ממונם של החתנים ולתקן תקנה, שיש בה להביא לידי צימצום ימי המשתה וההוצאות המרובות הכרוכות בהם. אך הנשיא לא שעה כלל לבקשתם, והעיר ברוגז ובתקיפות: "לא אתן ידי לזה ולא אסכים, כי מה ישאר לו עוד לחתן אחרי שיגזלו ממנו את ימי שמחתו?".[67] בנין אף נזף במשלחת, ובמיוחד בראשה, רבי שלום שלמה יצחק, אליו פנה ואמר: "הוי זנב לאריות ואל תהי ראש לשועלים".[68] משלחת הנכבדים יצאה לפניו עגומה ונכלמת. ניתרבו הרינונים, הטענות ודברי הביקורת נגד הנשיא, אך הוא עמד כנגד מבקריו כצור החלמיש, והאשימם בצביעות ובהתחסדות, ואף בלטישת עינים כלפי הנשיאות. הקינאה, קבל הוא, מעבירה אותם על דעתם. קשה, סבוכה ורבת־אחריות היא מישרת הנשיא, ואין זה קל להשביע את רצון הכל.

יש להדגיש, שמהלל העדני אינו חוסך (במיוחד בחלק השני של סיפרו, בין עדן ותימן), את שבט ביקורתו מבנין ומשלטון העריצות בו נהג בקרב קהילתו. עם זאת, ניכרת בדבריו גם נימה מסוימת של הבנה לרוחו של הנשיא. כך, למשל, מספר הוא, שבעיקבות הצהרת בלפור עלו משפחות רבות מבני הקהילה לארץ, שהקימו שכונה בתל־אביב בשם "מחנה יוסף", ובנו בה בית־כנסת. הוא מוסיף, ששאיפתו הכמוסה לשררה של אחד מאלה, שמתחו בעבר ביקורת על הנשיא, נתגשמה: הוא הועמד בראש קהילת יהודי עדן בתל־אביב. על איש זה ועל משרתו הרמה משמיע מהלל את הדברים המאלפים הבאים:

> ובקחתו את רסן ההנהגה בידו בחר דוקא בדרך הנשיא העדני. אז כאילו ראה שטעה בשעתו בטענותיו נגד הנשיא, מעתה הוא עצמו מתנגד לכל התערבות מן הצד. הערות מרגיזות אותו, טענות אינן מתקבלות על דעתו. דעתו כי זכאי ראש העדה לעשות בכספי ההקדש על דעת עצמו לפי ראות עיניו, וכל המעיר על כך אינו אלא איש ריב

---

65. העדני, "אל תדין את חברך", ספר תולדות הרשב"ז, עמ' קיד. ועיין גם הנ"ל, בין עדן לתימן, חלק ב', עמ' 345־349.
66. שם, שם.
67. בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 206.
68. שם, שם.

ומדנים. מיום שנתאווה לנשיאות עד שבאה הנשיאות לידו למד להחשיב ולהעריך את דעתו של הנשיא, ולעוקבים נתגלתה בבהירות, מה היטיב הנשיא שסרב אז להאמין בו. דברי החכמים עמדו לנגד הרואים כמסמרות נטועים כי לא מחכמה הוא לאדם לדון את חברו בטרם יגיע למקומו, ולא יצדק המאשים את הנשיא בטרם יהיה עצמו נשיא, עד כאן דברי החכמים אשר דבריהם כדרבונות ועל המעשה במלואו ועל השאר ידברו האחרים אשר יבואו לספר לדור, כשיבואו הימים אשר יוצרו המלמדים לאדם דעת, להכיר את דרכי החיים שלאדם, את חרב פיפיות הלשון המתהפכת.[69]

5. פרטים על חייו האישיים של הנשיא:

משפחת מיסה התגוררה כולה, על כל שלוחותיה, בבניין רב־ממדים ורב־אגפים, שהשתרע לרחבו של רחוב שלם בעדן. לבניין זה סופחו במרוצת הזמן בתים אחרים, בהתאם לצרכי המשפחה, שגדלה והסתעפה. הבניין הכיל הן את חדרי המגורים והן את המשרדים. לבניין היה גג שטוח, בו נהגו בני המשפחה לישון בלילות החמים, כמנהג יהודי עדן. אנשי שיחי סיפרו לי, שהבניין היה מקושט ומרוהט בכל שכיות החמדה: רהיטים מהודו, נברשות ואגרטלים ענקיים מסין, שטיחים מפרס, וכן שטיחי קיר מיפן ומאיטליה. על גרם המדרגות המובילות לסלון פרוש היה שטיח אדום, שקידם אורחים נכבדים, ובכללם מושליה ושליטיה של עדן, שהיו בין אורחיו הקרואים של בנין.

בחדר בו ישן בנין היתה מניפת תקרה מלבנית גדולה, "בנקה" (מהודית: pankha) להפגת מעט מהחום הלוהט, האופייני כל כך לעדן. המניפה היתה עשויה מיריעות של בד עם סמוכות של עץ. חבל ארוך קשור למניפה שולשל לרחוב דרך החלון, ונערים מיוחדים עמדו בסימטה ומשכו יומם ולילה בחבל. ה"בנקה" של בנין משכה את תשומת ליבו של הסופר הערבי־אמריקאי, אמין ריחאני, שהקדיש שורות אחדות לתיאור המחזה, שניגלה לעיניו, משיכת הבנקה בחבל.[70]

מספרים, שבנין נהג לשבת על גרם מדרגות ביתו כשעה אחת כל יום מימות החול, כדי להאזין לבעיותיהם ומצוקותיהם של אנשי הקהילה והפליטים היהודים מתימן: השכין שלום בין יריבים וניצים, ובמיוחד בין איש לאשתו, העניק ביד נדיבה לנזקקים, ובמיוחד ליתומים ולאלמנות. אומרים, שעיקר מעייניו של בנין היו נתונים להכנסת כלה ולפדיון שבויים, ואלה לא היו מעטים.

---

69. העדני, ראה לעיל, הערה מס. 65, עמ' קטז.

70. *Around the Coast of Arabia*, עמ' 323.

לבנין היה בוסתאן גדול בעיירה הסמוכה, שיך עות'מאן, במרחק של כשישה ק"מ מהעיר, ובו היו חורשת תמרים, מיקשת אבטיחים, סוגים אחדים של פירות, וגם בריכת שחייה וחדר־אוכל. לבוסתאן זה יצאו מדי פעם בפעם בני המשפחה, ידידיהם ומכריהם כדי לפוש קימעא מחומה של העיר. בוסתאן זה הועמד ימים אחדים בשנה לרשותם של ילדי הקהילה, שנהגו לצאת לשם עם מוריהם לנופש.

כאמור, חמישה בנים היו למנחם מיסה. שנים מהם, מנצור ומשומר, מתו בחייו של בנין, הראשון ללא שארים, והשני הניח אחריו שלושה בנים. בנין ייבם, כדת משה וישראל, את אלמנתו של מנצור אחיו, והפך לאב לשלושת יתומיו של משומר. הייבום היקנה לבנין את חלקו של מנצור האח בפירמה. קירבה נפשית מיוחדת היתה בין בנין לאחיו יהודה, ושניהם היו בעצה אחת. יהודה האינטלקטואלי, בעל השליטה בשפה האנגלית (נשא אישה יהודיה מאנגליה), רחש כבוד גדול לבנין, וסמך על שיקולו ושיפוטו של אחיו בענייני עסקים, כך שלמעשה היתה לבנין כמעט שליטה מוחלטת הן על הפירמה והן על המשפחה כולה — ועל פיו יישק כל דבר. בן אחד ויחיד נולד לבנין, מיוש או משה. היבמה ילדה לו בת אחת.

בנין נפטר בליל הושענא רבה תרפ"ג (12 באוקטובר, 1922). בן 82 היה במותו. זקני העדה מספרים, כי הנשיא בנין ציווה את בני משפחתו לערוך לו לוויה צנועה, ללא כל טקסים. הוא ביקש, שיקברו אותו בשעות הערב, כדי שלא ירבו, לפי סברתו, ההולכים אחר מיטתו. ואעפי"כ, כך מספרים הישישים מבני עדן, המונים רבים, יהודים, ערבים, הודים, פרסים, צומאלים ועוד, באו לחלוק לו את הכבוד האחרון. בין המלווים היה גם מושלה של עדן, שבא עם אנשי פמלייתו, וכן רבים מפקידי הממשל. מספרים, שהאנגלים הציעו לערוך קבורה רשמית בליווי תזמורת לבנין, כיאה לאישיות רמה, שתרמה רבות לפיתוחה של עדן ושזכתה לאותות כבוד רבים מבית המלוכה הבריטי. אך מתוך דבקות ברצונו של הנשיא, דחתה המשפחה באדיבות רבה הצעה נדיבה זו. אחד מאנשי שיחי, שהיה עד ראייה ללווייה, סיכם את זכרונותיו בנושא זה במילים: "מי שלא ראה את לוויתו של בנין, לא ראה לווייה מימיו". בתיאוריהם של אנשי שיחי, שהתייחסו אל הנשיא כאל צדיק גדול, כאל "מלאך אלהים", לא חסרו אלמנטים של אגדה ומיסתורין, האופייניים כל כך לתיאורי מותם של צדיקים וחסידים ולוויותיהם.

איש דת היה בנין, ספוג מסורת ישראל. הוא היה עוז ומבצר לתורה ולבני דתו. הליכותיו היו של פשטות וענווה. גינוני הוד וכבוד זרים היו לרוחו. עולמו עמד על שני דברים: על עבודה ועל גמילות חסדים. שתי רשויות אלו חוברו יחדיו באישיותו. רצוי היה לכל, לבני ברית ולשאינם בני ברית כאחד, משאו ומתנו היו באמונה, ומוניטין יצאו לו במדינות רבות. אנשי קהילתו הוקירוהו והעריצוהו: עיניהם היו נשואות אליו באהבה וביראת הרוממות, כשעיניהם צופיות למוצא פיו. הוא היה נזר ראשם ועטרת תפארתם. הוא הטביע חותם עמוק על קהילתו.

במותו של בנין, ירש יהודה אחיו את כיסא הנשיאות. סגולות רבות היו ליהודה: הוא שלט בלשון האנגלית, והיו לו מהלכים בחוגי השלטונות של עדן. הוא אף נתמנה לציר אמריקה בעדן, אך נאלץ לוותר על הכבוד, משום ההכרח לעבוד לעיתים בשבתות, באומרו: "יחרב כל כבודה של המלכות ואל יפוג כבודה של שבת מלכתא כחוט השערה".[71] אך מה שונה מאוד היה הנשיא יהודה מאחיו בנין, שהיה בעל דמות כריזמאטית, רצון ברזל וכוח השאה עצום. שתי עיניו של בנין, מציין מהלל העדני, "כוח בהן לפעול ולהשפיע על כל אדם כאבן השואבת. יש בהן כדי להמיס כדונג גם את לב הברזל של האדם הקשה ביותר".[72] יהודה היה נתון להשפעתו המכרעת של אחיו הנשיא התקיף, וביטל את דעתו בפני זו של אחיו. אעפ"י, שניסה לנהוג, כאחיו, את נשיאותו ברמה, לא עלה בידו להגיע אף לקצה מעלתו ושיעור קומתו של אחיו. בנין נטל עימו במותו את פארה והדרה של הנשיאות, ירד חינה והועם זוהרה. זאת ועוד: צוואתו של בנין, שכמעט נישלה את בנו יחידו, משה, מן הירושה, ונהגה הפלייה בבני האחים, שלאחדים מהם הירבתה ולאחרים המעיטה בשרירות לב מדהימה, גרמה למחלוקת עזה בין היורשים, ואף הביאה להתערבותם של השלטונות, שלערכאותיהם ניזקק הבן המנושל. המשפטים הממושכים, שארכו כחמש־עשרה שנה, גרמו פירוד רב בקרב משפחת הנשיאים וכילו חלק ניכר מהונה.[73]

---

71. מהלל העדני, חלק ב, עמ' 419.

72. שם, עמ' 147

73. דואר היום, 24.4.1928. לפרטים ומסמכים, הנוגעים בצוואתו של בנין ובסיכסוך על הירושה, עיין מהלל העדני, בין עדן ותימן, חלק ב', בעיקר עמ' 176־178; 486־493.

נספחים:

א. בנין באגדת קהילתו

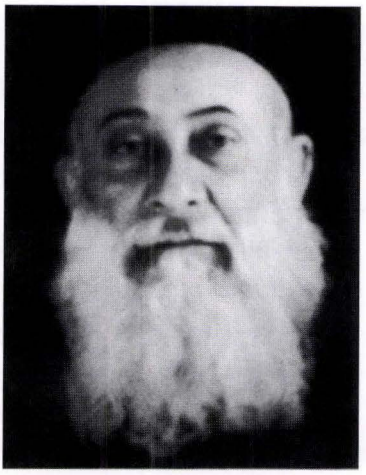
אמרו, שבבוא המלך ג'ורג' לעדן, בדרכו להודו, הוזמן בנין ביחד עם נציגי העדות השונות כדי לקבל את פני המלך. המלך לחץ את ידי כל הנציגים, אך התרשם במיוחד מהדרת פניו של בנין, והתעכב לידו כדי לשוחח איתו. לאחר מכן כיבד הנשיא בנין את המלך בכוס תה, שעלתה עשרות אלפי רופיות. הא כיצד? בנין השתמש בשטרות של כסף להרתחת המים.

מושל עדן חמד פעם לצון עם בנין ושאלו, אם מסוגל הוא למלא אנייה בארדי (פרוטות שחוקות). למחרת עמדה בנמל אנייה עמוסה ברופיות! (רופייה אחת שווה כ־200 ארדי).

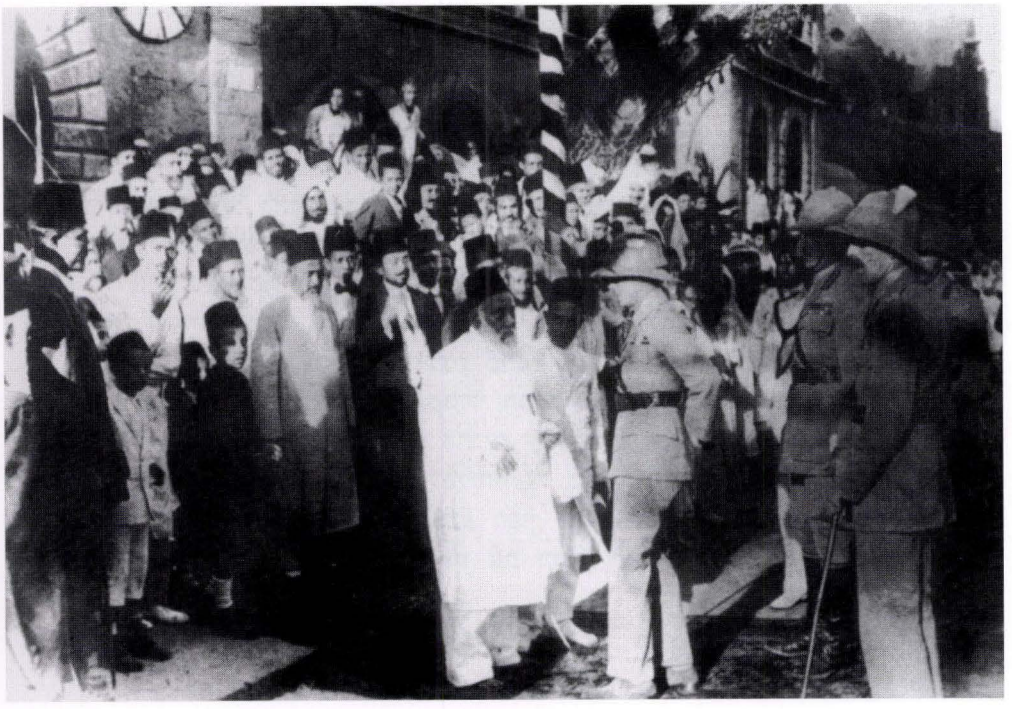
בנין נהג לשבת על גרם מדרגות ביתו ובידו חוט ומחט, בהם הטליא את בגדיו הישנים. כל זאת עשה, כדי ללמד בני אדם את מידות החסכנות וההסתפקות במועט. כשהעירו לו, שאין זה יאה לנשיא ולעשיר מופלג כמוהו לנהוג כך לעיני כל, השיב מן הסתם, שעושר נותן אלהים לאדם, כדי להרבות בו מצוות ומעשים טובים ולא לתענוגות אישיים. בנין הקפיד מאוד בענייני כשרות. כשהפליג במסעיו לארצות שונות, נהג לקחת עימו פרה לאנייה, כדי שתספק לו חלב טרי וכשר למהדרין.

פעם, בימי מלחמת העולם הראשונה, בישרו לבנין, שאונייתו עמוסת הסחורות היקרות הגיעה בשלום מהמזרח הרחוק. נאנח בנין לשמע בשורה זו. שאלוהו: "על מה ולמה נאנחת? והרי היה עליך לשמוח!" ענה: "דעו, כי הממון מעביר את האדם על דעתו ועלול להשכיחו את עובדת היותו עפר ואפר. נעור וריק הולך אדם אל עולמו, ורק המצוות והמעשים הטובים הם כסותו."

אונייה עמוסת סחורות עבור בנין הגיעה לנמל עדן בשבת. מנהל הבנק המרכזי, שהיה צורר ישראל, עמד על כך שבנין ישלם עבור הסחורה עוד באותו יום, ולא אבה להמתין עד צאת השבת. בנין פרע אמנם את החוב באמצעות איש עסקים הודי, אך למחרת ציווה על כל מנהלי הסניפים של הפירמה שלו למשוך את כספם מהבנק, וכך ביקש גם ממיודעיו הרבים. חיל ורעדה אחזו את מנהלי הבנק, שאצו לפתחו של בנין וביקשו מחילה וסליחה על מעשם הנואל. בנין שעה לתחינתו של המנהל וביטל את צו המשיכה. הוא הבין, כי לעיתים יש להסתפק בלימוד הלקח הנאות, ואין זה מן החכמה למתוח את החבל יתר על המידה.

הנשיא יהודה מיסה

יהודי עדן בראשות נשיאם בנין מקבלים את פני יורש העצר הבריטי

ב. (מכתב מתוך אוסף פרטי):

לכבוד מע׳ שר וגדול בישראל רודף צדקה וחסד ומרבה להיטיב הלאֵ הוא אדוננו או״ע ידי״ן ועט״ר המפורסם לשם טוב ולתהלה סי׳ בנין נר״ו יאיר ויזהיר לעד לעולם

אי״ת ור״ת כיר״א

אני האשה האומללה סת׳ור בת יוסף

בשורותים אלה באתי להודיע לאדוננו על אודות אסוני תלאותי וצרותי ולא נעלם מכבודו אודות בעלי ואסונו הגדול ומה שנגזר עליו ממרומים בעוונות והקב״ה הימר גורלו וגורל הקטנים ועלינו לקבל גזרתו באהבה ובחבה. אהה כי עברו מים הזידונים צפו כולם על ראשי לא אדע נפשי ולא אאמין כי אהיה לו עוד. והנני עתה עזובה וגלמודה עם ששה בני הקטנים צעירים ובחוסר כל. כי מלבד שנשארנו עכשיו בלי מפרנס ואין לאל ידי להספיק להם לחם צר ומים לחץ ועלית על כולנה צרת החוב והרבית המדכאת עד לעפר אשר עלי לשלם קרוב ל40 רוביא מדי חדש בחדשו. והנה זה ג׳ חדשים אשר לא יכולתי לשלם הרבית ומאין לי כל זה. אוי לי אהה עלי אין חונן ואין מרחם. ואני יושבת כל לילי ויומי ממררת בבכי ואנחה ועיני צופיות וכלות מאין יבוא עזרי ואיך תהיה האחרית ומה אוכל אני לעשות ולבי כאש לוהט וכמעט אין רוחי בקרבי מפחד פן יאבד הבית בנשך פן יצרפו הרבית אל הקרן כדרכם ואח״כ יחשבו רבית דרבית ומה האחרית ובא הנוגש ולקח עלינו את נחלתנו ומה אעשה אז? היכן אתגורר אני וילדי? והיה כי יקרני האסון השני ח״ו אחרי האסון הראשון למי אשא עיני? אבל אחר המעשה מעוות לא יוכל לתקון.ולא ידעתי מה לעשות אנה אלך ואנה אפנה לעזרה בצרה. מי יחוס ומי יחמול עלי ועל עוללי.

לזאת יעצוני כליותי ולבי להסיר מסוה הבושה מעל פני ולבטוח ברחמי השי״ת וברחמנותך ולבוא אליך אדוננו השר הרחמן. והנני מתנפלת ומתחננת לפניך אדוני לרחם עלי להגדיל חסדך עם אמתך ועם ילדיה הקטנים ולהשתדל במצוה הזאת להקדים העזרה לצרה שלא תקום פעמים. ותעשה נחת רוח לבוראינו ותטכס עצה כפי חכמתך באיזה אופן שיהיה להצילנו ולפדות אותי ואת בני ואת ביתי מהצרה הגדולה הזאת מהנשך הנושך עד מות. אשר לא אוכל להנצל ממנו כי אם על ידי רחמי שמים ורחמיך.ולמה נמות לעיניך גם אנחנו גם אדמתנו, קנה אותנו וכו׳ והנני אני והשותפי עמי בבית מוכנים למסור הבית ביד אדוני בפני בית המשפט כחוק עם כל שכירותו מעלה ומטה העולה ל־40 רוביא בחדש עד שתקחו כל כספכם מושלם עד הפרוטה האחרונה. ולא נעלם מעיניך גודל מצוה זו שהיא יותר מהצדקה. ושכרכם יהיה כפול ומכופל מאת הבורא ית׳ ויח׳. נא אל תעלם עיניך ממנו. יזכור נא כי אני וילדי האומללים נקיים מחטא. ואני ובני ביתי נתפלל בעדו כל הימים. וכל המרחם מרחמים עליו מן השמים. הב״ה יאריך ימיך ושנותיך בטוב ובנעימים.

ירום ויגביה כוכב מערכתך ותאריך ימים על ממלכתך עד יבא לציון גואל בב"א כי"ר:

ותשובת האדון מהרה תצמח
להשקיט את רוחינו

היום כ"ט לח' כסלו ש' נח"ת רו"ח

ג. (מכתב מתוך אוסף פרטי):

בהנ"ו

היום כ'ט לחדש ניסן ס' בעת"ר טו לעומר

לכבוד הדרת מעלת אדוננו או"ע ועט"ר שר ונשיא בישראל הלא הוא הגביר המרומם כמהר"ר בנין מנחם משה

אי"ת ור"ת כיר"א

אדון נעלה!

הנני מוכרח ונאלץ לבוא אליך השר בשורותים אלו ומסוה הבושה על פני להודיע לו בקצרה על אודות מצבי הדחוק בחוסר כל ממיעוט הפרנסה וחסרון המלאכה. גם רבו עלי ההוצאות ורבו הצרות יען כי אני מטופל ועלי — לפרנס שבע נפשות בפ"י ואין לנו אפי' חיי שעה ואויבי איש אנשי ביתו (חטים בבית שלום בבית) גם הנושים אצים ואין לנו על מי להשען אלא על אבינו שבשמים כי יתן לי רחמים בלבבך ולרחם עלי ועל המדוכאים כמוני ונשכחים מן הלב. ימי המועד עברו עלינו בדוחק ויגון מכל צד ואני סובל צער רב באין סומך ואין תומך אין מרחם ואין מנחם ואין יודע מה יש אתי. נודה לשי"ת על כל מדה ומדה גם נדבתכם אשר הייתי רגיל לקבל מאז מכבודו בכל מועד ועוד ועוד זה משך שתי שנים ויותר לא קבלתי מאומה זולתי בחג הסכות שנה זו אחר שכתבתי מכתב למר אחיך יאודה הי"ו והודעתי לו בצערי ודוחקי שלח לי טוב ג' רוביא ועד היום הזה נשכחתי עוד הפעם ולא ידעתי מדוע נהפכו הלבבות כאלו נשתנו עלי סדרי בראשית.

אמנם הן אני רואה בעצמי כי תמיד אני זהיר והולך אתם באמת ובתמים ואיני עושה רק טוב, רק טוב אין עול ואין מעל לא פשע ולא חטא ומדוע נשכחתי כמת מלב. כל זה שאלתי לעצמי פשפשתי ולא מצאתי לזה פתרון אז אמרתי הנסתרות לה' אלהינו ושננתי מזמור ט"ו פעמים שלש אשרי הולך תמים ופועל צדק ודובר אמת בלבבו לא רגל על לשונו לא עשה לרעהו רעה וכו' עושה אלה לא ימוט לעולם.

פעמים רבות כתבתי מכתבים ורציתי לשלוח אליך אסוני אבל לצערי לא הייתי מוצא מי שימסר אותם לידו שליט"א יען המשרתים לא אבו לקחת ממני שום מכתב. ומה אעשה למזלי אם אין מי שימליץ בעדי. אי לזאת באתי הפעם אליך השר לשפוך לפניך שיחתי ולדפוק שערי רחמיך לתמכני כחסדך ולחקור מפני מה

בוטל התמיד ואני תפלה לאל נורא עלילה לגדל ולרומם כסא מעלתך ותאריך ימים על ממלכתך בשלום ועושר וכבוד וכל טוב סלה ותהיה בריא אולם דשן ורענן ועיני רו"מ תחזינה בשוב ה' את שיבת ציון כעתירת החו' בברכה ומעתיר בעדך החיים והשלום

הצעיר יחיא סלים חיים
(חתום)

ד. (שירים):

1. שירה שלומות לראש בנין הי"ו
מאת: סי' משה אלערוסי ילד לאברהם תנצב"ה

מסאן באלרצ'א ואלעאפייה
ואלכיר דאימא חגאבן
עליך אבא בנין יא נגם אל סמא
חפאצ'ה עליך יא אבו מיאוש
מן אלאלאה אלעאלמה
לא זלת יא חביב יא צ'נין דאים דא

ליל רצון ובריאות
והטוב תמיד מחופף
עליך אבא בנין, כוכב בשמים
שמירתו עליך, אבי מיוש,
מצד אל עליון
לא תסור ממך הו אהוב וחביב.

שדית מן גפר נומי מן דכרת אלגלילא
בשרוני וקאלו אן בנין ואצלא באלסלאמה
ואלחגאב מן אלאלאה אלאעלא
יגעל נורה כנור אלשמס
דאך אל חביב אלפצילא

נפעמתי מעמקי תנומתי בזכרי יקרתך
בשרוני ואמרו כי בנין מגיע בשלום
שמירתו היא מאת ה' יתעלה
יהיה אורו כאור השמים
הוא החביב והנכבד.

הלא אדרשה בשלומי עלי אניות אלף
ברכות בתורה ונביאים אשר בגויל וקלף
לחול בראש רב משביר אבא בנין שר האלף
אדוני נחמד מזהב בהיר
ויקר מכסף.

2.

ארגוך יא רב אלכל אנך תסמע כלאמי
יא סאמע אצואת אל נאס ויא אבו אליתימי
תזיד עמרה ואיאמה בנין נור אל צ'לאמי
דאך אלהלאל אלאבאהי
דרי יעקוב אל כראמי

אקווה ממך אדון הכל שתשמע דברי
אתה השומע קולות בני אדם ואבי היתומים
תאריך ימיו ושנותיו של בנין, אור במחשכים
הירח האבהי
זרע יעקב מכובדי

לך שלום כנהר יסובבך כנחלים
ברכות שמים מעל מאל בחר דגלים.

פרק ז

פרק ז: התמורות בתקופת נשיאותו של סלים מנחם מיסה (1924-1938)

בין התמורות הניכרות, שחלו בחייה של הקהילה היהודית בעדן בתקופת נשיאותו של סלים מנחם מיסה, יש לציין בעיקר את הבאות: האצת תהליך ה"הסתפרדות" במנהגי התפילה של הקהילה, במיוחד בביה"כ "סוכת שלום",[1] בו התנהלו חלקים מהתפילה במנגינה ספרדית ובמבטא ספרדי;[2] קידום ניכר בחינוכן של הבנות, שלמענן הקים סלים בית־ספר גדול ומפואר, הקרוי על־שמו, ואף טרח להבאת מורות מהארץ;[3] פיתוח קשרים ענפים עם התנועה הציונית, בעיקר עם הקרנות הלאומיות: הקק"ל וקרן היסוד; ייסוד משרד עלייה בעדן; התמודדות עם בעיית זרימתם חסרת־התקדים של אלפי פליטים יהודים מתימן לעדן. פרק זה יוקדש לשלושת הגורמים האחרונים, שהטביעו חותם עמוק על אספקטים שונים בחייה החברתיים והרוחניים של הקהילה.

1. המגעים עם התנועה הציונית:

עם היווסדה של התנועה הציונית היו ליהודים מעדן, במיוחד אלה, שחזרו מביקור בארץ, קשרים עם פקידים במוסדות השונים של התנועה הציונית (ראה נספח מס. 1); אך מגעים אלה היו בד"כ אישיים וספוראדיים. פעילות ציונית אינטנסיבית החלה בעדן בשנות העשרים של המאה העשרים. ב־1923 ביקר בעדן הד"ר אריאל בן־ציון, שהכשיר את הקרקע לייסוד סניפים לשתי הקרנות הלאומיות: קרן היסוד וקרן קיימת לישראל. רשימה ב"דואר היום" מיום ה־9 בינואר 1927, מציינת, ש"בשעת ביקורו של הד"ר אריאל בן־ציון... הצטיינה קהילת עדן בהתנדבותה לבנין הארץ. אולם מאז לא ביקר איש מטעם ההסתדרות הציונית והקרנות הלאומיות את העדה החשובה הזאת". במאמץ להגביר את הפעילות למען קרן־היסוד בקרב היהדות המזרחית, כך מוסר בעל הרשימה הנ"ל, יצאה לעדן ב־1

---

1. בית־כנסת זה, שהוקם ע"י סלים, היה ידוע בעדן בשם "מעלאמת סלים".
2. מקהלת ילדים מיוחדת שרה את המנגינות הספרדיות.
3. עיין על־כך בפרק על החינוך.

בינואר, יום פרסום הרשימה, "מלאכות" מטעם הדירקטוריון של קרן־היסוד, מורכבת משני חברים: הרב מנחם שמואל הלוי[4] ומר מיכאל נעמני, מזכיר המחלקה המדינית של ההנהלה הציונית. צירים אלה, מדגישה הרשימה, "לקחו עליהם את השליחות לעבוד גם למען הקרן הקימת"[5]. המשלחת הגיעה לעדן בי"א באדר ב' תרפ"ז (15 במרץ 1927). ניתן לומר, שהיסודות לסניפי שתי הקרנות הלאומיות בעדן הונחו עם ביקורה של משלחת זו, שדאגה אף למנות ועד לכל אחת מהן.

לפי הדוחו"ת, ששלח הלוי מעדן להנהלת קרן היסוד בירושלים,[6] ניהלו השליחים שיחות עם אישים נכבדים בעדן, ביניהם: סלים מנחם מיסה, נשיא הקהילה, מנצור אהרוני, יעקב מהלה ועוד. רשימת הנכבדים כוללת שמות של שני יהודים מאירופה, שהתגוררו בעדן: דילבורגו (Delbourgo), ופישטיין (Fischstein), בעליו של מלון Royal Hotel בעדן.[7] הלוי מעיר, שהשיחות עם הנכבדים נסבו לא רק על חשיבותן של שתי הקרנות הלאומיות לבניין הארץ, אלא גם על הנעשה ברומו של עולם הציונות, ובכלל זה ההסכם בין הד"ר וייצמן לבין לואיס מרשל וההסכם בין "האגודה" לוועד. הוא מציע להדק את הקשר עם יהודי עדן ולשלוח בתדירות לעסקני הקהילה חומר בעל אופי דתי ולאומי, ובכלל זה סרטים על הנעשה בארץ. לאחדים מנכבדי עדן, מוסיף הוא, קרובי משפחה בארץ, דבר המעיד על קשרם הנפשי העמוק לארץ־ישראל. נוסף על־כך, יש לאחדים מעשירי עדן השקעות בארץ, בעיקר בנכסי דלא ניידי. הלוי מדגיש שהקהילה העדנית, שמנתה בשעת ביקור המשלחת כשלושת אלפים נפש, שרויה במצוקה כלכלית, "ומלבד משפחת מנחם מסא אין ביניהם עשירים. ישנם קרוב לעשר משפחות אמידים, אשר גם כן מצבם קשה, השאר מתפרנס בדוחק מיגיע כפם, וחלק חשוב הם עניים הנצרכים לעזרה...רבים פשטו את הרגל, והמשבר שולט שם בכל תקף".[8]

---

4. הרב מנחם שמואל הלוי שימש, לפני עלותו ארצה, כרב ראשי בעיר המדן־פרס. בארץ עסק בתפקידים ציבוריים שונים: חבר בועה"פ של עדת הספרדים, בועה"פ של "המזרחי" ובועד העדה הפרסית. הוא נסע לעדן בשליחות ההנהלה הציונית.

5. רשימה קצרה על משלחת זו הופיעה גם ב־The Palestine Weekly, מיום 15 באפריל, 1927, עמ' 301.

6. ברשותי עותקים של שני מכתבים, ששלח הלוי מעדן להנהלת הלשכה הראשית של קרן היסוד בירושלים: הראשון מה־23 במרץ 1927, והשני מה־4 באפריל 1927, וכן עותק מתקציר של דו"ח בע"פ, שמסר הלוי ב־20 באפריל 1927 להנהלת קרן היסוד, לאחר שובו לירושלים (אצ"מ, תיק KH4/B/2138).

7. לפי הדו"ח, תרמו שניים אלה בעין יפה לשתי הקרנות הלאומיות.

8. בדו"ח, שמסר הרב הלוי בע"פ בירושלים, מציין הוא, שכחמישים איש מאנשי הקהילה היהודית בעדן פשטו את הרגל כתוצאה מעיסוקים "בספקולציה בשער המרק הגרמני והפרנק הצרפתי". יש לציין, כי אגרונסקי, שביקר בעדן בשנת 1930, מסר בדו"חו, שיש לקהילת עדן כמאה משפחות בתל־אביב, והרצון להחליף את עדן בת"א הוא חזק למדי (עיין להלן על הדו"ח).

עם זאת, הדיווחים השונים, שנשלחו לארץ הן ע"י השליחים והן ע"י אנשי הקהילה, מורים על־כך, שביקורה של המשלחת הציונית הוכתר בהצלחה גדולה, הן מבחינה כספית והן מבחינה רוחנית־ציונית. מר הלוי מוסר, שמשלחתו הצליחה לגבות מיהודי עדן סכום של למעלה משמונה־עשר אלף רופיות (שנים־עשר אלף במזומן, והיתר בהתחייבויות). הלוי מוסיף, כי יהודי עדן נענו בהמוניהם לקריאתו של נשיאם, סלים מנחם מיסה, לבוא לאסיפה מיוחדת, כדי לקדם את פני השליחים ולהאזין לדבריהם. האסיפה נתקיימה במוצש"ק "בביה"כ 'סוכת שלום', בנוכחות כל משפחת מסא, סלתה ושמנה של העדה וקהל רב". רבים מבני העדה, מדגיש מר הלוי, "חזרו מאפס מקום". באסיפה זו, שנפתחה ע"י מר משומר בן טוב, הרצה הלוי על הנושא: "החודש הזה לכם ראש חדשים, לכם ולא לאחרים". הרצאתו של הלוי עוררה התלהבות עצומה בקרב קהל הנאספים. בתום ההרצאה, כותב הלוי, "זוגות עברו באולם וכבדו את ההמון בחמרי התעמולה אשר קבלום בשמחה רבה, ואחרי איזה רגעים סדרתי את הועד המקומי של הקהק"ל מחמשה אנשים הקרובים לתנועתנו".[9]

מר הלוי מציין עוד בדוחו"תיו, שבזמן ביקורה של המשלחת, חזקה היתה השפעתה של "אגודת ישראל" על הקהילה העדנית, "הודות לקשרים שהיו לזקן אחד, ח' אהרוני, עם אגודת ישראל בא"י". זקן זה, מדגיש הלוי, "היה מפיץ דברי שטנה ודבות נגד עבודת הציונים בא"י".[10] בין הישגיה הרבים של המשלחת, מדגיש הרב, הוא הצלחתה "לשים לאל" את השפעתה של האגודה, "עד כי בא־כחה [ח' אהרוני] תרם בצורה נדיבה לקרן היסוד. ועוד מוסר הרב, שלקהילת יהודי עדן ארגון בשם "אגודת אחים", המחזיק שלוש קרנות: קרן עניי העיר, קרן רפואה וחיים, וקרן חתן וכלה. לרשותן של שלוש הקרנות ביחד עומד סכום של כאלף דולר.

הרב הלוי מדגיש, כי הצלחתה הגדולה של משלחתו בגביית כספים בעדן באה למרות המצוקה הכלכלית, בה היתה שרויה הקהילה העדנית, ולמרות הסכסוך שפרץ במשפחת מנחם מיסה בעניין הירושה, ו"אלמלא זאת היינו מביאים 2000 פונט טבין ותקילין". הדו"ח מרעיף שבחים על הקהילה, שלמרות קשייה הכלכליים והאחרים, תרמה בעין יפה לקרנות הלאומיות.[11]

דוחו"ת מפורטים על ביקורה של המשלחת והישגיה הגדולים נשלחו לארץ גם ע"י מר שלום מהלא. מכתביו של מהלא לא זו בלבד שמאשרים במלואם את פרטי הישגיה של המשלחת, כפי שנמסרו לעיל ע"י מר הלוי, אלא אף מפליגים בתיאור החותם העמוק, שמשלחת זו הטביעה על הקהילה העדנית והאוירה החגיגית,

---

9. שם, שם. יש לציין, שרוב חברי הוועדים השונים הם מבני משפחת מיסה.
10. שם, שם.
11. שם, שם. ועיין נספח מס. 2.

שהשרתה על אנשי הקהילה — צעירים וזקנים, נכבדים ופשוטי־עם כאחד. מהלא כותב באחד ממכתביו,[12] כי לאחר גמר ההרצאה המאלפת, שנשא מר הלוי באולם "סוכת שלום", שהיה מלא "עד אפס מקום אף לעמידה", שרו ילדי הקהילה ביחד עם כל הקהל את שירת "התקוה", "וינועו אמות הסיפים מקול קריאתם". מהלא מדגיש, כי "זוהי הפעם הראשונה, שנאמרה שירת התקוה בהדרת עם כמו זו בעדן". האספה, מוסיף הכותב, "נסגרה בהתלהבות גדולה, וכל אחד אמר לחברו: הפעם אנו רואים את אתחלתא דגאולה". בערבו של מחרת היום (ליל שני), מוסיף מהלא, ערך סלים מיסה מסיבת פרידה בביתו לרב הלוי והזמין כעשרים חברים מפעילי הקרנות. במסיבה זו, שהצטיינה בחגיגיותה, נאם בין היתר מר משה, בן הנשיא המנוח יהודה מנחם מיסה, שהביע דאגה עמוקה לגורלם של יהודי עדן הנמצאים בארץ. הוא ביקש מן הציר הנכבד, ש"יואיל נא לסדר את העדנים שבתל־אביב". מהלא מוסיף, כי גם יתר המסובים "הזכירו להציר הנכבד, שיקיים את מה שהבטיח להיות בא־כח העדנים בארץ־ישראל, אשר ברוב התלהבותם לעלות ציונה מכרו את כל שיש להם בעדן בחצי המחיר והקריבו את כל הונם כליל לחיבת ציון, ועתה הם רובם נעים ונדים מחסרון הסתדרות". ואמנם, מוסר מהלא, הרב הנכבד הבטיח לעשות כן. בעל הדו"ח מעיר בהתרוממות רוח, כי מן הראוי לברך "שהחיינו" על "נשף" זה, "יען כי היא הפעם הראשונה בעדן לראות מסיבת חברים על השלחן, וציר ציון בתוכם משמחם בדברי בנין ציון".[13]

מכתבו של מהלא מסיים בפיסקה הבאה: "קודם סגירת הנשף הציע מר משומר בן־טוב לשלוח טלגרמה לד"ר ויצמן הי"ו באמצעות הסתדרות קרן היסוד שבירושלים, לברך לו על הצלחתו באמריקה". לדבריו, כל המסובים "קבלו את ההצעה בשמחה ובמחיאות, ומתוך התלהבות גדולה עמדו כל המסובים לשיר את שיר התקוה, ובזה נסגר הנשף הצנוע ברגשי שמחה אשר לא ישכח לעולם". בשולי החתימה על המכתב מופיעה התוספת הבאה: "אם יראו שיש מין הצורך לתן מין החומר שכזה בעיתונים יהיא רק בעילום שם".[14] ואמנם רשימה בעילום שם הכותב, שכותרתה "מכתב מעדן" נתפרסמה באותו חודש ב"דואר היום".[15] מרשימה זו למדים אנו, כי הרב מנחם שמואל הלוי הרצה גם בשבת בבית הכנסת הגדול "לפני קרוב לאלף איש". בדרשתו זו, מציין בעל הרשימה, "סבב [הרב] את רוב ענייני הציונות ובנין א"י. דבריו היו מעין אותם הדברים, היוצאים מן הלב ונכנסים אל

---

12. מיום ב' בניסן תרפ"ז, 4 באפריל 1927 (אצ"מ, KH4/B/2138).

13. שם, שם. המכתב, ככל יתר מכתביו של מהלא, מודפס על נייר משרדי, הנושא את שם בית־החרושת שלו: The Mahalla Tobacco Factory. השאלון הקצר המצורף לדו"ח נוקב במספר של 500־600 משתתפים.

14. שם, שם.

15. הרשימה היא, ללא־ספק, פרי עטו של מהלא.

הלב, דברים אשר עד עתה לא שמעה אותם אזן מבני קהלתנו בעדן ואשר היו מעין תקיעות שופר להתעוררות הלבבות לעזרת בנין ארצנו".

הישגיה של המשלחת הרשימו את ההנהלה הציונית בארץ, שכן הריצה זו מכתבים לעדן, בהן מביעה היא את תודתה העמוקה על תמיכתה הנדיבה של הקהילה העדנית בקרנות הלאומיות. במכתב,[16] המופנה אל ח' מנחם מנחם מיסה, כותב מנהל הלשכה:

> כבר כתבנו לכבודו בשבוע שעבר והבענו לו את תודתנו העמוקה על העזרה, שהושיט לצירינו בעבודתם — עבודת הקודש. עתה מה מאד שמח לבנו לראות את שמו ברשימת חברי הועד של קרן־היסוד שנתכונן בעדן. שמע שמענו זה מכבר על פעולת משפחת משה לטובת הכלל ויודעים אנו להוקיר ולהעריך את נדיבת לבה לדבר ציון. בטוחים אנו שמעתה תגבר בעדן העבודה של קרן־היסוד — הקרן הראשית לבנין הארץ — שבעזרתה הולך ונבנה הבית הלאומי לעם ישראל בארץ מולדתו העתיקה. בכספיה הוקמו מושבות חקלאיות, נבנו שכונות עבריות חדשות בערים... לבנו סמוך ובטוח כי קהלת עדן הקרובה לארצנו, ובראשה משפחת משה, תתפוס מקום ראוי בין יתר קהלות ישראל התורמות לבנין הארץ. רשמנו את שם כבודו ברשימת תורמינו החשובים ומעתה נמציא לכב' את ה"ידיעות ארץ ישראל" ושאר הכתבים היו"ל ע"י לשכתנו. הננו שולחים לכב' את ברכתנו מהררי ציון. לימי חג־הפסח — חג חרותנו.

2. המועדון היהודי הראשון בעדן:

רוח ההתלהבות, שנסכה המשלחת בקרב הקהילה, שימשה דחף להתארגנות צעירים במסגרות חברתיות־חילוניות. במכתבו של מר בן־טוב מיסה מיום ה־25 במאי 1927 להנהלת הלשכה של קרן היסוד, מודיע הוא על רצונו לייסד מועדון, שבו תיערך תעמולה ציונית, ובו גם יוקרנו "סרטים ציוניים". הוא מבקש מקרן היסוד לספק לו חוברות תעמולה בעברית ולקשרו עם גורם, היכול לספק לו מכשיר הקרנה וסרטונים.[17] ואמנם בראשית שנת 1928 יסד מר בן־טוב מיסה את המועדון היהודי הראשון בעדן, "התאחדות צעירים עברים" (Young Men's Hebrew Association, Y.M.H.A), ששאיפתו היתה "להרחיב את רוח שכלם" של

16. מיום ד' בניסן תרפ"ז (6 באפריל 1927; אצ"מ, תיק KH4B/2138).

17. אצ"מ, תיק KH4/B/2138. בהמשך מכתבו זה מעיר בן־טוב מיסה: "עושה אני מאמצים לעודד יבוא סחורות מארץ־ישראל לשוק שלנו. ואכן כבר קבלתי מלודז'יה מדגמים אחדים, אך לצערי המחירים הנקובים הם מופרזים (exorbitant) למדי ואינם מאפשרים לי לעמוד בתחרות".

חבריו בתחומי ה"אנושיות והמדע".[18] למועדון זה, שבראשו עמדו מר בן־טוב מיסה (נשיא) ומר בכור יעיש (מזכיר), היו, ביום היווסדו, כעשרים חברים, שרובם מועסקים היו על ידי הפירמה של מנחם מיסה.

לשכת קרן־היסוד נענתה לבקשותיו של בן־טוב מיסה ושלחה לו כחמישים חוברות, ולאחר־מכן פנס קסם מתוצרת גרמנית ביחד עם הסרטון "בנים בונים". החוברות, מציין מר מיסה בהתלהבות, הגיעו בערב חג השבועות, ו"תפסנו ההזדמנות והפצתי אותם באותו ערב בהילולא דמתן תורה בבית־הספר העברי, במעמד קהל רב נאמתי ונגעתי בענין בנין ארצנו הקדושה". כותב המכתב מבקש מהנהלת קרן היסוד להקפיד להבא על משלוח חומר אך ורק בעברית, "מפני כותב הטורים האלה קנאי השפה העברית הנהו, וג"כ יש תשעים אחוזים מעדתנו המבינים עברית". מתוך המכתב ניתן להסיק, שהחומר שמר מיסה קיבל כלל, נוסף על החוברות באנגלית, כרוזים שונים, וכן ירחון "ההד", "שהוא הד קולה של היהדות החרדית", וספר "אוצר הארץ". המכתב, הכתוב בעברית, חותם במלים: "בכבוד רב ובברכת המפעמים לציון".[19] אשר לפנס הקסם, מתלונן מר מיסה על קשיים בשימוש ב"אפרט", שמנורותיו "מתפקעות" כל אימת שמנסים להפעילו. הוא מעיר, שההוראות להפעלת המכשיר כתובות בגרמנית, שפה שאין נזקקים לה בעדן, ומבקש לשלוח לו הוראות הפעלה בעברית או באנגלית.[20]

פנייה מחודשת בנושא זה באה בראשית 1929 מצידו של מר שלום מהלא (הוא מהלל העדני), שכתב ישירות למר אדולף פולאק בגרמניה.[21] במכתב זה מוסר הוא, שאעפ"י שמצויים ברשות "מועדון צעירים עברים" בעדן סרטוני תעמולה ציונית, אין אפשרות להציגם, וזאת משום "שלדאבוננו יש רק ראינוע אחד בעדן ובעליו "הוא מושלמי אדוק, שיש לו צרות עין, עד שאינו יכול לסבול לראות בעיניו את בנין א"י, וכ"ש לעזור לתעמולת הבנין, ולפיכך אינו מסכים להציגו [את הפילם]". מר מהלא, מציין, כי מוכן ומזומן הוא לשלם בעד "פנס הראינוע" מכספו הפרטי. מטרתו היא אחת ויחידה: להציג סרטונים, הכרוכים בבנין הארץ, "להצלחת תעמולתנו ובכונה טהורה, שיהא כל הכנסת הפילם הנז' מוקדשת לקופת קרנינו". הוא מבקש בשלב זה ממר פולאק להמציא לו פרוספקט, המכיל ציורים

---

18. מכתבו של מהלא מיום ה־18 בפברואר 1929 (אצ"מ, תיק KH4/B/2139). ראה גם נספח מס.3.

19. מכתב מיום ה־15 ביוני 1927.

20. ראה נספח מס. 4. תשובתה של הנהלת קרן היסוד לא איחרה לבוא: במכתב מיום ה־6 בפברואר 1928 (שם, שם), מבטיחה היא לדאוג לשיגור תרגום אנגלי של הוראות ההפעלה ומבקשת מידע על "כח זרם החשמלי הנהוג במנורות רגילות בעדן (כמה וולט כחו של הזרם) ובאיזה כח אתם משתמשים בשביל האפרט"? כן מבקשת ההנהלה לדעת, אם יש למר מיסה צורך במנורות אחרות, במקום אלה שהתפקעו.

21. מכתבו למר אדולף פולאק מיום ה־6 בינואר 1929 (אצ"מ, תיק KKL5/3000)

והוראות־הפעלה של פנס קסם מאיכות מעולה, שיוכל לשרת אולם גדול. כן מבקש הוא ממר פולאק לדאוג לכך, שייקבע מחיר מינימלי לאפרט, מחיר מיוחד המוענק למוסדות הציוניים. מהלא מדגיש, שקיימות שתי אפשרויות "להארת הראינוע": למשוך קו מהתחנה החשמלית המרכזית של העיר (במחיר ארבעה פנס לכל יחידה "Unit"), או לרכוש לצורך זה דיינמו [גנרטור]. הוא מבקש ממר פולאק ליעץ לו איזו משתי אפשרויות אלו חסכונית יותר ובטיחותה מעולה יותר.[22]

תשובתו של מר פולאק (בגרמנית) נשלחה למר מהלא באמצעות לשכת קרן הקימת בירושלים. מר פולאק מטיל ספק בכדאיות ההשקעה באפרט של ראינוע. לשכת קרן הקימת בגרמניה, מציין הוא, רכשה אפרט משומש בשביל הצגות הפילמים הציוניים "באגודות ובחברות המרובות הנמצאות בכל רחבי גרמניה", אפרט שנרכש בהזדמנות מיוחדת במחיר של 600 מרקים. מכשיר חדש, מעיר הוא, יעלה כפלים מזה, שלא לדבר על ההוצאות הגדולות הכרוכות במשלוח.[23]

דעתה של הנהלת הלשכה בירושלים כפי שהובעה במכתבה למר מהלא מיום ה־13 בפברואר 1929[24] עולה בקנה אחד עם זו של מר פולאק, לאמור: אין טעם להזמין אפרט גדול לצורך הצגת פילמים ציוניים גרידא. אם בכוונתו של מר מהלא להקים ראינוע חדש בעדן לשם הצגת פילמים כלליים, ובכללם פילמים ציוניים, יהא עליו לשקול את הענין מבחינת כדאיותו המסחרית. מנהל הלשכה מציין, שביקש ממר פולאק לשלוח למר מהלא פרטים על מכשירי ראינוע שונים בלויית הצעות מחיר, כדי שהאחרון יוכל לקבל החלטה שקולה בעניין. רעיון רכישת מכשיר הראינוע ננטש ע"י מר מהלא לא רק בשל הקשיים הכרוכים ביבואו, אלא גם משום החלטתו לעלות לארץ ישראל ולהשתקע בה — רעיון אותו הגשים ב־1931 (ראה נספח מס. 5). אך ממכתבו של מר מהלא מיום ה־13 בינואר 1929[25] למדים אנו, שהסרטונים הוצגו בכל זאת "בראינוע" של המוסלמי האדוק, בעל פנס הקסם היחיד בעדן. מוסלמי זה, מעיר מהלא, הסכים להציג את הפילם במחיר מופקע "האוכל כמעט את רוב ההכנסה", וכל זאת "בחצי רצון, כאילו כפאו שד..." כמו־כן, מר בכור יעיש, מזכיר התאחדות צעירים עברים בעדן, מציין במכתבו להנהלת קק"ל בירושלים,[26] שהסרטונים הוקרנו פעמיים בפני הציבור הרחב: ב־6 בספטמבר וב־3 באוקטובר 1928. מר יעיש מדווח על הכנסה ברוטו של כ־248 רופיות, ומצרף למכתבו חשבון מפורט של ההכנסות וההוצאות.

---

22. שם, שם.
23. מכתב מיום ה־29 בינואר 1929 (אצ"מ, תיק KKL5/3000).
24. שם, שם.
25. שם, שם.
26. מיום ה־16 בינואר 1929 (אצ"מ, תיק KKL5/3000).

3. שליחותו השנייה של ד"ר אריאל בן-ציון לעדן:

עם זאת נראה, שציפיותיהן של הקרנות הלאומיות ביחס לתרומות ניכרות מעדן לא נתממשו במלואן. הנהלת הלשכה של קרן היסוד קובלת במכתבה למשפחת מיסה,[27] על מיעוט התרומות לקרנות, וגם שיגרה מכתב לועד הקרן הקיימת לישראל בעדן והאיצה בו להגביר את מאמציו למען המגבית: "היתכן שקהלתכם יפקד מקומה בספר הזהב של הקרן הקימת? זה לנו כבר ארבעה חדשים וחצי בשנת תרפ"ח והסכום שנתקבל מעדן הוא כ"כ מצער".[28] מתוך דאגה לגורל המגביות בעדן, שלחה שוב ההנהלה של קרן היסוד בארץ את הד"ר אריאל בן-ציון, שהגיע לעיר ב-16 בדצמבר 1928 בלויית רעיתו. יומיים לאחר הגיעו לעדן, שלח הד"ר בן-ציון מכתב באנגלית[29] למר ליאו הרמן, מזכיר לשכת היסוד בירושלים, בו הוא מטיל את האשמה על הדרדרות המצב בעדן, מבחינת התמיכה בקרנות הלאומיות, על הרב הלוי ומר נעמני. אלה, קובל ד"ר בן-ציון, ערערו את היסודות האיתנים, שהוא עצמו הניח בעדן בביקורו שם ב-1923. שני נציגים אלה, טוען ד"ר בן-ציון, נקטו בטקטיקה חסרת אחריות, שתכליתה היתה לקצור הצלחה כספית מיידית, תוך הקרבת האינטרסים של הטווח הרחוק. כך, למשל, טוען הכותב, הכריז הרב הלוי בנאומו בבית-הכנסת בעדן, שעל אנשי הקהילה לתרום כמיטב יכולתם, "לפי שזוהי הפעם האחרונה בה מתבקשים הם לתרום למען קרן היסוד!!" דבר זה נכון הוא גם לגבי משפחת מנחם מיסה, להם נאמר "שאם יסכימו לתרום סכום מסוים, לא יוטרדו שוב". נראה, כי ביקורו הקצר של ד"ר בן-ציון בעדן (מה-16 בדצמבר עד ה-23) הפיח מחדש את אש ההתלהבות הציונית בקרב יהודי עדן. שלום מהלא מפליג בתיאורו של הנאום, שנשא "הציר" באסיפה כללית, שנערכה בביה"ס היהודי ע"ש קינג ג'ורג'.[30]

באמצע האולם שלחן הירוק ונשיא הקהילה, מר סלים וקרוביו יושבים

---

27. מיום ה-3 במאי 1928 (אצ"מ, תיק KH4/B/2139).

28. מיום ה-6 בפברואר 1928 (אצ"מ, תיק KKL5/3000).

29. מיום ה-18 בדצמבר 1928 (אצ"מ, תיק KH4B/2139). ד"ר בן-ציון מעיר, כי צעיר ממשפחת מיסה, "שהוא באמת אוהד את מפעלנו", הביע את אכזבתו מהתנהגותו של מר נעמני. כשהלה היה בעדן, התלונן הצעיר, האיץ מר נעמני בו ובאביו להתארח בביתו, בכל עת שיבקרו בירושלים, ולהמנע מלשהות בבתי-מלון. הצעיר ואביו ביקרו אמנם בירושלים, אך העדיפו לא להכביד על מר נעמני, ולפיכך התארחו בבית-מלון. לשם הנימוס, הם שלחו שליח להודיע למר נעמני, על נוכחותם ולשאול, אם יכולים הם לערוך ביקור אצלו. נסיונם לראות את מר נעמני עלה בתוהו, משום שהלה התחמק מלראותם, בטענה שאין לו פנאי. יחס כזה, הוסיף הצעיר, פוגע במהימנותם של נציגי התנועה הציונית.

30. מכתבו ללשכת קרן היסוד מיום ט"ו בטבת תרפ"ח (28 בדצמבר 1928, אצ"מ, תיק KH4/B/1239).

סביבו, והציר מציון באמצע כמו מלך. באכסדרה שמצד האולם יושבת רעית הציר ונשי העדנים, שבחרו להם מבנות ציון, יושבים סביבה כאילו הם רוצים להזכיר לנו בזאת הצאינה וראינה של בנות ציון. כל גיל הנוער באו כלם כאחד, ואזניהם קשובות לבשורת הנואם, כאילו הם רוצים לרמוז לנו, שהם המאושרים שיזכו להיות בזמנם הגאולה השלמה ולראות בעיניהם את אותה עיר ציון הבנויה.

ועוד מעיר הכותב, שבאותה אסיפה, השתתף יהודי ציוני בשם רוברט קסלמן[31], שנתכבד לפתוח את האסיפה. מר קסלמן, מדגיש בעל המכתב, דיבר בהתלהבות גדולה על היסוד המשיחי שבתנועה הציונית וחתם את נאומו במלים: "והנה היום שולחת אליכם [ארץ ישראל] אחד מבני ציון היקרים, הד"ר בן־ציון, לדרוש בשלומכם ולבשרכם, כי בא זמן הישועה, ולהעירכם לקום כלכם כאחד לבנין ארץ מולדתכם". לאחר דברי הפתיחה, מוסיף מהלא במכתבו,[32] נאם הד"ר בן־ציון כשעתיים והרחיב את הדיבור על התנועה הציונית, מטרותיה והישגיה. הציונות, הדגיש הד"ר בן־ציון, לפי מכתבו של מהלא,

> הביאה את הבנים בחוצן לארץ אבותם. את האדמות השוממות הפכה לפרדסים וגנות, את הבצות שהיו מקור המחלות יבשה, אדמות שגזלו אז בני משפחת הגבירה שיחררה, יסדו בתי־ספר בהנהלת מורים מומחים בכל ערי ארץ ישראל להכין את הגיל החדש לקראת יום העתיד של עם ישראל. יסדו בתי מרפא שיעזרו להמציא לנו את הגוף הבריא למשכן הנפש הבריאה שהיתה אז לישראל...ומה שנשאר לה עתה רק שכל עם ישראל יעמוד כאחד לענות אמן לבשורת ברכת בנין ירושלים ותורמים את תרומתם. וכשהיהודי מתנדב או תורם לעזרת

---

31. מר קסלמן, כך משתקף מההתכתבויות והדוחו"ת השונים, בא לעדן מירושלים, בשרות אחד הצדדים המעורבים בסכסוך הירושה של בני משפ' מיסה. נראה שהיתה לו השפעה גדולה על מנהיגי הקהילה העדנית, שכן מהלא משבח אותו במכתבו להנהלת קרן היסוד בזו הלשון: "הוא השתדל לנטוע בלב אנשי עדן את הציונות ונפח רוח חדשה בלב הנוער. היה לו הזמנות כבוד וראיונות תכופות אצל מושל העיר מר איסתוורת סמייט (הכוונה היא ל־ Sir Stewart Symes), הידוע בציוניותו, והמליץ טוב בעד התקדמות הנוער העדני...הוא נחשב כסם מרפא להתקדמות גיל הנוער העדני ולהרמת מצב כלל הקהילה ברוחניות ובגשמיות, ובאמת פרידתו מאיתנו מורגשת הרבה בלבב המצפים לתחית העם ורוממות מצבו" (מכתב מיום ה־5 בפברואר 1929, אצ"מ תיק KH4/B/2139). ד"ר בן־ציון עצמו גומר את ההלל על הסיוע, שהוגש לו על ידי מר קסלמן. (ראה מכתבו למר ליאו הרמן, מזכיר קרן היסוד בירושלים, מיום ה־2 בינואר 1929, אצ"מ תיק KH4/B/2139). יש לציין עוד, שמינויו של ב"צ אהרוני לבא־כוח הסוכנות בעדן (ראה להלן) נעשתה עפ"י המלצתו של קסלמן.

32. לעיל, הערה 30.

הבנין בזה הוא מעיד על עצמו שענה אמן בכל כחו ומביא גאולה לעולם.[33]

מהלא מעיר, שדברי הד"ר בן־ציון "החודרים לתוך כליות ולב" המיסו את הלבבות ופעלו את פעולתם "אפילו לאילו לבבות המאובנים ולאלה שראשם ורובם בחיק יעלת חן אהבת הזהב...השומע היה מרגיש שבשרו נעשה חדודים חדודים מרוב שמחה". מהלא מוסיף, שכתוצאה מנאומו "המורכב והממוזג" של הד"ר בן־ציון, נתרמו סכומים ניכרים לקרן היסוד, במיוחד ע"י משפחת מנחם מיסה. הוא מציין, שבין התורמים היה מר דילבורגו, שתרם 100 פונט.[34]

ואמנם בדו"ח המקיף, ששלח הד"ר בן־ציון להנהלה הציונית בירושלים,[35] מפרט הוא את הישגיה הגדולים של שליחותו בעדן, מבחינת סכומי התרומות, ומדגיש, כי הישגים אלה באו למרות המשבר הכלכלי שפקד את עדן, ובמיוחד את היהודים, בעקבות המגפה שפרצה לא מזמן בעיר. מגפה זו, מדגיש ד"ר בן־ציון, פגעה קשות במצבם הכלכלי של יהודי עדן, ורוששה רבים מהם.

ב־26 בינואר 1929 חגגה קהילת עדן לראשונה את יום הט"ו בשבט. רבים מפעילי הקרנות נתכנסו בגן משפחת מיסה, וסכומי כסף נתרמו ע"י אחדים מאנשי הקהילה לצרכי נטיעת עצים בארץ על־שמם.[36]

4. ייסוד משרד־עלייה בעדן:

בשנת 1928 ייסדה מחלקת העלייה של ההנהלה הציונית שבירושלים משרד בעדן לעולי תימן. מר בן־ציון אהרוני, איש הקהילה העדנית, נתמנה כמיופה־כוחה של הסוכנות היהודית לענייני עלייה בעדן.[37] מינויו של מר אהרוני למשרה זו לא נראה לועד המרכזי של "התאחדות התימנים" בא"י, שהעדיף לראות את בא־כוחה של ההתאחדות מכהן במשרה זו. ואמנם בועידתה של "התאחדות התימנים",

---

33. שם, שם.

34. מכתבו של מהלא הרשים מאוד את מר צ. שורץ, מהנהלת קרן היסוד בירושלים, ששלח עותק ממנו אל מר ל. יפה, בצירוף מכתב קצר (מיום ה־8 בינואר 1929), בו הוא כותב: "תגזול נא שעה קלה מעתותיך וקרא נא את המכתב הזה ותתענג על תכנו וסגנונו". מר שורץ מוסיף, כי מכתבו של מהלא נשלח על־ידיו בשינויים קלים ל"דאר היום" ול"העולם" (אצ"מ KH4/B/2139). ואמנם במכתבו מיום ה־20 בינואר 1929 מודיע מר שורץ למר מהלא, שהמכתב נתפרסם בגליון "הארץ" מיום ז' בשבט תרפ"ט (18 בינואר 1929). מר שורץ מוסיף, כי הרשימה נשלחה גם ל"דאר היום", אך היא לא נתפרסמה שם, וזאת משום שבטאון זה "נמצא עתה ברשות הרביזיוניסטים, המשתמשים בכל הזדמנות הבאה לידם כדי לתקוף את ההנהלה הציונית".

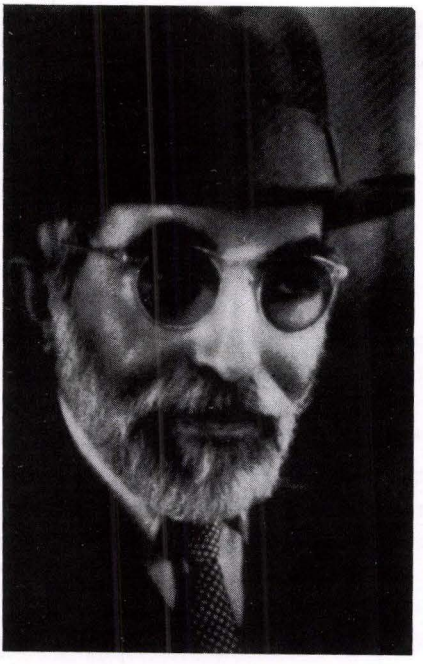
35. מה־2 בינואר 1929 (אצ"מ, תיק KH4B/2139).

36. עיין חשבון מפורט מיום 5 בפברואר 1929 (אצ"מ, תיק KKL5/5/3000).

37. קדם לו בתפקיד זה הרב משומר נסים.

ציון נסים ז״ל

מהלל העדני ז״ל

משפחות יהודיות מעדן מראשית שנות השלושים

שהתקיימה ב־19־20 במרץ 1929 נתקבלו ההחלטות הבאות, שנשלחו להנהלה הציונית:[38]

1) הועידה מאשרת את החלטת שתי הועידות הקודמות ודורשת בכל תוקף מההנה"צ את פתיחת המשרד לעולי תימן בחוף עדן.
2) הועידה דורשת, כי במשרד הנ"ל יהיה ב"כ התאחדות התימנים הבקי במצב התימנים בארץ ובתימן ושינהל מו"מ עם חוגי היהדות שם עד כניסתם לארץ והדרכתם לחיי עבודה חקלאית.

כמו־כן העלו צירי התימנים (זכריה גלוסקא וחיים בדיחי) את הנושא בפני הקונגרס הציוני הט"ז בציריך, וכתוצאה מכך נתקבלה בקונגרס זה החלטה, שמורה להנהלה הציונית: א) להקדיש תשומת לב מיוחדת לעלייה מארצות המזרח, במיוחד מאותן ארצות בהן קיימות רדיפות פוליטיות; ב) לפתוח משרד ארץ־ישראלי חדש בעדן, כדי לסייע בכל הדרכים האפשריות לעלייתם של חלוצים מתימן ולדאוג להעלאתם של היתומים, הנמצאים בעדן, לארץ. מר ב"צ אהרוני הגיב בכעס על החלטה זו של הקונגרס הציוני. במכתבו למר ח. ברלס, מנהל המחלקה לעלייה של ההנהלה הציונית בא"י רומז הוא, שנציג "התאחדות התימנים" הטעה את חברי הקונגרס ומסר להם פרטים, שאינם עולים בקנה אחד עם העובדות הנכונות. מר אהרוני מפריך את טענתו של נציג "ההתאחדות", לפיה פותח המשרד את דלתותיו רק שעתיים ביום, ואינו ממלא את החובות המוטלות עליו. המשרד, טוען אהרוני, "פתוח יום־יום משבע בבוקר ועד ארבע אחה"צ, והאינטרסים של התימנים הבאים מתימן לעדן למטרת עלייה, מיוצגים במלואם על־ידי". אהרוני מציין את קשריו הטובים עם חוגי הממשל הבריטי בעדן — דבר, שלדעתו מסייע רבות לקידום האינטרסים של התימנים. הוא קובל על כך, ששירותו המסור לענין התימנים זוכה ליחס של כפיות טובה מצד "התאחדות התימנים", ומביע את נכונותו להתפטר מתפקידו, אם אמנם זהו רצונה של ההנהלה הציונית.[39] מר ברלס שלח העתק ממכתבו זה של אהרוני למר שפרינצק, מנהל לשכת העליה והעבודה דאז, בצירוף מכתב משלו,[40] בו הוא מסתייג מדרישתה של התאחדות התימנים "לאשר את משלוח בא־כחה לעדן"; מדגיש, שמר אהרוני "מלא כל הזמן את תפקידו באופן רצוי מאד והביא סדר בעבודת העליה של התימנים משם", ומסכם, "מסופקני מאד אם סלוקו מן העבודה יביא טובה לעניני העולים".

38. ראה מכתב מיום ה־ה־3 באפריל 1929 (אצ"מ, תיק S6/2221).
39. מיום ה־8 באוקטובר 1929, (אצ"מ, תיק S6/620).
40. מיום ה־18 בנובמבר 1929 (אצ"מ, שם).

תמיכה נמרצת יותר במר אהרוני מובעת במכתבו של מר ח. אריאב לשפרינצק,[41] בו נאמר:

> בקשר את מכתבו של ה׳ ברלס אליך מיום 18.11.29 מס. 1543 בנוגע למשרד הא״י בעדן אני רוצה להעיר מה שידוע לי, בתור מי שהיה נוכח בשמה של ההנה״צ בישיבת הקונגרס שבה דנו בשאלה זו.
>
> אבסורד היה לעורר בקונגרס שאלה של משרד א״י בעדן, אחרי שמשרד כזה קים כבר זה שנה, ואכן כשנתקבלה ההחלטה הזאת בקונגרס, הערותי בשמה של ההנה״צ, כי ההנהלה מבינה את ההחלטה כמכוונת לסדור המשרד בבית אחר, הואיל ומשרד א״י קים כבר למעשה בעדן. על הערתי זו ענה היו״ר, ד״ר ל. מוצקין, כי אכן פרושי הוא נכון.
>
> על יסוד באור זה להחלטה הנ״ל, ובהתחשב עם העובדא שה׳ אהרוני עבד במסירות רבה, אני מוצא שאין לשים לב לדרישות, שמקורן הוא רק אינטריגה ידועה נגד ה׳ אהרני ופעולה רביזיוניסטית ידועה ומציע להשאיר את ה׳ אהרני במשרתו גם להבא ולא להכניס שנויים במשרד הא״י בעדן.

כתוצאה מהתערבותם של ברלס ואריאב, החליטה ההנהלה הציונית לדחות את תביעותיה של ״התאחדות התימנים״ ולהשאיר את מר אהרוני על כנו, כהונה שנמשכה עד ינואר 1938.

---

41. מיום ה־26 בנובמבר 1929 (אצ״מ, שם).

בן־ציון אהרוני, ראש משרד העלייה בעדן

5. ביקורם של אגרונסקי וטביב בעדן ודוחותיהם:[42]

בעקבות החלטת הקונגרס הט"ז, שלחה הסוכנות היהודית ב־30 במרץ 1930 משלחת לעדן, מורכבת משני נציגים: מר א. טביב, סגן הנשיא של "התאחדות התימנים" ומר גרשון אגרונסקי (אגרון).[43] המשלחת נתבקשה לבחון את מצבם ותנאי חייהם של פליטי תימן בעדן ולדווח על כך לסוכנות.[44] שני הנציגים נתקבלו בנמל תוואהי (עדן) על ידי מר בן־ציון אהרוני, מנהל משרד העליה בעדן.

במכתב, ששלח טביב למר שפרינצק,[45] מוסר הוא את רשמיו הראשונים על מצבם של הפליטים בעדן. הוא נזדעזע מהמחזה, שנתגלה לנגד עיניו, הן בעיר עדן והן בשיך עות'מאן: בתי ההקדש, שבנה בנין מנחם מיסה לפליטי תימן בעדן ובשיך עות'מאן עמוסים פליטים "היושבים על הרצפה...ערומים למחצה". הרחובות והחצרות מלאים יתומים, והתמותה, במיוחד בקרב התינוקות, גבוהה. בראות הפליטים את מר טביב, כך מוסר הוא, הקיפוהו בצעקה ובכיה ובתחנונים לאמור: "אבא, דלה אותנו מכור הברזל הזה, חלינו, מתנו. מתו הילדים הרכים". מר טביב מאיץ במכתבו במר שפרינצק להחיש את משלוח חמישים הסרטיפיקטים, שהובטחו לפליטי תימן בעדן.

אגרונסקי מצידו מוסר במכתבו למר שפרינצק[46] פרטים על פעולותיה והישגיה של משלחתו. פעולות אלו כללו, בין היתר: רישום שמות כל הפליטים בעדן (170 משפחות במספר, להוציא את אלה שבשיך עות'מאן); הקמת ועדת עלייה מורכבת משמונה חברים, בראשותו של מר סלים משומר מיסה, נשיאה של קהילת יהודי עדן, שכללה את החברים: משומר בן־טוב (מזכיר), הרב דוד חסן, הרב שלום מנחם, הרב משומר בן־שמואל נסים, מר שלום מהלא, מר ציון והב, ומר בן־ציון אהרוני. הוגדרו תפקידיה של ועדה זו, שעיקרם היה לייעץ למנהל משרד העלייה בכל העניינים הכרוכים במילוי תפקידו, ובכלל זה לפקח על בחירת המועמדים לעליה ולדאוג לסיפוק מקומות מחסה, תעסוקה וכלכלה לפליטים בעדן.[47]

---

42. ברשותי עותקים של ארבעה דו"חות, שנשלחו ע"י שני חברי המשלחת: שניים ע"י טביב, בעברית, ושניים ע"י אגרונסקי, באנגלית (אצ"מ, תיקים: S25/5292, S25/5692, S6/5408, S6z5409). דו"חו המקיף של טביב פורסם על־ידי ישראל ישעיהו, "שליחות גרשון אגרונסקי (אגרון) ואברהם טביב לעדן", יהדות תימן, עמ' קצה־רמח, ודו"חו המקיף של אגרונסקי פורסם בתרגום לעברית ע"י יוסף טובי (עורך), ב־יהודי תימן בעת החדשה, עמ' 163־177.

43. אגרונסקי (אגרון) שימש שנים אחדות כקצין העיתונות של ההנהלה הציונית, ולאחר מכן כעורך ה"ג'רוזלם פוסט". לאחר קום המדינה נבחר לראש עירית ירושלים.

44. על הורתה ולידתה של השליחות עיין י. ישעיהו, לעיל, הערה 42.

45. מיום ה־2 באפריל 1930 (אצ"מ, תיק S25/5292).

46. מיום ה־11 באפריל 1930 (אצ"מ, תיק S25/5292).

47. טיוטת המכתב נכתבה ע"י מר אגרונסקי טרם צאתו את עדן ב־11 באפריל בדרכו להודו. מר

מר אגרונסקי מותח ביקורת על תרומתה הכספית הזעומה של הסוכנות להקלת מצב הפליטים בעדן, ומציין לשבח את מאמציהם של עשירי הקהילה בעדן בתחום זה, ש"תורמים סכום גבוה בהרבה מזה של הסוכנות מדי חודש בחודשו". הוא מציין לשבח את מר סלים מנחם מיסה, שבזכותו נמנעים שלטונות עדן מלהצר לפליטים, ועוצמים עין מהזוהמה והתנאים הסניטריים החמורים, הכרוכים בהימצאותם של מאות פליטים, החיים בתנאים בלתי אנושיים. אך לא לעולם חוסן, מזהיר אגרונסקי: סבלנותה של העיריה — סופה להיפקע לנוכח החלאה, המהווה סכנה חמורה לבתיהם ולבריאותם של תושבי עדן. יש לזכור, מעיר אגרונסקי, שבשנה שחלפה פרצה מגפה בעדן, ומדי שבוע הוצאו לקבורה 4-5 גויות מבית ההקדש. ועוד מציין אגרונסקי, שרחובות הרובע היהודי מלאים בשעות היום יתומים מבקשי נדבות, ובלילה מלאים הם בפליטים המתגוללים בעפר. בשל חוסר תנאים סניטריים, נעשים הצרכים בסמטאות. אם לא תימצא רפואה מיידית למכה זו, מזהיר אגרונסקי, יהיו פליטים אלה צפויים לגירוש, וכתוצאה מכך לכלייה.

ד"וח נוסף בן 26 עמודים[48] נשלח ע"י מר אגרונסקי לסוכנות היהודית. דו"ח זה, הנושא את החותמת "סודי", מקדיש עמודים אחדים לתיאור מצבם החברתי ותנאי חייהם של היהודים בתימן, תוך הסתמכות על מקורות שונים: יבנאלי, טריטון, בורי (ממנו מביא בעל הדו"ח ציטטות נרחבות), אמין ריחני ועוד. אגרונסקי סוקר בקצרה את תולדותיה של העלייה התימנית לארץ מראשיתה ועד ימיו, ומציין, בין היתר, כי מאז ספטמבר 1929 ועד אפריל 1930, עלו לארץ דרך עדן 585 יהודים מתימן, מאה נפשות לחודש בממוצע. מר אגרונסקי מרחיב את הדיבור במיוחד על "גזירת היתומים" בתימן ומצביע על חומרתה לגבי גורלם של יהודי תימן. הוא משבח את מושלה של עדן, סר סטוארט סיימס, המתייחס בהבנה רבה להימצאותם של למעלה מאלף יהודים פליטים מתימן בעדן. אגרונסקי מוסר, שהמושל הבטיח, שכל עוד בעייתם של פליטים אלה תצטמצם לתחומי הקהילה היהודית המקומית, ולא תיפול למעמסה על השלטונות העירוניים של עדן, יימנע הוא מלהתערב בנושא זה. לפיכך חיוני מאוד, מזהיר בעל הדו"ח, להימנע מלהקשות על מצבה של הקהילה העדנית, שהוא קשה בלאו הכי, ולדאוג ללא דיחוי לעלייתם של מספר גדול של תימנים, החל בגברים החסונים, וכלה, לאחר זמן־מה, בבני משפחותיהם. לעת עתה, מייעץ אגרונסקי, יש לדאוג לסידורים סניטריים אלמנטריים, מתקני מחסה

טביב, שנשאר עוד זמן מה בעדן, העתיק את המכתב ללא שינוי, הוסיף בו שתי הערות, ושלחו למר שפרינצק.

48. Notes on Visit to Aden on Behalf of the Immigration Department of the Jewish Agency for Palestine; March 29 — April 12, 1930. (אצ"מ, תיק S6/5409). קטעים מדו"חו של אגרונסקי נתפרסמו בסיפרו "אסיר הנאמנות", ירושלים תשכ"ד, עמ' 74-76.

בתוך העיר או מחוצה לה, והספקה בסיסית של מזון לפליטים.

אגרונסקי מתיחס בדו"חו לשתי מכשלות רציניות, המהוות רועץ לעלייתם של רבים מפליטי תימן לארץ־ישראל: א) הגבלת גיל הזכאים לעלייה ל־35 שנים; ב) הדרישה מיהודי הנמצא בארץ והרוצה להביא ארצה את בני משפחתו (ילדים והורים קשישים) להוכיח, שיש לו הכנסה של לפחות ארבע לירות לכל בן־משפחה, שהוא מבקש להביא. ההגבלה הראשונה, מעיר אגרונסקי, אינה הוגנת לגבי עדת יהודי תימן. לדבריו, מצויה בידו, תעודה כתובה וחתומה ע"י ד"ר בריסקו מחיל האויר המלכותי הבריטי בעדן (שבָּחן מבחינה רפואית את פליטי תימן במשך שלוש שנים), המאשרת, שתימני בן 45 שנים, בעל בריאות נורמלית, מסוגל לעבודה גופנית קשה יותר ביחס ליהודי אשכנזי בגיל 35 ואף פחות מזה. תעודה זו, מעיר בעל הדו"ח, תשכנע אולי את שלטונות ההגירה בארץ־ישראל, שאין לאכוף את המיגבלה הגילית על יהודי תימן. בשל גזירה זו, קובל הוא, נאלצים רבים מיהודי תימן הבאים לעדן להשליך אחרי גוום את קרוביהם, שגילם עולה על 35 שנים.

אשר למכשלה השנייה, מבקש אגרונסקי מהסוכנות לשכנע את שלטונות ההגירה לא להחיל תקנה זו על התימנים, משום שאלה מסתפקים במועט, וצרכיהם פחותים במידה ניכרת ביחס לאחיהם האשכנזים. אגרונסקי מעיר, שסכום ההכנסה הנקוב (ארבע לירות לפחות לכל קרוב) יש בו כדי לפרנס בנקל שנים־שלושה תימנים.

פרט מעניין בדו"חו של אגרונסקי קשור בהגירתם של יהודים מתימן לארה"ב, המעניקה מכסת הגירה ליברלית לחצי־האי ערב. העובדה שהאשרות ניתנות ע"י הקונסוליה האמריקאית בירושלים, התמיהה את הקונסול האמריקאי בעדן: אם חשקה נפשם של תימנים אלה בהגירה לארה"ב, מדוע צריכים הם לנסוע לקונסוליה בירושלים ולא לבוא אליו ישירות? הקונסול הזה, מעיר אגרונסקי, לא הבין, שרק לתימנים הנמצאים כבר בארץ, הרצון והאמצעים להגר לארה"ב, ולא לפליטים הנמצאים בעדן.

אגרונסקי מקדיש את ארבעת העמודים האחרונים של דו"חו לקהילת יהודי עדן גופה, ומרבה לשבח אותה. יהודי עדן, מציין הוא, מתכחשים אמנם לעובדה שמוצאם מתימן, ואינם אוהבים כשמזכירים להם זאת, אך מה נפלא הוא יחסם החם והלבבי לפליטים התימניים. הם מקבלים את התימנים ברובע שלהם, מאכילים אותם, מלבישים אותם ומאפשרים להם להשתכן במדרגותיהם ובחצרותיהם. אכסניות ניבנו עבור הפליטים ע"י משפ' מנחם מיסה. למרות הצפיפות הגדולה וההכבדה היתרה על הקהילה המקומית, במיוחד לאור התנאים ההיגייניים הקשים, אין אנשי הקהילה מביעים התמרמרות על המצב, "על כל פנים הרבה פחות ממה שניתן לצפות מכל קהילה אחרת". הוא מוסיף, שידם של יהודי עדן מושטת תמיד לעזרת אחיהם, וכי ימי שני וחמישי הם ימים, בהם הזקנים והעלובים מבין הפליטים מסתובבים בבתים לבקש נדבות; נלוים לאלה ילדים, שהוריהם אינם יכולים לצאת

בעצמם. "ראיתי ליד בתי העשירים", מעיד אגרונסקי, "שורות [של פליטים] מורכבות ממש מחיגרים, נכים, עוורים, יושבים בשפיפה כל שעות היום", עד שיוצאים בעלי הבתים ומחלקים פרוטות לכל אחד מהם. בימי שישי, מוסיף הוא, שולחים עשירי היהודים בקביעות כמויות של לחם לבתי ההקדש. "ראיתי לפני חג הפסח", מוסיף אגרונסקי, "משפחות שלמות של תימנים קבוצים מול ביתו של יהודי עדני בשם עוץ' או הוורד... ואעפ"י שהפליטים חסמו למעשה את הכניסה לביתו וזיהמו את המקום, לא עלה כלל בדעתו לגרשם משטחו".[49]

ועוד מציין אגרונסקי בדו"חו, שיהודי עדן הם אדוקים מאוד בדתם. בגלל הקפדתם בשמירת השבת והחגים, סגורים בפניהם המשרדים הממשלתיים והציבוריים. כתוצאה מכך, נתונים הם לחסדיה של משפחת מיסה.

6. דו"חו של טביב:

דו"חו המפורט של טביב (46 עמודים בכתב־ידו) מכיל ארבעה־עשר סעיפים, המתייחסים לאספקטים שונים בחיי הפליטים, ובכלל זה מצבם בתימן ותלאות המעבר לעדן; מצבם בעדן ותנאי חייהם; רשימת הפליטים לסוגיהם, ובכלל זה היתומים; תהליך מיונם, בדיקתם והכנתם לעלייה; ההוצאות הכספיות הכרוכות בסידורם; הערות על המשרד לעלייה בעדן ומנהלו בן־ציון אהרוני; הצעות לשיפור המצב.

טביב מצביע על "הצפיפות הנוראה" שבחדרי "בית־הקודש", שבנתה משפחת מיסה עבור הפליטים, על המחסור בבתי שימוש, על גברים ונשים המתגוללים בריצפה ללא מיטות, על "עוללים זוחלים על ארבע, ערומים כביום היוולדם או מכוסים למחצה באיזה סמרטוט"; על החום המחניק הגורם למחלות איומות.[50]

מגמת פניהם של הפליטים הבאים לעדן, מציין טביב, היא, כמובן ארץ־ישראל. אלה שיש להם כסף, ובעלי כושר בריאות טובה ובגיל מתאים (עד גיל 35), זוכים לסרטיפקטים, כשאלה מצויים, ונוסעים. לעומת זאת, אלה שאין להם לשלם בעד מחיר הנסיעה, או מעל לגיל 35, נאלצים להתעכב בעדן. חמור במיוחד הוא גורלם של אלה, שגילם עולה על 35 שנה, ה"נשארים חסרי־אונים, אובדי עצות, מתנונים, חולי לב...אין באפשרותם לחזור לתימן, מצד אחד, ומצד השני שערי הארץ נעולים בפניהם". אלה שנאלצים להשאר בעדן, מוסיף טביב, בנפשם יוציאו לחמם. הגברים עובדים כפועלים שכירים, בעיקר בבנאות, טייחות, נגרות, סבלות וכד'; רבות מהנשים מועסקות כמשרתות בבתי יהודי עדן. אולם בשל ריבוי הפליטים, ובכללם

---

49. שם, שם.

50. י. ישעיהו, לעיל, הערה 42, עמ' רכו.

ערבים, שבשל הבצורת זורמים בהמוניהם לעדן, העבודה אינה מצויה בנקל, התחרות גדולה, והשכר זעום מאוד.[51]

מר טביב מוסר בדו"חו נתונים סטטיסטיים מאלפים על מספרי הפליטים בעדן לסוגיהם השונים (מצבם הכספי וגילם). המספר בכללו הוא כאלף נפש, מהם 132 יתומים. שכר הנסיעה הנדרש מכל עולה הוא מאה רופיות לפחות. סכום זה כולל בדיקה רפואית, שכר האנייה, צילום, תעודת־ממשלה, סוכן, ומתנות (שוחד).[52] מר טביב מותח ביקורת מתונה על הנוהלים הקיימים במשרד העלייה בעדן בכלל ועל מר בן ציון אהרוני, מנהל המשרד, בפרט, הנוהג בעניני העליה ובגביית הכספים בשרירות לב ללא כל ביקורת שהיא. הסכומים שהמשרד גובה, טוען טביב, אינם תמיד מוצדקים, ויש בנוהלים אף טעם לפגם. מר טביב מעיר, שנתקבלו תלונות רבות בנידון זה "על הקדמה, ואיחור, ופיסול [קרי: פסילה]", וכי ראויים דברי התרעומת לבחינה ועיון.[53] הוא מציע לשלוח פקיד מיוחד, שיעמוד בראש משרד העלייה בעדן, שתפקידו יהיה לפקח על ענייני הפליטים, ובכלל זה העניינים הכספיים הכרוכים בעלייתם. לדעתו, רצוי שהפקיד הנ"ל יהיה איש תימני מארץ־ישראל, שמצד אחד יהיה מסוגל לדבר בשפת אחיו הפליטים, ומצד שני יהיה ספוג ידיעות ארץ־ישראל ואווירתה. אשר למר בן־ציון אהרוני, טביב מציע להשאירו כב"כ ההנה"צ, שתפקידו יהיה מוגבל לייצוגה של ההנה"צ כלפי הממשלה, וכלפי חברות האוניות. באלה התחומים, מדגיש טביב, מצטיין מר אהרוני, ויעילותו ניכרת.

מר טביב מאריך במיוחד את הדיבור על היתומים הרכים, שרבים מהם מועסקים בעבודת הטבק אצל הגויים, 14־15 שעות ליום, ב"מחסנים חסרי אור ואויר בחום הנורא של עדן", ובשכר זעום. טביב מבכה את גורלם של יתומים אלה, שהוריהם "הבריחום מבין פריצי חיות, ועברה עליהם שלשלת ארוכה של צרות ומצוקות בין חוחי הישימון ונקיקי הסלעים, בהסתרם מעין פרא אדם יותר מחיה רעה". היתכן שאחרי "היגיעה הרבה להצלתם ממלתעותיהם של הכפירים בתימן",[54] ייספו עלובים אלה "בפינה הנידחת הזאת"? מצבם של היתומים הללו בעדן, כותב טביב, הוא "פרוע, הם עזובים לנפשם. הילדים מגיל 8 ומעלה עובדים, אבל בגיל שלמטה מזה הם פושטי־יד...מה מאוד ידאב לבך בהפגשך בילד, השולח ידו הפשוטה לאחת רגליך ומחזירה אצל פיו ונושק, בבקשו ממך אחת 'ביסה', מטבע השוה אחד מיל א"י".[55] טביב דורש מהסוכנות היהודית לשלוח מיד לעדן "רועה נאמן", שידאג לטלאים הרכים הללו.

---

51. שם, עמ' עמ' רכח־רכט.
52. שם, עמ' רל־רלב.
53. שם, עמ' רלו־רלט. ראה נספח מס. 6.
54. שם, עמ' רלד־רלה.
55. שם, עמ' רלה.

מר טביב מביע דאגה מהמצב הסניטרי הלקוי, העלול להביא להתערבותם של השלטונות ולגירוש הפליטים. הוא מקדיש עמודים אחדים לשאלת אפשרות הכשרתם החקלאית של הפליטים בעדן. לאחר בחינת אדמותיהן של העיירות שיך עות'מאן ולחג', מגיע טביב למסקנה, שאדמות שיך עת'מאן ראויות למטרה זו של הכשרת הפליטים וקיומם בכבוד. הוא מונה תועלת משולשת בהגשמת התכנית: א) הכנת העולה לעבודה חקלאית בארץ; ב) סיפוק פרנסה לפליטים בזמן שהותם בעדן; ג) חילוצם של הפליטים מהצפיפות הנוראה, המאפיינת את בתי־ההקדש בעדן ובשיך עות'מאן, והצלתם מסכנת המוות והמחלות, הבאים כתוצאה מהצפיפות והעושים בהם שמות. מר טביב, אף מציע תקציב בסיסי מפורט, כדי להראות שמדובר כאן בסכום צנוע ולא ב"הרים גבוהים" (התקציב מסתכם ב — 1,350 לא"י).[56] יש לציין, כי טביב, בדומה לאגרונסקי, מפליג בשבחה של הקהילה העדנית ומעלה על נס את קורבנה הגדול למען הפליטים. קהילה זו, כותב טביב:

> ראויה לתהלה...שבאמת הם מקיימים מצות הכנסת אורחים כראוי, הקהלה אינה עשירה כ"כ, מלבד משפחת בית בנין מנחם משה היו'ו ועוד 4,3 משפחות, אבל כל הקהלה מוכתרת ביראת שמים שמדת הרחמנות מפעמת בלבם. הצדקה ונדבת הלב לא פוסקת מהם, כפי בקורתי כאן אין בית אשר לא יוציא מפתו לעניים מדי יום ביומו ויש גם מתבשילין. אין בית אשר לא יפריש מפרוטותיו לעניים, ואין עני פושט יד אשר יחזור ריקם לביתו. הרבה זקינים כבר מיוחדים לאמירת תהלים בעד חולים ונפטרים ומקבלים שכר בעד זה. הקהלה העדנית חומה היא לאחינו הנרדפים והמעונים, היא מפלט להם בעת צרה. בקצור, אין אני מתאר לעצמי שיש קהלות הרבה בישראל כקהלה זו הסובלת והפותחת זרועותיה לעניים אלה. בעבודה שלהם מבכרים הם את הפועל היהודי ומקימים ביומו תתן שכרו. ואולם הקהלה היהודית קטנה ועבודותיה מועטים, ואין הקומץ משביע את הארי. הרבה הולכי בטל בין הפליטים מאין עבודה. יש מהם עובדים ג' ימים בשבוע ויש שני ימים, יש מהם שהם עובדים בקביעות. ואלה הם הזוכים לנסיעת א"י אחרי שתים שלש שני עבודה, אם גילם יהיה עוד מתאים. פושטי יד הם יתומים קטנים, חולים, זקנים מופלגים...סומים, השאר עובדים ומסתפקים במועט באיזה אופן שהוא.[57]

ואמנם במכתב, ששלח מר שפרינצק לסלים מיסה, מביע הוא שביעות רצון

---

56. שם, עמ' עמ' רמ־רמה.
57. שם, רכח־רכט.

מהדוחו"ת, שמסרו אגרונסקי וטביב למחלקת העלייה של הסוכנות, בישיבתה מיום ה־12 ביוני. בפיסקה השלישית של המכתב כותב מר שפרינצק: "אנו מדגישים באופן מיוחד את הערכת הנהלת הסוכנות היהודית לפעולת העזרה הגדולה הנעשית ע"י קהלת היהודים בעדן, המקימת את נפשות פליטי ישראל המתגוררים שם ומחכים לאפשרות עליתם לארץ־ישראל".[58]

דו"חו של טביב מצטיין בעין בוחנת, בהתבוננות מעמיקה ובלב רגיש, המבין לרוח אחיו וסבלותיהם. אילו היתה הסוכנות בא"י מטה אוזן קשבת להמלצותיו, הן ביחס למשרד העלייה בעדן והן ביחס להכשרה החקלאית בשיך עות'מאן, היה הדבר מקל, לדעתי, במידה רבה את מצוקתם של פליטי תימן בעדן. אלא שהמלצותיו נידחו משום מה לקרן זוית ולא זכו לתשומת הלב הראויה.

7. היחלצות יהודי עדן לעזרת הפליטים:

עם החמרת מצב הפליטים, הגבירו אישים וארגונים מהקהילה היהודית בעדן את מאמציהם להביא את עניין מצוקתם של הפליטים התימנים לידיעת המוסדות והארגונים היהודים בעולם, ובכלל זה מוסדות התנועה הציונית, תוך מטרה להניעם לפעולה, שתביא להקלת סיבלם של אחיהם האומללים בעדן. כך, למשל, בגליון ה"ג'ואיש טריביון" מיום ה־19 בספטמבר 1920 נתפרסם מעין קול קורא, מטעם "התאחדות צעירים עברים" (Y.M.H.A.) שבעדן,[59] המתריע על המחסור המשווע במקומות מחסה לפליטי תימן, הזורמים באופן מתמיד לעדן. ההתאחדות מאיצה במוסדות לפעול להקלה מיידית של הצפיפות האיומה, ע"י הקמת מעין מחסן (godown), בהם יוכלו פליטים למצוא מקלט, וזאת עד שייבנה מחסה קבוע. כן מציעה "ההתאחדות" הקמת ועד (עולמי) מיוחד, שתכליתו לתמוך בפליטי תימן בעדן.

נראה שהרשימה הנ"ל נשאה פרי, שכן ב־29 באוקטובר 1930 שלחה הנהלת הסוכנות מכתב למר סלים מנחם מיסה, בצירוף העתק מהרשימה וביקשה ממנו לסייע בעניין. מתשובתו של מר מיסה,[60] אנו למדים, כי הוא קיבל מכי"ח, באמצעות מושל עדן, סכום של מאה לא"י לצורך שיפור מצבם של הפליטים. מר מיסה מדווח במכתבו הנ"ל, כי סיפק מקומות מחסה נוספים לפליטים, שקלטו את מאה וחמישים הנפשות, שהתגוללו קודם־לכן ברחובות. הוא מדגיש במכתבו, שהמפקח על הבריאות ביקר פעמים אחדות במקום המחסה, דאג לחיסונם של הפליטים מפני מחלות, והביע שביעות רצון מתנאי האיכסון. ועוד מעיר הוא,

---

58. מיום ה־23 ביוני 1930 (אצ"מ, תיק S6/2221).
59. חתום ע"י מ. בן־טוב מיסה, נשיא ההתאחדות, ובכור יעיש, מזכירה.
60. מיום ה־2 בדצמבר 1930 (אצ"מ, תיק S6/2432).

שכתוצאה מחוסר רשיונות עליה לא"י, חוזרים מעטים מהפליטים לתימן.

אך מצב "משביע רצון" זה לא נמשך זמן רב, שכן מר סלים מיסה כותב לסוכנות, כי "מספר הפליטים מתימן הולך וגדול מיום ליום, ושתי הדירות שקבענו בשבילם, כמו שהודענו לכם בזמנו, נוסף לעוד דירה חדשה, ששכרנו זה מזמן בשבילם, לא הכילו את כולם, והנם יושבים בצפיפות גדולה". מר מיסה מוסיף, כי "עירית העיר קובלת מאוד על הצפיפות והמצב בהם שרויים הפליטים", ומאיץ בסוכנות להחיש את עליית הפליטים לא"י טרם יבולע להם.[61]

ואמנם ב־19 בפברואר 1931 שלחה הנהלת הסוכנות למר מיסה את המכתב הבא:[62]

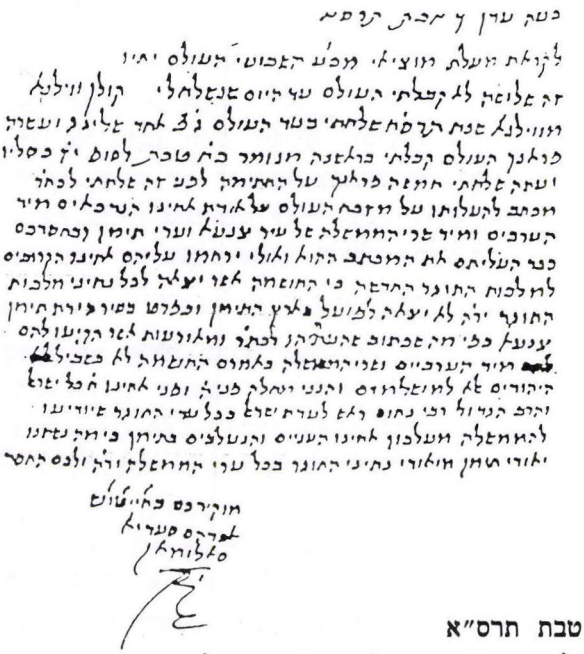
> אנו מאשרים את קבלת מכתבו מיום 11 לח"ז, ומתכבדים להודיעו, שאנו עושים את כל האפשר כדי לעזור לפליטי תימן בעליתם לא"י, ואולם, לצערנו, אין מצב העבודה בארץ מרשה לנו לאשר את מספר הרשיונות הדרוש בכדי להציל את הפליטים ממצבם הקשה למאד.
>
> לפיכך אנו רואים לחובתנו להעיר לכב' על הנחיצות להודיע לתימן על המצב ולהזהיר בכל האמצעים את יהודי תימן ממעבר בהמון לעדן מתוך תקוה לעליה לא"י. יש לבאר לקהלות ולאחינו שבתימן, שתנאי העליה מצד החוק והמצב הכלכלי בארץ אינם נותנים תקוה לעליה גדולה של פליטי תימן בתקופה הקרובה. אנו מקוים שכב' יעשה את כל האפשר כדי למנוע מבריחת בהלה מתימן, כדי שלא לגרום אכזבה לאומללים המקוים לעליה מבלי שיש לנו אפשרות להגשים את משאלתם.

בתשובתו למכתב הנ"ל, מעיר מר סלים מיסה, שהוא וחבריו עושים כמיטב יכולתם כדי להסביר לראשי התימנים בעדן את המצב לאשורו ומודיע, כי ממשלת עדן החליטה לאסור על פליטים נוספים את הכניסה לעיר עדן. מר מיסה מזהיר, כי מצויים בעדן למעלה מ־350 פליטים ללא כל דיור ומחסה. פליטים אלה "נופלים למעמסה על העיר", שסבלנותה הולכת ופוקעת. ושוב מאיץ מר מיסה בסוכנות לשלוח בדחיפות סרטיפיקטים למען הפליטים.[63]

---

61. מכתב מ־11 בפברואר 1931 (אצ"מ, תיק S6/5162). ראה נספח מס. 7.
62. אצ"מ, תיק S6/5162.
63. מיום ה־4 במרץ 1931 (אצ"מ, תיק S6/2545). יש לציין, שבשולי מכתבו הנ"ל של מר מיסה העיר מישהו מהנהלת הסוכנות בכתב־ידו: "מבקשים להזהיר בפני בהלה לעדן, ואין אנו מקבלים כל אחריות". ראה מכתב ממשלת עדן למר מיסה בנספח מס. 8 עמ' 442.

נספח מס. 1

בע"ח עדן ד' טבת תרס"א

לקראת מעלת מוציאי מכ"ע[1] השבועי העולם יחיו.

זה שלושה לא קבלתי העולם עד היום שנשלח לי קולן ווילנא מווילנא שנת תרס"ח שלחתי בעד העולם ג"פ[2] אחד שילינג ועשרה פראנק. העולם קבלתי בראשנה מנומר[3] כ"ח טבת לסוף י"ד כסליו, ועתה שלחתי חמשה פראנק על החתימה לפני זה שלחתי לכת"ר[4] מכתב להעלותו על מזבח העולם על אודה אחינו הנדכאים מיד הערבים ומיד שרי הממשלח של עיר צנעא וערי תימן ובחסדכם כבר העליתם את המכתב ההוא ואולי ירחמו עליהם אחינו הקרובים למלכות התוגר החדשה כי החושמח[5] אשר יצאה לכל נתיני מלכות התוגר יר"ה[6] לא יצאה לפועל בארץ התימן ובפרט בעיר בירת תימן צנעא כפי מה שכתוב שהעלתיהו לכת"ר ומאורעות אשר הריעו להם מיד הערביים ושרי הממשלח באמרם החושמה לא בשביל היהודים אלא למושלמים והנני מחלה פני ה' ופני אחינו ח' כל ישראל והרב הגדול רבי נחום ראש לעדת ישראל בכך ערי התוגר שיודיעו להממשלח מעלבון אחינו העניים והנעלבים בתימן כי מח נשתנו יאודי תימן מיאודי נתיני התוגר בכל ערי הממשלח ירה ולכם החסד.

מוקירכם בחייטו"ש[7]

אברהם סעדיה סאלומון

1. מכתב עיתים; 2. ג' פעמים; 3. ממספר; 4. לכבוד תורתכם; 5. ההתיחסות היא, כנראה, ל-islahat fermani, תקנת הריפורמות הסוציאליות, שרוצאה בשנת 1856. 6. ירום הודו; 7. בחיים טובים ושלום.

נספח מס. 2

EXPORTER OF CIVET.

SOLOMON JACOB ATTAR

PRODUCT MERCHANT

IMPORT & EXPORT

ADEN-Arabia.

April 21, 1927

Telegraphic Address: "SOLCOB"-ADEN.

CODES: A B C 5TH EDITION / A B C 6TH „ (five-letters) / Bentley's.

הנהלת הישיבה הראשית
9 MAY 1927 נתקבל
27/5/11 תשובה רשם

ADEN, 19

עדן - יט ניסן תרפז

לכבוד ההנהלה הנכבדה של קרן ביקור חולים

תודיעו הנכבדים מתחבי"ק היקר על מותו של קרן היסוד קינלען בשמחה וגחמנ[illegible]
תתנחמים של שובבנו חברים ותורכס ולעיון הליבוי נתעיד
בפעולתנו ולעורר את אחינו לקים את נרנם ויאלד נשמת אם ושלה בידינו
ולהודיעכם על זה החתלת מוכסה תרומתי בבר אלחתי כיד מתא לני
נלתפרוזבלשנתנולתו שמאני ולתר מוחס לני בכבוד רב ישקב סלם מיסה

KH4B/2138 מ"ג

(2)

נספח מס. 3

YOUNG MEN'S HEBREW ASSOCIATION
ADEN (3)
All Communications to be addressed to the President
M. BENTOB MESSA

התאחדות צעירים עברים
עדן

נתקבל בלשכה ה' באייר תרפ"ט
השבה 19 MAR 1929 21/3

עדן ח' אדר ב' תרפ"ט
Aden, (Br. Arabia) 13. III. 29.

לכבוד קרן היסוד - ירושלים
ת. כ.

בתודה רבה הננו מאשרים את קבלת מכתבכם מיום 21-1-29 בצרוף החוברות הנכבדות הרשימה

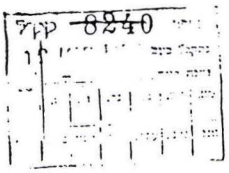
אנו מציעים כי הר' קסלמן הודיע לחתכם שתמצאו לותנו מוכנים לעזור ולהפיץ את עבודת קרן היסוד בעיר הזאת ועל כן הננו שמחים לשמור את עצמנו לשליחה זאת.

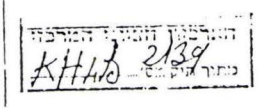
לשמנו ככר מתלמידים ועוזרים כל יכולתנו להגביר את מעשנו ולעורר את חבת העם בעד ארץ ישראל על ידי הרצאות ושיחות לשם לחתנו מקרוב בפעם בפעם על תועות עתיד התנועה הלאומית החלוצית רגע חיים ומעלת ומודית לעם היהודי

החוברות שלחתם נתחלקו בין החברים וכל אחד הבטיח להפיץ ולהשתדל לקבל פה את עבודתכם הקדושה לשר הציונית עוזה בשכל עם ישראל.

מקוים אנחנו כי תתמידו לשלוח לנו ידיעות מעודות ומשמחות מארץ ישראל

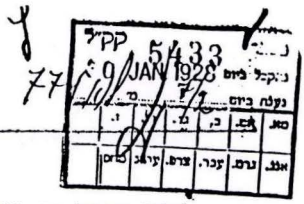
בכל הכבוד
בשם ועדה יעים
מזכיר הכבוד

נספח מס. 4

M. BENTOB MESSA
MERCHANT & AGENT
Telegraphic Address:
"BENTOBIM"-ADEN.
Codes used:
A B C 5th & 6th Editions
and Bentley's.

Aden,
(Br. Arabia)

עדן היום 25 ינואר 1928

לכבוד הנהלת קרן קימת לישראל בעיה"מ

י ר ו ש ל ם.

קבלנו לנכון את מכתבכם מיום 22 לחדש דצמבר 1927.

האפרס למרות מאמיצנו לא הצלחנו להרכיב אותו יען הבאורים אשר קבלנו מברלין כתובים בגרמנית וכשנשתה אותו המחנדס בכאן תמיד חיו המנורות מתפקעים. נא לשלוח לנו באורים בעברית או באנגלית.

הפלים קבלנו בתודה השלשה החבילות ששלחתם וכבר התחלנו לעשות את ההכנות הדרושות אבל לדאבוניגו חגדול מפני שיש חולי בעיר כמובן לא מאפשר לנו כעת להציג אותו ועל כן אנחנו מוכרחים לדחות זה אחרי שבועים עד כשישתפר המצב כמובן.

בכל רגשי הכבוד וברכת ציון,

בשם-הועד

מ. בן-טוב מיסא

KKL5/3000 3/א"מ

נספח מס. 5

15.1.31

ד"ר מרכז תנועת

ב"ג/צ"ח

1179

בקבוד הנסיבה ההיסטורית של "קיץ קימות לישראל"

ירושלים תל-אביב.

את מברכים קבלתיהו שלום ציפיתי בכליון עינים בשעתו נאצלו כבר בחולדת, ומצפצר מאד שלא תוכל למלא את התפקיד על יהודי גולה.

כפי שהודעתים במכתבי הקודם שהנני מתכונן לנסוע לרגל ישראל, ושהטבדתי חוג הקשור מתכם לקרן קיום - קרוב מיסה עוקותי בהצלחתו מרובים, ובלי ספק הוא ימלא את תפקידו בתמונה רבה.

למתכם הנני שונה מתל-אביב ובקרוב תמט לירושלים ומשם לשטרסבורג.

בהקבוד רב,

מהלל ש. יעקב

הכתובת

מהלל ש. יעקב

תל-אביב

הארכיון הציוני המרכזי
מתוך הקלסר

KKL-5 4216

נספח מס. 6

June 1931

מחקי בה

לכבוד אדוננו ומחותר עינינו ועטרת ראשינו הנשיא הנפלא כבן של קדושים עושה צדקה בכל יום לעניי עם ה' אשר
עינו הטהורות על כל עניניהם הלא הוא השם הטוב כקשת הענבר העדומים והמצויין לחיים החן אשר הרחמים

ישלום מנחם משה הון

ואורך ימים ישביענו ויחריך ימיו על גלגולתו. ויזכהו הוי לכל מדה טובה ויגלה כל מושלות לבנו לטובה כן יהי רצון לאמן

אחרי פרישת החיים והשלום נודיע לאדון כי גדל כיס עזרינו שברינו על ידי לחים הביעים כן עזין לחרוע אשר קפה כל מחשבינו
זה כמה ימים ושנים ולאחנו אותגוללים ברגינו בדעב וצמא בעירם וחופר כל ומשוטטים ומעיינים הפרנסה ממעמים
לת עזרינו בעיעוני מלכל ואשתה מרבוי החום הקשה בעיר הזאת עין ונאמרנו כידן כשה נאנה ואת אשר הוא חפץ בו מפיע עזרו
אפי' יהיה זקן מורלה לו את הדרך ואתחשחר את שענו והולך עמו לאל הרופא ומלטע בעדו לטוב ולקח ונתנו שבר ושלה עליהו
לארץ ישראל — ואני שחינו חפץ בשובתו ומקוננ עליו ומוזיל בן לחיק דבה לו מחולי. לו חולי לו זקנה. וכן כל כיוצא בזה כדי לעניב
לחותו בעזן יפב בוכה ומעכבה ולין בלבו שום רחמנות על שום אדם לא הוא ולא הכירו חיים מרעבי. וכלכל עת שאלתנו בחיים לקוראך
לבקש על נפשותינו לולי נחמש על ידך הלא מהחלה עלינו עברה וזעם ולאמר לנו מה מועיל לכם שלום ומשומר בחנם הלבתם
להחמין לן לין בידו מלוטה אלי הוא מנכחדי מהמחשבה ולין לנו לא מהחת רשות הניוטים ולא מהחת רשות ההחחדות היושעים
והרופא גם מהחת רשותו ולכל בירצונו את אשר לחכוין לעשות לנו יכול. ורק לחכם מעשרים מעמכם להנם

עתה יחי אדוננו המולך בבקשה שתעמוד להגיל לנו עוד מבקשי רעתינו. להגיל ידידות נפשינו מעדת סחרך
לא לא נוכל עוד לחרש התיון מבעוד פנות. ומה נוכל לעבוד עוד ערב ערב כזה ולא נוכל להסיג

לוק טובה עי לחינו ההעלן ירוה לו עי ההלחדות התיושעים שבחרץ ישראל והוא עומד ועלה קוחתו לקלקל את המדה. והם
מעם ידעים בטיבו ומוכבים שהוא דורש טוב בעד עמי עם ה' שהוא ארחה ברוך ה' רחם עלינו ואזכה לחזות שוחף עם ומשיח
עדקינו והיה עדקתך עומדת לעד לשלם והשתדל בעדינו בחוכבים. לחחינו בני עזיון היקרים וחברותיך ההיושעים ומודיע
להם כל עניני בן ציון לחדוע מכירו חיים מרעבי ובבקשה שתדרוש מהם שישלחו הרשיונות לידך כי חין כאן לא לפבחל מקחיחות
שו החושבים לחזרים ולך היה עדקה מעם ה' אלקי ישראל שכל המקיים נפש חי' מישראל כאלו קיים עולם מלא ולבי השמועה כי
הם שלשה חנשים חשר קוצרים עלינו ויש בעיקם שפועה וקשר לחניק לי לחמעשי פעמיד נחום שהיו בעזה אחת. והעזה להאחיזת
הה עם ה' בעני היעקן והם כן ציון והיים שר' וכ החקון להם בשיכולן לעשך בשפתי חלקות כי רעות במושבם בקרבם
והם שותפים בכל דבר על כן הוזרכנו להודיע לאדון מקנות חבונותיהם ובשחות שוועה שיש לחזן משפחה בזה הלך מעלם
בעזעון ומומר להם שיש רשיונות ולוקח לת הכסף ומדרה חוהם ויוש לום ומשבוע לשבוע ומחודש לחודש ומחרון לחרון חביב.
והולך לפי לשעשך שרעתך ומבטח להם ומבטים חוהם הנעמו הנעמו ח' מספחות לן עשר מספחות לעפי שיש רשיונות בדבה ושאר
מעכב חוהם וים שחאר להם שיתנו כסף לידו והוא יצרב טאר שהלכו מעל הרופא ובדקם ומבחנו בריחים בא להם בעלילה אחד
שלקח חת הכסף שכר טאר הסך מן מספחם ומוכ הצעי שהם מבטחים בשיבת עון שומעים אין לכל חת שבעזר עליהם
ומקבלים כל גזירותיו וכמה עניני קשים וגזירות קשות ונעמ חנו שומעים חה מבוח עם הרחשונים ויותם לבבינו כי לא נוכל
לקיים כל גזירותיו אבל חנחנו עבדיך המוסתופפים בצל ה' ובצל החסך מובטחים חנו שיתגולל מחעך עלינו והקוש
לשמור חל עבדינו והיה בעזרתינו והתכרך בכל הברכות החמורות בתקרא בחעבינו ובתלמוד ומפ כל זקן הבורה

זכות התורה תכר

קלתעיר המלאן בשנותיהם
יעב"ץ בהר תרכיון

חיים צלח

סלים דוד לוי

SC/5162

נספח מס. 7

S. M. Menahem Messa
Aden (Arabia).

Telegraphic Address:
"SELIM" ADEN.

Codes Used { A.B.C. 4TH & 5TH Editions
A.I. & LIEBER'S STANDARD

Aden 1931 פברואר 19

לכבוד המוכנות היהודית לגלי
ירושלים

מ.נ.

בנוגע למכתבכם מס. 496 מיום 30/12/15 תודות כנ עמנו פלוטי תימן לתבדר להודיעכם כי מספר הפלוטים מתימן הולך ונדול. מיום ליום ואתי הידיות אנקשנו באבילם כאן שהודענו לכם בשמנו נוסף לעוד דילה חדשה שאכרנו גלה משמן באבילם לא הכילו את כולם ורבים יושבים בצפיפות נדולה.

עירית השר קובלת מאד על הצפיפות והמצב שבו נמצאים הפלוטים ולכן עצתנו אתשירו לעשות את כל האפשר בשר עלנה קרובה לגלי

בכל הכבוד

Selim Menahem Messa

מעשה לפנינו בבן זוגה לשעבר שלא שילם מזונות

פרק ח

פרעות 1932

1. מבוא כללי:

ב־23 במאי 1932 פרץ המון מוסלמי פרוע (ערבים וצומאלים) לתוך הרובע היהודי בעדן, שדד ובזז רכוש יהודי, והיכה ופצע כל יהודי, שנקרה בדרכו. לפי דוחותיהם של מנהיגי הקהילה היהודית (עיין להלן), נמשכה התפרעות זו כ־48 שעות, ובמהלכה נשדדו 32 חנויות יהודיות, נפצעו 55 יהודים, ובכללם נשים וילדים. בית־הכנסת ע"ש פרחי הקדוש חולל ונבזז. בית ההקדש, בו התגוררו פליטים תימנים, הותקף ונשחת, ושוכניו נאלצו, באין מקום מחסה אחר, להתגולל ברחובותיו של הרובע היהודי וללון תחת כיפת השמים.[1] אך השלטונות הבריטיים בעדן הטילו צנזורה חמורה על המברקים היוצאים מעדן ועיכבו מכתבים (נספח מס. 1). כתוצאה ממדיניות האיפול, היו המוסדות היהודיים בלונדון ובארץ נטולי ידיעה לגבי פרטי המאורעות. נפוצו שמועות, שהפרעות התחוללו כתוצאה מטענת המוסלמים, לפיה חיללו היהודים את אחד המסגדים שלהם בעיר. משה שרתוק, ששימש אז כמזכיר המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, פנה במכתב (מיום ה־7 ביוני 1932) למר ב"צ אהרוני, מנהל משרד הסוכנות בעדן, בו הוא כותב:

> הטלגרמה מ־26.5.32, אשר כב' מצרף העתק ממנה, לא הגיעה לידינו. אין ספק שהשלטונות עכבוה והננו חוקרים כעת בדבר...אנו מעונינים לקבל תאור מפורט על המאורעות — באיזה אופן נתחלל המסגד המושלמי, יד מי היתה בדבר, מהו מקור העלילה שהיהודים עשו זאת ומי הפיץ את העלילה הזאת, איך פרצו הפרעות ואיך התפשטו, האם עמדו היהודים על נפשם, מדוע איחרה עמדת השלטונות, איך השפיעו

---

1. חלקו הגדול של החומר התעודתי הרב (טלגרמות, מכתבים, דו"חות, רשימות ומאמרים וכד') על נושא זה מצוי בארכיון של ה־Board of Deputies (מכאן ואילך: ועד שלוחי הקהילות) בלונדון, ובארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ) בירושלים. ברשותי עותקים של כשמונים תעודות, רובן ככולן כתובות באנגלית. תעודות אחדות הובאו במלואן או בחלקן בתרגום עברי בגופו של הפרק. לחלק התייחסתי תוך הרצאת הדברים, והיתר הובאו במקורן בנספח לפרק. יש לציין שמכתביהם של יהודי עדן הכתובים באנגלית, מצטיינים בעושר של אוצר המילים והניבים שבהם, אך לקויים במקצת במובן התחבירי. בתרגומם לעברית, ניסיתי ככל האפשר לשמור על הניסוח המקורי.

המאורעות על יחסי היהודים והערבים, האם נמצאו ערבים שדנו את הפורעים לגנאי ועוד ועוד.[2]

יתר על כן, בראיון שקיים ד"ר חיים ארלוזורוב עם הנציב העליון הבריטי בא"י, ביקש הוא מידע על הפרעות, ולהלן לשונה של התשובה, שקיבל ארלוזורוב ממשרדו של הנציב:

4 ביוני 1932
דר" ארלוזורוב היקר,

שאלתני במהלך הראיון האחרון שלך איתי, אם אוכל להשיג מידע טלגראפי ממושלה של עדן ביחס למהומות, שהתרחשו שם לא־מזמן, בהם היו מעורבים יהודים. בתשובה לטלגרמה, ששיגרתי לאלתר, הבריק מושל עדן ברוח הדברים הבאים: "מהומות בין ערבים ליהודים"[3] פרצו בעדן ב־23, 24, ו־25 במאי, בשל חילול מסגד, שלפי טענת [המוסלמים] נעשה על ידי יהודים. נפצעו כמה אנשים,[4] אולם רק שבעה, מהם ארבעה יהודים, נפצעו בצורה כה חמורה, שנזקקו לאישפוז בבית־חולים. לא היו הרוגים, והמצב הוא עתה נורמאלי".[5]

2. גירסתם של יהודי עדן:

המקורות השונים (טלגרמות, דו"חות, מכתבים, כתבות ועוד), המתייחסים למאורעות אלה חלוקים לגבי פרטיהם, מהלכם ותוצאותיהם. שונה במיוחד היא גירסתם של יהודי עדן, כפי שבאה לידי ביטוי בדוחות ועד החירום של הקהילה,[6] מזו של הממשל הבריטי שם.[7] נראה, כי בשל הצנזורה, שהטילו השלטונות בעדן על התיקשורת, הגיעו דוחותיו של מר ב"צ אהרוני להנהלת הסוכנות בארץ באיחור.

---

2. אצ"מ, תיק S25/5292.

3. כפי שנראה להלן, יש לניסוח זה, המגדיר את הפרעות כסכסוך בין־עדתי, השלכות משפטיות שליליות על תביעתם של יהודי עדן לפיצויים.

4. מכתבו של ג. וולטון ממשרד הודו בלונדון המופנה ל־Joint Foreign Committee (להלן: "האיגוד היהודי לענייני חוץ"), מיום ה־10 ביוני, מציין, שנפצעו כ־60 נפש, מהם 25 יהודים (ארכיון ועד שלוחי הקהילות בלונדון). עיין נספח מס. 2.

5. עיין נספח מס. 3

6. דובריו העיקריים של ועד זה, שהוקם לאחר הבחירות היו: סלים מנחם מיסה, מ. בנטוב מיסה, ב"צ אהרוני ובכור יעיש.

7. נראה, שתביעתם של יהודי עדן למינוי ועדת חקירה רשמית על גורמי הפרעות, פרטיהם ותוצאותיהם לא מצאה אוזן קשבת אצל השלטונות, שנמנעו מפירסום דו"ח רשמי על נושא זה (עיין להלן). עמדתם של השלטונות באה לידי ביטוי בעיקר בשורה של מכתבים קצרים, בעיקר מכתבי־תשובה לאישים ומוסדות, שביקשו פרטים והסברים על המאורעות.

במכתביו אלה[8] מוסר מר אהרוני, כי ביום ב׳ ה־23 במאי 1932, בשעה 3:30 אחה״צ לערך, גילו המוסלמים במסגד, שעמד בשכנות קרובה לבית יהודי, צואת־אדם עטופה בנייר עיתון. המוסלמים הושיטו אצבע מאשימה לעבר דייריו של הבית היהודי וטענו, שצרור הצואה הושלך מגגו של בית זה לתוך המסגד, בכוונה תחילה לפגוע בקדושתו. השמועה על חילול המקדש, מעיר אהרוני, פשטה כאש בשדה קוצים בעיר ובסביבתה, ולפנות ערב פשט אספסוף מוסלמי על הרובע היהודי. המשטרה, מוסיף אהרוני, הוזעקה, אך הופיעה באיחור, לאחר שנשדד רכוש ונפצעו כמה יהודים. עם זאת פוזר המון המתפרעים, והשקט חזר על כנו למשך כל אותו הלילה.

אך למחרת, ממשיך אהרוני, התלקחו הפרעות מחדש, וזאת משום שהמוסלמים מצאו באותו מסגד בקבוק מלא בירה, ופגיעה זו יוחסה אף היא ליהודים. אספסוף מוסלמי הסתער שוב על הרובע היהודי וכילה את חמתו ברכוש ובעוברים ובשבים. אהרוני מדגיש, כי למרות שנפצעו 55 יהודים, לא נהרג איש מבין היהודים. במקרים אחדים, מציין הוא, ניסו יהודים להגן על עצמם מפני התוקפים והטילו מעל גגות בתיהם בקבוקים לעבר אלה, שצבאו על פתחי בתיהם והתכוונו לפרוץ לתוכם. חשוב להדגיש, כי הקהילה היהודית, כפי שהדבר משתקף מהתבטאויותיהם של דובריה,[9] מתנערת כליל מכל שמץ של אחריות לחילולו של המסגד. דו״ח המשטרה קובע, כך מציינים הם, שלמרות שהצואה היתה יבשה ופריכה, נמצאה בשלמותה (intact). אילו נזרקה למסגד מגגו של הבית היהודי, היתה מתפוררת לחתיכות קטנות. כן הוא הדבר לגבי בקבוק הבירה: אילו הושלך על ידי דיירי הבית, היה מתפוצץ לרסיסים. יהודי עדן פטרו, איפוא, את כל העניין כעלילה נמבזה, שמקורה בגורמים עוינים, ובכללם ערבים מא״י, שחיפשו תואנה להתנכל ליהודים ולשדוד את רכושם.[10] אהרוני משמיע ביקורת קשה על המשטרה, שהיתה, לדבריו, מורכבת כמעט לחלוטין ממוסלמים. השוטרים, טוען הוא, נמנעו מלפעול בצורה נחרצת נגד בני אמונתם, גילו הססנות ומורך־לב, ואחדים מהם אף סייעו בידי הפורעים. ואמנם ברשימה, שפירסם בכור יעיש ב־״ג׳ואיש כרוניכל״,[11] נתן הוא ביטוי הולם לתיסכולה של הקהילה לנוכח התנהגותה של המשטרה: ״התוקפנים הם מוסלמים, וכן גם השוטרים, והקרבנות הם היהודים״.[12]

---

8. בעיקר אלה מה־8, וה־22 ביוני (אצ״מ. תיק S25/5292).

9. בעיקר בכור יעיש ובנטוב מיסה.

10. אהרוני מציין עוד במכתבו מיום ה־8.6.32, כי ב־5 ביוני השליכו שני ערבים צואה לבית־כנסת בשיך־עות׳מאן, אך אלה נאסרו מיד על־ידי המשטרה.

11. מ־1 ביולי 1932.

12. הביקורת על הרכבה, יחסה ומחדליה של המשטרה חוזרת ועולה כמעט בכל הדוחות והרשימות, המתייחסים לפרעות. לאור הביקורת הקשה, החליטו השלטונות לשנות את הרכבה של המשטרה ולהעמידה על: שני־שלישים מוסלמים ושליש הודים (עיין נספח מס. 4).

עמדתם הכללית של יהודי עדן ביחס לפרעות מוצאת ביטוי ממצה במכתב דלהלן, שנמסר על ידי משלחת של ראשי הקהילה לנציב העליון של מושבת הכתר:

עדן, 31 במאי 1932
להוד מעלתו ליוטננט־קולונל ב. ר. ריילי C.I.E., O.B.E.
הנציב העליון
אדוני:

ברחשי כבוד פונים אנו להוד מעלתך בקשר להתפרעויות הרות־האסון, שפרצו לאחרונה בעדן, שהסעירו וזיעזעו בצורה חריפה את יציבותם של חיי היהודים בעדן.

היהודים מאמינים, כי ההתקפה הפתאומית והכללית עליהם לא היתה ספונטאנית, אלא תוצאה של תוכנית זידונית ומחושבת, מעוטפת באיצטלה דתית. התפרעות זו טופחה והודרכה על ידי שונאי יהודים, הפועלים בקרב הפתאים והנבערים מדעת ונוסכים בליבם שנאה ואיבה כלפי היהודים.

מעשה חילול המסגד המיוחס ליהודים היה, כפי הנראה, מעשה מתועב של לא־יהודי כחלק של תוכנית מחושבת להתקפה כללית על יהודים, כדי לפלס דרך לשוד ולביזה, דבר המביא גם לשפיכות דמים. ואמנם בדיקה קפדנית של העניין העלתה, שלא יתכן כלל לייחס את מעשה הזיהום לבתי היהודים הסמוכים למסגד, כפי שהובהר במכתבנו מיום ה־26 לחודש זה.[13] היהודים שוכנים בעדן מימי קדם, והם שומרי חוק ואזרחים נאמנים, המנסים לחיות בהבנה ובידידות עם שכניהם.

ההתקפות השפלות על היהודים, והשוד המקיף, לו התמכר האספסוף, הם הוכחה ברורה למה שנאמר לעיל: שהרי באותם ימים גורליים לא פחות מ־22 חנויות ותשעה בתים נפרצו ונבזזו לאור היום על ידי המון המתפרעים. איבתו של האספסוף לא פסחה אף על בית־הכנסת.[14]

ניתן אולי לדמות, אך לא לתאר במלים, את הכאב והייסורים הנפשיים של היהודים, ובכלל זה סיבלם ובכיים של הנשים והילדים, שנאלצו מתוך פחד לנפשותיהם להסתגר בבתיהם במשך 48 השעות, בהן השתוללה ההפקרות ברובע, מיום ב׳ בערב ועד יום ד׳ בערב. כל בית ציפה לתורו להיות מותקף. נראה, שהכוח הרגיל והמזוין, שהעמידה המשטרה, לא היה מתאים להתמודדות יעילה עם התפרצויות־האיבה

13. לא עלה בידי למצוא מכתב זה.
14. הכוונה היא לבית־הכנסת העתיק ע״ש פרחי, בו מצוי היה ספר תורה, המיוחס לפרחי הקדוש.

החמורות, שהתלקחו בו־בזמן בחלקים שונים של הרובע היהודי. רק הופעתן במקום של מכוניות משטרה משוריינות, ביום ד', בשעה עשר בבוקר לערך, הצליחה לצנן את הרוחות ולשים קץ למעשיו הנפשעים של האספסוף, אעפ"י שמעשי איבה וביזה בודדים המשיכו פה ושם, בזמן שהמכוניות המשוריינות הפנו את גבם והמשיכו לעבר מקומות אחרים ברובע, לשם פיזור המון המתפרעים שם.

אין היהודים מתעלמים, ואין הם נטולי הכרת תודה על ההגנה, לה זכו מצד השלטונות. שומרים הם לזמן רב זכרונות של מעשי־חסד, שנעשו להם. אך יש יסוד לסברה, שאילו התייחסו [השלטונות] בצורה רצינית יותר למצב, ואמצעי־מניעה ננקטו במהירות ובהחלטיות יתר, היו ההתפרעויות נחנקות בעודן באיבן, והשוד, ההרס והנזקים הגופניים היו נמנעים, או לפחות מצטמצמים עד למינימום. עדות לכך הוא העדרם הגמור של מעשי־הסתה או התפרעות בשיך־עות'מאן, וזאת למרות הימצאותם של מסיתים ומחרחרי איבה שם. כל זאת משום שמפקח המשטרה[15] ועוזריו שם נקטו באמצעים מידיים והפגינו עמדה תקיפה, שהביאה לסיכול [מזימות] המסיתים.

עובדה ידועה היא, שהמשטרה של מקום או תחנה, יכולה למלא תפקיד מכריע בקביעת [תנאי] חייה [ומידת] שלוותה של האוכלוסיה הנמצאת תחת השגחתה, וזאת אם היא מאורגנת כראוי. קיימת ההרגשה, ואנו מביעים אותה בכל רחשי הכבוד, שאירגונו ומבנהו הנוכחיים של הכוח המשטרתי הם רחוקים מלהשביע את הרצון.

קיימת ההכרה, המוצאת ביטוי כאן ברחשי כבוד, שכדי להבטיח יעילות, שליטה נכונה ותוצאות מועילות, כוח משטרתי חייב להיות מורכב מיותר מלאום אחד ומנוהל על ידי מפקדים אירופים מוכשרים, שניתן לסמוך עליהם, שיטפלו בדתות ובאמונות שונות באי־פניות ובצדק, כפי שהדבר נעשה במקומות אחרים. מן הדין הוא, שהגנה הולמת על הנפש והרכוש של האוכלוסין תהווה עיקר דאגתם של השלטונות, ללא התחשבות בהוצאות נוספות. זאת ועוד: יורשה לנו לומר בכל רחשי הכבוד, שנשיאת מקלות ואלות על־ידי אנשים חסרי אחריות — יש בה כדי לעודד מזיקים ועושי־רע למעשה חבלה, דבר המביא להדרכת מנוחתו של הציבור. לפיכך מוצע כאן בכל יראת הכבוד, לאסור על אנשים בלתי־אחראים לשאת נשק כזה בידם. ואמנם

15. המדובר הוא במפקח בשם קפיטן רייני (Rainey) ממוצא אנגלי־הודי, שהיה מיודד עם היהודים.

יש תקדים לאמצעי־מנע מסוג זה: לפני שנים אחדות נאספו ונשרפו בפקודת השלטונות, אלפי מקלות [אלות].

חשוב להפנות עכשיו את תשומת לבנו הרצינית והאוהדת למצב האומלל של מספר סוחרים יהודים, צורפי זהב וכסף, חנוונים ומשפחות, שחנויותיהם ובתיהם נפרצו על ידי האספסוף, רכושם נבזז כליל; נמסר שכ־22 חנויות ותשעה בתים נבזזו, ובעליהם, שרובם היו בעלי אמצעים צנועים, התרוששו כליל. אנו מקווים, כי הממשלה תחוש לעזרת קורבנות מסכנים ועלובים אלה, כדי לאפשר להם לעמוד שוב על רגליהם ולהשתכר די מחייתם.[16] ובאותו נושא, נציין בצער, שכמה מבעלי החנויות ניסו ללכת לחנויותיהם, כדי לחדש את עסקיהם, אך בשל התנכלויות [מצד המוסלמים] נאלצו לנוס לבתיהם. יהודים עדיין מותקפים ברחובות.[17]

לפיכך מבקשים אנו בהכנעה, שיינקטו צעדים, כדי להגן על יהודים מפני התנכלויות נוספות, ולאפשר להם לשוטט בעיר בשלווה נפשית וגופנית. ובקשתנו האחרונה היא, שהוד מעלתו יורה, למען החוק והסדר, על נקיטת צעדים לפתוח בחקירה, במגמה לאתר את המסיתים, ששילהבו את האספסוף נגד היהודים ועמדו מאחורי פרעות חמורות אלה, ולהביא אותם לדין. אנו בטוחים, כי משלחתנו תקבל תשומת לב אוהדת מצד הוד מעלתך, ועל זאת מודים אנו לך.

3. גירסתם של השלטונות:

תביעתם של יהודי עדן למנות ועדה רשמית לחקר מניעיהם, פרטיהם ותוצאותיהם של הפרעות לא מצאה אוזן קשבת אצל השלטונות הבריטיים בעדן, שהמעיטו מאוד בחומרתן של המהומות, והתייחסו אליהן כאל סערה בצלוחית מים, שהיהודים ניפחוה לממדים מבהילים. הדים לעמדתם זו של השלטונות מוצאים אנו, שנים רבות לאחר האירועים, בסיפרו של סר טום היקינבות'אם,[18] ששימש אז כעוזרו הראשי של הנציב העליון הבריטי בעדן, ולאחר מכן (בשנים 1951־1956),

---

16. על התביעות לפיצויים וגורלן, עיין להלן.

17. במכתבים רבים שנשלחו הן לממשל והן למוסדות יהודיים בלונדון, מתלוננים יהודי עדן על כך, שמאז הפרעות ולאור החולשה שגילתה המשטרה, הרימו שונאי ישראל ראש, והירבו להתנכל ליהודים בכל אשר מצאום. במכתב מה־12 באוקטובר 1932, שנשלח ע"י ועדת החירום של הקהילה לנציב העליון של עדן, נמסר, כי ב־9 באוקטובר, בעיצומה של תפילת ערב יום הכיפורים, נרגם בית־הכנסת ע"ש פרחי באבנים ע"י ילדים מוסלמים, "who have become now-a-days alarmingly defying and unmindful of public peace" (עיין נספח מס. 5).

18. *Aden*, לונדון, 1958.

שירת כנציב עליון של המושבה. היקינבות'אם מביא את פרטי הפוגרום במסגרת העלאת זכרונות מימים עברו. פרטים אלה ואחרים נמסרו על־ידו כדוגמה מוחשית לשקט החיצוני המטעה האופף את עדן. מושבה בריטית זו, מציין היקינבות'אם, נראית תמיד כאחד המקומות השלוים ביותר בעולם, אך למעשה "די בתקרית קטנה אחת, בזמן הלא־נכון, כדי לגרום לצרות, וזאת תוך ימים מעטים או אפילו דקות אחדות".[19] הסיבה לחוסר־יציבות זו, מוסיף המושל, נעוצה בקיומן של שלוש עדות עוינות זו לזו: יהודים, ערבים וצומאלים. היקינבות'אם מדגיש, שאעפ"י שהתפרצויות איבה בין־עדתיות הן נדירות בעדן, כשאלו באות, מתגלגלות הן במהירות הסערה, וזאת בשל יצרי האיבה המושרשים עמוק בלבבות, ושנוכחותם מורגשת תמיד.

לאחר הקדמה זו עובר המושל לנושא הפוגרום "האנטי־יהודי הראשון" של "שנת 1931" (טעות! הכוונה היא ל־1932). באותו זמן, מציין היקינבות'אם היו כששת אלפים יהודים בעדן (מספר מוגזם למדי!). אחדים מהם היו עשירים מאוד, ורובם עסקו במסחר, כבעלי חנויות או כסוחרים זעירים. בדרך־כלל, מציין המושל, שכנו יהודים אלה לבדד, תוך התבטלות עצמית, ויחסיהם עם הערבים היו מניחים את הדעת. בהמשך דבריו של היקינבות'אם ניכרת נימה אנטי־יהודית מובהקת, שהיא כה אופיינית לו. המושל מקדים לטיפולו בפרעות, דברי התרסה על "היסודות הצעירים שבקהילה היהודית בעדן", שמדי פעם בפעם "נעשים נפוחי ראש במקצת, וגוברת בהם הנטייה להתנהג בעזות־מצח (truculent) ולהתהלך במדרכות שכם אחד, שלושה בשורה, ועל ידי כך לאלץ עוברים ושבים להידחף מהמדרכה לכיוון הכביש".[20] הנסיון מורה, מעיר המושל, כי התנהגות מעין זו עלולה לגרום לסערת רוחות בקרב הערבים, הרואים ביהודים כיצורים נחותים, ומקפידים על כך, שאלה יתנהגו בהתאם למעמדם החברתי או, ביתר דיוק, למה שהמוסלמים מצפים מהם. כל עוד שהיהודים יכירו את מקומם ומעמדם, ישרור שקט בעיר. אך ברגע, שגוברת נטייתם "לשכוח שהם יהודים ומתחילים לתבוע לעצמם זכויות של בני אדם (''assert themselves as men'') מתחילה הפורענות".[21] לאחר הרצאה "מאלפת" זו עובר היקינבות'אם לפרטי הפרעות. להלן עיקר תכנם:

> בצהרי יום אחד, בעיצומה של מקלחת בביתי, צילצל הטלפון במשרדי, הסמוך לחדר האמבטיה. התעטפתי במגבת ואצתי למשרדי. הרמתי את השפופרת, ומהעבר השני בקע קולו של סלים מנחם מיסה, נשיא הקהילה היהודית. הוא ביקש למסור למושל, "שכל היהודים נרצחים",

19. שם, עמ' 82
20. שם, עמ' 83.
21. שם, שם.

שהערבים רוצחים אותם. הוא ביקש עזרה מיידית. חשבתי, שאני שומע בדיחה גרועה מפיו של מטורף, שהרי עוד באותו בוקר סיירנו, המושל ואני, בעיר, והאוירה שם היתה שקטה לחלוטין. טרם הספקתי להתלבש, והנה התייצבו במשרדי שני יהודים חיוורי־פנים, שהחלו לדבר מייד עם ראותם אותי. הם דרשו לראות את המושל וטענו, שהיהודים נרצחים, ושהשלטונות אינם נוקפים אצבע, המשטרה אינה עוזרת, וכד'. המושל הורה לי לסור מייד למשטרת עדן. בדרכי ראיתי, שהרחוב מול בית־הספר התיכון הממשלתי, היה מלא אנשים, אך הרובע של היהודים היה ריק מאדם, משום שהיהודים נעשו, כנראה, היסטריים והתקהלו על גגות בתיהם, כשהם מיידים ללא־הבחנה אבנים בכל עובר ושב. המשטרה פעלה במהירות וביעילות, ושום נזק רציני לא נגרם. אך פרחו שמועות, שערבים מתקהלים ברחובות כשיצריהם משולהבים. היהודים, כרגיל, איבדו את עשתונותיהם, התבצרו בבתיהם, והחלו להשליך, הכל יחד ולחוד, כל מה שבא לידם מחלונותיהם ומגגותיהם. אף למחרת היה המצב מתוח, ואעפ"י שלא היו עוד התפרצויות אלימות, הוחלט לשלוח מכוניות משוריינות לעיר. מאז שרר שקט בעיר. במשך שני ימי הפרעות איש לא נהרג, ורק אחד נפצע קשה: מחלק־חלב צומאלי, שמשום־מה נדקר. אפילו מקרי־הפציעה הקלים לא היו מרובים. רק לאחר שכוך המהומה, עמדנו על גורם סערת־הרוחות: היתה זו חבילה של צואה, שנזרקה על־ידי יהודים מחלונם לכיוון סימטת השופכין שמתחת לבית, אך זו החטיאה את מטרתה ונחתה לתוך מסגד, בעצם התפילה.

היקינבות'אם שופך את זעמו על היהודים, ובמיוחד על מנהיגיהם, שהעזו לנפח תקרית קטנה, כביכול, ולהרעיש עולמות בטלגרמות שלהם, שהיו, לדעתו, גדושות דברי־כזב. משום כך, מוסיף המושל, נאלצה הממשלה בעדן להטיל צנזורה על טלגרמות, שיש בהן התייחסות כלשהי לפרעות. היקינבות'אם מעיר, כי יום לאחר הפרעות הלך המושל לביתו של סלים מנחם מיסה, והלה הביע את שביעות רצונו המוחלטת מהאמצעים, שנקטו השלטונות להבטחת חיי היהודים. אך, מוסיף הוא במרירות, כשחזר המושל מביקור אישי זה, "הראיתי לו מברק, שחברת הטלגרף אך זה שלחה אלי בהתאם להוראות הצנזורה". המברק נשלח לארגון יהודי בלונדון, ובו מתלוננים היהודים, שהשלטונות בעדן מסרבים לאחוז באמצעים להגן על היהודים. מברק זה, מעיר היקינבות'אם, נשלח מביתו של סלים מנחם מיסה בעצם ביקורו של המושל שם. היקינבות'אם מציין "לשם ההגינות", שמברק זה נשלח בלי ידיעתו של מר מיסה, ולפיכך אין להאשימו בכך.[22]

22. שם, עמ' 86.

שלוש נקודות עיקריות עולות מסקירתו של היקינבות'אם ביחס לפרעות 1932: א) גורם הפרעות הוא צרור צואה, שהושלך, שלא במתכוון, מבית יהודי על מסגד סמוך. תקרית זו עוררה את זעמם של הערבים, שביקשו להעניש את היהודים, שהעזו לחלל את קודשם; ב) הודות לתגובה נמרצת ויעילה מצד השלטונות שככה במהירות סערת הרוחות, וכתוצאה מכך כמעט שלא היו נפגעים ולא נגרם כל נזק רציני; ג) במשך שני ימי המאורעות התנהגו היהודים בצורה מחפירה, ומנהיגיהם ניפחו את "התקרית" מעבר לכל פרופורציה.

4. גירסות אחרות:

הרשימה, שפורסמה ב"ג'ואיש כרוניכל" בנושא הפרעות הנ"ל[23] פרי עטו של "כתב" (אלמוני), מאשרת את הגירסה, לפיה פסולת, שהושלכה מבית יהודי, פגעה שלא במתכוון במסגד הסמוך. בעל הרשימה מעיר, שתקרית מעין זו כבר קרתה בעבר, אלא שאז הסתפקו המוסלמים בהסבת תשומת לב היהודים לחומרת המעשה. אך משנשנה הדבר, בערה חמת המוסלמים, וחמומי המח שבהם התנפלו על כל יהודי שנקרה בדרכם, ובמיוחד על אלה, שטיילו לתומם בשפת הים של חוקת (Holkat Bay). בעל הרשימה מספר, כי כשניסו הפורעים לחדור לרובע היהודי, ניתך עליהם מטר של אבנים, וגלי האבנים, שנמצאו לאחר מכן ברחובות הרובע, הם "עדות להתגוננות היהודים מפני החוליגנים הערבים". התערבות המשטרה הביאה לסילוקם של הפורעים מהרובע היהודי ולהפחתה ניכרת של המתיחות. ואעפי"כ, מוסיף הכתב, התחדשו הפרעות, והפעם בצורה אלימה יותר, וזאת משום שחמומי־מוח מבין היהודים פתחו, לטענתם של המוסלמים, במעין פעולת תגמול נגד ערבים. בין היתר, הוכה צומאלי אחד בצורה אנושה, מכות שגרמו למותו בבית החולים, בו אושפז. הכתב מדגיש, שעדיין לא עלה בידו לבדוק את מידת אמיתותה של טענה זו.

יש לציין, שבדומה לשלטונות, מתייחס כתב ה"ג'ואיש כרוניכל" אל המהומות הללו כאל תקרית קטנה, "מעשה פראות", שמחולליו הם ילדים וצעירים מבין הפועלים השחורים (coolies), שמוצאם מתימן ומשטחי החסות. הכתב גם יודע לספר, כי מנהיגי הקהילה היהודית נפגשו עם מנהיגי הערבים והתנצלו בפניהם על המעשה, וכי מר סלים מיסה, נשיא הקהילה, אף הביע נכונות לממן את בנייתו של קיר במסגד הנדון, כדי למנוע באופן מוחלט הישנות מעשה מעין זה. בדומה ליתר הדיווחים, מותח בעל הרשימה ביקורת חריפה על המשטרה, שעמדה מנגד בחוסר־אונים, או בחוסר־רצון לפעול, נוכח פורעים מזויינים במקלות בלבד. הוא עמד משועשע לנוכח ניסיונה הנואל של המשטרה לפזר את האספסוף, ששיחק איתה

23. מה־10 ביוני 1932, עמ' 16.

במחבואים "בצורה קומית בלתי־מזיקה". הוא זוקף את החזרת הסדר על כנו להופעתם של שתי מכוניות משוריינות מחיל האויר המלכותי הבריטי, שסיירו ברחובות הרובע היהודי.[24]

תגובתם של מנהיגי הקהילה היהודית בעדן על רשימה זו, המקילה במידה רבה בחומרתן של הפרעות והמטילה בעקיפין מידה רבה של אחריות למהומות על הקהילה עצמה, היתה חריפה למדי. ב"צ אהרוני הגדירה כ"מעליבה", וציין, שהיא נתקבלה "בהרגשת תיעוב"[25] על ידי הקהילה. נימה דומה עולה ממכתב המחאה,[26] ששלח בנטוב מיסה, נשיאה של "התאחדות צעירי עדן", למערכת ה"ג'ואיש כרוניכל". באיגרת זו, שהמערכת משום מה לא מצאה לנכון לפרסמה, מעיר הכותב, שהכתבה "מכילה מספר גדול של אי־אמיתות, העלולות לגרום נזק, שאין לו תקנה, לא רק ליהודי עדן, אלא גם לכל יהודי העולם". בדומה ליתר דובריה של הקהילה, דבק מר מיסה בעקשנות רבה בגירסה, לפיה מקורה של הטינופת הוא לא ביהודים, אלא בגורמים מוסלמים עוינים. הוא מתרעם על הימנעותו של הכתב מלהזכיר את עניין בקבוק הבירה, ופוטר בלהד"ם את כל הסיפור על התנצלותם כביכול של מנהיגי יהודי עדן בפני מנהיגי הערבים ועל הבעת נכונות מצד סלים מיסה לבנות קיר במסגד, סיפור הכלול ברשימתו של הכתב. מר מיסה גם מוחה על כך, שהכתב נמנע מלדווח ברשימתו על הנזקים העצומים שנגרמו ליהודים, ומגדיר את הכתבה כ"צרור של פרטים מבולבלים וזדוניים, המבוססים, כנראה, על שמועות ודברי רכיל".[27]

הדו"ח המפורט ביותר בנושא זה, הנושא את התאריך ה־30 במאי 1932,[28] בא לנו מכותב אלמוני, ששהה בעדן[29] בזמן הפרעות. המכתב מופנה אל פרופסור זליג ברודצקי, מראשי התנועה הציונית בלונדון, ובו מביע הכותב את רצונו להישאר בעילום שם, "כדי למנוע סיבוכים בלתי נעימים". בראש הדו"ח הכתוב באנגלית, מופיעה המלה "סודי", וכן ההערה: "העתק ממכתב, שנשלח לד"ר ברודצקי ממשקיף יהודי בעדן".

הכותב פותח את מכתבו בהדגשת רצונו למסור דו"ח אובייקטיבי יותר על הפרעות. הדו"חות, שנשלחו על ידי אנשי הקהילה העדנית, טוען בעל האיגרת, הם

---

24. שם, שם.

25. מכתבו לסוכנות מיום ה־22.6.32, עיין הערה 8.

26. מיום ה־22 ביוני 1932. עיין נספח מס. 6. ועיין גם מכתבו לנשיא האיגוד היהודי לעניני חוץ מה־7 בספטמבר 1932 (ארכיון ועד שלוחי הקהילות בלונדון).

27. שם, שם.

28. העתקים ממכתב זה מצויים בארכיון ועד שלוחי הקהילות ובארכיון הציוני המרכזי (תיק KKL5/5450).

29. קרוב לוודאי, שאלמוני זה עבד בעדן בשרות הממשלה.

מוגזמים. לפיכך, מוצא הוא לנחוץ להעמיד את הדברים על דיוקם. הכותב מדגיש, כי מעמדו המיוחד בעדן מאפשר לו גישה חפשית אל כל חלקי האוכלוסיה שם, וכי הדו"ח שלו הוא פרי חקירה מדוקדקת, תוצאת שיחות מרובות, שניהל לדבריו עם יהודים וערבים, וכן עם שופטים, רופאים ואנשי ממשל; לפיכך יש לראותו כמהימן ומדוייק ביותר.

כבר בפתח דבריו מדגיש הכותב, שהשימוש במלה "פרעות" (riots) לגבי המאורע הנידון הוא מוגזם ובלתי הולם, אך נאלץ הוא לסגל לעצמו מונח זה, משום השימוש הרשמי בו [ע"י השלטונות], וכן מחוסר ביטוי טוב יותר. מכאן עובר בעל המכתב לגורם הפרעות. הכותב מציין, שמבנה המערכת הסניטרית של עדן מבוסס בעיקר על סימטאות צרות המפרידות בין גושי בתים, כשבמרכזן חריצים או תעלות, דרכם זורם הביוב מהבתים. הסמטה,[30] המפרידה בין בתי היהודים והמסגד שעליו מדובר, אינה עולה על מטר אחד, ולפיכך חומר הנזרק מגג בית יהודי לעבר הסמטה יכול בנקל להחטיא את מטרתו ולחדור לתוך המסגד. הכותב מדגיש, שהגג השטוח של הבית היהודי הסמוך למסגד, נבדק, ונמצאו בו כתמים המוכיחים מעל לכל ספק, שגג זה, בדומה לגגות אחרים, שימש למטרות המיועדות לבית־כסא, במיוחד לילדים. נראה שהנשים נהגו לנקות מדי פעם בפעם את חומר ההפרשות ולזרוק אותו לסימטת הביוב, כשהוא עטוף בנייר. ועוד מציין הכותב, שבצד אחד של הגג הנ"ל היתה גדר מעץ, שאולי שימשה בעבר כקיר של סוכה. בשל גובהה של הגדר, קשה למשליך חבילת פסולת לעקוב אחרי מקום נחיתתה. מסקנתו ההחלטית של בעל המכתב אינה שונה מזו של היקינבות'אם, לאמור: חבילת הצואה הושלכה על־ידי אחד מדיירי הבית היהודי לעבר סימטת־השופכין, אך חבילה זו הרחיקה לכת ונחתה במסגד. בעל הדו"ח מתרעם על סירובם של יהודי עדן להודות במשגה, ועל הצגתם את הענין כעלילה, שהערבים כביכול העלילו עליהם, כדי להתנכל להם.

ועוד מעיר בעל המכתב, שהערבים, או לפחות חלק מהם, מאמינים באמונה שלמה, שהצואה נזרקה על־ידי היהודים בזדון, במטרה לפגוע בקדושת מסגדם. את השאלה מדוע ירצו יהודים לעשות מעשה נואל מעין זה, פוטרים הערבים בכעין: כך מנהגם האוילי של היהודים מקדמת דנא. עצם העובדה, שתעלול זה נעשה על ידי יהודים היא, בעיני הערבים, עדות חותכת, שכוונת זדון עומדת מאחרי המעשה. הכותב מותח ביקורת על השלטונות, שלא טיפלו בפרשה זו כראוי, עוד בשלביה המוקדמים, שאז ניתן היה למנוע את פרוץ הפרעות ביהודים. הערבים, מעיר הכותב,

---

30. בעדן קראו לסימטת ביוב מעין זו בשם "זולי" רבים: זואלי. לאורך הזולי, משני צדדיו, היו תאים קטנים ("נלי" רבים: גלאלי). תא אחד לכל בית, בהם היו חביות, שקלטו את השתן והצואה, שנשפכו לתוכם מפתחים מיוחדים "כור" בבתי־השימוש. בשעות הלילה נהגו ה"גברתים" — גזע שחור של מנקי ביבים, להחליף חביות אלו בחביות ריקות, ולשאת את חביות הצואה המלאות על ראשיהם כדי לרוקן אותם במקומות המיועדים לכך.

דאגו להביא את ענין חילול מיסגדם לידיעתו של מפקח משטרה. אך קצין זה, שהיה מוסלמי־הודי מכת מוסלמית שונה, נמנע מטיפול כלשהו בתלונה, ויש אומרים אף הטיח דברים מעליבים במתלוננים ובדתם. עובדה זו הוכיחה למוסלמים, שאין הם יכולים לצפות לפעולה מצד המשטרה, ולפיכך נטלו את הדין לידם. ואעפי"כ, מדגיש הכותב האלמוני, אין לדבר כלל על פוגרום או על "המון פרוע", דבר המשתמע מדיווח מנהיגי הקהילה היהודית. הוא תומך בגירסת המימשל, לפיה גורמי המהומות היו בעיקר פועלים ערבים מתימן ומארץ־החסות, השוהים בעדן באופן ארעי לצרכי עבודה. התפרעויות אלו, מעיר הוא, היו למורת רוחם של נכבדי הערבים בעדן, שניסו בכנות למנוע את הדרדרות המצב; אך אלה לא זכו לשיתוף פעולה מצד המשטרה, שלמרות היותה מזוינת ברובים, גילתה פחדנות שקופה בפני אספסוף בלתי מאורגן, שמחציתו צעירים משליכי־אבנים. רתיעת המשטרה והסנסנותה, מוסיף בעל הדו"ח, נסכה בטחון יתר בפורעים ועודדה אותם לתת פורקן ליצריהם לעיני השוטרים, שעמדו מנגד ולא נקפו אצבע. אולם כשפורעים אלה, מעיר בעל־המכתב, נתקלו לאחר מכן (ב־25 במאי) בכוחות מזויינים, שגילו החלטה נחושה לפעול נגדם, נתפזרו מייד ונעלמו. סיכומו של דבר, מדגיש הכותב, אין לדבר על מניעים אנטי־יהודיים, כשם שאין לדבר על המוני פורעים ועל הסתה פרועה מצד משטינים אנטישמיים. אילו היתה יד מכוונת מאחרי מהומות אלו, היה הנזק הרבה יותר כבד. בדומה להיקינבות'אם, מאשים הוא את יהודי עדן בניפוח העניין ובהרעשת־עולמות ללא כל הצדקה, "דבר העלול להסב להם נזק".[31]

אולם ככל שחלפו ימים נוספים, נתבהרה יותר התמונה, והוברר שדוחותיהם של יהודי עדן, למרות נימתם הרגשנית, והניסוחים הסופרלטיביים שננקטו לעיתים, הם מהימנים בעיקרם. יצויין, שבתו של מר מ. גסטר, ממנהיגי יהדות בריטניה, שעשתה בעדן בזמן הפרעות והיתה עדה להם, כתבה מכתבים אישיים לאביה, מהם מצטיירת תמונה עגומה של הפרעות. מר גסטר שלח מכתבים אלה למר מונטיפיורי בצירוף מכתב משלו,[32] בו הוא כותב:

> שולח אני לך ר"ב עותקים ממכתבים שקיבלתי מבתי הנמצאת בעדן. כפי שתראה, אלה הם מכתבים פרטיים, שנכתבו למעני ולא נועדו לפירסום... דרך אגב, היא מעירה, שהיא ראתה את הדו"ח הראשון ב"ג'ואיש כרוניכל", שהיה בלתי מדוייק לחלוטין. הוא נכתב ע"י מיסיונר מדנמרק הנמצא שם [בעדן] החי עם הערבים ומיודד עם הממשלה.[33]

---

31. לעיל, הערה 28.
32. העתקים ממכתבי הבת והאם מצויים בארכיון ועד שלוחי הקהילות בלונדון.
33. מידע זה לגבי זהותו של הכתב אינו נכון. בעל הרשימה הוא דוד קסלר, שזיהה את עצמו

בהמשך המכתב מבקש מר גסטר ממר מונטיפיורי לפעול למען עשיית צדק ליהודי עדן "המסכנים", ולדאוג לכך, שישולמו פיצויים לאלה, שרכושם נשדד ונבזז. זאת ועוד: נראה שלאור המידע הרב שזרם ממקורות שונים בעדן למוסדות שונים בעולם, נאלצו השלטונות הבריטיים להודות, כי מספר הפצועים היה הרבה יותר גדול מזה, שהם עצמם מסרו בתחילה. כך, למשל, במכתב שנשלח ממשרד המושבות הבריטי (משרד הודו) בלונדון לאיגוד היהודי לענייני חוץ, צויין, שמספר הפצועים בפרעות היה 60 וכולל 25 יהודים.[34]

5. השלכותיהן הכלליות של הפרעות:

אור נוסף על המצב המדאיג בעדן ועל חולשתה של המשטרה שם, בא לנו ממקורות הודיים. מסתבר, כי ההססנות, הסלחנות וחוסר האונים, שגילו השלטונות כלפי החוליגנים המוסלמים, הרימה את ראשם של אלה והגבירה את ביטחונם בכוחם הם ובחולשתם של השלטונות. כתוצאה מכך, הפכו מעשי האלימות הבודדים לתופעה של יום־יום, ואף חרגו מעבר למסגרת היהודים ופגעו גם בהודים (בניאנים), מיעוט הודי לא מוסלמי, שחלש על הבנקאות וחיי המסחר בעדן. ב־10 באוקטובר 1932 נפרץ ביתו של עו"ד מאנילאל[35] ונבזז, ונרצחו כוהן הודי (Pujari) ועוזרו במיקדשם (Himlaj Mata) בעיר. ההודים, שגילו עד כה, כעדות הלא־יהודיות האחרות, אדישות לגורלם של היהודים, נאלצו עתה להרים את קולם ולדרוש מהשלטונות לשים קץ לאנרכיה ששררה בעדן. כך, למשל, כתב ה־*Bombay Chronicle* בנושא זה:

> מאז מרץ (צ"ל מאי) האחרון, לאחר פרעות המוסלמים, בהם נפצעו יהודים רבים באהֶ משטרת עדן תחת מידה רבה של ביקורת... מסתבר, כי לאור הרצח במקדש ההודי והגניבה בביתו של מאנילאל... אין עוד ביטחון לחיים ולרכוש בעדן. טיול ערב של יחיד לאורך שפת־הים של חוקת (Holkat Bay) נהיה לבלתי אפשרי עוד... ערבים וצומאלים נעשו שיכורים מההכרה, שהם יכולים לנהוג בעדן כאוות נפשם, וכל רע לא יאונה להם. צומאלי, שתלש מחרוזת מצוארה של אישה הודית

ברשימה נוספת, שפרסם ב"ג'ואיש כרוניכל" (מה־13 בפברואר 1959), כ־37 שנים לאחר הפרעות. ברשימה זו מותח קסלר ביקורת חריפה על הנימה האנטישמית העולה מהתייחסותו של היקינבות'אם לפרעות 1932, כפי שבאה לידי ביטוי בסיפרו "עדן" (עיין לעיל). קסלר מעיר, שהרשימה שפירסם בזמנו על הפרעות בעדן היתה "תרומתו הראשונה לעיתון", וכי רשימה זו הביאה עליו "קיתוני דיבה" מצד הקהילה היהודית.

34. מה־10 ביוני 1932 (ארכיון ועד שלוחי הקהילות בלונדון).

35. עו"ד הודי, שהיה ידוע בעדן.

[בפרהסייה], איים על האנשים באמרו: אם תתבעו אותי למשפט, אולי אֵאסר לחודשים אחדים, אך היזהרו: בני שבטי ירצחו אתכם.[36]

העיתון מציין עוד, שמעשי הרצח והשוד הללו עוררו את הבריטים לפעול בצורה נמרצת ללכידתם של הרוצחים, שנמלטו לאחת מארצות החסות. כשסירב סולטאן השטח להסגיר את הרוצחים בטענה, שאין הדת המוסלמית מתירה הסגרת מוסלמים, דרך חיל האויר המלכותי במקצת את שריריו, והרוצחים הוסגרו מייד.[37]

המקורות המרובים,[38] המתייחסים לפרעות 1932, מעידים על כך, שהם היו הרבה יותר חמורות ממה שהשלטונות ועוזריהם ביקשו להציג קבל העולם. על כך תעיד בין היתר העובדה, שהדם של המהומות הללו הגיע אף לארצות ערביות ומצא ביטוי בכמה מהביטאונים שלהם. העיתון "אליף בא" מדמשק ייחס את ההסתה לפרעות "במדיניות אימפריאליסטית", שתכליתה "לבזות את המוסלמים והערבים", ואילו "אל-נפיר" של ערביי חיפה כתב: "יהודי תימן היו לפנים שפלים וחלשים, אך התעמולה המתוחכמת של הציונים הפכה אותם לשדים. הם העזו להתקומם נגד אדוניהם הערבים בעדן, ועל זאת קיבלו שיעור מאלף".[39]

6. תביעת יהודי עדן לפיצויים על נזקי הרכוש ותוצאותיה:

המאבק העקשני, שניהלו יהודי עדן לקבלת פיצויים על הנזקים, שנגרמו לרכושם בפרעות כתוצאה מהשוד והביזה, לא זכה לאוזן קשבת מצד השלטונות. כל התביעות שהוגשו, נידחו באורח קטיגורי. השלטונות הגדירו, כאמור לעיל, את הפרעות כ-"disturbances between Arabs and Jews"[40] והתייחסו אל שוד הרכוש כאל גניבה בעלמא. הם השמיעו את הטענה, שבאין אפשרות לאתר את הגנבים ולהביאם למשפט, לא יוכלו לעשות מאומה בנידון. הם גם קבעו באופן החלטי, שסעיף 25 של חוק משטרת מחוז בומביי, עליו הסתמכו התובעים,[41] אינו חל על מקרים של גניבה. אי לכך תשובתו של מזכיר ממשלת עדן למבקשי הפיצויים היתה אחידה, קצרה ונחרצת: "המושל העליון הורני להודיעך, שהוא מצטער על כך, שלא ניתן למלא מבוקשך, באשר ממשלה אינה יכולה לקבל על עצמה לשלם פיצויים עבור גניבה".[42]

---

36. *Bombay Chronicle* מיום ה-16 בנובמבר 1932.
37. שם, שם.
38. עיין, בין היתר, מאמרו של זאב גנון (גרטנהאוז), "לאחר הפרעות בעדן" (הארץ, מיום 16.6.1932). גנון שימש אז כמנהלו של בית-הספר העברי בעדן.
39. שני העיתונים מצוטטים על-ידי *Jewish Weekly* מה-24 ביוני 1932, בתרגום אנגלי.
40. עיין לעיל, הערה מס. 3.
41. עיין נספח מס. 7.
42. ארכיון ועד שלוחי הקהילות בלונדון. עיין גם נספח מס. 8.

יהודי עדן לא אמרו נואש: הם עירערו על החלטת המושל. הם פנו במכתבים לכל הגורמים הממשלתיים הנוגעים בדבר: בעדן, בהודו ובלונדון. הם ביקשו את עזרתם של כל המוסדות היהודים בעלי ההשפעה, ובכלל זה הקונגרס היהודי האמריקאי.[43] המוסדות ביקשו הסברים מהשלטונות, ואלה הסתפקו בחזרה על עמדתם הידועה.[44] וכשנכשלו הנסיונות להשיג פיצויים בדרך משפטית, ניסו יהודי עדן לפרוט על מיתרים הומניטריים: הם ביקשו מהשלטונות לפעול לפנים משורת הדין ולסייע לאלה, שהתרוששו בפרעות, לעמוד שוב על רגליהם. אך גם ניסיונות אלה עלו בתוהו, ובזה נסתם הגולל על התביעות לפיצויים כלשהם.[45]

7. פרשת גירושם של תימנים מעדן:

בעקבות הפרעות, אסרה המשטרה כמה מהמתפרעים הערבים, מתושבי תימן ושטחי החסות, שהשתתפו בשוד ובביזה,[46] והיגלתה אחדים מהם. מאחר שכמה מוסלמים נפצעו בפרעות אלה, קרוב לוודאי מידי השוטרים, וכן כתוצאה ממטח האבנים, שנזרק לעברם מבתי היהודים, מצאו השלטונות לנכון להגלות גם כמה יהודים. צעד זה של השלטונות מכוון היה להפיס את דעתם של המוסלמים, להפגין כביכול מדיניות חסרת־פניות, ולמנוע בכך התמרמרות והסתה נוספת. ההחלטה לגרש גם יהודים עולה בקנה אחד עם מדיניותה הרשמית של הממשלה, שאיפיינה, כאמור, את הפרעות כסכסוך פנימי, בין־עדתי, בין ערבים ליהודים, דבר שהיה מחושב, בין היתר, להשמיט את הקרקע מפני האפשרות של תביעת פיצויים מצד היהודים. גורל השעיר לעזאזל נפל על עשרה יהודים תימנים, שהמשטרה אספה בצורה שרירותית מתוך הרובע היהודי ודנה אותם לגירוש לחודידה, ללא כל משפט. תביעה נמרצת לשיחרור העצורים באה מצד הקהילה, שטענה לחפותם, ולאחר מאבק נענו השלטונות חלקית לבקשה: הם שיחררו חמישה, ואת היתר: חסאן איברהים, יחיא סאלם, יעקוב סאלם, סעיד עוואץ' אל־וחש, ויחיא מחפוץ' ואגיס גורשו ללחג', כאמור ללא כל משפט.[47]

---

43. עותקים מחילופי המכתבים בין יהדי עדן לקונגרס היהודי האמריקאי מצויים בארכיון ועד שלוחי הקהילות בלונדון.

44. עיין מכתבי ממשלת עדן (ארכיון ועד שלוחי הקהילות, לונדון).

45. עיין נספח מס. 9.

46. במכתבו של ב"צ אהרוני לסוכנות (מיום ה־8 ביוני 1932), מוסר הוא, כי 63 ערבים גורשו לפנים דרום ערב, ו־22 ערבים מצפים למשפטם.

47. עיין מאמרו של יוסף ב. יעיש, "The Battle for the Deportees", ב־*The Jewish Advocate*, דצמבר, 1932, עמ' 611. בתחילה התכוונו השלטונות לגרשם לחודידה, אך לאור התערבות נכבדים מהקהילה, שהדגישו את הסכנה הנשקפת לחיי המגורשים בעיר תימנית זו, ניאותו השלטונות לגרשם ללחג', הקרובה לעדן והנמצאת תחת חסותם של הבריטים (מכתבו של יעיש לועד שלוחי הקהילות בלונדון, מיום ה־8 ביוני 1932, ארכיון ועד שלוחי הקהילות).

כפי שנמסר, מחה הנשיא סלים בנין נמרצות על גירוש החמישה, אך כשלא עלה בידו לבטל את הגזירה, ראה בה כרע הכרחי (48), שיש בו אולי כדי לתרום, כדעת השלטונות, להחזרת השקט על כנו. אך קבוצה של משכילים יהודים מבין הקהילה (שמעון קנזן יחיא, משה יעקוב יוסף, בנין מנחם אלעזר ויוסף ב. יעיש) לא השלימה עם הגירוש וראתה במגורשים כקורבנות חפים מפשע למדיניות נלוזה ועיוות דין. חברי קבוצה זו ניהלו מאבק עקשני ובלתי נלאה לביטולו של צו הגירוש.[49] מכתבי־מחאה נשלחו לשלטונות הבריטיים בעדן, בהודו ובלונדון, ונדרשה התערבות המוסדות היהודים בעניין זה. במכתבי המחאה חוזרות ונשנות הטענות הבאות: המגורשים הם חפים מפשע ונעצרו בצורה שרירותית על־ידי המשטרה; אף אם נניח, לצורך הטענה, שהם אשמים בעבירה המיוחסת להם, הם עשו זאת מתוך הגנה־עצמית, דבר שהוא מזכותו האלמנטרית של כל אזרח; יש לזכור שהיו אלה המוסלמים, שחדרו לרובע היהודי, ופתחו שם במעשי אלימות, שוד וביזה. אף יהודי אחד לא פרץ לשכונה מוסלמית, ושום רכוש מוסלמי לא נבזז. לאור כל זאת, יש להטיל את האחריות לפרעות באופן בלעדי על המוסלמים. הודגש גם, שהעצורים הם אמנם ילידי תימן, אך מתגוררים זה למעלה מעשר שנים בעדן, ולפיכך יש לראותם כאזרחי המושבה, הזכאים למשפט הוגן.

מכתבים לשלטונות נשלחו גם בשם משפחות המגורשים, אך המושל סירב בעקשנות להיענות לבקשות. להלן תשובה אופיינית:

No. Az-4824

משרד המושל
עדן, 15 ביולי 1932

לכבוד חמאמה בינת ניסים אל־וחש, ואחרים,
עדן

הנידון: בקשתך מיום ה־26 ביוני 1932

> המושל העליון הורה לי לומר, שכל האנשים הנוגעים בדבר [המגורשים] הם אזרחים תימניים, שהתגוררו בעדן לתקופה קצרה בלבד. בית המשפט, שלפניו הובאו, שוכנע שהם היו מעורבים בצורה פעילה בהתפרעויות האחרונות. לאור נסיבות אלו, צר לו מאוד על כך, שאין הוא רואה כנחוץ או רצוי להתערב בעניין צו הגירוש, שהוצא נגדם.[50]

קבוצת הצעירים מליצי־היושר לא אמרה נואש. היא אספה והציגה בפני

48. פרטי הראיון, שנערך איתו בהיותו בלונדון, מצויים בארכיון ועד שלוחי הקהילות.
49. עיין מאמרו של יעיש, הערה מס. 47. אנשי קבוצה זו היו חברים ב"התאחדות צעירים עברים".
50. ארכיון ועד שלוחי הקהילות, לונדון.

המושל עדויות בדבר חפותם של המגורשים וכן הוכחות, שאלה "ניערו זה מזמן את עפר תימן מכף רגלם", וכי מתגוררים הם זה שנים רבות בעדן. המאבק העקשני לביטולו של הצו נשא פרי, וימים אחדים לפני ראש השנה (סוף ספטמבר 1932), הורשו חמשת המגורשים לחזור לעדן.[51] יש להדגיש, כי נימה של אכזבה ומרירות ניכרת ממכתביהם והתבטאויותיהם של יהודי עדן לא רק כלפי השלטונות הבריטיים, שכרכו חוליגאנים וקורבנותיהם בנשימה אחת, אלא גם כלפי המוסדות היהודים בבריטניה, שהסתפקו בהענקת תמיכה פושרת, מעין מס־שפתיים לעניינה של הקהילה. נראה, שהמוסדות התייחסו בספקנות לגירסתם של יהודי עדן ונטו לתת משקל רב יותר להסברים של השלטונות הבריטיים ועוזריהם. לא ייתכן, לדעתם, שג׳נטלמנים בריטיים ישקרו בעזות מצח כזאת. הססנותם של המנהיגים האנגלו־יהודיים לפעול בצורה נמרצת להגנה על זכויותיהם של קורבנות הפרעות בעדן הוציאה מגידרו אף את ה־"ג׳ואיש כרוניכל" השמרני, שיצא בביקורת חריפה על העמדה הצוננת, שגילו המוסדות היהודים כלפי האסון, שפקד את יהודי עדן, עמדה שנבעה מ"דאגה איסטניסית לרגשות ממשלת הוד מלכותו".[52]

בגילוי דעת, שפירסמה מערכת העיתון ב־11 בנובמבר 1932 (כחמישה חודשים לאחר פירסום הכתבה), במדור Jewry: Week by Week, כותבת היא:

> אנו נאלצים לשפשף את עינינו בתדהמה. המהומות, לפי מיטב שיפוטינו, המבוסס על העדויות המצויות, לבשו צורה של התקפות פרועות של ערבים וצומאלים נגד האוכלוסיה היהודית הלא־מזיקה (inoffensive), באמתלה פעוטה, שנדחתה בתקיפות כחסרת בסיס. השאלה אם יש לה [בסיס] אם לאו, אינה נוגעת כלל לבעייה: האספסוף נטל את החוק לידיו. נטענה הטענה, שטרם הוכחשה, ששלטונות המשטרה לא היו עירנים או פעילים כפי שהיו צריכים להיות. עד כמה שאפשר לראות, חמשת היהודים מעדן גורשו, משום שהירשו לעצמם להיות מותקפים. אנו מוכנים להאמין, שלא ייתכן שמינהל בריטי יפעל בצורה כל כך בלתי צודקת. אולם כיצד ניתן לצפות, שהציבור היהודי בארץ זו או מחוצה לה יוכל לשמור על שלוות רוחו לנוכח העדרו של דו"ח מלא על האירועים? לאיגוד היהודי לענייני חוץ "כתבים משלו בעדן"; הוא "קיים מגע הדוק" עם משרד הודו, ואעפי"כ לא עלה בידו למסור לועד שלוחי הקהילות ולאגודת אחים מאומה זולת הדו"ח הדל ביותר על מאורעות, שהתרחשו בתחומי האימפריה הבריטית לפני כשישה חודשים. אילו פרצו, לפני כשבוע ימים, פרעות בעיירה מזרח־

51. עיין נספח מס. 10.

52. עיין גילוי הדעת, שפירסם העיתון, מיום ה־11 בנובמבר 1932.

> אירופית כלשהי, היה כבר בידינו, ללא־ספק, דו"ח מלא ומפורט על האירוע, ביחד עם איום למחאה חריפה, שיש בה להביא את הממשלה הרשלנית להכרת חובתה. ואשר למה שנעשה במקום, בו היהודים נמצאים במובן מיוחד תחת חסותה הישירה של הקהילה האנגלית־יהודית, אנו שרויים פחות או יותר בחשיכה.[53]

גילוי הדעת מעיר בכעס, שיש גבול למידת סבלנותו של הציבור לנוכח חוסר המעש של האיגוד היהודי לענייני חוץ, שכפי הניראה "מוכן לשבת בסבלנות עד להבקעת יום הדין, כשהם מוציאים דוחו"ת שטחיים ותפלים, ומבטיחים לשלטונות, שישיבתם [של השלטונות] בחוסר מעשה ראויה להערכה רבה". הרשימה מביעה תרעומת על כך, שחוסר המעש של יהודי בריטניה, הצריך את התערבותו של הקונגרס היהודי האמריקאי, שמצא לנחוץ להגיש מחאה לשגריר הוד מלכותו בוושינגטון. "בושים אנו על כך", מוסיף גילוי הדעת, "שאין אנו יכולים לומר לקונגרס היהודי האמריקאי, שיש בכוחה של יהדות בריטניה לדאוג לענייניה". על האיגוד היהודי־הבריטי לענייני חוץ לקחת שוב את היוזמה לידיים, להראות, שהוא לא ויתר על סמכותו, ובכך "לומר לקונגרס היהודי האמריקאי: מישכו ידיכם!"[54]

53. שם, שם.
54. שם, שם.

ילדי פליטים מתימן

נספח מס. 1

Government of Palestine

In any reply please quote the date of this letter and the following number:

P/33/32.

Chief Secretary's Office,
Jerusalem,
Palestine.
18th July, 1932.

Sir,

I am directed to refer to my letter No. P/33/32 of the 22nd June, 1932, on the subject of the non-delivery of a telegram addressed to the Executive of the Jewish Agency from Aden, and to say that this Government has now been informed by the Chief Commissioner, Aden, that during the recent Moslem-Jewish disturbances in Aden a censorship was placed on outward telegrams under the powers conferred on the Chief Commissioner by the Indian Telegraph Act.

2. Messages referring to those disturbances were not allowed to be transmitted without the previous permission of the Chief Commissioner, which was not granted in the case of the telegram under reference.

I am,

Sir,

Your obedient servant,

for CHIEF SECRETARY.

Dr. Ch. Arlosoroff,
Executive of the Jewish Agency,
Jerusalem.

נספח מס. 2

It is requested that in any further communication on this subject the under-mentioned letter and number may be quoted, and the reply addressed to—
The Under Secretary of State for India,
Political Department,
India Office,
London, S.W.1.
P. Z.3343/32.

INDIA OFFICE,
WHITEHALL,
LONDON, S.W. 1.
10th June, 1932.

Sir,

With reference to your letters of 24th and 25th May, I am directed by the Secretary of State for India to inform you that disturbances occurred between Arabs and Jews at Aden on 23rd, 24th and 25th May. There have been no disturbances since the 25th May, and in a telegram from the Resident of 30th May the situation was reported to be normal. The number of persons known to have been injured during the disturbances is 60, including 25 Jews. There were no fatal casualties. Seven of the persons injured were detained in hospital for treatment.

I am, Sir,
Your obedient Servant,
J.C. Walton

The Secretary,
Joint Foreign Committee of the
Board of Deputies of British Jews and
The Anglo-Jewish Association,
Woburn House,
Upper Woburn Place,
W.C.1.

נספח מס. 3

HIGH COMMISSIONER FOR PALESTINE,
JERUSALEM.

4th June, 1932.

Dear Dr. Arlosoroff,

You asked me in the course of your last interview with me if I could obtain information by telegraph from the Resident at Aden in regard to the recent disturbances there in which Jews were involved.

In reply to a telegram which I sent immediately, the Resident has telegraphed to the following effect:

Disturbances between Arabs and Jews occurred in Aden on the 23rd, 24th and 25th May, due to the defilement of a Mosque alleged to have been done by Jews. A number of people were injured, but only seven, of whom four were Jews, were so seriously injured as to be detained in hospital. There were no deaths, and the situation is now normal.

Yours very sincerely,

Arthur Wauchope

נספח מס. 4

WHITEHALL, S.W. 1.

17th December 1932.

Dear Mr. Montefiore,

With reference to our conversation yesterday I write to confirm that it has been decided that, at any rate for the present, a third of the local Armed Police Force of 200 maintained at Aden shall be recruited from India.

In the course of our conversation you enquired whether it was correct that the deportees who were subsequently repatriated to Aden had been repatriated consequent on the representations made by the American Jewish Congress. I have now gone carefully through the correspondence on this subject and find that the repatriations in question which were approved by the local authorities in the exercise of their discretion commenced a considerable period before any copy of the letter from the Congress could have reached them.

Yours sincerely,

V.F. Whitehead

L.G. Montefiore, Esq.,
Joint Foreign Committee &
Board of Deputies of
British Jews
& Anglo-Jewish Assn.

נספח מס. 5

Aden 12th October, 1932

His Excellency the Chief Commissioner,
ADEN

We, the undersigned, Jewish worshippers at the "FARHI" Synagogue at Crater, beg most respectfully to bring the following complaints to your Excellency's notice, in order that steps might be taken to prevent the recurrence of sacrilegious assaults in the future.

On the 9th instant at about 7.30 P.M., while we were in devotional service at the most solemn Holydays - the Day of Atonement - we were shocked to find ourselves pelted with a volley of stones right into the Synagogue, without regard to religious sentiments or to injuries that might be caused to us. To our regret, it turned out to be the mischief of Moslem youths, who have become now-a-days alarmingly defying and unmindful of public peace. The temperament of these rowdys has exceeded its worst of late, and we are continually subjected to a state of ill-treatment and humiliation and insulting calumnies. Imagine if this happened on a congregation praying in a Mosque, what would be the consquence? To say the least of it, it will mean a violent general attack on a law-abiding minority. The trouble-mongers seek to vindicate their outbursts on the most clumsy causes.

From a series of happenings by way of assaults and abuses on Jews, and sometimes threats of a repitition of the anti-Jewish riots of May last, with dauntless beatings, namely that the majority of these who committed the act of violence and looting are going on with impunity, the situation is by no means secure. Since the riots and on, events of a disorderly character are almost a daily occurrence, and assaults and criminal violence on individual Jews are systematically carried without fear of punishment or respect for the law. The most ominous phenomenom which emerges from the welter of continuaaly disturbed state, is that, one or another, is given the apprehension that a desperate attack attened with knives and other dangerous weapons, might take place suddenly at a convenient hour at the dead of night. We prefer to attach no importance to these wild rumours, but racent disasters which transpired causing the murder of two important members from the Banian Community, give us good reason for reflection. We might also mention the fact that in view of the menacing situation above described, our movements in public places and the Holy at Bay are at the mercy of the outrageous elements, and the individual liberty of man and women are curbed, cabined and confined.

We fervently entreat your Excellency to give your mature consideration to the grievances set forth above, and deal with the matter as to your Excellency may seem just and proper.

In conclusion, we might not omit the fact that it appears the time has arrived for draconic measures to be adopted, at least, for a such a time until the country is rid of undesirable and unlawful overtures, and until it is settled on normal peace and untramelled tranquility.

For which, as in duty bound, we shall ever pray for your long life, long peaceful reign and prosperity.

We beg to remain, Sir,

Your Most Obedient and loyal Servants.
Sd/

נספח מס. 6

22nd June 1932.

To,
The Editor,
Jewish Chronicle,
LONDON

Sir,

We regret we were obliged to send you today a cable (as per copy enclosed) protesting most strongly against the report on "The Riots at Aden" from "a correspondent" appearing in your issue of 10th June, which contained a good deal of untruths calculated to do irreparable harm not only to the Jews of Aden, but to the whole of World's Jewry.

It is untrue that Jews, as your correspondent seems to imply, threw human filth from their house to the mosque. Even right-thinking Arabs do not believe this falsehood, which was only made an excuse for the Moslem mobs to attack and plunder the Jews. Your correspondent omits to mention the subsquent story of the bottle of beer which the Arabs alleged to have been thrown by Jews into the mosque and which was found unbroken. But the fact that the bottle was found unbroken proved the mischievous trick of the first false accusation.

To say also that "at a meeting between Jewish and Arab leaders a formal apology was presented on behalf of the Jews, and moreover that Selim Messa ofered to build a wall on the mosque in question so as definitely to prevent the recurrence of such an affair", is not only untrue and misleading but is the greatest injury which your correspondent could do to the Jews of Aden.

Your correspondent states that "In the streets stones lay about in heaps, a testimony of defence of the Jews against the Arab hooligans". Your correspondent at the same time admits that the Jews were "gazing furtively from the small unglazed windows", but he did not stop to think that if the Jews were hidden in their houses, how under the sun could they collect all these stones, unless they tore them out of the walls of their own houses. As a matter of fact, these were some of the stones that were thrown by the hooligans on Jewish houses, but could not find their way in. It is untrue that one Somali was struck so heavily that he died in hospital.

Your correspondent characterised the attack as made "in quite a comic inoffensive fashion", while at the same time he contradicts himself by saying "at first the police decided to face their attackers but they soon thought better of it, and, turning their backs, they fled". If the police, who, as he says, were armed with rifles and batons had to flee from the hooligans, how on earth could he describe the raids as "comic inoffensive". In his attempt to minimize the whole ugly affair, your correspondent omits to mention the 9 Jewish residential houses that were invaded and looted, the men, women and children that were mercilessly beaten and injured, the Jewish Synagogue that was broken into and desecrated, the 22 Jewish shops (not 3 as mentioned by him) that were looted, and their owner reduced to dire povery.

On the whole the report of your correspondent is a batch of incoherent and malicious statemenst apparently based on rumours and hearasay, written by a man who seems to have been enjoyed and amused by the dastardly attack on the Jews

We hope that this letter will be given publicity in your paper in order to dispel the wrong impression, which the report in question is bound to make on your readers.

Yours faithfully,
Sd/Bentob Messa
President.

נספח מס. 7

CRAWFORD BAYLEY & CO.

BOMBAY 2nd December 1932

No. A/7948

Mrs. Jacob R. Moses,
A D E N

Dear Madam,

Re: Your claim for compensation
in respect of damage to
property and grievous hurt
to your husband

We duly received your two letters dated the 6th and the 13the ultimo.

After carefully considering the whole matter and the provisions of Section 25 A of the District Police Act (No. IV of 1890), under which your application for compensation was made, we are of opinion that the decision of the Chief Commissioner in the matter of granting or refusing claims for compensation is final and that nothing further can be done in the matter.

Yours faithfully,

SD/- Crawford Bayley & Co.

נספח מס. 8

YOUNG MEN'S HEBREW ASSOCIATION
ADEN
All Communications to be addressed to the President
M. BENTOB MESSA

התאחדות צעירים עברים
עדן

Aden, 29th June 1932. עדן
(Br. Arabia)

To,

The President,

Board of Deputies of British Jews,

LONDON.

Sir,

Further to our letter of 22nd inst we beg to inform you that five Jews were deported to the interior and the Government refused to pay compensation to the Jews who have suffered loss and damage in consequence of the Moslem attack. The reply of the Government to the Jews' request for payment of compensation is as follows :-

"Your petition dated --

I am directed by the Chief Commissioner to inform you that he regrets that your request cannot be granted as Government cannot undertake to give compensation for theft".

We enclose a copy of letter we are addressing to the American Jewish Congress of New-York for your information.

We shall highly appreciate any action you can take to the end that the deportation orders are cancelled and the victims are paid their compensation.

Yours very sincerely,
M. Bentob Messa
President.

P.S Copy of letter by the Aden Representative forwarded to the Jewish Agency for Palestine, Jerusalem, is enclosed.

נספח מס. 9

TELEPHONE No: MUSEUM 1304

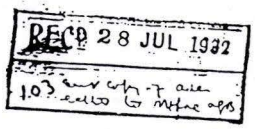
INLAND TELEGRAMS: DEPUTIES, KINCROSS, LONDON
FOREIGN TELEGRAMS: DEPUTIES, LONDON.

THE JOINT FOREIGN COMMITTEE

A JOINT COMMITTEE OF
THE BOARD OF DEPUTIES OF BRITISH JEWS
& THE ANGLO-JEWISH ASSOCIATION

WOBURN HOUSE,
UPPER WOBURN PLACE,
LONDON, W.C.1

Aden

25th July, 1932.

Dear Mr. Montefiore,

I have received the enclosed communication from the Young Mens Hebrew Association of Aden.

You will note that the refusal of the authorities in Aden to pay compensation to the Jews is quite definite. The question of the deportees seems no less definitely decided. Does this information necessitate a further interview with the India Office?

I shall be glad if you will return the documents to me when you have finished with them.

Yours sincerely,

Assistant Secretary.

Leonard G. Montefiore, Esq., O.B.E.,
Frinton-on-Sea.

Encls.

JFC/B/L.

P.S. No more interviews except your one with Hersch. I would like a copy of that letter & Brodetsky's again sometime, & have a look at

נספח מס. 10

YOUNG MEN'S HEBREW ASSOCIATION
ADEN
All Communications to be addressed to the President
M. BENTOB MESSA

התאחדות צעירים עברים
עדן

Aden, 28th September 1932. עדן
(Br. Arabia)

To,

The President,

Joint Foreign Committee,

L O N D O N.

R. 12/10/32 copy sent to 361 Mr. Montefiore
11 OCT 1932 RECD

Sir,

Since writing you on the 21st instant we are glad to inform you that the five deportees have been allowed to re-enter Aden. No reply in writing has been received from the Chief Commissioner to this effect, but the relatives of the deportees were called by the Inspector of Police and told that the Chief Commissioner has been graciously pleased to cancel the Deportation Orders.

One dpportee re-entered on the 23rd instant, and the remaining four re-entered Aden on the 27th instant.

We enclose herewith copy of petition dated addressed to the District Magistrate for your information.

enclosed

Mr. Sargon of Bombay has so far been rendering legal advices as how to prosecute the matter in Aden in regard to compensation for damages and he has so far done nothing further. R. J. N. Moses who claims the large sum of Rs.28716-12-0 as compensation for damages suffered, is not represented by Mr. Sargon. She is represented by a lawyer Mr. Manilal in Aden, and we understand by Messrs. Crawford Bayley & Co, Solicitors in Bombay.

Mr. Zev. Gartenhaus, as the representative of certain Jewish Papers, had an interview with the Chief Commissioner on the 27th instant. Mr. Zev Gartenhaus told us that he brought to the notice of the Chief Commissioner the various grievances of the Jews during and after the riots, and the Chief Commissioner gave every assurance of his sympahty with the Jews and dispelled the idea of the possibility of the recurrence of the trouble. From the interview it was understood that the Government's Report on the disturbances was despatched long ago to the India Office, but perhaps it was not intended for publication.

Mr. Zev Gartenhaus is the headmaster of the Jewish School, having been brought from Palestine 10 months ago.

I beg to remain, Sir,

Your Most Obedient Servant,

B. J. Yaish

פרק ט

התמורות לאחר פרעות 1932 ועד סוף שנות השלושים

1. עירעור ביטחונם של יהודי עדן וההתעוררות לעלייה:

לאחר עיון מדוקדק במסמכים השונים המתייחסים לפרעות, וכן לאור שיחותי עם רבים מזקני העדה,[1] מגיע אני למסקנה, כי המכה הפיזית שהונחתה על יהודי עדן בימי מהומות אלה לא היתה אנושה כשלעצמה, (לא היו הרוגים!). קבלתי את הרושם, שאנשי שיחתי ממעיטים בחומרת מאורעות אלה, במיוחד כשהם משווים אותם לפרעות־הדמים של שנת 1947. אך הזעזוע הנפשי הטראומטי שבא בעיקבותיהם היה כבד מאוד. נתבדו במחי יד אחת אשליותיה של קהילת יהודי עדן בדבר בטחונה המוחלט תחת דגלה של בריטניה האדירה. חוסר־האונים וחוסר הרצון לפעול, שגילתה המשטרה במאורעות אלה, עירער את אמונה של הקהילה בשלטונות הבריטיים של עדן. ואמנם נימה זו מודגשת בפיסקה השניה של המחאה, שהגישו עולי עדן בתל־אביב לשלטונות הבריטיים בלונדון באמצעות הסוכנות היהודית, בה נאמר:

> האספה מביעה את התמרמרותה ומחאתה העמוקה על שבעיר קטנה זו, החוסה זה כמאה שנה תחת דגל בריטניה הגדולה, היתה העדה היהודית נתונה במשך 48 שעות למשיסה ולפגיעה בידי כנופיות פורעים. בשעה שנשים, זקנים וטף הוכו ונפצעו, בתי כנסת חוללו, חנויות נשדדו, וגם בית המחסה של פליטי ארץ תימן, שבאו לעדן כאל חוף מבטחים, היה לבז — עמדה משטרת עדן מנגד, והשלטונות העליונים לא הצליחו להשליט סדר ולהגן על הנפש והרכוש, אלא במאוחר.[2]

יש לציין, כי גילוי דעת זה מתייחס לכל סיפור הצואה כאל "עלילה מחפירה", ומעיר בין היתר:

> הדבה הזאת לא נודע כמותה בזמנים קודמים ביחסים בין המושלמים

---

1. במיוחד עם יהודה נתנאל, שילה מוריס, יהודה מנחם יהודה, דינה מנזלי, יהודה ישועה, ועוד. אסיר אני תודה לכולם על המידע רב־החשיבות, שסיפקו לי.
2. אצ"מ, חיק S25/5292.

> והיהודים, ואין לראות בה אלא אחד מאמצעי ההסתה הדתית נגד היהודים, שלדאבוננו החלו סימניה להראות בזמן האחרון בכמה מארצות האיסלאם.[3]

כפי שראינו לעיל, כרכו השלטונות הבריטיים בנשימה אחת את הזאב ואת קורבנו, ופטרו את העניין כהתנגשות בין־עדתית קלה, שהיהודים ניפחוה לממדים מבהילים. עם זאת לא היססו השלטונות, כך מסרו לי ישישים מהקהילה, מלהטיף מוסר ליהודים ולהזכיר להם, שהם [היהודים] מהווים מיעוט מבוטל בקרב אוכלוסייה מוסלמית, הרואה בהם [ביהודים] יצורים נחותי דרגה. עמדה זו, כך הדגישו הבריטים בפני אנשי שיחם היהודים, מושרשת עמוק באמונתם של המוסלמים, ושום כוח בעולם לא יוכל לשרשה. אמנם נכון הוא, שהדגל הבריטי מעניק להלכה זכויות שוות לכל העדות, ללא הבדל גזע ודת, אך קיימות מיגבלות, המתחייבות מהמציאות החברתית והדתית, ועל היהודים להכיר בהן ולהסתגל אליהן. עמדה זו של השלטונות הבריטיים בעדן באה, כאמור לעיל, לידי ביטוי ממצה בסיפרו של סר תום היקינבות'אם,[4] ששימש כעוזרו הראשי של הנציב העליון בעדן בזמן הפרעות, וכנציב עליון בשנים 1951־1956. הלה, כזכור, לא היסס מלהאשים את היהודים בהתנהגות פרובוקטיבית, החורגת יתר על המידה מעבר לאותם דפוסי חיים והתנהגות, שהמוסלמים יעדו להם.[5]

ב־1 ביוני 1932, ימים אחדים לאחר הפרעות, פנה מר יוסף הוורד, ראש גדוד הצופים העברים בעדן, אל מר ביניט, המפקד הבריטי של תנועת הצופים במושבה, בו הביע את רצונו של גדודו להשתתף במסדר השנתי לציון יום הולדתו של המלך ג'ורג'. מר הוורד מדגיש במכתבו, שגדודו העברי לא החמיץ מעולם מיסדרים מעין אלה, ובכלל זה מסדר 1930, שחל "באחד מימי החגים החשובים ביותר שלנו, יום בו אסור היה לנו מבחינה דתית לנסוע במכונית". למרות זאת, מזכיר מר הוורד, צעד אז הגדוד העברי ברגל, הלוך וחזור, מקרטר לסטימר־פוינט, מקום בו נערך המסדר, כל זאת לכבודו של הוד מלכותו. אחת היא בקשתו של מר הוורד: ביטחון לבחוריו מפני יידוי אבנים על ידי מוסלמים, במיוחד בדרך למיסדר ובחזרה ממנו. תשובתו של מר ביניט למכתב כוללת את הפיסקה הבאה:

> דנתי במכתבך עם מר צ'מפיון ועם מר הסלאם, ואנו בדעה, שמוטב שגדודך יבוא למיסדר באוטובוס. מר הסלם מבקש עוד, שיש להזהיר את הבחורים [boys] שלך מלהשמיע קול המולה, ובמיוחד לא להגיב

---

3. שם,שם.
4. *Aden*, עמ' 83.
5. שם, שם.

על דבר [עלבון] כלשהו, שאנשים רוחשי איבה עלולים לקרוא לעברם. חשוב, שגדודך יבוא למיסדר ויסתלק ממנו בשקט ובמהירות.[6]

במכתב, ששלח ב"צ אהרוני לסוכנות היהודית[7] כחמישה חודשים לאחר הפרעות, מצביע הוא על ערעור בטחונם של היהודים בעדן בשלטונות הבריטיים וחרדתם מאפשרות הישנותם של הפרעות. הוא קובל על כך, שהשלטונות לא ערכו כל חקירה בנושא הפרעות, לא נקטו באמצעי הרתעה, ולא טרחו להביא את כל הפורעים למשפט. כתוצאה מכך, אין היהודים נהנים עוד מאותה תנועה חפשית, שהיתה מנת חלקם לפנים. הנשים, במיוחד, אינן מעזות ללכת לשפת הים — המקום היחידי בעדן, שניתן לטייל בו. אהרוני מוסיף, שתקריות בודדות של התקפות על יהודים, מתרחשות פה ושם, והתוקפים מצליחים להימלט מבלי לתת את הדין על מעשיהם. כך, למשל, יידו ערבים אבנים בבית כנסת "אל-פרחי" בעיצומה של תפילת ערב יום הכיפורים.[8] גדולה במיוחד היתה מצוקתם של פליטי תימן בעדן, שבית המחסה שלהם ('בית הקודש'), שבנה עבורם בזמנו בנין מנחם מיסה, הותקף ונבזז, וכתוצאה מכך נאלצו להתגולל ברחובות.[9]

מצבם המחריד של התימנים בעדן, לאחר הפרעות, מצא ביטוי במכתבו של א. טביב, יו"ר מרכז התאחדות התימנים בא"י, המופנה להנהלת הסוכנות היהודית. במכתב זה,[10] כותב מר טביב, כי כתוצאה מהפרעות, "המסחר והעבודה בעדן נשתתקו לגמרי, ואין יוצא ואין בא, והחום הלוהט עושה בהם [בתימנים] שמות. ובהמשך המכתב מעיר הוא:

ולכן בקשר עם כל האמור הננו פונים לכל המוסדות שלנו בא"י ובחו"ל, החל מהועד הלאומי ליהודי א"י וועדי הקהלות וגמור בסוכנות היהודית בא"י ובלונדון עם כל מוסדות העזרה הידועים, ומעירים את תשומת לבם על הסכנה הנשקפת ליהודי תימן בפנותנו להם בקריאה זו. הצילו את גולת תימן הנדחה לפני שיבולע לה לנצח ח"ו ע"י מסיתים, מסיתים המשתמשים בענינים דתיים בכדי להלהיב את לבות ההמונים בקנאה דתית אשר לא תדע שבעה. הצילו את השה האובדת בין זאבי ערב פן תהיה טרף לשניהם ח"ו. הצילו בעוד מועד את שארית הפליטה, אשר הם מתדפקים על שערי הארץ באין חומל וחונן...השעה רבת אחריות ודרושה פעולה מעשית תכופה.[11]

---

6. שני המכתבים מצויים בארכיון ועד נציגי הקהילות בלונדון. בידי העתקים מהם.
7. מיום ה־19 באוקטובר 1932 (אצ"מ, תיק S25/5292).
8. בית־כנסת זה הותקף וניבזז בפרעות 1932, עיין לעיל.
9. אהרוני, לעיל, הערה מס. 7.
10. מיום ה־31 במאי 1932 (אצ"מ, תיק S25/5292).
11. שם, שם.

מכתב ברוח זו, חתום על ידי כעשרה מפליטי תימן בעדן, נשלח אל ההנהלה הציונית "ירום הודם גם תגדל מעלתם". במכתב זה, הנושא את הכותרת "שאגת הבחורים",[12] כותבים החותמים:

> הננו פוחדים [פונים?] אליכם בדמעות שליש ובלב נשבר. אנא הושיעו למען ה' את השארית הנשארה, נלאינו נשוא, שבענו חרפת רעב ובזוי, עם אין במה להתפרנס, אין עבודה, אין מי שישגיח עלינו, אבדנו אבדנו. שלחנו טלגרמה לסוכנות, שלחנו לכם עשרות מכתבים, ביארנו לכם את מצבינו, ביארנו להנהלה הציונית ולהתאחדות התימנים את כל הצרות, ואתם רק ממיתים [?] אותנו לימות המשיח. לא בקשתינו זהב וכסף, רק רשיונות בכדי להמלט מגיא ההרגה. איננו מאמינים עוד בחיים. אנחנו מתים וכלים אחד אחר אחד. ולמי נפנה, אם לא אליכם ההנהלה הציונית. אנחנו מוכנים לעבוד בכל עבודה קשה בבית ובשדה, אל תיראו, אנחנו לא נטריח על מי שהוא. מאז ומעולם אנחנו התימנים מסתפקים במה שיש לנו, יגיע כפיך כי תאכל. לפעמים אנחנו חושבים מחשבות עד כדי טירוף דעת. פעם אמרנו ללכת להפיל את עצמינו בים או לאבד את עצמינו לדעת...[13]

הפרעות זיעזעו את אושיות הקהילה היהודית לא רק מבחינה נפשית וכלכלית, אלא אף מבחינה חברתית. נתערער במידה רבה אמונה של הקהילה במנהיגותה, ובמיוחד בנשיאה סלים מנחם מיסה, שגילה, לטענתם של רבים מאנשי הקהילה, ובמיוחד הצעירים שבה, חוסר־אונים וחוסר־מעש הן לפני הפרעות והן לאחריהן. הושמעו טענות שמשפ' מיסה, שלטה באופן מוחלט על כל תחומי חייה של הקהילה ודיכאה בעריצות כל גילוי של התארגנות והתבטאות חפשית מצד חברי הקהילה. תופעה זו לא נעלמה מעיניהן הבוחנות של אגרונסקי וטביב שביקרו, כאמור, בעדן במרץ 1930, ושניהם מצאו לנכון לדווח עליה. אגרונסקי כותב בדו"חו, שמנהיגיהם של יהודי עדן, "שייכים למשפחה, שחלשה על חיי היהודים בעיר נמל זו מתחילתה [מאז הכיבוש הבריטי]", ומעיר, כי משפחה זו, משפחת מיסה, "היא אוטוקראטית, ואעפ"י שבשנים האחרונות מצאו לנכון לייסד מעין וועדה, מסגרת זו מורכבת לחלוטין מקרוביה, ועובדיה".[14]

אגרונסקי מוסיף, שהשליטה על תחומיה השונים של הקהילה מצויה בידו של נשיאה, סלים מיסה, בעל רכוש אדיר הן בעדן והן במצרים, אדם "who brooks no interference" (שאינו סובל כל התערבות). שלטונה המוחלט של משפ' מיסה

---

12. מיום ח' לחודש מנחם, תרצ"ב (10 באוגוסט 1932), אצ"מ, שם.
13. שם, שם.
14. עיין אגרונסקי, Notes on Visit to Aden עמ' 24, (אצ"מ, תיק S6/5409).

על חיי הקהילה, מספר אגרונסקי, בא לידי ביטוי, בין היתר, בתקרית הבאה: "כשהגענו למשרדו של הנציב העליון הבריטי [בעדן לראיון], נאמר לנו, שמשלחת מהקהילה היהודית מסתודדת ("closeted") עמו. כשיצאה משלחת זו ממשרדו של המושל, הבחנו, שהיא מורכבת מסלים מיסה, אחיו ובן אחיו". אגרונסקי מעיר, שמושלה של עדן, מר סטוארט סיימס, "אינו מכיר למעשה יהודי מחוץ למשפחה זו", וכי דעתו של מושל זה על מנהיגותה של הקהילה לא היתה חיובית ביותר. ועוד מציין אגרונסקי, כי שמע ממקורות אחרים שונים שמשפ' מיסה, ובמיוחד מר סלים מיסה, היא חמסנית (rapacious), נצלנית ופושטת עור.[15]

איפיון זה מתייחס, כמובן, לפן אחד בלבד בדמותו רבת־האנפין של סלים. מפעלי הצדקה והחינוך, המרובים, שהוא ומשפחתו הקימו, הן למען הקהילה העדנית והן למען הפליטים התימניים, מספרים את תהילתו וצדקתו. וכפי שציין אגרונסקי בצדק בדו"חו הנ"ל, איו זה מן הנמנע, שבמקומות כמו עדן עריצות ונדבנות בכפיפה אחת ידורו.[16] נימה דומה עולה מדו"חו של טביב, בו מעיר הוא, שמר סלים מנחם מיסה "שולט במצב באופן מוחלט, ואפשר להגיד, כי הוא הראש והגוף של העדה, דיקטטור אמיתי טבעי".[17]

מצבורי המרירות כלפי סלים פרצו בעוז לאחר הפרעות, וגילויי מרד נגד שלטונה המוחלט של משפ' מיסה החלו למצוא ביטוי, במיוחד בקרב צעירי הקהילה. בין היתר, הוקמה מסגרת חדשה בשם "ועד יהודי עדן" (Aden Jewish Council), שמטרתו המוצהרת, כפי שמצאה ביטוי במכתב, ששלח נשיאה, מר שמואל כהן, לסוכנות היהודית, היא "לטפל בכל ענייני הקהילה היהודית בעדן... להדריכה ולייצגה בכל הענינים הכרוכים ברווחתה ובקידומה".[18] מר כהן מוסיף במכתבו הנ"ל, כי ועד חדש זה נבחר כדת וכדין ע"י אנשי הקהילה באסיפה מיוחדת שהתקיימה, לדבריו, ב־26 ביולי 1932, ומדגיש, שרוב אנשי הקהילה חתמו על תמיכה בוועד זה.[19]

הזעזוע מפרעות 1932 הביא לנחשול של בקשות לאשרות־עלייה לא רק מצד פליטי תימן בעדן, אלא גם מצד יהודי עדן עצמם. מכתבי אזעקה בנוסח "הצילו" נשלחו מעדן למוסדות שונים בעולם, הן ע"י ארגונים והן ע"י יחידים. מכתב, שנשלח לסוכנות ע"י "חברת אחים עברים", מתייחס ל"מצוקתם ודיכדוכם" של יהודי עדן לאחר הפרעות, מתחנן ואף תובע מהסוכנות להיענות מייד לבקשתם של יהודים מעדן לרשיונות עלייה.[20] גם הוועד החדש, "ועד יהודי עדן", כתב באמצעות

---

15. שם, עמ' 25־26.
16. שם, עמ' 25.
17. י. ישעיהו, "שליחות אגרונסקי וטביב לעדן", יהדות תימן, עמ' 42.
18. מכתב מיום ה־17 באוגוסט 1932 (אצ"מ, תיק S25/5292).
19. שם, שם.
20. מיום ה־21 בספטמבר 1932 (אצ"מ, תיק S25/2544).

נציגו בניו־יורק, מר ה. סולומון (כנראה יהודי מעדן), מכתב לסוכנות היהודית, בו הוא מצביע על שלוש מכשלות בחיי הקהילה: א) צעירים רבים מהקהילה הם "מחוסרי עבודה וחסרי ישע"; ב) מר סלים מיסה ומנהל משרד העלייה בעדן "נועלים בצורה הדוקה את השערים" בפני אותם יהודים מעדן, הרוצים לעלות ארצה כדי למצוא עבודה ומחייה לנפשם; ג) המבקשים לעלות, מבין יהודי עדן, רובם הם בחורים חסונים, חסרי אמצעים, שאין ביכלתם לשלם עבור הנסיעה. בחורים אלה מייחלים לעזרה מהסוכנות למימון נסיעתם.[21] ואמנם במכתבו אל מחלקת העלייה של הסוכנות, מעיד טביב, ש"עשרות מכתבים" נשלחים לארץ מבחורי הקהילה העדנית ביחס למצבם הכלכלי, החברתי והנפשי, שנוצר לאחר הפרעות. בחורים אלה, מציין טביב, שופכים במיוחד את מרי שיחם "על מר סלים מנחם משה ועל בית מסה בכלל, אשר להם יש עסקים רבים ומבכרים לתת את כל עסקיהם לערבים בכדי להחניף להם...ועוזבים את הפועל העברי המפרפר בין החיים והמות מפני זלעפות רעב".[22]

הופצו שמועות בעדן, שימי כהונתו של מר אהרוני ספורים, וכי בקרוב יודח מתפקידו. שמועות אלו עוררו את מוסה שלום חנוך, נכדו של משה חנוך הידוע,[23] להגיש את מועמדותו למשרה, הצפוייה להתפנות. מר חנוך פותח את מכתבו להנהלה הציונית במלים: "לאור הידיעה, שהינכם זקוקים לנציג מומחה ומסור, לטפל בעלייתם של יהודים לא"י, יש לי הכבוד להציע לכם את שירותי לתכלית זו".[24] במכתבו זה כותב מר חנוך, כי הוא שימש בתפקידים שונים במחלקות שונות של הממשלה הבריטית בעדן במשכורת של 150 רופיות לחודש (סכום גדול!), אך בשל קיצוצים בתקציב, נאלץ לעזוב את משרתו בממשלה. בעל המכתב מוסיף, כי עוסק הוא בניסוח בקשות משפטיות למתדיינים בבית־המשפט, וכי בכוח תפקידו זה קנה לעצמו ידע משפטי בעל ערך. נוסף על כך, מציין הוא, שייך הוא למשפחה מיוחדת, שהכל, עדנים ותימנים כאחד, מתייחסים אליה ביראת כבוד. כל אלה — סגולותיו האישיות ומעמדו החברתי, יסייעו בידו למלא את תפקידו ביעילות רבה.[25] נראה שהנהלת הסוכנות לא התלהבה ממועמדותו של מר חנוך, ופטרה אותו בלשון המשרדית המקובלת: "רשמנו לפנינו את מועמדותך לתפקיד...."[26] מכתבי השיכנוע המרובים, שהריץ מר חנוך למוסדות הסוכנות בנושא זה, לא הביאו למינויו. מכל מקום השמועות על התפטרותו של אהרוני או כוונתו להתפטר נתבדו כליל.

---

21. מיום ה־9 בספטמבר 1932 (אצ"מ, שם).
22. מיום ה־29 באוגוסט 1932 (אצ"מ, שם).
23. עיין לעיל, ובאינדקס לספר.
24. מיום ה־19 באוקטובר 1932 (אצ"מ תיק S6/א1585).
25. שם, שם.
26. מכתב מה־8 בפברואר 1933 (אצ"מ, שם).

המחסור באשרות עלייה גרם, בין היתר, לתיסכול ומרירות בקרב מבקשי־האשרות. במכתבים, ששיגרו יהודי עדן למוסדות השונים, נשמעת קובלנה על מיעוט האשרות המוקצב לעדן בכלל (לתימנים ולעדנים). אך נימה חדשה עולה מתוך מכתבים אלה: קובלנה על הפלייה לרעה, שהסוכנות נוהגת, כביכול, כלפי יהודי עדן בחלוקת האשרות, ביחס לאחיהם התימנים. בין המכתבים הרבים בנושא, יש לציין במיוחד את זה, שנשלח לסוכנות היהודית ע"י "חברת אחים עברים" (Jewish Fraternal Society), כנראה אירגון חדש. במכתב זה[27] מוחה נשיא האירגון על מיעוט האשרות, שאושרו ליהודי עדן. קהילת יהודי עדן, מעיר בעל המכתב, ראוייה, לכל הפחות, לרבע מ־130 האשרות, שאושרו ליהודי תימן. הוא מדגיש, שמצבם של יהודי עדן הדרדר לאחר הפרעות בכל המובנים: חוסר ביטחון שורר בעיר, ואווירה של פחד וחרדה מלווה את היהודי המעז להרחיק לכת במקצת ממקום מגוריו. היהודי בעדן, מדגיש בעל המכתב, נתון למשיסה ולעלבונות, וכמעט שאין פוצה פה ומצפצף מצד השלטונות. הכותב מצביע גם על המצב הכלכלי המעורער של היהודים בעדן ומדגיש, בין היתר, שאין מרשים ליהודים לעבוד במשרדים הממשלתיים והאירופיים, מחמת סירובו של היהודי לעבוד בשבת.[28]

ברוח זו כותב להנהלת הסוכנות גם נשיאו של "ועד יהודי עדן", הפותח את מכתבו[29] במלים: "יש לנו הכבוד להביא לתשומת ליבכם עניין הנוהג להפלות לרעה את היהודים ילידי־עדן בחלוקת אשרות העלייה".[30] במכתב זה ובמכתבים רבים אחרים מצטיירת תמונה כלכלית עגומה של משפחות רבות מהקהילה העדנית. מודגש בעיקר המחסור במקומות עבודה ומכת "חרפת הרעב" הבאה בעיקבותיו. ב"צ אהרוני מתלונן במכתבו לסוכנות,[31] שקבוצה גדולה של יהודים־עדנים צבאה בליל פורים על פתח ביתו והשמיעה צעקה: "תן לנו סרטיפיקטים". אהרוני מפנה במכתבו את תשומת לב הסוכנות למשבר הכלכלי הקשה, שפקד את הקהילה וממליץ על מתן אשרות לבחוריה.

מאידך גיסא, ממטירים גם התימנים בעדן מכתבים למוסדות בארץ, בהם הם דורשים לספק להם באופן מיידי אשרות עלייה. באחד המכתבים החתומים על ידי אברהם לוי, "יושב ראש ועד התימנים", מדובר על "המונים גדולים" של תימנים רעבים ללחם, הצובאים על פתחי גבירים לשם קבלת נדבה. מר לוי מתלונן על המחסור באשרות עלייה לא"י ותולה את האשמה במשרד הא"י בעדן, ובמיוחד במנהלו, ש"אינו יודע רחמים, אינו מתחשב לא ברגשות הפרטיות או הלאומיות...

---

27. מיום ה־31 בינואר 1933 (ראה נספח מס. 1).
28. שם, שם.
29. מיום ה־17 בינואר 1934 (אצ"מ תיק S6/2546).
30. שם, שם.
31. מיום ה־6 במרץ 1934 (ראה נספח מס. 2).

דרכו רק להכביד ולהכביד ותשובתו [השלילית] ידועה למפרע".[32] בהמשך המכתב מדבר מר לוי על מציאותם בעדן של יותר ממאתים בחורים תימנים וכחמש־מאות משפחות תימניות, המצפים לעלייה.[33]

מובן, שלא היה מה לקנא בתפקידו של אהרוני, שחלש על קומץ סרטיפיקטים, הרחוק מהשביע את הארי; כתוצאה מכך מצא את עצמו בין הפטיש והסדן. יש לציין, כי מר אהרוני עצמו הביע במכתביו מרירות לא רק על מיעוט אשרות העלייה המוקצבות לעדן, אלא גם על הסכום "העלוב", שהקציבה הסוכנות הן לתשלום משכורתו והן למימון משרדו, שהיה ממוקם בביתו. ב־1933 אישרה הסוכנות למר אהרוני (לאחר הפצרות רבות) משכורת חודשית של שלוש לא"י, וסכום חודשי זהה להחזקת משרדו.[34] במכתבו מיום ה־8 בספטמבר 1933,[35] קובל מר אהרוני על חוסר היענותה של הסוכנות לצרכיו המינימליים של משרדה בעדן. עול ניהול המשרד, מתלונן הוא, מוטל עליו באופן בלעדי. הוא מזכיר להנהלת הסוכנות, שעיקר עיסוקו של משרדו הוא בפליטים, הבאים מתימן ללא תעודות זהות רשמיות כלשהן. כתוצאה מכך, מדגיש הוא, מעמסת זיהויים של הפליטים ויישור ההדורים בפני השלטונות מוטלים עליו בלבד, באין עוזר. כל זה, מעיר הוא, "דורש מאמץ יתר בכוחות נפשיים, בזמן ובבריאות, שהרי אין זה קל להעביר מאות סרטיפיקטים בשנה ללא עוררין (unchallenged), וקשה להשביע את רצון הכול".[36]

מחאותיו החוזרות ונישנות של אהרוני נשאו פרי: בינואר 1935 אישרה לו הסוכנות תקציב שנתי של 110 לא"י: 60 לא"י לכיסוי משכורתו, ו־50 לא"י להוצאות משרדו.[37] יצויין, כי משרדו של אהרוני היה קטן, וציודו מינימלי. אף מכונת־הכתיבה היתה ישנה־נושנה. במכתבו מיום ה־15 בדצמבר 1934, מבקש הוא מהסוכנות לשלוח לו מכונת־כתיבה, משום שזו שברשותו, שהיא רכושו הפרטי, היא "ישנה וכמעט שאינה ניתנת לתיקון".[38] עובדות אלו ואחרות מורות על כך, שלמרות העלייה התלולה במספר מבקשי רשיונות־עלייה לארץ, והתהליכים המסובכים הכרוכים ברישום מועמדים חסרי־תעודות, פעל המשרד בתקציב זעום מאוד ובתנאים קשים למדי. תנאים קשים אלה הגבירו במידה ניכרת את סבלם של מבקשי אשרות־העליה. בתיקי הארכיון הציוני בירושלים מצויים עשרות מכתבים,

---

32. מיום ה־24 באפריל 1934, שם, שם.
33. שם, שם.
34. מכתב הסוכנות מיום ה־4 ביוני 1933, (אצ"מ, תיק S6/1585א).
35. אצ"מ, שם.
36. שם, שם.
37. מיום ה־1 בינואר 1935 (אצ"מ, שם).
38. שם, שם.

שנשלחו על ידי מועמדים לעלייה בעדן, עדנים ותימנים, למוסדות הסוכנות ולאישים בארץ, בהם נותנים הם ביטוי לרוב צערם ומרירותם בשל התנאים המנהליים הקשים, השוררים במשרד הארץ־ישראלי בעדן. הכותבים קובלים בעיקר על משטר של בירוקרטיה, אפילו אנארכיה, הנהוגים במשרד, אך אין הם מצטמצמים בכך. אחדים מהכותבים קובלים גם על ליקויים אחרים בעבודת המשרד, ובכלל זה הפליה, סחטנות, עריצות ושרירות־לב, קשיחות, ואף גילויים של חוסר מוסריות.[39]

זאת ועוד: מאבק השליטה על אשרות העלייה המעטות, שהתחיל עוד לפני הפרעות בין סלים מנחם מיסה, שכיהן כראש "ועדת העליה" או "ועדת הרשיונות", שהוקמה בזמנו ע"י אגרונסקי וטביב,[40] ובין בן־ציון אהרוני, ראש משרד העלייה בעדן, חיבלה קשות ביעילות עבודתו של המשרד. סכסוך זה החריף במיוחד אחרי הפרעות, ומבקשי אשרות־העלייה, מצאו את עצמם בקלחת עכורה זו של העימות. אחדים מהם נאלצו לנקוט עמדה לצד אחד היריבים, עמדה שבאה לידי ביטוי בע"פ ובכתב. ניכר בעליל, שאחדים ממכתבי תמיכה אלה "הוזמנו" ע"י הצדדים היריבים, ושימשו כעדות מסייעת להאשמות ההדדיות, בהן הילאו את הנהלת הסוכנות בא"י.[41] מר סלים אף נקט במכתבו לסוכנות בנימה של איומים, שאם זו לא תשעה לתלונותיו נגד הסדרים, שהנהיג מר אהרוני, "אהיה נאלץ להפסיק את העזרה [של הפירמה שלו] לפליטים התימנים במתן מחסה, לחם, מים ותברואה".[42] למכתב זה מצרף הוא גילוי דעת, שנכתב כביכול ע"י "קהל התימנים בעדן" (באנגליתת!), המאשים את בן־ציון אהרוני בניצול תפקידו לסחיטת טובות־הנאה שונות מהעולים. אהרוני מצידו מציג טענות אלו ואחרות כחסרות־שחר לחלוטין ומוחה נמרצות על המכשולים, שסלים ואחרים שמים, לדבריו, בדרך ניהול משרדו.

מאבק־סמכות זה, ובמיוחד גילוייו המכוערים, נתקבל במורת רוח רבה בהנהלת הסוכנות היהודית בא"י, שמצאה את עצמה בדילמה קשה: מצד אחד המשיכה לדבוק בתמיכתה במר אהרוני, ומצד שני חששה להרגיז את מר סלים, נשיא קהילת עדן, שמא ח"ו יממש את איומו לחדול מלתמוך בפליטים. במכתב, ששלחה הנהלת הסוכנות למר סלים מיסה,[43] באה לידי ביטוי נימה פייסנית:

> צר לנו יותר שכב' מצא לנחוץ לפנות אלינו בלשון איומים בשעה שיש כאן מקרה של אי־הבנה, כפי שברור ממכתבנו מיום ה־8.2.32, בו הבענו לכב' את הערכתנו המלאה לטובת אחינו התימנים...אנו מקוים שמבאורינו הנ"ל כב' יעמוד על מצב הדברים לאמיתו ונוכל עוד לסמוך

---

39. עיין אצ"מ, תיק מס. S6/2544
40. עיין לעיל. 41. ראה נספח מס. 3.
42. מיום 18 במאי 1932 (אצ"מ, תיק S6/2545).
43. מיום ה־7 ביוני 1932 (אצ"מ, שם).

על עזרתו ופעולותיו להקלת סבלן של משפחות התימנים האמללות בעדן.[44]

נעשו מאמצים ע"י הנהלת הסוכנות היהודית להביא לידי הבנה ושיתוף פעולה בין הצדדים היריבים בעדן. בין היתר, דרשה הסוכנות מאהרוני לקבל את מרותו של "ועד העליה", המכונה גם "ועד הרשיונות", מסגרת המורכבת מחמישה חברים בראשותו של סלים מיסה. אך צעדים אלה ואחרים לא הביאו כלל לצמצום החיכוכים, הן בין שני היריבים, והן בתוך הועד עצמו: התלונות ההדדיות המשיכו לזרום לארץ. מר סלים מחה במיוחד נגד נסיונו של אהרוני לשנות, על דעת עצמו, את הרכבו של הוועד.

ב־7 במרץ 1933, כתב ד"ר וורנר סנטור, מנהל מח' העליה של הסוכנות, מכתב למר סלים מיסה, המנוסח בנימה חריפה יחסית, בו הוא מביע את מורת רוחו מהתחמקויותיו של האחרון להמציא להנהלת הסוכנות הוכחות חותכות לביסוס טענותיו נגד אהרוני. עם זאת מודיע מר סנטור במכתבו זה, שהוא כבר שלח מכתב למר אהרוני, בו מובעת התנגדות חריפה לכל נסיון לשנות את הרכב הוועד, שלא באישורה של הסוכנות. בעל המכתב מוסיף, כי עז רצונו להביא לידי הבנה ואחדות בעבודתו של המשרד בעדן, ומסיים את מכתבו באיום מפורש: "רוצה אני בהזדמנות זו להדגיש, וזאת עשיתי גם במכתבי למר אהרוני, שאנו נהיה נאלצים להפסיק את משלוח רשיונות העליה לעדן, אלא אם כן או עד (unless or until) שתובא אחדות בשורות הועד, כדי שיוכל למלא את התפקיד שלמענו הוקם".[45]

מצבם החמור של הפליטים התימנים בעדן עמד לנגד עיניהם של כל הצדדים הנוגעים בדבר, וספק אם היתה בכוונתו של צד כלשהו לממש את איומיו, שנעשו בעידנא דריתחא. ואמנם בתשובתו של מיסה[46] למכתבו הנ"ל של סנטור מזכיר הוא שוב לאחרון את איומיו להפסיק את משלוח אשרות העליה, אם "ועד העליה" לא יתפקד ביעילות. שינוי לטובה במצב, מתלונן מר מיסה, לא חל, ואעפי"כ נשלחו לעדן 128 אשרות עלייה. יש לציין גם, שמר מיסה לא הגשים מעולם את איומו להפסיק את סיועו לפליטים. נהפוך הוא: אעפ"י שהקרע בינו לבין מר אהרוני הלך והעמיק, הלכה וגדלה תמיכתו בפליטים. ואמנם מכתבי הסוכנות היהודית ממשיכים להמטיר שבחים עליו ועל משפחתו.

2. יחסם של השלטונות בעדן לפליטים היהודים מתימן:

בינתיים גבר זרם הפליטים לעדן לממדים חסרי־תקדים. מחוסר מקומות־מחסה

44. שם, שם.
45. אצ"מ, תיק S6/א1585.
46. מיום 26 ביוני 1933, שם, שם.

נאלצו אלה להתגולל ברחובות הרובע היהודי. "ועד יהודי עדן", שנטל על עצמו את המשימה לסייע לפליטים, הריץ מכתבים למוסדות הלאומיים, בהם דרש הוא מהמוסדות להגביר את מאמציהם לטובת הפליטים האומללים, שרבים מהם לוקים היו במחלות שונות, ובמיוחד במחלת המלריה. באחד המכתבים הללו,[47] מבקש מר יעיש, נשיאו בפועל של ועד זה, שהסוכנות תפעיל את השפעתה להחלפתו של מפקח המשטרה המוסלמי, שלפניו מתייצבים לחקירה כל המועמדים לעלייה ארצה. העליה לארץ, מציין יעיש, היא לצנינים בעיני המוסלמים, ומשום כך מן הדין הוא להטיל תפקיד חשוב וגורלי זה על מישהו מדת אחרת. מכתב זה הגיע לידו של משה שרתוק, שהעדיף להפנותו לפרופ' זליג ברודצקי, מראשי יהדות בריטניה, בצירוף מכתב משלו:

> מצרף אני מכתב, שנתקבל מארגון צעירים עברים בעדן. ודאי הוא, שהעניין אינו כלל וכלל כה פשוט, כפי שאנשים אלה, כנראה, מתארים לעצמם. התוכל, בכל זאת, להקדיש לו כמה רגעי מחשבה ולראות אם ניתן לעשות משהו מועיל בנדון זה, באמצעות משרד הודו, שלפי מיטב ידיעתי עדיין שולט בענייני האדמיניסטרציה של עדן? אמנם קל יותר היה לי להשיב לועד זה ולהסביר, שהסוכנות היהודית אינה יכולה לעשות מאומה מחוץ לא"י; אך לפני שאאכזב אותם במתן תשובה מעין זו, סברתי שטוב יהיה להפנות בתחילה את העניין אליך.[48]

נראה שמשהו ממשי לא נעשה בנושא זה. לעומת זאת הריבוי חסר־התקדים של הפליטים התימנים בעדן והשלכותיו הסניטריות והאחרות, הביא להתערבותם של השלטונות שם. ב־5 ביוני 1934 פנה מר אלכסנדר, יו"ר המינהל של עדן במכתב למר סלים מיסה, בו נאמר:

> מספר הפליטים היהודים מפנים [תימן] נתרבה לאחרונה במידה כזאת, שנחוץ, מנקודת מבט תברואתית, לשים מחסום בפני זרימה זו [לעדן] לתקופת־מה.
>
> אהיה אסיר תודה, אם תוכל בטובך למסור לי מספרים מדוייקים של הפליטים הנמצאים כעת בעדן, ובכלל זה מבוגרים וילדים.[49]

מר מיסה הפנה את המכתב לסוכנות היהודית בצירוף אזהרה: "חוששני, שאם לא ייעשו מיד צעדים מתאימים לספק לפליטים היהודים, שמספרם הולך ומתרבה

---

47. מיום ה־18 בינואר 1933 (אצ"מ, תיק S25/5292).
48. מכתב מיום ה־5 ביוני 1933, שם, שם.
49. אצ"מ, S6/2543.

מדי יום ביומו, בתים, ביגוד, שומרים וסידורים סניטריים, ימנעו השלטונות העירוניים והממשלתיים את כניסתם לעדן". מר מיסה מוסיף, כי מעונות העולים, "הכנסת אורחים", שמשפחתו העמידה לרשות הפליטים בעדן ובשיך עות'מאן, מלאים עד אפס מקום.[50] ואמנם ב־18 ביולי 1934 שלחה ממשלת עדן באמצעות ב"צ אהרוני מכתב לסוכנות היהודית בא"י בזו הלשון:

> יש לי הכבוד לציין, שכ־890 יהודים מתימן הגיעו לעדן, ו־640 מהם עדיין מחכים זה חדשים אחדים לרשיונות הגירה לפלסטינה. רוב משפחות אלו עניים מרודים הם. מאחר שמקומות הקליטה המוגבלים העומדים לרשותנו הם צפופים למדי, במידה המהווה סכנה לבריאות הכללית של התושבים, לא אוכל להרשות הגירה נוספת לתוך המושבה. לפיכך, החל ב־15 באוגוסט ועד המועד בו יופחת מספר היהודים התימנים לכדי 300 בשיך עות'מאן ובקרטר [העיר עדן], יימנע מיהודים תימנים חסרי־אמצעים מלהיכנס למושבה.
>
> אשמח, אם תואיל בטובך להודיע למנהיגי יהודי תימן ולהנהלה הציונית בפלסטינה על ההגבלה, שתוטל ע"י אדמיניסטרציה זו, כדי שיוכלו להפעיל את השפעתם למען שים סייג להגירה נוספת, וזאת עד שיסופקו סרטיפיקטים, שיספגו את המספרים הנוכחיים, ועד לאחר הפלגתם לפלסטינה. נודיע לכם, בבוא העת, על ביטולה של פקודה זו.[51]

בתשובתו של בן־ציון אהרוני, שהופנתה לתום היקינבות'אם, ששימש אז כמזכירה הכללי של ממשלת עדן, מעיר הוא:

> בהתייחס למכתבך המשרדי מס. C/643, מיום 19 ביולי 1934, לו צורף העתק ממכתב, שנשלח ממשרד המושל למנהל מחלקת העלייה בירושלים בנושא הגירתם של תימנים יהודים למושבה של עדן, יש לי הכבוד למסור את הפרטים הבאים:
>
> אין לי נציגים בתימן — להם אוכל למסור את תכנו של מכתבכם ביחס להגבלה הזמנית, שהוטלה על הגירתם של יהודים מתימן לעדן.
>
> אין להתייחס אל כל יהודי תימן, המצויים כעת בעדן, כאל פליטים. אחדים מהם הם כבר מזמן תושבים קבועים של עדן, ויש להם עבודה; אחדים מהם באים לעדן לשהות קצרה, למטרות מסחריות, וחוזרים לתימן עם סחורה, שנרכשה על ידיהם בעדן; ואחדים באים הנה למטרת הגירה לא"י. אלה שבאים לצורך הגירה לא"י, נשארים

---

50. מיום ה־12 ביוני 1934, שם, שם.
51. אצ"מ, שם.

כאן בד"כ זמן־מה וממשיכים לא"י. במשך ששת החדשים שחלפו, כ־800 יהודים מתימן היגרו לא"י, כך שכעת מספר היהודים מתימן הוא כ־500; ל־300 מאלה כבר ניתנו אשרות־עלייה, ובמשך חודש אוגוסט יפליגו לא"י.

ההכנסה הממוצעת, המופקת ע"י סוחרים מעדן וחברות־נסיעות היא בין 6000 ל־10,000 רופיות לחודש — מדמי הספקה, ביגוד, הסעה וכד', שהם [יהודי תימן] מוציאים בשוק של עדן.

הריני מצרף בזה רשימה, המראה את מספרי הפליטים, שעזבו את עדן לא"י במשך ששת החדשים האחרונים. כפי שצויין לעיל, שלוש־מאות נוספים יעזבו את עדן במשך אוגוסט 1934. ניתן להיווכח, כי ברשותם של אלה הבאים לעדן לצורך הגירה [לא"י] אמצעים מספיקים, המאפשרים להם להישאר בעדן עד מועד הפלגתם לא"י.

יש לחשוש שההגבלות שהוטלו, יקשו על סוחרים־יהודים מתימן, וכן על פליטים ועל פועלים, שהתבססו בעדן, הנוהגים לנסוע לארצם לביקור קצר ולשוב לעדן למקומות עבודתם.

יש לקוות, איפוא, שתינתן תשומת־לב לעובדות דלעיל, כדי למנוע קשיים כל־שהם, ושההקלות הרגילות ימשיכו להינתן ליהודי תימן, שלאור מצבם האומלל והעלוב בתימן, ראויים הם לאהדה ולתמיכה.[52]

תשובתו של היקינבות'אם למכתבו הנ"ל של ב"צ אהרוני לא איחרה לבוא. במכתבו מיום ה־3 באוגוסט 1934, כותב הוא לב"צ אהרוני:

בהקשר למכתבך מיום ה־25 ביולי 1934.

הנציב העליון הורה לי להודיעך, שלהגבלות הזמניות, אליהן התיחסת, לא תהיה כל השלכה שלילית על המסחר, וכי סוחרים לגיטימיים יהיו חופשים לחלוטין לבוא לעדן ולחזור לתימן, כפי שנהגו לעשות תמיד. ההגבלה מכוונת לעצירת זרימתם למושבה של יהודים מתימן, מחוסרי אמצעי־מחייה, במיוחד בזמנים אלה בהם, כפי שנמסר למושל, אלה שכבר נמצאים בעדן, מהווים סכנה אפשרית לבריאותם של התושבים; וזאת בשל מצבם הדל, המביא לצפיפות־יתר.[53]

ואמנם תמונה עגומה מאוד ממצב הפליטים התימנים בעדן עולה מדו"ח "מרכז הסתדרות העובדים התימנים", שליד הועד הפועל[54], דו"ח המתייחס לגורל יהודי תימן בתימן גופה ובעדן. בפיסקה המתייחסת לעדן נאמר בין היתר:

---

52. מיום ה־25 ביולי 1934, שם, שם.
53. אצ"מ, תיק 1585א/S6.
54. מיום כ' חשון תרצ"ה (29.10.1934), אצ"מ, תיק S25/5292.

> אין בפינו די מלים שבהם נביע את סבלם ואת ענותם של המהגרים היהודים שם, שאחרי עברם את שבעת מדורי גיהינום של צרות ויסורין, אחרי שכילו את ממונם שנשאר לפליטה בידים — במתן שוחד לכל שומר גבול, ולכל גוי סתם, היורט לפניהם את הדרך, הם מגיעים לעדן, שבורים ורצוצים, והעיקר עניים מרודים, ושם אין מוצאים לא מקום ללון ולא פרוסת לחם לאכול, מתגוללים הם ברחובות, במסדרונות ועל גגות הבתים, ערומים ויחפים, ועדן הרי היא ארץ חמה ומלוחה, שמכלה את עורם ובשרם, והמות אוסף אותם כחציר.[55]

הדו"ח מוסיף, כי מצבם זה של הפליטים הוא "כבד מאד מנשוא", לא רק על הפליטים, אלא גם על הקהילה היהודית בעדן, שמזה יותר מעשר שנים מאוכלס הרובע שלה בפליטים "עד כדי מחנק". ועוד טוען הדו"ח, כי המחנק וצפיפות היתר הניעו את "תושבי עדן" להתייצב פעמים אחדות בפני המושל ולדרוש את התערבותו, "וכתוצאה מזה נאסרה הכניסה על המהגרים התימנים לחבל עדן". הד"וח קורא לפעולה מיידית ל"הצלת יהודי תימן מכליה בבאר שחת זו — עדן", להמציא להם סעד ומשען, "עד שיזכו לעלות לארץ ישראל".[56]

השלטונות הבריטיים בעדן לא הסתפקו בנעילת השערים בפני יהודי תימן; הם גם הפעילו לחץ על האימאם לשים מחסום בפני זרם הגירתם של יהודים מתימן. ואמנם בסוף שנת 1934, חידש האימאם את האיסור על יהודי תימן לעזוב את ארצו. במכתבו לסוכנות מיום ה־5 בדצמבר 1934[57], מודיע אהרוני, שהשלטונות התימניים מתנכלים ליהודים, המנסים לחצות את גבול תימן ומחזירים אותם בכוח למקומותיהם. אהרוני מוסר עוד, שזה לא מזמן הוחזרו למקומותיהם פליטים, שנתפסו בקעטבה, שהיא בתחום שיפוטו של האימאם. לדעתו של אהרוני, שתי סיבות עיקריות הניעו את האימאם להטיל איסור יציאה על נתיניו היהודים (נוסף על הלחץ הבריטי): א) השפעתו של המופתי של ירושלים, שביקר בצנעא בזמן מלחמת תימן־סעודיה; ב) לחץ פנימי מצד ערבים תימנים על האימאם. עם זאת, מציין אהרוני, הגבלות האימאם אינן חמורות ביותר: יהודים ממשיכים להתגנב מעבר לגבולות ארצם ומגיעים לשערי עדן לאחר תלאות רבות. הבעיה העיקרית,

---

55. שם, שם.

56. שם, שם. הד"וח מוסר עוד, ששינוי לרעה חל ביחסו של סלים מיסה כלפי הפליטים. לפי טענת בעלי הד"וח, מר מיסה "נתייצב בעצמו בפני המושל ודרש את הרחקת התימנים מעדן". בעל הדו"ח אינו חוסך את שבט ביקורתו מגורמים שונים, ובכלל זה מר גלוסקא, שנסע "לפני שש שנים בראש משלחת לאירופה...וקבצה כספים — רב או מעט — למטרה זו [תמיכה בפליטים בעדן] במשך ארבע שנים רצופות, ולדאבוננו הגדול לא נודע איה הכספים הללו... ואפילו דין וחשבון ממגבית זו לא נמסר.

57. אצ"מ, תיק S6/2543.

איפוא, היתה ונשארה איסור כניסתם של היהודים לעדן. אהרוני מוסיף, שאיסור זה אינו חל על ארץ החסות הבריטית לחג', וכי סולטן לחג' אינו מונע מיהודים להיכנס לתחומו.[58]

אבל במכתבו מיום ה־20 באפריל 1935[59], מוסר ב"צ אהרוני, שהאיסור על היציאה הוחמר מאוד, ואעפ"י שיהודים בתימן מוכנים לוותר על בתיהם ואדמותיהם, אין האימאם מרשה להם לצאת מגבולות ארצו. אלה המצליחים לצאת, עשו זאת לאחר מתן סכומי כסף ניכרים כשוחד לראשי כפרים, שבטים ותחנות מעבר. כתוצאה מכך, מגיעים הם לעדן, כשהם מרוששים לחלוטין, ונאלצים לייחל לעזרת קרוביהם בארץ למימון נסיעתם. אהרוני מוסיף, שההגבלות, שהוטלו לאחרונה על יהודי שרעב (במחוז זה היו מצויים כ־5000 יהודים) הם אף חמורות יותר.[60]

3. מאבקם של יהודי עדן לאשרות עלייה:

מר אהרוני מעלה שוב את עניין מצוקתם של יהודי עדן, "שזה שישה חדשים לא אושרו להם אשרות עליה". עשר האשרות, שאושרו לאחרונה ליהודי עדן, מעיר אהרוני, הם בחינת קומץ, שאינו משביע את הארי, וכתוצאה מכך מרובות הן הפגנותיהם של יהודי עדן ליד פתח משרדו. מצבם הכלכלי של יהודי עדן, מדגיש הוא, הוא "קורע־לבבות ומעורר רחמנות". רבים מהם הם עניים, מחוסרי עבודה וחסרי כל. אהרוני מוסיף, כי יהודי עדן, שהושיטו ומושיטים עזרה רבה לאחיהם הפליטים מתימן, מתמרמרים על כך, שכל אשרות העלייה ניתנות לתימנים. "חושש אני", מזהיר אהרוני, "שתופעה זו עלולה להביא ליחסי איבה בינם לבין הפליטים".[61]

ואמנם זרם המכתבים היוצא מיהודי עדן בשנות השלושים, מארגונים ויחידים, מעיד על הצטברות גדולה של מרירות, הרגשת־תסכול וזעם כלפי הסוכנות היהודית.

---

58. שם, שם. מהדו"ח הנ"ל אנו למדים עוד, שאושרו 170 סרטיפיקטים נוספים לפליטי תימן בעדן: 20 לגברים מעל לגיל 35; 10 לנשים בלתי נשואות; 25 לגרושות ואלמנות עם או בלי ילדים; 115 לגברים מגיל 18 ועד 35. מר אהרוני מודיע, כי מצויים כחמישים יתומים ויתומות בעדן בגיל 10־16. רובם של יתומים אלה הובאו לעדן, לעיתים מזומנות, ע"י תימנים, שביקשו להצילם משמד, אך מאחר שאין לכלול אותם באשרות העלייה של אלה שהביאום, תקועים היתומים בעדן ללא ישע. בעל הדו"ח מאיץ בסוכנות להחיש אשרות עלייה ליתומים אלה ולחלצם מגורלם המר.

59. אצ"מ, תיק S25/5292.

60. פרט בעל ענין מיוחד במכתבו הנ"ל של אהרוני הוא הצעתו להשתמש בשרותם של אוניות יפאניות להסעת עולים ישירות מעדן ליפו (לא דרך פורט־סעיד). המדובר הוא בשימוש באותן אוניות, שלפי ה־Palestine Post יגיעו ליפו לפי הסדרים, שנעשו ע"י מר דיזנגוף. מר אהרוני אינו מוסר כל פרטים נוספים על הסדרים אלה. נראה, שהמוסדות בא"י לא התייחסו ברצינות להצעה זו. מכל מקום, ההסדרים הקיימים המשיכו לשרור.

61. שם, שם.

פטיציה ארוכה בנושא זה נשלחה למר גרינבוים מההנהלה הציונית בירושלים ב־10 בינואר 1935[62] ע"י עדני בשם שועה בנין, בעל סוכנות "סינגר" למכונות־תפירה. בפטיציה זו, שהעתקים ממנה נשלחו לנחום סוקולוב, פרופ' ברודצקי, חיים וייצמן, משה שרתוק, ולעתונים: ג'ואיש כרוניקל, פליסטיין פוסט, ג'ואיש טריביון ועוד, כותב מר בנין, שהוא מתקשה להבין את יחס ההפלייה, שנוקטת הסוכנות, לדבריו, כלפי יהודי עדן בהקצאת אשרות העלייה. בעל הפטיציה מנסה לשכנע את הסוכנות היהודית, שמצבם של יהודי עדן הוא חמור יותר מזה של יהודי תימן. התימנים, טוען הכותב, מוליכים שולל את המוסדות ומציגים תמונה מעוותת של מצבם האמיתי; ספורי הרדיפות של התימנים, טוען הוא, מצוצים מן האצבע, וכי:

> לאמיתו של דבר, הם [יהודי תימן] אהודים ע"י התושבים, וממשלת האימאם רואה בהם אזרחים רצויים ומעניקה להם הגנה מלאה. הם רשאים לסחור בחפשיות, וחיים בשלווה ובאושר...אעפ"י שבמחוזות אחדים חיים מעט מהם בעוני, שמחים הם בחלקם בתחומים אחרים. אלה המפיצים סיפורים מחרידים של רדיפות והתעללויות אינם אלא מפיצי תעמולה ודברי בדייה.[63]

בעל המכתב מטיף מוסר לסוכנות על הפלותה לרעה את יהודי עדן, דבר המנוגד, לדעתו, לעקרון הבסיסי של הציונות, האוסר הפלייה בין יהודי ליהודי. למעשה, מעיר הכותב, אין להטיל את האשמה כולה במוסדות, משום שאלה ניזונים משמועות מסולפות, המסופקות ע"י הארגון התימני בארץ "כפוי הטובה", המתעלם מן הטובות והחסדים, שהשפיעו יהודי עדן על הפליטים התימנים. מצבם של יהודי עדן, ממשיך בנין, הוא הרבה יותר חמור במובנים רבים מאחיהם התימנים, משום ששנאת הערבים כלפיהם גאתה לאור חוסר המעש, שמגלים השלטונות כלפי גילויי איבה אלה. בעל המכתב מצביע גם על חוסר תעסוקה בקרב יהודי עדן ועל גילויים של פירוד בקרב הקהילה. כתוצאה ממצב בלתי נסבל זה, מעיר הכותב, עז רצונם של יהודי עדן לברוח מהמקום.[64]

שלוש הערות נכתבו בשוליו של עמודו הראשון של המכתב המצורף לפטיציה, בכתב־ידם של בכר וגרינבוים מהסוכנות היהודית בירושלים. בשוליים הימניים פנה גרינבוים בשאלה לבכר: "ובכן כל ענין התימנים מיוסד על בלוף?" י. בכר השיב:

> אני מסתכל על כל הענין כעל מלשינות עורת. אין בשום פנים להשוות את מצבם של התימנים לעדנים. גם מתוך המכתב נראה שהתימנים

---

62. אצ"מ, תיק S6/2543.
63. שם, שם.
64. שם, שם.

זקוקים לעזרת העדנים (ההדגשה במקור). אין גם להשוות את טיב החומר האנושי. אילמלא התנאים המיוחדים של תימן, זו לא היתה מקבלת מאתנו מספר יחסי כה גדול של רשיונות. עדן לא היתה כשלעצמה מקבלת מאתנו יותר מעשר רשיונות.[65]

נראה שגם מערכת "דבר" קיבלה לפרסום "גלוי דעת" מיהודי עדן[66], אותו הפנתה למר י. גרינבוים. הלה החזיר למערכת את "גילוי הדעת"[67] בצירוף מכתב[68], בו הוא מעיר, שאין הנהלת הסוכנות מתנגדת לפירסום גילוי הדעת. עם זאת מבקש הוא, במקרה של החלטה חיובית, להוסיף לפירסום את ההערה הבאה:

בכל רצוננו למלא את דרישת בני עדן בנוגע לרשיונות עליה, אין אנו יכולים לעשות זאת מפני המספר המצומצם של רשיונות עליה שברשותנו לגבי הדרישה. אין בשום פנים להשוות את מצבם של הפליטים מתימן למצבם של בני עדן. מצבם של הראשונים הוא איום ומצדיק התחשבות מיוחדת. מהמכסה האחרונה הוקצבו 350 סרטיפיקטים לעולים מתימן, לפי דרישתה המפורשת של הממשלה. לבני עדן יכולנו להקציב רק 10 רשיונות ממכסה זו. ישנן קהלות גדולות הרבה יותר מזו של עדן באירופה וארצות המזרח, שלא יכולנו להקציב להם גם מספר זה של רשיונות.[69]

---

65. בדו"חו מיום ה־31 בינואר 1938, לאחר ביקורו בעדן, מציין בכר: "אין ספק שהאלמנט התימני הוא נוח יותר להסתגלות לתנאי הארץ בהשואה לעדני". (על הדו"ח, עיין להלן).

66. אצ"מ, תיק S6/2543.

67. לא עלה בידי למצוא את "גילוי הדעת". קרוב לוודאי, שהכוונה היא למכתבו הנ"ל של שועה בנין, שאולי נשלח גם ל"דבר".

68. 3 בינואר 1935 (אצ"מ, תיק S6/2543).

69. שם, שם. יש לציין, שהדברים שמסר י. בכר בד"וחו מיום ה־31 בינואר 1938, (אצ"מ, תיק S6/1738), מציגים עמדה שונה ביחס למצבם של יהודי תימן, עמדה שאינה שונה במהותה מזו של בנין (עיין לעיל). בדו"חו הנ"ל כותב בכר:

נראה שבדרך כלל מצב היהודים בתימן אינו רע, הן במובן הכלכלי והן במובן הפוליטי. רובם בעלי מקצוע צורפי־כסף וזהב, נגרים, רצענים, חקלאים וכו', והאימם חושב אותם לאלמנט רצוי לארץ ומתנגד ליציאתם את תימן. ידיעות אלו אושרו גם ע"י פקידים בריטיים גבוהים בעדן המבקרים לעתים תכופות את תימן. פקידים אלה עוד הוסיפו, שלדעתם מצבם של היהודים בתימן הוא בהרבה טוב יותר ממצבם של התושבים האחרים, כי היהודים משוחררים מעבודת הצבא וגם ממסי "המעשר" שהם, למעשה, למעלה בהרבה ממעשר אמתי. המס היחידי המוטל על היהודי הוא מס שחרור מעבודת הצבא, הנגבה בגבה של ריאל (לערך 75 מיל), ואולם במקרים של אנשים מחוסרי אמצעים ישנה הקלה רבה גם בנידון זה. (עיין להלן על הדו"ח במלואו).

עם זאת יחסם השלילי של השלטונות הבריטיים לפליטי יהודי תימן בעדן החריף, והושמעו איומים רציניים בדבר גירוש פליטים חזרה לפנים תימן. מדו"חו של ב"צ אהרוני[70] למדים אנו, כי בחודש יולי 1936 הגיע מספר הפליטים בעדן לכדי שלוש מאות משפחות, רובן מתגוללות ברחובות ללא כל אמצעים סניטריים, חשופים לחום הלוהט של השמש; המחלות מכלות בהן ללא רחם, ושניים-שלושה מהם מתים מדי יום ביומו. אהרוני מוסר עוד, כי השלטונות העמידו אותו על המצב התברואי החמור והבלתי נסבל, הכרוך בהימצאותם של מאות פליטים ברחובותיו ובסימטאותיו של הרובע היהודי. הושמעה באזניו אזהרה, שאינה משתמעת לשתי פנים, שאם לא יוחש עניין הגירתם של פליטים אלה לא"י, יגורשו הפליטים מעדן. אהרוני מביע חרדה לגורלם של הפליטים, המהווים מעמסה כבדה על הקהילה היהודית המקומית, ודורש מהסוכנות לדאוג למשלוח מיידי של מכסה גדולה יותר של אשרות עלייה למענם, ולהחיש בינתיים עזרה כספית לשם הקלת הלחץ הכבד, המוטל על הקהילה העדנית. אהרוני מדגיש, שמצבם של הפליטים הוא כה חמור, שמדובר כאן ב"ענין של חיים ומות".[71]

4. ביקורם של ד"ר סנטור ובכר בעדן:

בסוף שנת 1936 ביקר בעדן ד"ר ד. סנטור מהנהלת הסוכנות היהודית, כדי לעמוד מקרוב על מצב הפליטים שם. "זכרון הדברים", ששלח להנהלת הסוכנות[72], משקף תמונה עגומה של המצב החברתי והאירגוני, ששרר בקרב הקהילה היהודית בעדן. מר סנטור מוסר את הפרטים הבאים:

> בליתי בעדן יומים. בקרתי אצל ראשי הקהלה, משפחת סלים משה. מתברר שישנם חלוקי דעות בין נכבדי העיר. ישנם ביניהם כאלה שהיו רוצים למנוע מכניסת יהודי תימן, מתוך פחד שהגירה זו תגרור אחריה קשיים לתושבים הקבועים בעדן. למעשה, הגבילה כה וכה הממשלה את כניסת הפליטים ל-300-400, ואינה נותנת רשיונות להכנס לעדן, בכל אופן באופן רשמי, כל זמן שאין לה הבטחה על אפשרות יציאתם (של הפליטים) מעדן.
>
> נשמעו גם דרישות בנוגע לסדור "מעון עולים" בשביל הפליטים.

בהמשך הדו"ח מציין מר בכר ארבעה גורמים לבריחתם של היהודים מתימן: א) נחיתותם של היהודים, מבחינה חברתית, כלפי המוסלמים; ב) גזירת היתומים; ג) המשיכה לא"י; ד) המשיכה לעדן, כדי להסתדר שם בעבודה קלה.

70. מיום ה-1 ביולי 1937 (אצ"מ, תיק S6/1735).
71. שם, שם.
72. מיום ה-25 בינואר 1937 (אצ"מ, תיק S6/1735).

נכון הדבר שמצבם קשה מאד. בקרתי בעדן ובשיך־עוטומן במחנות הפליטים, ואני מוכרח להעיד על מצב נורא. קשה לתאר שדירות כאלו אינן מקור להתפשטות מחלות וכל מיני אינפקציות.

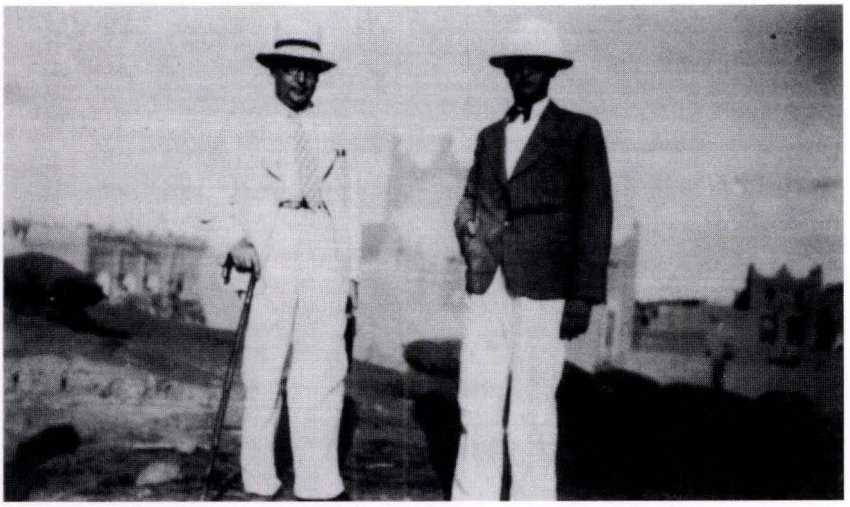
אני משוכנע שהמוסדות היהודיים המרכזיים, ובתוכם גם הסוכנות היהודית, אינם יכולים לסבול מצב זה, ובדעתי לפנות אל "הג'וינט"; וגם הסוכנות היהודית אינה יכולה להשתמט מהשתתפות במידה ידועה בהקלת המצב. ואולם, כל האמצעים מן החוץ אינם שווים כלום כל זמן שאין איניציאטיבה מוגברת ושיתוף־פעולה בין תושבי עדן עצמם. לדאבוני הגדול, צריך להודות על ההרס הגמור של הקהלה בעדן. ישנם חלוקי דעות קשים בין חברי המשפחה השולטת שם (משה); וגם השלטונות מתאוננים על זה, שהעדה היהודית משתמטת מלהופיע לפני השלטונות. מתאוננים גם על הארגון החלש של העדה היהודית.[73]

הושמעו באזני מר סנטור תלונות על מיופה־הכח של הסוכנות בעדן ועל ליקויים בעבודת משרדו. מר סנטור דחה טענות אלה וקבע, שב"צ אהרוני "הוא האיש הפעיל ביותר, אשר דואג לעולים, ואין לנו כל סבה להסירו".[74] במכתב נוסף, המופנה למר אהרוני, מביע מר סנטור אמון מלא במיופה כוחה של הסוכנות בעדן ומציין ש"הנהלת הסוכנות היהודית מאשרת בשביעת רצון את פעולת מר בן־ציון אהרוני בקשר עם סדור עלית פליטי תימן".[75] מר סנטור אף מרחיב את סמכויותיו של אהרוני וממנה אותו כיו"ר ועדת העלייה, המורכבת מהחברים: בן־טוב מיסה ויעקב מנחם מיסה. יש לציין, כי חודשיים לאחר מינויים אלה, עזבו מר יעקב מיסא וכל בני משפחת מיסא את עדן למצרים, משום שמיופה כח מטעם השלטונות בא מבומביי לעדן ונטל לידו את השליטה על כל רכושה של המשפחה, וזאת בהקשר לסכסוך על הירושה. רק בן־טוב מיסה נשאר בעדן.[76]

מר סנטור מתייחס לרעיון ה"מעון לעולים", שהעלו בפניו מנהיגי יהודי עדן, ומטיל את האחריות להגשמת הרעיון על יהודי עדן. אמנם הסוכנות היהודית, מעיר הוא, מעונינת "בסדור אנושי של פליטי תימן בכלל ובסדור מתאים ובהכנות מתאימות של העולים בפרט", אולם, מדגיש הוא, "לא נוכל לקבל עלינו שום התחיבות ואחריות בנדון זה." מר סנטור מוסיף, שאם יקום ועד מיוחד בעדן, שיטול "בכוחותיו הוא" את היזמה להקמת המעון, תדון הסוכנות בדבר ותשתדל לתמוך במוסד זה, "אם תהא לנו אפשרות כספית".[77]

---

73. שם, שם.
74. שם, שם.
75. נושא אותו תאריך של "זכרון הדברים", ה־25 בינואר 1937, שם, שם.
76. עיין מכתבו של אהרוני לסוכנות מיום ה־14 במרץ 1937 (אצ"מ, תיק S6/1735).
77. שם, שם.

בן-ציון אהרוני וד"ר סנטור בלחג'

5. ביקורו של יהושע בכר בעדן:

ב־7 בינואר 1938, כשנה לאחר ביקורו של ד"ר סנטור בעדן, נסע לשם מר י. בכר, מזכיר מחלקת העליה של הסוכנות היהודית. הנהלת הסוכנות הטילה עליו לברר "עניני העליה מתימן" ולטפל בעיקר בפרטים הבאים: חלוקת 120 הרשיונות, שהוקצבו לעדן; בירור מצבם הכללי של פליטי תימן הנמצאים בעדן ומידת התאמתם לעליה; בירור האפשרות לסדור הכשרה במקום; בירור היקף הפעולה של שליח קבוע בעדן; בירור האפשרות להשגת אמצעים במקום לטובת הפליטים בעדן.[78]

מרכז התאחדות התימנים שלח מצידו את המכתב הבא למחלקת העליה של הסוכנות, בהקשר עם נסיעתו של מר בכר:

> בהתאם לשיחה שהיתה למזכירנו ש. כהן הרמתי עם מר י. בכר בקשר עם נסיעת האחרון לעדן ע"ד ברור עניני העליה שם, הננו מתכבדים להמציא לתשומת לבו לברר את העניינים דלקמן: 1) התלונות של העולים בקביעת זמן ההרשמה וכו' וכו'. 2) סדור עבודה לעולים ע"י

78. מכתב מ. שפירא לבכר מיום ה־26 בדצמבר 1937 (אצ"מ, תיק S6/1737).

סדור בית מלאכה, שבו יוכלו להשיג את לחמם מבלי להיות פושטי יד. 3) חות ההכשרה, מקומה, וסעיפיה השונים ע"י הצעה מעשית. 4) הצרכים ההכרחיים הדרושים לעולים ושאינם סובלים דחוי. 5) העבודה הסוציאלית בין העולים וסכוייה להבא. 6) בית מקלט לעולים בעדן, שיוכלו להשאר בו בזמן תקופת המעבר לעליה לא"י. 7) התשלומים בעד שכר האניה והחפצים עם כל הוצאות הנסיעה לא"י. 8) משלח העולים לפי התור הקבוע. 9) התיעצות עם מרכז ההתאחדות מי להקדים ומי לאחר במקרים יוצאים מן הכלל. 10) רכוז כל הענינים הנ"ל בדו"ח קצר והצעות לתקונים הדרושים. בטוחים אנו שכ' יתענין בכל הסעיפים הנ"ל ויגשים את בקשתינו במלואה. אנו מבקשים מכ' לכתוב לנו ישר מעדן ע"ד תוצאות הברור של הענינים הנ"ל ובהקדם הכי אפשרי. ואנו מברכים אותו בנסיעה טובה ומוצלחת!![79]

מר בכר שהה שבוע ימים בעדן (מה־7 בינואר ועד ה־13 בו, 1938). בשובו ארצה, מסר מר בכר דו"ח מפורט על מצב הפליטים בעדן, ולהלן עיקרי חלקו הראשון, המתייחס לפליטים בעדן:

מצויים בעדן כ־1200 פליטים; לא כולם כשירים לעלייה: יש כאלה שאינם מתאימים לתקנות העלייה בכלל, מפאת גילם או מפאת בריאותם הלקויה. רובם עוסקים בעבודה בעיקר כצורפי כסף, סבלים, חייטים, עוזרים בחנויות ובעבודות־בית וכד'. בתי ההקדש של משפ' מיסא עמוסים לעיפה, ובאין מחסה נוסף נאלצים מאות פליטים ללון ברחובות הרובע היהודי. רבים מבין הפליטים גרים בדירות שכורות, ויש כאלה שהספיקו אף לחסוך כסף לנסיעתם לא"י. יהודי עדן מקבלים את הפליטים בעין יפה, ומסייעים בידם כמיטב יכולתם. יומים בשבוע קבועים בעדן למתן נדבות, ובימים אלה מספר לא קטן של פליטים מחזר על הפתחים, ביניהם גם כאלה שעוזבים את תעסוקם הרגילה. המעמסה המוטלת על יהודי עדן היא גדולה מדי, ולפיכך מצבם של רוב הפליטים הוא בכי רע.[80]

בחלקו השני של הדו"ח מדגיש בכר את רצונם הטוב של יהודי עדן להושיט עזרה לפליטים, אך מעיר, שפוטנציאל זה של נדיבות לב אינו מנוצל כראוי. מחוץ למוסדות, שהקימה משפ' מיסה עבור הפליטים, פועלים יהודי עדן שלא במאורגן וללא תיאום, כשכל אחד "מעונין לתת נדבתו ישר ל'נצרך', כדי לקבל את ברכתו".

---

79. מיום כ בטבת תרח"ץ (24/12/37, אצ"מ, שם).
80. מיום ה־31 בינואר 1938 (אצ"מ, תיק S6/1738).

אילו אפשר היה לרכז את הכוחות ולהכניס סדר וארגון בתחום זה, "כי אז אפשר היה לפעול רבות לשם הקלת מצב הפליטים".[81]

בדומה לסנטור, שקדם לו, מביע מר בכר תמיכה מלאה בב"צ אהרוני, "שבלי ספק הוא האיש המתאים ביותר בעדן לתפקיד זה", ומטיל את אשמת כשלון נסיונותיה החוזרים ונשנים של הסוכנות להקים בעדן ועדת־פיקוח לעלייה על חברי הועדה עצמה, ש"לא פעלו באופן משביע רצון". כתוצאה מכך, מעיר בכר, "מתנהלות כל פעולות העליה בעדן אך ורק על ידי בא כוחנו, מר בן־ציון אהרוני".[82]

למרות האימון, שבכר מביע בב"צ אהרוני, אין הוא נמנע מלהעיר על ליקויים בעבודת משרדו: אין כל רישום של המועמדים לעלייה, והרשיונות מתאשרים "מתוך הזכרון ומתוך ידיעה אישית של המעונינים". קיימים אי־סדרים בגביית כסף מעולים. מר בכר מעיר עוד, שאין ב"צ אהרוני נוהג לתת קבלות על סכומים, שהפליטים מפקידים אצלו לצרכי עלייה.[83] בכר מסתפק בציון הליקויים ובהבאת דברי ההסבר, שקיבל מאהרוני, שטען שהוא נוהג עפ"י ה"פרקטיקה" המקובלת בתימן ובעדן לאמור: "שום קבלות אינן ניתנות לכספים המופקדים... וכל הענין הוא שאלה של אימון". בעל הדו"ח נמנע מלהביע את דעתו בנושא זה והסתפק בהפניית העניין למחלקת הקליטה, שעליה "לקבוע עמדתה בנידון זה".[84]

מר בכר ממליץ על העלאת משכורתו של אהרוני המסתכמת ב־7.5 לא"י לחודש וכן תקציב הוצאות משרדו, העומד כעת על 1.5 לא"י לחודש. משרדו של אהרוני, מעיר בכר, נמצא בביתו הפרטי, דבר שהוא "בלתי הוגן ולא מתאים לפרסטיג'ה של הנהלת הסוכנות היהודית". הוא מציע להגדיל את תקציב המשרד ב־1.5 לא"י (ס"ה 3.0 לא"י לחודש), "בכדי שתהא אפשרות לשכור מקום מתאים ל'משרד א"י". אין להתעלם מזה, מתריע בכר, "שהמשרד בעדן הוא בכ"ז אחד המשרדים החשובים שלנו והחשוב ביותר בארצות המזרח".[85] מר בכר מתייחס, בין היתר, ל"שאלת ההכשרה", רעיון אותו העלה טביב בדו"חו.[86] הוא טוען, שהקדיש לנושא זה "תשומת לב רבה" והגיע לידי מסקנה, "שאין מקום, בכל אופן בשעה זו, להקים הכשרה חקלאית בלחג' או בשיך עות'מאן, או באיזה מקום אחר בסביבת

---

81. שם, שם.
82. שם, שם.
83. שם, שם.
84. שם, שם. כפי שנראה להלן, ליקויים אלה ואחרים נראו חמורים, ואף נפשעים, למר בהרל, שביקר בעדן ב־מרץ 1939. ליקויים אלה הביאו לפיטוריו המיידיים של אהרוני ע"י בהרל עצמו, בעודו בעדן.
85. שם, שם.
86. ראה לעיל (דו"ח טביב).

עדן, מנימוקים פוליטיים". המפעל ייתקל, לדעתו, "בהתנגדות נמרצת" מצד הערבים ועלול לגרום ל"חידוד היחסים" ביניהם לבין היהודים. לעומת זאת, מציע בכר לפעול למען הכשרה מקצועית בעדן: נגרות, מסגרות וכד', שכן "ברכה רבה" צפונה בהכשרה מעין זו.[87]

יש לציין, כי בכר נתקבל בכבוד רב על ידי הקהילה העדנית. למחרת הגיעו לעדן, נמסר לידו מכתב מטעם "התאחדות צעירים עברים" בעדן, בו מבקש מר בן־טוב מיסה, נשיאו של הארגון, ממר בכר, לקבלו לפגישה ביחד עם מר בכור יעיש, ש. מ. הוורד ושועה בנין, "כדי לדון בענינים הנוגעים לעליית יהודים מעדן לא"י".[88] לפי הכתבה, שנתפרסמה ב"ג'ואיש טריביון" בבומביי,[89] למדים אנו, שפגישה זו נתקיימה, וכי נידונו בה נושאים הכרוכים בעלייתם של יהודי תימן ועדן, טיפול במטענם של העולים, וארגונו מחדש של משרד העלייה בעדן "על בסיס דמוקרטי, חלוקת אשרות העלייה לפי סדר עדיפויות ועקרונות מוסכמים, העתקת משרד העלייה מביתו של אהרוני למקום אחר, וביטולו של הנוהג הנפסד של התקהלות מועמדי־עלייה ברחוב, ליד פתח ביתו של אהרוני בציפייה לאשרות עלייה או לבדיקה רפואית".[90] ועוד מוסר בעל הכתבה, כי מר בכר הרצה בפני אסיפה מיוחדת של "התאחדות צעירים עברים", בה העלו חברים מה"התאחדות" את שאלת הפלייתם של העדנים בענייני עלייה ביחס לאחיהם התימנים. לשאלה זו השיב מר בכר, שהדבר נעשה, "משום שהם [התימנים] נחשבים לפליטים; שילוח מספר מהם [מעדן לא"י] יפנה מקום לאחרים". לדבריו אלה של בכר הגיב מר בכור יעיש, שטען כי ההתיחסות אל כלל התימנים בעדן כפליטים הינה מוטעה מיסודה. מר יעיש דרש לקבוע את סדר העדיפות לפי מצבו של המועמד ולא לפי ארץ־מוצאו ולחדול מהפלות בין תימנים לעדנים בתחום זה. כל עוד שהתימנים הם בבחינת פליטים, העיר יעיש, צריך בהחלט להעניק להם עדיפות. אבל יש תימנים, טען יעיש, שהספיקו להתבסס היטב בעדן, ואין לראותם בשום פנים כפליטים. הבעיה נובעת מהעובדה, מסכם יעיש, שמתייחסים אל המונח "תימני" "כאל פספורט, לפיו מוענקת עדיפות לכל תימני בלי שים לב אל מצבו הפיננסי והכללי".[91] מר בכר בישר לחברי "ההתאחדות", כי מורה תימני נמצא בדרכו לעדן, ותפקידו יהיה להורות את התימנים בעדן גיאוגרפיה, הייגיינה וכו'. ואמנם ממכתבו של מר בן־טוב מיסה למר בכר,[92] למדים אנו, כי השליח, יוסף בן דוד, הגיע לעדן

87. ראה לעיל, הערה 80.
88. מיום ה־8 בינואר 1938 (אצ"מ, תיק S6/1937).
89. גליון פברואר, 1938, עמ' 18 (אצ"מ, תיק KKKL5/9762/1).
90. שם, שם.
91. שם, שם.
92. מיום ה־2 במרץ 1938 (אצ"מ, תיק S6/1767).

"לפני שבועות אחדים". נראה, שרעיון שליחתו של מורה לפליטים בעדן לא נראתה לו למר בן־טוב מיסה, שכן הוא כותב במכתבו: "שוחחתי איתו [עם השליח] בקשר לעבודתו בקרב התימנים, אבל מחזיק אני עדיין בדעה, ואולי גם אתה תסכים איתי, שנוכחותו כאן תביא אך פירות מעטים, ומוטב היה להשקיע את הכסף המוצא על שירותיו להקלת סיבלם של התימנים בעדן". לדעתו של בעל המכתב, יש לתת עדיפות ראשונה במעלה להקמת מחסה לפליטים: "אם יש לך פרוטה לפרטה, אין מטרה נעלה יותר מאשר הענקת גג לראשיהם של הפליטים". מר בן־טוב מיסה מוסיף: "אנו עושים כמיטב יכלתנו להאכיל ולהלביש את התימנים, אך אין לשכוח, שעלינו גם לדאוג לאנשינו אנו [אנשי הקהילה העדנית], ולצערנו אין הקהילה שלנו עשירה במידה כזאת שתוכל לספק את צרכי השניים [עדנים ותימנים]". הכותב סיים את מכתבו בהדגשת הצורך לכונן מחדש את ועד העלייה בעדן, ומזכיר למר בכר את הבטחתו לעשות זאת מייד עם שובו לארץ.[93] תשובתו של מר בכר לא איחרה לבוא: במכתבו מיום ה־14 במרץ 1938,[94] חולק מר בכר על דעתו של בן־טוב מיסה בדבר הצורך בשליח. לרשותה של מחלקת העלייה, מסביר בכר, תקציב מיוחד להכשרת חלוצים לא"י, וכסף זה מיועד באופן בלעדי למטרה זו. וזהו למעשה עיקר תפקידו של השליח יוסף דוד: להעניק למועמדי העלייה הכשרה תרבותית וחינוכית. לארצות אחרות, מוסיף בכר, מעניקה הסוכנות כספים, לא רק להכשרה תרבותית, אלא גם לאימון גופני של החלוצים. הוא מביע את צערו על כך, שמחלקתו עדיין לא אישרה הקצבה לתוכנית כזאת בעדן. "אעפי"כ", מוסיף הוא, "סבורני, שעלינו לראות בסיפוק את המאמצים שנעשו לפחות למען ההכשרה התרבותית של החלוצים בעדן". בהמשך המכתב מדגיש בכר: "רוצה אני להבהיר בצורה חד־משמעית, שתפקידיה של המחלקה בירושלים, כפי שהם מובנים לראשיה, אינם פילנטרופיה. עיקר מעייניה ועניינה של המחלקה הם בבעיית העלייה. אילו קוצץ המענק להכשרה, לא היה זה תורם מאומה לעבודה הפילנטרופית של סוכנותנו בעדן."[95]

כפי שראינו לעיל, דעתו של מר בכר לא היתה נוחה מעבודתו של "ועד עלייה" בעדן, והוא העדיף להעניק לב"צ אהרוני מעין שלטון יחיד בתחום ההגירה. נראה, שהוא קיבל את דעתו של אהרוני, ש"הועד" הוכיח עצמו כגורם שלילי, שבשל נטייתו לריב ומדון, הכביד מאוד על תהליך מיונם והכנתם של המועמדים לעלייה, ובכך נהפכה הברכה המיוחלת לקללה. ואכן מתחמק מר בכר להיכנס לעובי הקורה של הנושא, שכן הוא כותב במכתבו הנ"ל: "אשר לענין ועד העליה, הבאתי את הנושא בפני ראשי המחלקה והוחלט לדחות את העניין עד השיבוץ

93. שם, שם.
94. אצ"מ, תיק S6/1737.
95. שם, שם.

(Schedule) הבא, שכן אין כעת אשרות־עלייה לחלוקה". מר בכר אף משמיע נימה של בקורת על הפירוד בקרב הקהילה העדנית, באמרו: "בינתיים תוכל אולי הקהילה בעדן להתארגן, כדי שיהיה לנו גוף בר־סמכא, שנוכל לבוא איתו בדברים".[96] יש לציין, כי מר בכר שלח דו"ח נוסף על ביקורו בעדן (באנגלית) לד"ר הקסטר (Hexter),[97] בו הוא מתאר את מצבם העגום של הפליטים התימנים בעדן. בהתייחסו למאות הפליטים, המושלכים ברחובות "הגיטו היהודי" ללא מחסה כלשהו, מעיר בכר: "חושבני, שזהו אולי המקום היחיד בעולם, שיהודים במספרים כה גדולים שרויים ללא קורת־גג למחסה". בכר מציין עוד:

> אילו יכולנו לספק ויזות ואמצעים לפליטים, היו כולם עולים לא"י, אלא שאין להתייחס לכולם כאל מועמדים לעלייה, ומצדנו עושים אנו כמיטב יכולתנו לשלוח להם אשרות עלייה. אולם יש בזה פתרון רק לבעיית חלק מאלה, שיש בידם הסכומים הדרושים לנסיעה; לעומת זאת, מספר ניכר מאוד מהמועמדים לעלייה אינם יכולים לקבל אישור עלייה, משום שאין בידם האמצעים הדרושים לכיסוי הוצאות הנסיעה, וזאת למרות שעברו את התהליכים הנוקשים שלנו ונקבעו כראויים להגירה. עובדה זו מונעת מארצנו [כניסת] יסודות מעולים וקונסטרוקטיביים, ובעדן שוהים הם ללא אמצעי־מחייה ו"מעלים עובש".[98]

מר בכר מאיץ בד"ר הקסטר לפנות לועדת החלוקה של הג'וינט ולבקש ממנה לבוא לעזרת הפליטים. עזרה זו, מציע בכר, יכולה להתבטא בשני דברים: א) הוצאות נסיעה; ב) שיפור מצבם הסניטארי של הפליטים. פליטים אלה, מדגיש בכר, הם חסרי־ישע לחלוטין, משום שהם אינם מאורגנים, ורווח והצלה אינם נראים באופק, וגם אין עתון או פרסום אחר בעדן היכול לתאר את מצבם לעולם הרחב".[99]

6. המצב הפוליטי והחברתי בעדן בשנות השלושים:

האיבה, שגילו המוסלמים בעדן כלפי היהודים היתה בעיקרה, לפחות עד אמצע שנות השלושים של מאה זו, על רקע דתי (לא על רקע פוליטי), והתבטאה בעיקר בחירופים וגידופים, ולעתים אף ביידוי אבנים. ההתפרעות האלימה של 1932 היתה,

---

96. שם, שם.
97. מיום ה־9 במרץ 1938 (אצ"מ, תיק S6/1737).
98. שם, שם.
99. שם, שם.

מבחינת חומרתה וממדיה, חריגה, ועד דצמבר 1947, לא היו בעדן התפרצויות אלימות נגד הקהילה בכללה. ניתן לומר, שעדן היתה נקייה עד אמצע שנות השלושים מפוליטיזציה. ואמנם ב־1 בינואר 1934 שלח ב"צ אהרוני לסוכנות, לפי בקשתה, דו"ח, שעיקרו להלן:

> עתונים אינם מתפרסמים בעדן. לתושבים המוסלמים בעדן אין עניין במתרחש בא"י ובעולם המוסלמי. יש אמנם קבוצה קטנה של ערבים, חברי "המועדון הריפורמי של עדן" (Aden Reform Club), המקבלים עתונים ממצרים ומא"י. במסגרת זו מתנהלות לעיתים שיחות נגד התנועה הציונית, אך ערבים נכבדים ממנהיגי המקום אינם נמנים כלל על חברי מועדון זה, ולפיכך השפעתו אינה ניכרת. נראה שלשלטונות יש עין פקוחה על פעולותיו. למעשה, אין כל קשר ומגע בין הערבים בעדן לבין ערביי א"י. מנהיג הערבים בעדן הוא אדם רודף־שלום, ואין הוא מגלה נטיות להתערב בענינים בעלי אופי פוליטי. כמו־כן תנועה פן־ערבית או פן־איסלאמית אינה ניכרת בין הערבים בעדן. רוב הערבים כאן הם אנאלפביטים. למשכילים המעטים אין שמץ של ענין בתחומים אלה.[100]

אולם עם החרפת ההתנגשות האלימה בין היישוב והערבים בא"י, במיוחד מאז מאורעות 1936, החלו יהודי עדן להבחין בגילויי הסתה ואיבה בלתי־רגילים כלפיהם (מבחינת תכיפותם). בחודש מאי 1936, נחרד הרובע היהודי משמועות, שהערבים מתכוונים לחדור לתוכו בהמוניהם ולפרוע בתושביו. מנהיגי העדה הפנו את תשומת ליבו של המושל למצב המסוכן, והלה נקט מייד באמצעים הולמים להרתעת מנהיגי הערבים בפני כל כוונות של פגיעה ביהודים. כתוצאה מכך, לא היו כל התנכלויות חורגות ביהודי עדן. עם זאת נמסר, שב־22 במאי 1936 זרק ערבי פסולת בשני מסגדים בשיך־עות'מאן, והאשמה הוטלה מייד על היהודים. אך השלטונות פעלו מייד בתקיפות והחניקו את כוונות־הזדון בעודן באיבן.[101]

זקני יהודי עדן מספרים (בראיון איתי), שהנסיונות לפגוע ביהודים נתרבו מאז שנת 1936. ה־*Jewish Tribune* מוסר בגליונו מחודש דצמבר 1938 (עמ' 18), שב־5 באוגוסט 1938, טענו ערבים, ששני ילדים יהודים, מדיירי בית הסמוך למסגד, לעגו למואזין בשעת קריאתו למוסלמים לתפילה. לשמע הדברים, צבא חלק מהמתפללים, בצאתו מהתפילה, על ביתם של הילדים וביקשו לעשות שפטים בדיירי

---

100. אצ"מ, תיק S6/3595.

101. עיין ד"וחו של ב"צ אהרוני לסוכנות היהודית מיום ה־25 במאי 1936 (אצ"מ, תיק S6/3595).

הבית ובדיירי הבתים הסמוכים. אך המשטרה, מוסיפה הכתבה, פעלה בתקיפות ושיכנעה את המוסלמים להתפזר.

תהליך הפוליטיזציה הואץ במידה ניכרת בשנת 1938 עם הופעתם בעדן של חמישה ערבים מגולי סיישל (Seychelles). בדצמבר 1938 נשלח מעדן להנהלה הציונית בירושלים מכתב, הנושא את הכותרת "מכתב מעדן", המסומן "סודי". להלן פיסקה מהמכתב:

> בשבוע שעבר הגיעו לעדן חמשה ערבים מגולי סיישל. כל ערביי עדן נקבצו ובאו לקבל את פני הבאים. שלושה ימים נשארו החמשה בעדן, אך במשך הימים הללו הפכו את עדן לגיהינום בשביל היהודים. הם כינסו אספות גדולות, ובהן נאמו על ארץ ישראל ועל היהודים. הם סיפרו לערביי עדן, שהיהודים רוצים להבריח את הערבים מן הארץ, וקראו להם להטיל חרם על יהודי עדן. דבריהם עשו רושם, וכמה ערבים שלחו ידם ביהודים: חרפו, קללו, והכו. מדי עבור החמשה ברחובות עדן היו מתקבצים אחריהם המון ערבים וצועקים: "פלתחי פלסטין"! (תחי פלסתינה). כשנסעו מעדן, שקטו הרוחות במקצת בקרב הערבים.[102]

מידע נוסף על גולי סיישל (Seychelles) מקבלים אנו ממכתבו של ב"צ אהרוני מיום ה־2 בדצמבר 1938,[103] לפיו זכו חמשת הערבים לקבלת פנים חמה מצד המוני ערבים המקומיים, אך לא ע"י העשירים שבהם. אהרוני מציין, שסוחרים יהודים נרגמו באבנים בהיותם ברובעים המוסלמים של העיר, אך אלה נפצעו קל. עין השלטונות היתה פקוחה על הנעשה, ולפיכך לא היו כל תקריות רציניות. עם זאת מציין אהרוני, נוכחותם של חמשת הגולים שלהבו את היצרים "והרעילו" את האוירה בעדן נגד היהודים. יש לקוות, מוסיף בעל המכתב, שהענינים יירגעו תוך שבועות אחדים.

אך הענייניים לא נרגעו, ו"הרעל" עשה את שלו. זאת למדים אנו מדוחו"ת וממכתבים, שנשלחו מעדן לסוכנות בירושלים. כך, למשל, ב־26 בינואר 1939, נשלח עוד "מכתב מעדן"[104] המסומן "סודי", המוסר את הידיעה הבאה:

> לפני שבוע ביקשו הערבים לערוך הפגנה ברחובות עדן, כשהם לבושים במלבושי פליסטינאים: עקאלים וכד'. הם קיוו, שההפגנה תסית את הערבים נגד היהודים. שלושה נציגים מהקהלה הלכו למושל עדן כדי

---

102. אצ"מ, תיק S25/5292. שמו של בעל המכתב מצויין כ־ע.ח.
103. אצ"מ, תיק S6/3595.
104. אצ"מ, תיק S25/5292.

להתלונן על־כך. המושל זימן נכבדים ערבים וחקר אותם לפשר הדבר. הדבר היה ביום השני שעבר. הנכבדים טענו, שהם מתנגדים להפגנה. המושל איים שאם תתקיימנה ההפגנות, יושמו הנכבדים במאסר. לפי המידע שבידינו, הערבים הבטיחו להימנע מהפגנות.

ב־19 בינואר, 1939, במלאת מאה שנה לכיבוש עדן ע"י הבריטים, שלחה קהילת יהודי עדן להוד מעלתו סר ברנארד ריילי, מושלה של עדן, מכתב (מעין מגילה) כתוב על נייר מפואר ובאותיות חגיגיות (עיין נספח מס. 4), בו מברכת היא את בריטניה, ומביעה רגשות עמוקים של נאמנות ומסירות לאימפריה עצומה זו. יהודי עדן, נאמר במכתב, מלאים הכרת תודה על הזכות, שניתנה להם לחיות תחת צילו של הדגל הבריטי, סמל הצדק והחרות, ומתפללים בעוז לשלומה של מעצמה אדירה זו, שמגלמת, בצד ערכים נשגבים אחרים, את המסורות הנעלות של סובלנות ונדיבות לב. אך ב"מכתב מעדן", שצויין לעיל, מושמעת התלונה, שבקבלות הפנים, שערכו השלטונות הבריטיים בעדן לרגל אירוע זה של מלאת מאה שנים לשלטונם בעדן, הוזמנו כל נכבדי הערבים, ואילו מהיהודים הוזמנו אך שניים. בעל המכתב מעיר, שלפי השמועות, מושלה של עדן הוא פרו־ערבי.

7. פזורי יהודי עדן ותימן באסמרה:

התסיסה, שהתחוללה לאחר פרעות 1932 בקרב הקהילה היהודית בעדן, השפיעה עמוקות על הקהילה העדנית־תימנית שבאסמרה (איריטריאה), מושבה איטלקית, בחופה המזרחי של אפריקה. יהודי אסמרה, שמנו אז כמאה וחמישים נפש, שלחו שורה ארוכה של מכתבי־אזעקה לסוכנות היהודית, בהם ביקשו להקצות להם אשרות עלייה לא"י. ואמנם שעתה הסוכנות לבקשתם, אך מסרה את ענייני הפיקוח והטיפול בהם בידי מר ב"צ אהרוני, מיופה־כוחה בעדן. כתוצאה מהסדר זה, היתה עלייתם של יהודי אסמרה לארץ כרוכה בתהליך בירוקראטי, שחייב אותם לנסוע קודם־כל לעדן, ומשם להפליג ביחד עם יתר העולים לפורט־סעיד, ומפורט־סעיד ברכבת לא"י. "דרך־יסורים" זו לא נראתה ליהודי אסמרה, וב־24 באפריל 1933 שלחו מכתב להנהלת הסוכנות, חתום ע"י מר שועה מנחם, נשיא קהילתם,[105] בו מבקשים הם לאפשר להם לנסוע ישירות מנמל מצוע לא"י, שלא דרך עדן. הנסיעה דרך עדן, טוענים הם, גורמת הן ל"הוצאות כפולות" והן ל"טלטולים וצער בני בתינו האומללים הקטנטנים". הם שוטחים את תחינתם בפני הנהלת הסוכנות לרחם עליהם ולחוס על ממונם, שהרי "קבצנו סך הוצאת העליה פרוטה עם פרוטה בזיעת אפינו, וחלילה וחס על כבודכם להפקיר ממוננו הדל לטמיון ללא צורך...".

---

105. אצ"מ, תיק S6/2543. ראה נספח מס. 4.

הם מוסיפים, שנשיאם באסמרה מוכן ומזומן הוא לטפל בכל התהליך הבירוקראטי הדרוש, ובכלל זה בדיקות רפואיות, תמונות וציוני הגילים, ולמסור את כל הפרטים למר ב"צ אהרוני בעדן, ביחד עם שכר הנסיעה, שייקבע ע"י הסוכנות. למכתב זה צורפה רשימה של כשמונים שמות של מועמדים לעלייה, הכוללת שמות של משפחות ידועות, שעלו מזמן לארץ, ובכלל זה משפחותיהם של: זכריה חזי, מנצור ומזל אהרוני (הוריה של חנה אהרוני, הזמרת הישראלית), שלמה חיים כסאר, זכריה טביב, שמעון גרידי, הרון נדאף.

מכתב נוסף ברוח זו, חתום ע"י שמעון מוסא גרידי ויחיא חאזי, נשלח לסוכנות היהודית בירושלים.[106] במכתב זה מבקשים החתומים לשלוח את רשיונות העלייה ישירות לאסמרה ולא לעדן. הם מתלוננים על כך ש"התאחדות התימנים" בא"י הודיעה להם במכתבה מיום ה־2 ביולי 1933, שהיא מתנגדת לשליחת הסרטיפיקטים ישירות לאסמרה. החתומים מוסיפים, שכל האוניות הלוקחות נוסעים־עולים מעדן לפורט־סעיד עוברות דרך מצווע. נשיא הקהילה באסמרה, מר שועה מנחם, מציינים בעלי המכתב, הוא סוחר מכובד מאוד ובעל מעמד מהימן, הן בקרב קהילתו והן בקרב השלטונות האיטלקיים באסמרה, ויש לסמוך עליו, שיטפל בנאמנות באותם תהליכים (הכנת הניירות הדרושים) הנעשים ע"י משרד העלייה בעדן. תעזור לידו, מדגישים הם, וועדה של נכבדים, ביניהם שמואל משומר כהן ובנין יחיאל. החותמים מסיימים את המכתב בהערה: "עזבנו את תימן בשל הרדיפות הקשות, שהם מנת חלקם של היהודים שם, אך נלכדנו בפח חמור יותר [באסמרה], רעב".[107]

בקשתם של יהודי אסמרה לאפשר להם מעבר ישיר לפורט־סעיד, נדחתה, לפי מיטב ידיעתי,[108] על ידי הסוכנות, ומועמדי־העלייה נאלצו לנסוע לא"י דרך עדן.

---

106. מיום ה־9 באוקטובר 1933 (שם, שם).
107. שם, שם.
108. עפ"י שיחות, שניהלתי עם אחדים מעולי אסמרה.

בית-הכנסת של הקהילה היהודית העדנית-תימנית באסמרה

עדניות באסמרה

מרדכי קנוֹ, מעשיריי עדן (שהתגורר באסמרה) בחברת הקיסר האתיופי.

נספח מס. 1

JEWISH FRATERNAL SOCIETY

Cable Address: "FRATERNAL"-ADEN.

חברת אחים עברים. ערן.

Aden-Camp 31st. Jan. 1933. 193
(Arabia)

Messrs, The Jewish Agency for Palestine,

Jerusalem.

Immigration Dept.

Sirs,

We thank you for your letter No.2412/8336 of the 8th Inst. and contents noted.

We, however, regret to note the slight increase you have made on the Immigration Certificates and we must frankly say that this is quite insignificant and out of proporation to the needs of the Aden Jews.

We beg leave to state and draw your kind attention to the fact that our friends are entitled to a larger quota, at least one fourth of the 130 Certificates issued for Yemen (Aden included) bearing in mind that the position in this country has become very oppressive and intolerable, from many points of view. First and foremost, the question of security for the Jew is very much in danger and he leaves in constant fear of molestation and anxiety. There is no safety for the Jew to go to far-off places, much less if he goes alone. The Jew in Aden is being regarded as heathen and is always insulted in this manner, and assaults break loose upon him very often. Many complaints have been raised to the Authorities without avail. In the second place, the Jews suffer not little in the economic side, because there is great objection to allow them to work in Government and Euporean offices on account of the Sabbath while our people are strictly orthodox and would not break the Day of Rest. In eduction and advancement, our people are lamentably backward, in cultural and social activities they are less reputed.

Under the above circumstances it is earnestly requested that you will kindly give your serious considerations to the matter and grant our prayers as stated above and for which we shall be grateful.

Wishing you God-speed.

Yours faithfully,

JEWISH FRATERNAL SOCIETY
President
Secretary

S6/2544

THE CENTRAL ZIONIST ARCHIVES
S6/2544

נספח מס. 2

BENSION M. AHRONEE

Tel. Add.- "BENAHRONEE"

Codes used: A. B. C. 5TH & 6TH EDITIONS, BENTLEY'S, SECOND.

Aden, 6th March 1934.
(Camp) No.5.

To,

The Jewish Agency for Palestine,

Jerusalem.

Sirs,

I may inform you that on Purim night a big crowd of Aden Jews gathered below my house and as a protest were shouting "grant us certificates" and could not be dispersed untill I gave them a word that I will place their grievence before you with a view to you alloting for them a certain number of certificates. In an hour's time a crowd of about 600 people came again to cheer.

These Adenites have been asking for certificates during the past I/2 years and almost all of them are in straitened circumstances owing to the acute crisis prevailing in Aden. Consequently I wired you today "recommend ten men certificates for Adenites ready wire" I hope you be able to send the above ten certificates.

Yours respectfully.

B Ahronee

S6/2543 ג"ל

נספח מס. 3

25 ינואר 1933

לכבוד מנהל מחלקת הפליטה ירושלים

אדוני נכבדי.

הנני להודיעך לפי בקשתו של מר בנימין אהרוני נתן שפירא שנתקבל אישור מהמשרד הראשי בירושלים לבואו לעדן. אך מכתבו של מר אהרוני לא הגיע לידי עד היום. ולפי מכתבו של מר אהרוני נראה כי הוא מתכוון לבוא לעדן בשנית ולהשתקע בה. ואיני יודע בשלמה אם אין זה מנוגד לתקנות ההגירה שבמקרה כזה יצטרך לעבור שנית את כל הסידורים שעברו עליו בפעם הראשונה בבואו לעדן. ואני מבקש בזה את הוראותיך בנידון זה.

בכבוד רב

מ. בן טוב מסה

ירושלים 1933 25 ינואר

אדוני נכבדי.

הנני להודיעך כי בשבוע שעבר הגיעה אלי ומאת מר אהרוני נתן שפירא הודעה כי הוא מתכוון לבוא לעדן בשנית ולהשתקע בה. ואני מבקש בזה את הוראותיך בנידון זה.

בכבוד רב

מ. בן טוב מסה

מחלקת הפליטה ומינהל שבט תגרים הוא במילוי שליחותם מטעם הסוכנות היהודית לארץ ישראל ומטעם הועד הלאומי לעזרת יהודי תימן. ואנו מאחלים למען תוקפנו שלאחינו התימנים יעבור הכל בסדר ושהם יוכלו להגיע לארץ ישראל בהקדם האפשרי.

בברכת הצלחה ובברכת ציון ותקומה

מ. בן טוב מסה

נספח מס. 4

To His Excellency Lt.-Col. Sir Bernard Reilly,
K.C.M.G., C.I.E., O.B.E.,

Governor & Commander-in-Chief of the Aden Colony.

Your Excellency,

WE, on behalf of the Jewish Community of Aden, humbly beg to offer our heartfelt and respectful congratulations on the attainment of the first Centenary of British rule in Aden.

THE Jewish population of this town takes part in the celebrations of this auspicious event with deep feelings of loyalty and devotion to Britain.

THE Jews of Aden are proud to belong to this great and liberal Empire and fully appreciate the value of living under the shadow of the Union Jack: symbol of Justice and Liberty. We are thankful to the Divine Providence for this privilege.

WE crave leave to express our deep appreciation and gratitude that the event is being memorized by the establishment of institutions of high public utility for the benefit of all sections of the population of this Colony.

ON this happy occasion, we have the honour to convey to Your Excellency the assurance of our grateful sentiments, and express most sincere wishes for the prosperity of the Colony.

WE fervently pray for the welfare and greatness of the British Empire, which, besides many other noble virtues, embodies high traditions of tolerance and generosity.

LONG LIVE THE KING!

ADEN, 19th January 1939.

We have the honour to be,
Your Excellency's most obedient servants,
COUNCIL OF THE JEWISH COMMUNITY

President.

Vice-President.

פרק י

תמורות בחינוך היהודי בעדן

1. גישושים ראשונים:

הכיבוש הבריטי של עדן עורר התלהבות עצומה ותקוות גדולות לא רק בקרב יהודי עדן עצמם, אלא גם בקרב יהודים באנגליה, שראו במאחז הבריטי בחצי־האי ערב מנוף אפשרי לגאולתם של יהודי תימן. כך, למשל, מדיווחיו של האיינס לממשלת בומביי, אנו למדים, שבינואר 1840, הופיע בעדן יהודי בשם סמואל והציג עצמו כשליח היהודים, אך תעודות רשמיות לא היו בידו. סמואל הציע להאיינס להוציא כרוז, בו יוצע ליהודי תימן לבוא לעדן לעבוד בשרות הממשלה הבריטית תוך הבטחת תשלום בכסף, במזון ובמגורים. ההצעה לא נראתה להאיינס, שדחה אותה לחלוטין. סמואל לא אמר נואש והעלה רעיון נוסף: פתיחתו של בית ספר לילדי יהודי עדן, שיתבסס על תרומות מיהודים. האיינס עצמו לא התלהב מן הרעיון, אך, ליתר בטחון, נמלך בעניין בממשלת בומביי. זו הורתה לו לנקוט עמדה זהירה בנושא זה, לאמור: לא לעודד את רעיון הקמתו של בית הספר ולא לדחותו. אולם, הוסיפה ממשלת בומביי, אם קפיטן האיינס יווכח, שהדבר עלול לעורר תגובה שלילית בקרב הקהילה היהודית בעדן, רשאי הוא לפעול בהתאם לשיקול דעתו. לדבריו של האיינס, הביעו יהודי עדן, איתם נועץ בעניין זה, התנגדות נמרצת להצעתו של סמואל. כך נקטעו שני רעיונות מעניינים בעודם באיבם.[1]

ב־1856 נעשה נסיון ראשון על ידי הבריטים לפתוח בית־ספר ממשלתי כללי לילדי עדן. למטרה זו הובא מורה מאנגליה, כדי לשמש כמנהלו של בית־הספר החדש, והוקם צוות של מורים מקומיים. אך אדישותם של התושבים, מוסלמים כיהודים, וסירובם לשלוח את ילדיהם לבית־הספר, גרמו לסגירתו ב־1858, שנתיים בלבד לאחר פתיחתו. נסיון נוסף לפתוח בית־ספר ממשלתי נעשה ב־1866. מגמתו היתה להקנות לימודים יסודיים בלבד. בשנים הראשונות לקיומו היוו ילדים הודים, שאבותיהם עבדו בשרות הממשלה, את מרבית תלמידיו, ולאחר מכן הצטרפו ילדי סוחרים מקומיים. העובדה שכמה מבוגרי בית־הספר הצליחו להשיג עבודה

---

1. BSC 1840, Minute by Board, 2/15/40 ועיין Marston, *Britain's Imperial Role*, עמ' 72־73.

במשרדים הממשלתיים, דירבנה מוסלמים ויהודים, במיוחד הערבים, לשלוח את ילדיהם לבית־ספר זה. ואמנם בשנת 1877 עלה מספר התלמידים מעשרים־ואחד (בשנת פתיחתו של בית־הספר) ל־60, כולל שלושה יהודים. בבית־ספר זה, שכונה (Aden Residency School), הוקנו יסודות אלמנטריים של המקצועות הבאים: היסטוריה (בעיקר של אנגליה, הודו ורומא), גיאוגרפיה, חשבון, אלגברה והנדסה. התלמידים נדרשו לשלם שכר־לימוד מדורג, לפי יכולתם. ב־1877 נפתח בתמיכה ממשלתית בית־ספר ערבי, שהיקנה לתלמידיו את לימודי הקוראן ומקצועות מוסלמיים אחרים, וכן ידע אלמנטרי בקריאה, כתיבה וחשבון. לשון הלימוד היתה ערבית. בבית־ספר זה נכחו עוד בשנת פתיחתו כמאה וחמישים תלמידים.[2] נוסף על בתי הספר הממשלתיים והפרטיים קיימים היו שני בתי־ספר של המיסיון, בעיקר של הכנסייה הקאתולית, אחד לבנים, ואחד לבנות, בהם למד מספר מועט מאוד של יהודים.

2. יוזמותיה של אגודת אחים (AJA):

בשנות השבעים של המאה הי"ט החלה אגודת אחים (Anglo-Jewish Association), שמרכזה בלונדון, להתעניין בשאלת חינוכם של יהודי עדן "בתקווה שיהדות זו תשמש מרכז למגעי האגודה עם יהודי תימן ופרס". פרטים על מגעיה של אגודה זו עם יהודי עדן בתחום זה כלולים בדוחותיה השנתיים של האגודה, מהשנים 1874־1876. מדוחו"ת אלה אנו למדים, שבעשרה בינואר 1875 הגיע לעדן, בשליחותה של האגודה, מר אלפרד פאלק (Alfred Falk), ובאמתחתו איגרות ושאלות ליהודי עדן. ב־27 בינואר 1875, שלח מר פאלק לאגודה דו"ח על ביקורו בעדן. להלן פרטיו העיקריים של הדו"ח, כפי שהם משתקפים מהתשובות שקיבל:

> מספר התושבים היהודים בעדן הוא כאלף, לבד ממספר "צף" של כשלוש־מאות יהודים, ההולכים, הלוך ושוב, מתימן לעדן. הקהילה כוללת כ־200־250 בעלי בתים, כ־200 ילדים וכ־200 ילדות. כ־150 ילדים לומדים בבית־ספר לתלמוד תורה. כ־50 ילדים נמנעים מלבקר בבית־הספר לתלמוד תורה ועובדים כשכירים. רק חמישה ילדים יהודים לומדים בבתי־ספר ממשלתיים. נראה שהגורם העיקרי להסתייגותם של היהודים משליחת ילדיהם לבית־הספר הממשלתי נעוצה בעובדה, שבית־ספר זה אינו בהנהלת מורים יהודים. ילדות יהודיות אינן לומדות כלל בבתי־ספר. בבתי־הספר לתלמוד תורה (בהם לומדים, כאמור, כ־150

2. עיין הנטר, *An Account of the British Settlement of Aden*, עמ' 149־150.

ילדים), מועסקים חמישה מורים. הלימוד בבתי־ספר אלה מתרכז בעיקר במקצועות הדת, לאמור: תורה ורש״י. תלמוד וכתיבה כמעט שאינם נלמדים. השכלתם של המורים מצומצמת מאוד, ואין הם מסוגלים להורות שפות זרות או מקצועות חילוניים. יש שלושה בתי־כנסת בעדן, ולהם קרנות, התומכות ביהודים חולים מבין אנשי הקהילה, שאינם יכולים לעבוד. אין בקהילה מפעלים כלשהם להכשרה מקצועית. ובכלל, פעילות ציבורית־סוציאלית כמעט שאינה ניכרת בקהילה. כתוצאה מכך, נאלצים אנשי הקהילה למצוא את פרנסתם בעבודות בלתי־מקצועיות: בנאות, סבלות, נגרות וכד׳. יש כ־250 סוחרים יהודים, ועיקר מסחרם הוא בנוצות בת היענה ובתבלינים. לאחדים מסוחרים אלה אמצעי תובלה ציבורית.[3] הקהילה בכללה ענייה מאוד. נראה שיש ליהודי עדן דעות קדומות חזקות ביחס למתן רשות לבנותיהם לבקר בבית־ספר. דבר זה ישמש מכשול, שאין להתגבר עליו, בדרכו של כל נסיון להשיג את המטרה הנכספת. הסיבה לרצונם של יהודי עדן לשמור על הבערות בקרב נשותיהם היא, לטענתם, בחוסר רצונם ש״הן תדענה יותר מדי״. מקורות־מחקר שונים מלמדים, שמשפט קדום זה מושרש עמוק במוחות אסיאתיים; אנשים אלה סבורים, שנשים צריכות לתפוס מעמד משני ביחס לגבר, ושהחינוך עלול לגרום לכך, שנשותיהן תהיינה בלתי מרוצות ממעמדן הנמוך — דבר העלול להמריצן לשאוף לשיפור מצבן למשהו הקרוב לשויון עם בני זוגן. חשש זה הוא שכיח מאוד בקרב הערבים. אם אמנם תחליט האגודה (AJA) לבצע את השרות הרצוי מאוד של ייסוד בתי־ספר בעדן, שבאמצעותם תנסה להעלות את רמתה החברתית של הקהילה היהודית שם, מציע אני להתחיל בהקמת בית־ספר לבנים בלבד. אם אכן יצליח צעד זה, ניתן יהיה לנסות להקים גם בית־ספר לבנות.[4]

מר פאלק מביע את הסברה, כי סיכויי הצלחתו של בית־ספר לבנים הם טובים: עם פתיחתו, יבקרו בו כארבעים בנים, וזאת אם ימונה מנהל יהודי, המוכשר ללמד אנגלית ויסודות של חינוך כללי באמצעות ערבית או עברית. מר פאלק מוסיף, כי המורים המלמדים בחדרים לתלמוד־תורה, אינם מוכשרים לשמש כמורים בבית־ספר חילוני, באשר אין הם מסוגלים להורות אנגלית או מקצועות חילוניים. הקמת בית־ספר, בו ילמדו אנגלית, הינדוסטאנית, ויסודות בסיסיים של חינוך אנגלי

3. הכוונה היא לעגלות רתומות לסוסים.

4. דו״ח שנתי של ה־AJA (1874־1875, עמ׳ 43־47). דוחו״ת ה־AJA ביחס לעדן נתפרסמו ע״י יוסף טובי (חלקם בתרגום עברי) בספרו, יהודי תימן במאה הי״ט, עמ׳ 305־312.

באמצעות הערבית, מדגיש פאלק: "יהווה, ללא ספק, אמצעי, שיפתח בפני הדור החדש תחומי תעסוקה מעולים יותר ומכניסים יותר ויביא, באופן כללי, לידי הרמתם מהמצב המשפיל, בו הם שרויים כעת". ידע באנגלית ובהינדוסטאנית, מדגיש בעל האיגרת, ישמש מנוף לכשרונותיהם המסחריים של יהודי עדן ויפתח בפניהם כר נרחב יותר, "באימפריה המזרחית העצומה שלנו". מר פאלק מסיים את מכתבו בהפניית תשומת לב האגודה ליחסם המשפיל של הערבים והצומאלים בעדן כלפי היהודים. עדות מוסלמיות אלו, מעיר הוא, "אינן מחמיצות כל הזדמנות לתת ביטוי לרגשות־האיבה שלהן במעשי אלימות וגידוף".[5]

בדו"ח השנתי החמישי של אגודת אחים לשנת 1875־1876,[6] הובא תרגומה לאנגלית של איגרת מיום י"א סיון תרל"ה (14 ביוני, 1875), שאגודת אחים קיבלה מקהילת יהודי עדן, המתייחסת לחינוך היהודי בעדן והמשלימה את הפרטים, שנמסרו למר פאלק. כותבי האיגרת מציינים, שבני הקהילה היהודית לומדים תורה בלבד וכי רק כחמישה אחוזים לומדים כתיבה באותיות אשוריות. רוב הבנים עוזבים מוקדם את בית־הספר ויוצאים לשוק העבודה, בחיפוש אחר עבודות בלתי־מקצועיות. רוב אנשי הקהילה עובדים כפועלים בבנין ובתעסוקות דומות. בעלי המכתב מסבירים את נוכחותם המועטה של ילדי יהודי עדן בבית־הספר הממשלתי, בעובדה, שההוראה שם נעשית באמצעות הלשון ההינדוסטאנית, לשון שאין הילדים היהודים מבינים. בעלי האיגרת מכירים אמנם בחיוניות לימודי החול ובתועלתם הגדולה להרמת קרנם של ילדי הקהילה בעיני שכניהם הגויים; אך המחסור במורים מתאימים מאלץ אותם להצטמצם בלימודים תורניים. האיגרת כוללת בקשה ותחינה לאגודת אחים לפעול למען הרמת קרן החינוך בעדן:

> אם תקימו בית־ספר, תביאו ברכה גדולה מאוד על הקהילה, והילדים היהודים ימצאו עצמם במצב טוב יותר. אחדים מאיתנו ייחלצו לתמיכה בבית־ספר מקומי. אם תייסדו בית־ספר מעין זה, יהיה עליכם גם לשלוח מורה, הבקי בעברית או בערבית. יידרשו ארבעה מורים כדי ללמד תורה ומקצועות־יהדות אחרים, ומורה נוסף למקצועות הערבית. ניתן למצוא צוות זה של חמישה מורים בעירנו. סביר להניח, שבנות לא תבקרנה במוסד חינוכי. אם תוכלו [לסייע להן] לגבור על סלידתן (repugnance) מלימודים, תגדל בזאת זכותכם.[7]

---

5. שם, עמ' 45־47. המלצתו של פאלק להקנות ליהודים ידע גם בלשון ההינדוסטאנית מורה על שליטתו של המיעוט ההודי, בעיקר הבניאנים, בחיי הכלכלה והמסחר של עדן.
6. עמ' 51־52.
7. שם, עמ' 52.

בנספח נוסף לאותו דו"ח,[8] מובאים קטעים ממכתב, ששלח מר מ. בראש, (Brasch) למזכיר האגודה (AJA). מכתב זה, הנושא את התאריך 19 בנובמבר 1875, מתייחס לאפשרות ייסודו של בית־ספר לילדי יהודי עדן וההוצאות הכרוכות בהקמתו ובהחזקתו. בעל האיגרת מעריך, על־יסוד מידע שקיבל מעדן, ששכירת מבנה מתאים לבית־ספר תעלה כ־60 לירות שטרלינג לשנה; החזקתו של מורה אירופי ובני ביתו, ביחד עם שני משרתים, תעלה כ־200 לירות לשנה, ולמורה רווק כ־100 לירות בלבד. בראש מוסיף, כי כשמונה ילדים יהודים לומדים בבתי־ספר ממשלתיים; אעפ"י שיש מקום בבתי־ספר אלה לכל דורש, מעדיפים ההורים היהודים, "שבניהם ישמשו כרוכלים ברחובות, תופעה המהווה בזיון לקהילה וחזיון מביש בעיני אירופאים המבקרים בעדן"[9]

בראש ממריץ באגודה לפעול למען פתיחתו המיידית של בית־ספר לילדי הקהילה ולשלוח לעדן מורה אירופי, כדי ש"יהודים מסכנים אלה, שעולים בהרבה מבחינה אינטלקטואלית על הערבים, יפיקו תועלת גדולה מנוכחותו של מורה אירופי, שיתגורר בקרבם, ייצג תדיר את האינטרסים שלהם וגם ישמש להם, בשעת הצורך, לפה"[10].

יש לציין, שבאפריל 1875 סמכה מועצת האגודה (AJA) את ידה על דו"חו של פאלק והודתה לו על "שירותו המצויין".[11] אך הרעיון עצמו להקמת בית־ספר עברי בעדן לא בא כלל על מימושו. נראה, שהתנגדותה של משפחת מיסה להתערבות זרים בענייני החינוך, וכן חששם של רבני עדן מהשפעתו "ההרסנית" של חינוך חילוני על המסורת הדתית, הביאו לגניזתו של הרעיון בעודנו בחיתוליו.

3. תכניתו הלימודית-חינוכית של שמואל יוסף ישועה (1863-1912):

הצצה רבת־חשיבות אל תוך נבכי תנאי החינוך, האמונות והדעות של יהודי עדן במחציתה השנייה של המאה הי"ט ניתנת לנו ע"י הסופר, המורה והמחנך, שמואל יוסף ישועה, איש עדני, בספרו "נחלת יוסף". שמואל נולד בחודש תשרי התרכ"ג (1863), נכד לר' ישועה (1769־1855), ששימש במשך עשרות שנים כאב בית־דין דק"ק עדן. כילדי דורו, למד יוסף בבית־ספר לתלמוד תורה, שלא היה שונה באופן משמעותי מאלה, שהיו קיימים בתימן. בגיל ארבע־עשרה שכר לו אביו, בדומה לרבים מבעלי היכולת, תלמיד־חכם תימני, מארי עודד, שלימד אותו באופן פרטי מעט תלמוד ופוסקים, וגם "מעט מזעיר" מחכמת הקבלה. בשנת

---

8. שם, עמ' 54־55.
9. שם, עמ' 54.
10. שם, עמ' 55.
11. דו"ח אגודת אחים (AJA), עמ' 20.

התרל"ח (1878), בהיותו בגיל חמש־עשרה, נשא אישה, ושנה לאחר מכן נולד לו בן.[12]

שמואל היה אוטודידקט, בעל סקרנות חריפה והתבוננות ערה. הוא שאל ורכש ספרים ושתה בצמא את תוכנם. הספרים בזמנו, מעיר הוא, היו יקרים ונדירים מאוד, ובכלל זה ספרי התלמוד, שהיו "יקרי המציאות ולא ימצאון כי אם אחד בעיר ושנים במשפחה".[13] צמאונו לדעת היה כה גדול, שלא יכול היה להסתפק בקריאת תקצירי הדברים מכלי שני, "כי בקראי באיזה ספר והמחבר יקצר ויאמר וכו', עיין בספרי השלומים, אז אחפש אחר הספר הזה אם נמצא בעיר, או אשלח למדינת הים ולארץ מרחקים".[14] שמואל מתרעם כל כך, שאנשים "פיתו" אותו להשאיל להם שני ספרים, שהיו ברשותו: 'ספר עץ חיים', ו'ספר פרי עץ חיים', אך לא טרחו כלל להחזירם.[15] אחיו שילה מוסר, ששמואל נהג, זה "כמה שנים", ללקט "מכל מילי מעלייתא רוב הגוונים, ומחדד משכלו בפשט וברמז ועושה בהם כונים".[16] עיקרי הדברים נרשמו, לדברי שילה, ב"קונטרסים שונים". שילה הכיר בחשיבותה החינוכית של עבודת אחיו, ובראותו את אחיו טרוד בעניינים שונים, נטל הוא עצמו את היוזמה להוצאת החיבור לאור. הוא שכר סופר מיוחד להעתקת החומר בכרך אחד, ובשנת 1906 עלה ארצה לשם הדפסתו.[17] הספר יצא לאור בירושלים בשנת "ו'רא'י'תם' ושש לב'כ'ם (1907), בשם "נחלת יוסף", "גימ' יוסף ישועה וחמאמה [שם הוריו] עם ג' כוללים".

שמואל היה אמיד, ולא הוצרך מעודו לעבוד. הוא התפרנס מדמי השכירות, שקיבל מנכסי דלא ניידי, ולפיכך יכול היה להקדיש כל עיתותיו לעיון ולכתיבה. בשעות הערב, נהג הוא להרביץ, ללא קבלת שכר, תורה ודעת לחוג נבחר של צעירים ומבוגרים.[18] שילה מציין, כי לספרו של אחיו 'נחלת יוסף' היתה מגמה לימודית־חינוכית, ל"תועלת הבנים", ו"להשוות בזה דעת התלמידים הנבונים".[19] שמואל עצמו אומר בהקדמתו לספרו,[20] שהוא התעורר לחבר את חיבורו לא כדי "להתגדר ולקנות שם טוב ח"ו, אלא לשם סיפוק צמאונם של התלמידים ללחמה של תורה ולסתרין דאורייתא, לזכות את הרבים ולספק מעין שולחן ערוך ל"קטן בחכמה כמוני, הם התלמידים בחורי חמד, המתחילים ללמוד בתחלת עיונם". הוא

---

12. נחלת יוסף, ח"ב, כה, א־ב.
13. שם, ג, א.
14. שם, ו, א.
15. שם, כה, ב.
16. ראה 'הודעה' שבתחילת הספר.
17. שם.
18. כך נמסר לי ע"י שניים מתלמידיו.
19. עיין ב'הודעה', שבתחילת הספר.
20. ח"א, ב, ב.

מוסיף, כי שיטתו ומבנהו של חיבורו הונחו עפ"י העיקרון המטודולוגי, "חנוך לנער עפ"י דרכו", לאמור: "מן הקל אל החמור", "כי מתחלה הייתי מדלג ועולה ומקצר בקיצור האפשרי כאשר יראה הקורא בתחלת הפרקים, אך אח"כ הייתי מרחיב והולך למען יתברר ויתלבן כל דבר עמוק, וכוונתי בזה לפי תבונת התלמידים".[21] הוא מציין עוד, שתכלית נוספת עמדה לנגד עיניו: לספק מעין שולחן ערוך, שיקל מעל התלמידים "טורח משאם לשוטט ולבקש את דבר ה' אנה ואנה בספרים אין קץ". הוא מוסיף, שאעפ"י שספרו לא נועד מלכתחילה לגדולים וחכמים, "כי מה הבאתי אשר לא ידעו ומה חידשתי אשר לא התבוננו", עשויים אלה להצטרך לעיתים לספרו זה, באשר יש שלפעמים "יתעלם גם מהחכם הנבון בפתע פתאום איזה כלל מן הכללים, וממילא נעלם ממנו גם הפרטיים, והענפים היוצאים והמתפשטים רק מן הכללים". ומאחר שזכרונו של אדם מוגבל הוא, אין הוא יכול "להקיף בדעתו כל כללי התורה והחכמה בזכרונו". לאלה ולאחרים, נקדנים, מקובלים ותוכנים, ישמש ספרו ל"מורה דרך להאיר עינים העצומות".[22] ועוד אומר שמואל בהקדמתו לספר, שהברכה הצפונה בחיבורו לגדולים ולחכמים בתורה, אינה דוקא בתוכנם של הדברים, שהם כשלעצמם גלויים וידועים, כי אם בעצם מתכונת ספרו, עובדת היותו בנוי, כמעט רובו ככולו, על כללים והקדמות, ו"עולה בדרך סלולה, קלה וקצרה". המחבר מדגיש את העיקרון החינוכי, לפיו "מוטב לו לאדם להלך בדרך קצרה ובידו הפנינים, מלהרבות דברים והעיקר חסר".[23] הוא מציין עוד, שמה שכלל בספרו הוא אך חלק קטן ממחברתו הגדולה, וכי נמנע הוא מלהביא דברים עמוקים "שישגבו מעיני התלמידים ולא תכיל דעותיהם".[24] ואמנם בהסכמתו לספר, מדגיש הרב יעקב שאול אלישר, "ראשון לציון וירושלים", את חשיבותו הרבה של החיבור ומעיר, שאם גם רוב הדברים שבו הם "עתיקים", ראוי הוא להיות מצוי ביד "כל אדם" בכלל, ובתימן בפרט, "שאינם מצויים שם הרבה ספרים".[25]

מהם טיבה ומהותה של תכניתו הלימודית־חינוכית של שמואל, לאמור: למי ייקרא משכיל בישראל, אליבא דשמואל? לדעתו, מן הדין הוא להתחיל בהקניית "יסוד טעמי הדקדוק" לתלמידים. הוא מצר על־כך, שהמלמדים מלעיטים את תלמידיהם בפסוקי התנ"ך עם נקודותיהם וטעמיהם, אך אין הם טורחים להסביר להם את "כללותיהם", לאמור: "מי מהם ירום, ומי ישחה ומי ינצב". כתוצאה מכך,

---

21. שם, שם.
22. שם, שם.
23. שם, שם.
24. שם, ג, א.
25. ראה 'הסכמה' בפתח הספר.

קובל הוא, "נשאר הנער חסר הטעם והעיקר, ועד כי יזקין לא ידע מי הם".[26] הלימוד, לדעתו, צריך לכלול ידע בסיסי בלבד בתחומים השונים של מדעי היהדות התורניים, באשר בימינו אלה נתמעטו הלבבות, ו"מי ישוט במים האדירים האלה ולבוא עד תכונתם"?[27] המחבר מדגיש בעיקר את חשיבותם של התחומים הבאים: קיצור כללי ההלכות, השיעורין, הרמזים, הדרשות, והקבלה; בחינת הנשמות, המלאכים, הקליפות, הגלגול, הנבואה, וההשגחה; תוכן ביקורי המחקר והחרידים. שמואל גם דורש להקנות לתלמידים ידע בסיסי בחשבון ובמתמטיקה, באסטרונומיה ובגיאוגרפיה (תכונת הארץ). הוא מביע צער על כך, שהידע הגיאוגרפי של צעירים ואף זקנים בעדן, מצטמצם בתחום עירם, ואין להם מושג היכן מצויות ארצות כמו הודו, או ערים כגון לונדון.[28]

'נחלת יוסף' הוא למעשה יצירה אנציקלופדית, החובקת בעיקר את כל התחומים דלעיל, ואחרים, "מכלל הדקדוק עד כלל הקבלה". חלקו השני של הספר כולל את יסוד ושורש המנהגים של יהודי עדן, פרטים אוטוביוגרפיים, ובכלל זה חוויות ממסעותיו של המחבר לארץ ישראל, וכן שירים וסליחות, פרי עטו הוא. בדומה לרבים, שקדמו לו בחיבור "שולחנות ערוכים" בתחומי היהדות, נמנע מחברנו מלציין את מקורותיו ולהביא כל דיבור בשם אומרו. שמואל מודע אמנם לליקוי זה בספרו, ומביע את החשש שמא המבקרים יאשימוהו בהתעטפות בטלית שאינה שלו. לפיכך טורח הוא ללמד בהקדמתו זכות על עצמו, ומשמיע דברי התנצלות על הימנעותו מלנקוב בשם מקורותיו: בתחילה, טוען הוא, הביא את הדברים בקיצור נמרץ ובצורה בלתי מגובשת, מתוך הזיכרון "מבלי עיון בספרים הרבה". לאחר מכן הרחיב את הדברים ושוב תוך דילוג מספר לספר ומעניין לעניין והרכבת הדברים "מזה לזה באמצעות דעתי הקלושה... וממה שחנוני השי"ת מה שעלה במצודת שכלי".[29] כתוצאה מכך, אין המקורות מהם דלה את עיקרי הדברים ניכרים עוד בחיבורו, באשר אין למצוא בו כמעט "אפילו שיטה אחת כצורת הספר אשר העתקתי ממנו".[30] נוסף על כך, מוסיף הוא, תכליתו של הספר היא, כאמור, להגיש לפני התלמידים את עיקרי המדעים התורניים, "למען ימצאו הדבר נכון ומזומן לפניהם, מבלי ליאות מבלי טרחות לחפש אנה ואנה בספרים אין קץ". הזכרת המקורות לא תתרום, איפוא, לקידומה של תכלית זו; נהפוך הוא: היא רק תביך את התלמידים ותכביד עליהם.[31]

---

26. ח"א, ג, א.
27. שם, שם.
28. שם, ה, ב.
29. ח"א, ו, א.
30. שם, שם.
31. שם, שם.

היו לו לשמואל דעות מתקדמות ביחס לרבים מאנשי קהילתו. אף על פי שהגן בצורה נמרצת על מנהגיה השונים של הקהילה היהודית בעדן, ש"יסודתם בהררי קודש", מתח ביקורת קשה על כמה מנהגים ואמונות טפלות, שנשתרשו "בטעות" בקרב אנשי הקהילה, ועמל ללא ליאות, אך גם ללא הצלחה גדולה, כדי לשרשם. הוא מציין בעיקר את "מנהגי השטות" הבאים:

1) יהודי עדן, מוסר בעל "נחלת יוסף" נהגו בזמנו לשבור ביצים ולהקטיר בשמים בבית היולדת, כדי לרצות את השדים ו"להעביר השטנים והמזיקים לבלתי יזקו ליולדת וולדה"; את הביצים שברו על שבעה פתחים, כל ביצה על פתח אחד, ועישנו חלבונה וקליפות שומים בשבעה מוגמרות, כל מוגמר על פתח אחד, כולל פתחי מרחצאות ומחראות. כמו־כן נהגו לסמן את שבעת הפתחים בעיטרן — שבעה קווים בכל פתח. על כך, מעיר שמואל: "לבבינו ידאב על המנהג הזה". מאמציו לביטול מנהג זה ואחרים נתקלו בהתנגדות נמרצת מצד טובי עדן, שהעלו טענות מטעמות שונות נגד ביטולו, כגון: א) זהו מנהג אבות, "ומי יערוב ליבו לבטל מנהג אבות?" ב) שבירת הביצים וההקטרה אינן שונות באופן מהותי מהשעיר המשתלח לעזאזל, כדי שלא יקטרג על ישראל; ג) אם יבוטל המנהג ויארע אסון, ייחסו את האסון לביטול המנהג. שמואל מסכם נושא זה במלים: "נתוכחתי עם רבים וכן שלומים, לחנם יגעתי ולא עלתה בידי, יבוא יום בעה"י, יבוא יום ויבטל המנהג המוטעה, אשר אין לו שחר, השם הטוב יכפר בעד כ"י".[32]

2) נשים בעדן נהגו להניע את הרך הנולד על עשן קטורת של חלבונה ("בַּכור"), ונמנעו מלהוציא אש מסף חדרה של היולדת במשך שבעה או תשעה ימים מאז לידתה. שמואל מתייחס בחומרה למנהגים אלה, אותם הוא רואה כשרידי העבודה הזרה, שחייב הרואה למנעם.[33]

3) נשות עדן נהגו לכרוך את החיתולים בצורה הדוקה סביב ידיו ורגליו המיושרות של התינוק, תוך אמונה שזה יאפשר לו לגדול זקוף־קומה וללא איברים מעוקמים. שמואל מתריע נגד מנהג זה:

> לו יוכלו העוללים לדבר, אז צעקו חמס על אכזריות הוריהם, וזה אמנם על דבר חתולתם, וכמעט אין מנהג אכזרי כזאת החתולה, והדבר מובן מעצמו, כי הנה הילד במעי אמו הוא נוע יתנועע, ובגיחו מרחם לפתע פתאום הושם בכבלים מבלי נוע יד ורגל. הנשים אומרים, כי תעשינה זאת למען לא יהי הילד בידים חפשיות, לבל ינקר בָּמו את עיניו וגם למען לא יעורו בנקל משנתיו. וזה אך לשקר ידמו, כי איך לאסור ילד רך ידיו ורגליו מבלי יוכל להתנועע מאומה, החזה והכרס יתלכדו

32. חלק ב, כב, א — כג,א.
33. שם, שם, כג, א.

ויהדקו עד כי יכבד לו לשאוב נשמת רוח חיים, וגם הוצאת נקביו יכבד עליו, וגם כאשר יתלכלכו חתוליו מוכרח לשכב ככה איזה שעות בלכלוך וליחות יבכה ויזעק עדי ייעף וישן.[34]

דאב ליבו של שמואל גם לנוכח אמונתם המושרשת של יהודי עירו, ובכלל זה הנוער, במכשפים וברופאי אליל. הוא מותח ביקורת על יהודי תימן "שמאמינים בשדים ביותר מדאי, על כל דבר קל אומרים שהוא מחמת השדים, וזה אך חסרון דעת".[35] אף כי אין הוא מכחיש את עצם מציאותם של השדים, רואה הוא בייחוס כל חולי וכל מדווה באדם להם כשערוריה וכסל. הוא הכריז מעין מלחמה על רופאי האליל, מגרשי השדים למיניהם, ועמל להציגם כנוכלים ורמאים. אך כל עמלו היה לשוא: יהודי עדן, בדומה ליהודי תימן, המשיכו להזדקק למכשפים ולרופאי האליל, ואלה האחרונים המשיכו, "להבעית" את השדים, להטיל מכוות־אש בראשיהם ובגופותיהם של ישראל, ולשלשל לכיסם את המצלצלים, שהעניקו להם הפתאים — כל זאת למגינת ליבו של שמואל.

ומה עלה בגורלו של חיבורו של שמואל ותוכניתו הלימודית־חינוכית? כאמור, יצא הספר לאור בירושלים בשנת 1906, והובא לעדן למכירה. שמואל קיווה, שיעלה בידו לכסות לפחות את ההוצאות המרובות, שהיו כרוכות בהדפסת הספר, אלא שתקוותו נכזבה מאוד. עוד לפני פרסום הספר, התייחסו רבים מיהודי עדן אל שמואל כאיש תמהוני, וראו במלאכת החיבור כביזבוז זמן וכברכה לבטלה. שמואל עצמו מתרעם על ליגלוגם של "היראים" לנוכח מאמציו להורות מעט מתכונת הארץ (גיאוגרפיה) לצעירים: "ראו מה הביא לנו האיש העברי הזה; הוא מביא תחומי המדינות והארצות, מלכים ושרים וצבאיהם, עם מספר נפשות הגויים ואניותיהם ומלחמותיהם וכיוצא בזה, וכן לא יעשה, לפי דעתם, להביא דברי חול כאלה במחנה היהודים התימנים התמימים".[36] הרב יעקב מנזלי ז"ל, מחברו של סדר עלוי הנשמות, שנולד בעדן בשנת 1889, כתב לי בזמנו, שהוא הכיר היטב את שמואל. להלן קטע מהמכתב, כתוב בכתב יד רש"י ובלשון ערבית־יהודית־עדנית:

כשהייתי עובד בבחרותי אצל אחד ביניאן בזאז, כאן הד'א מרי שמואל מ"כ ישיל בייס בריבית כול סעא ארבע מייא, וכול שהר ארוח לא עינדא לאלבית יעטיני אל ריבית ארבע רופיות, והא טול איימה מאסתכדם ענד חאד. מעא אתנין דוכאכין פיל סוק יקבד' אל כורא מינן ויתצרף ואכה שילה יוסף כדא. הדא אלדי פהמתך עליהן.

---

34. שם, שם.
35. שם, כ, א.
36. שם, ה, ב.

דלחין אל חיבור הדא חקא נחלת יוסף פקט כולא מלוקט מספרים, מספר הברית ומגלילות הארץ ומשבילי אמונה ומשומר אמונים וג׳יר. ופקט פי וצטא אל כותב הדא כתב חלומות ומנהגי עדן ועלא מא סאפר ירושלים ועלא שנת תר״ס ותרס״ה למן אסתווה אל תעב פי עדן, ופיל אכ׳ר אל כותב סווא סליחות. דלחין אנא שאפהימך בקיצור בעד מא דפס אל כותב הדא פי ירושלים למן גאבהן ולא ריצ׳י חאד ישתריהן, וחייך מא אשקר עליך כאנו כאם בחורים ידורו פיבן פי דכאכין ולא חאד בישילן. פי אל אכ׳ר ביגזעו אל בחורים ידורו ביערצ׳ו פיבן מן רופייא פקט, ואחיד ואחיד מן אל ציבור בישיל. פיל אכ׳ר כ׳לוהן פי דוכאן מהלא הדא אלדי חיבר הספר מאהלל, ולא עאד חאד בישילן.

ד׳לחין אנא בארוויך כיף אל עולם אינם פונים לאל גימטראות ואל חשבונות, קלבן קוציף... אל עולם בידוורו אילא כותיב זוקר חק סיפורי מעשיות אלדי יתנאסו פיבא... אל עולם יא רחמתא טרודים פקט על מחייתם מען מן ביליל אילא אליל יקרו קליל גמרא ובפרט פיל וקט הד׳א יוקר השערים בילבל דעתם והפרוטה נטרפה.[37]

אין ספק, שמואל הקדים במידה ניכרת את דורו. הוא היה מעיין נובע ונקור תורה וחכמה, אדם אשר כל רז לא אניס ליה. דבריו ותכניתו החינוכית־לימודית, למרות מאמציו הרבים לפשטם, נשגבו בכל זאת מבינתם של בני קהילתו, שבגלל טורחם ומשאם ודאגת הפרנסה, הסתפקו כאבותיהם בחדרי תלמוד־התורה ובמה שאלה סיפקו להם. מעטים קנו את ספרו, ועוד פחות מהם הבינו אותו. יחיד היה

37. כשהייתי עובד בבחרותי אצל אחד בנייאן, מוכר אריגים, היה מארי שמואל זה נוטל כסף בריבית, כל פעם ארבע מאות [רופיות]. וכל חודש נהגתי ללכת אצלו לביתו, והיה נותן לי את הריבית, ארבע רופיות. והוא מעולם לא עבד אצל אדם כלשהו. היו לו שתי חנויות בשוק והיה מתפרנס מדמי השכירות שקיבל מהן, וכך נהג גם אחיו שילה. זהו מה שהסברתי לך עליהם.

אשר לחיבור שלו "נחלת יוסף", זה כולו מלוקט מספרים, מספר הברית, ומגלילות הארץ, ומשבילי אמונה ומשומר אמונים ועוד. רק באמצע הספר הזה כתב חלומות ומנהגי עדן ועל מסעותיו לירושלים ועל שנות תר״ס ותרס״ה, בהן היו מגפות בעדן; בסופו של הספר כלל סליחות [מפרי עטו].

עתה אסביר לך בקיצור: לאחר שהדפיס את הספר הזה בירושלים, כשהביאם [לעדן], איש לא רצה לקנותם. חייך, אין אני משקר: בחורים אחדים היו מסתובבים עם הספרים [להצעתם למכירה] בחנויות, באין קונה. בסופו של דבר, היו הבחורים מהלכים ומציעים אותם במחיר של רופייה בלבד [כל ספר], ורק בודדים מהציבור קנו. בסוף הניחו אותם בחנותו של מהלא, זה שחיבר את הספר מהלל [כלומר: 'בין עדן ותימן'], ואיש לא קנה עוד.

בזה מראה אני לך, שציבור היהודים [בעדן] לא היו פונים לגימטראות ולחשבונות. ליבם קצוף היה עליהם. הציבור, ירחם ה׳ עליהם, טרודים היו בדאגה לפרנסתם, ... ורק מערב לערב קראו מעט גמרא, ובמיוחד בזמנים ההם, בהם יוקר השערים בילבל דעתם, והפרוטה נטרפה.

שמואל בדורותיו בעדן. הוא היה בעל כשרונות מצוינים ובלתי רגילים, ואף ניחן מעט בכשרון משוררים. נראה, שמאז ר' דוד בן עמרם העדני, בעל מדרש הגדול (המאה הי"ג), לא קם עוד בעדן איש כשמואל, גדול בתורה ובחכמה, מורה ומחנך. הוא נפטר בשנת תרע"ב (1912). הרב מנזלי סיפר לי, ששמואל ציווה לפני מותו, שארונו ילווה ע"י כ"ו ילדים, הנושאים כ"ו נרות שעווה (שם הוי"ה).[38]

4. יום טוב צמח ושמואל יבנאלי על החינוך היהודי בעדן:

ב־1910, שנתיים לפני מותו של שמואל יוסף עדני, ביקר בעדן, בדרכו לפנים תימן, המורה והמחנך, מר יום טוב צמח, שבא לשם בשליחות "כל ישראל חברים" (Israelite Universelle Alliance). התמונה העולה מהפרטים, שמסר ביחס למצבם הכלכלי של יהודי עדן ותנאי החינוך, שעמדו לרשותם, עגומה היא, ואינה שונה במהותה מזו, שמסר פאלק, שליחה של אגודת אחים בלונדון, כשלושים וחמש שנים קודם־לכן. צמח מוסר, שקהילת יהודי עדן גדלה פי עשרה מאז הכיבוש, ומנתה בעת ביקורו שם יותר מארבעת אלפים נפש. ריבוי זה, מציין הוא, "הנהו תוצאה מזרם יהודי תימן הבאים הנה, בנוסם מפני הרעב, הרדיפות והנגישות. הם נמלטים לעיר בריטית זו כדי למצוא בה חופש ודרור וחיי רווחה".[39] בהמשך הדברים כותב צמח:

> מי שמתענין בפעם הראשונה בחייהם של יהודי עדן, רגש של עצבות תוקף אותו. כשאתה מגיע לרחוב היהודים, מקיפים אותך המון בריות עניות ועלובות לבושות בלויי־סחבות וחורות פנים כמתים. רוב הקבצנים האלה, הם יחפים ורגליהם פצועות, במקום מלבוש — חלוק ומגבעת מלוכלכת. בבית הכנסת פגשתי קבוצת פושטי יד אומללים, ישישים־כחושים יושבים על הארץ וקוראים את הזוהר הקדוש בהעויות היסטריות ובהטעמה סואנת. האמנם — אמרתי אל לבי — אחינו הם האנשים האלה? האמנם ממקור אחד חוצבנו כלנו? לבי לא נתנני להסכים לכך, ואינני מבין איך אפשר שבארץ־חפשיה כזו, במושבה בריטית, תחיינה עדיין בריות עלובות ומדולדלות כאלה. ראיתי יהודים אמידים לבושים חליפות לבנות על תחתונים לבנים; אחרים, לבושים בימי החום הגדול רדינגוט שחור, מבלי עניבה, וכתונת המכסה את מכנסי הבד שלהם. אולם, אינני יכול להשתחרר מהרושם הראשון:

---

38. צאצאיו של שמואל נמצאים כיום בישראל, בעיקר בירושלים.

39. Une Mission de l'Alliance au Yémen, תורגם לעברית ע"י אברהם אלמליח, "מסע יום־טוב צמח לתימן", עמ' 259־317.

מהיהודים האומללים בבלויי־סחבותיהם ומהישישים ההוזים והמתלהבים שבבתי־הכנסת.[40]

צמח מוסר, שרוב תושבי עדן מתעסק במסחר הזעיר ובמלאכות שונות, או חיים יום יום מאלפי עבודות מקריות: רוכלים, סבלים, פועלים במקומות בנין ושכירים על גבי אוניות. רבים מבעלי המלאכה בקרב היהודים נאלצו לסגור את בתי מלאכתם, משום חוסר יכולתם להיענות לדרישות המודרניות של ההתפתחות המהירה של העיר, לעמוד בהתחרות עם ההודים, שהעמידו לרשות הממשלה נגרים, צורפים, פחחים, מכונאים ומהנדסים, בעלי רמה מעולה. כך, מסכם צמח, נתערער מעמדם הכלכלי של יהודים אלה, שנאלצו להפוך לשכירי יום.[41]

אשר לתנאי החינוך, מוסר צמח, שהוא מצא בעדן שלושה חדרי תלמוד תורה, הדומות ל"תיבות עץ קטנות ועלובות". באותן "תיבות" מעיר הוא, היו דחוסים עשרות ילדים, כשהם רכונים על שולחנות־ספסלים; המורים לבושים כקבצנים, יחפים ומלוכלכים, ומדרבנים את הילדים ברצועות העור שבידם. בשלושת מוסדות אלה, מוסיף הוא, מתחנכים כמאתיים ילדים, והלימוד מתרכז בעיקר בתורה ובתפילה. אשר ללימודי חול, כגון: היסטוריה, גיאוגרפיה, מדע, חשבון ואנגלית, שפת המדינה — "אלה הם דברים, שיהודי עדן אינם יודעים אפילו על קיומם". אין פלא, קובע צמח, יהודי עדן עומדים בשפל המדרגה החברתית, ואין למצוא אף פקיד יהודי בשרות הפקידות של הממשלה, בסוכנויות הנמל, בבנקים ובמוסדות המסחר. משרות אלו, גדולות וקטנות, נמצאות בעיקר בידי פקידים הודים.[42]

צמח מציין, שיהודי עדן מודעים למצב מדאיג זה של חוסר השכלה ולנזקו העצום בהתקדמותם ובהשתלבותם במערכת הכלכלית של העיר, המתפתחת בצעדי ענק. הוא מוסיף, שחלק ממשפחות העשירים נמנעים מלשלוח ילדיהם לחדרי תלמוד תורה, ושוכרים להם מורים פרטיים; אחרים שולחים את בניהם למוסדות חינוך מיסיונריים. צמח פונה בקריאה למוסדות האליאנס בפריז ולאגודת אחים בלונדון לפעול מייד להקמת בית־ספר בעדן "שישמש מעון לקידמה ומרכז לתרבות יהודית". ההוצאות, קובע הוא, לא תהיינה מרובות, משום שניתן למצוא את המורים בעדן גופה; רק את המנהלים, יש להביא מחוץ לעדן. הוא מוסר על כוונתה של משפחת מיסה לייסד בית־ספר על חשבונה, אך, מוסיף הוא, שזו ניתקלת במכשולים רבים, וקיים חשש, שהיא תזניח את הרעיון. משום כך, מייעץ הוא, חשוב שהיוזמה להקמת בית־ספר תבוא מן החוץ. הוא מביע את ביטחונו, שיהודי עדן יירתמו למפעל לאחר־מעשה, לאחר שיווכחו בברכה הרבה הצפונה במוסדות חינוך

40. שם, עמ' 265.
41. שם, שם.
42. שם, עמ' 265־266.

מתקדמים לילדיהם. גם הממשלה הבריטית, מוסיף צמח מוכנה לתמוך בבית־ספר יהודי, אם יתנהל במתכונת אירופית. אסור להפסיד אפילו רגע אחד, מזהיר צמח, ויש להתחיל מיד בעבודה. צמח מציע עוד להקים מפעל ללימוד מלאכה לבנים ולבנות, כדי לאפשר ליהודי עדן, ובעיקר לפליטים מתימן, ללמוד מקצועות, שיאפשרו להם לחיות בכבוד.[43]

פרט מעניין בדיווחו של צמח הוא עניין קיומה של קהילה מצומצמת של יהודים ספרדים, שמוצאה מאיזמיר; קהילה זו, מוסר הוא, מרוכזת בסטימר־פוינט. צמח סבור, שיהודים אלה יקדמו בברכה את הקמתו של בית־ספר יהודי, וילדיהם ביחד עם הילדים הלומדים במוסדות החינוך של המיסיונרים, ישמשו גרעין ראשון לבתי־הספר החדשים.[44]

ברוח דומה כותב שמואל יבנאלי,[45] שביקר בעדן בשנת 1911 (כשנה אחת לאחר צמח). במכתבו לד"ר י. טון,[46] מעיר הוא, שהחינוך היהודי בעדן "נתון בידי מלמדים תימנים פרימיטיביים, עם כל הפירושים השייכים לתוארים אלה (לומדים הכל בערבית, ובעיקר לומדים בלי פירוש המלים, לומדים בחדר צר וכו')". בדומה לצמח, מציין יבנאלי, שבגלל חסרונו של בית־ספר יהודי מתוקן, לומדים כעשרים ילדים יהודים במיסיון, שנפתח לפני כשנה בלבד, וכמספר הזה ילדות אצל הישועים. ה"אליאנס" והאנגלו־ג'ואיש אסוסיאיישן, מוסיף יבנאלי, רצו לפתוח פה בתי־ספר, אלא שהגביר [בנין מנחם מיסה] אמר שהוא יבנה בעצמו. לפני שנים עשו מבני העדה נסיון לפתוח בית־ספר, והוא נלחם נגד זה.[47]

יבנאלי מציין לשבח יהודי עדני בשם סלים אהרון, אותו הוא מתאר כבעל נכסים רבים, ירא שמים וציוני. סלים, "המשכיל של העיר", הביע את הדעה, שניתן להתגבר על התנגדותו של בנין מיסה לפתיחת בית־ספר, אם יימצא אדם, שיבוא ויפתח בית־ספר פרטי במימונו ותחת אחריותו. בית־ספר כזה, סבור סלים, יעורר התעניינות בקרב הורים רבים, שישלמו אף "שכר־לימוד לא גדול". חשוב, שמורה כזה יקבל תמיכה מאגודה כגון: "חובבי ציון" או "עזרה".[48] יבנאלי מציע לשלוח לעדן "אנשים לאומיים, יודעי עברית...כדי שיצטיינו ויהיו למופת ויבראו סביבה עברית". הוא גם מציע לשלוח לעדן רופא וכן מורים למלאכה, שיכשירו צעירים במקצועות הנגרות, הפחחות, החייטות וכד'. אנשים אלה, מעיר יבנאלי, "יוכלו פה להרויח את לחמם בכבוד". יבנאלי מדגיש את חשיבות ייסודה של "תחנה לאומית"

---

43. שם, עמ' 266.
44. שם, עמ' 266־267.
45. מסע לתימן, עמ' 77־78.
46. מיום י' בטבת תרע"א (10 בינואר 1911).
47. שם, עמ' 77.
48. שם, עמ' 78.

בעדן, כדי ליצור קבוצה לאומית ועברית, "שתהיה למופת לצעירים".[49]

5. ייסודו של בית-הספר העברי ע"ש המלך ג'ורג':

בראשית המאה העשרים חל מפנה ביחסה של מנהיגות הקהילה בעדן, קרי משפחת מיסה, לחינוך היהודי. ב־1911 יסד יהודה מנחם מיסה אחיו של בנין, את בית־הספר היהודי לבני הקהילה. היה זה מבנה גדול ומפואר בעל שתי קומות, ובהן חדרי לימוד ואולמות מרווחים, מצויידים בשולחנות, בכסאות ובלוחות קיר. צמוד לבנין היה מגרש משחקים מוקף בחומת אבנים בגובה של כשני מטר. במגרש זה התעמלו התלמידים ושיחקו בהפסקות, ושם גם התנהלו משחקי כדורגל בשעות שלאחר הלימודים. בקומה השניה הוקצה אולם גדול לתפילה, מצויד בכל חפצי הקדושה הדרושים לבית־כנסת: היכל מכוסה בפרוכת, ספרי תורה, תיבה וכד'. שמו הרשמי של בית־הספר היה "בית־הספר היהודי ע"ש המלך ג'ורג' החמישי", אך בפי יהודי עדן היה ידוע בשם "אלאיסכול" (The School). בית־הספר הוחזק ומומן באופן בלעדי על ידי משפחת מיסה עד שנת 1938, שאז עזבו בני המשפחה את עדן לרגל סכסוכי ירושה. משנת 1939 עבר בית־הספר לידיה של הקהילה היהודית, והוכנס למערכת פיקוחם של השלטונות החינוכיים הממשלתיים — דבר שזיכה אותו בתמיכה כספית זעומה.

שתי מגמות ניכרות בחייה הרוחניים והחברתיים של קהילת יהודי עדן מאז ראשית שנות העשרים של המאה הי"ט: חיזוק מערכת השיעורים באנגלית בבית־הספר ע"ש המלך ג'ורג' והגברת הקשרים עם התנועה הציונית בארץ ובעולם. על החשיבות היתרה, שייחסו יהודי עדן להקניית הלשון האנגלית, לומדים אנו ממכתביו של המורה המקומי יאודה שלמה בדיחי, בהם מותח הוא ביקורת חריפה על שיטת החינוך הכללית הנהוגה בבית הספר היהודי, ובמיוחד על מה שנראה לו כלהיטות יתר מצד יהודי עדן להקנות לילדיהם את הלשון האנגלית תוך הזנחת "הגבירה" (הלשון העברית). מצויים בידי כמה מכתבים, פרי עטו של מורה זה, כתובים בכתב יד רש"י ובעברית צחה. להלן אחד מהם, שנשלח, כנראה, להורי התלמידים. מכתב נוסף, שנשלח למר יהודא מנחם מיסה, מיסדו של בית־הספר, מובא בנספח לפרק זה (נספח מס. 1):

> ט' טבת ש' אמת וצדק יהגה חכי לפ"ג תרפ"ד[50]
>
> הורים יקרים! שימו לבבכם לדברים הגדולים האלה וידעתם לנהל את בניכם ולבם לא יזעף עליכם לימים יבואו. להיות אמת וצדק, כי בהיות שזה לי כשלש שנים בבית הספר וראיתי את כל הסדר הנהוג בו

49. שם, שם.
50. שנת 1924.

וחקרתי שבעים ושבע חקירות ולא יכולתי להגיע על תכונת הטבתו כאשר היה עם לבבי מראשית בואי אליו מכמה טעמים. ואולי כבר אתם יודעים את קצתם, אולם זה מקרוב בהתבוננני עליו ועל כל התלמידים ראיתי והנה פרוע הוא. התלמידים גדלים בלי תרבות ובלי ד"א,[51] עזות וחציפות נראית על פניהם ולימוד התוה"ק[52] הולך ומתמעט הולך ודל בין הילדים, ואולי סבת זה הוא מה שנוהרים ללמוד אנגלית וקטן וגדול שם הוא, ואף אם אינו יודע את הפסוק בטעמיו ואת הנ"ך לא קרא מעודו ואת התפלה על בריה לא ידע. עם כל זה הוא רץ ומשכים אנגלית דוקא ושוקד על דלתותיה יום יום. לפני איזה שנים כשראו תלמידי האנגלית מתרבים, התקינו ועשו גדר וסיג שלא לקבל אלא מי שלבש תפלין. התחילו קצתם להלביש את בניהם תפלין לפני זמנם למען היות לו זכות הכניסה שמה ואף עפ"י שאינו יודע למה הוא לובש תפלין ומה כתוב בו. פעם אחת שאלתי אחד התלמידים למה אתה לובש תפלין, השיב הלא אבי לובש תפלין! מה כתוב בו? שי"ן. מה בתוכו? מאומה. מה? איני יודע. וזה לא מבני העניים, ואגב זכרתי מעשה באשה אחת שבאה אל בית הספר ובנה קטן כבן שמונה או תשע שנים על ידה, ובקשה להכניסו ללמוד אנגלית, וכשקבלה תשובה שלילית, כי בנה עדיין קטן הוא, ענתה ומה אעשה? לזאת אני משתוקקת, גם הנער לה נשמתו פורחת.

מפני מה הם קופצים עליה? מדוע חושקים לה אפי' תשב"ר[53] הקטנים, הלא נכריה היא, אבל הם רואים כי מבכרים אותה הוריהם ומשלמים עליה ממיטב כספם ביתר שאת ובלב הוריהם טוב ודרך כבוד, מה שא"כ[54] בלומדי התורה ומלמדיה. למה, לא ידעתי תם אני לא אדע. אכן עתה נודע הדבר, אולי מפני שאינם יודעים את ערך הגבירה גם לא הכירו את טובה או מתנכרים אליה. אבל הלא עיקר דתינו, והיא היא עקרת בית ישראל ואמונתו, היא חיינו ואורך ימינו וזולתה אין יהדות. נניח כי יש מההורים אוחזים בתורה ורוצים כי בניהם ילמדו תורה, וחפצם כי יהיו תורניים, אבל אוחזים גם באנגלית ורוצים כי יזכו לשני שולחנות, תורה ומדע, ואינם יודעים איך ובאיזה אופן ישיגו חפצם זה, ורק מתאוננים על המלמדים, כי הם רשלנים ואינם מלמדים בטוב, וכי בניהם אינם יודעים קרא וכתוב וכיו"ב.[55] אבל יש

51. דרך ארץ.
52. התורת קודש.
53. חינוקות של בית רבן.
54. שאין כן.
55. וכיוצא בזה.

> לי שאלה אחת. היודעים ההורים כמה שעות ביום יושבים בניהם בחדר התורה? ידעו נא כי התלמיד החושק ושוקד יושב שתי שעות לכל היותר. ושאר היום ככולו באנגלית, בינוני למקוטעים, והאחרון ולא כלום. ומה יעשה המלמד, להכות איננו יכול כ"כ, אף שהאב נותן לו הרשיון הבן יש לו דרכים אחרות במה להנצל מהמלמד לגמרי ואף להאשימו אצל אביו. א"כ מתי ילמד הבן ואיך יהיה יודע ספר. ע"כ לא על המלמדים תלונתם כ"א על עצמם שמאמינים לדברי בניהם, ועל העדר הסדר. ולו עשו לכל הפחות חלק כחלק חצי היום לה' וחציו להם לאנגלית. אז היה להם פתחון פה נגד המלמדים ולא תהא כהנת כפנדקית.
>
> יש הורים אחדים גם תלמידים האומרים, כי כשהייתי בבית שמואל נסים היה הלימוד טוב וכו' ולא ידעו מה היא הסיבה. יזכרו נא, כי שם היו לומדים אצלי כל היום או חצי היום ללומדי אנגלית. גם היו מתנהגים בנימוס, כי שם לא היה גם שונא, אין שטן ואין פגע רע, גם אין רשות לנחש לשלוח לשונו, כי יודע שאין בית הקיבול.

חשוב להדגיש, כי למורה בדיחי היו, כפי שהדבר משתקף ממכתביו, סכסוכים אישיים עם מנהל בית־הספר, וטון הכתיבה משקף במידה מסוימת את מרירותו. אעפי"כ נותנים מכתביו ביטוי נאמן לחילוקי הדעות, שרווחו בקרב מנהיגי הקהילה היהודית בעדן, הן ביחס לשפת הלימוד והן ביחס לעצם צביונו של החינוך, שיש לתת לנוער היהודי. על הצורך להקנות את שתי השפות, עברית ואנגלית, לא היו עוררין; הויכוח נסב על השאלה, לאיזו מהן יש לייחס חשיבות יתרה במערכת השיעורים. היו ממנהיגי הקהילה, שראו בשפה האנגלית כמנוף להשתלבותם של היהודים במערכת הכלכלית, הממשלתית והציבורית, ולפיכך דרשו להקדיש זמן־יתר להקניית הלשון האנגלית. והיו כאלה, שחשו קשר נפשי עמוק ללשון הקודש, וראו את ישיבתם של היהודים בעדן כארעית בלבד, עד שתתאפשר עלייתם לארץ ישראל. אלה נאבקו על זכויותיה המיוחדות של "הגבירה". בראש מחנה הקנאים ללשון העברית עמדו מהלא שלום (הוא מהלל העדני), יהודי אמיד, בעל בית־חרושת לטבק, שמשך מדי פעם בפעם בעט־סופרים, בלשון עברית צחה ונמלצת, ומר בן־טוב מיסה, ממשפחת מיסה הידועה.[56]

6. תמורות בהתפתחותו של בית־הספר ע"ש המלך ג'ורג':

יש לציין, שמשפחת מיסה העניקה אמנם לקהילה בית־ספר מודרני מפואר, אך עיקר מוריו של בית־ספר זה היו, לפחות עד סוף שנות השלושים, מקומיים,

---

56. ראה נספח מס. 2 אצ"מ KH4B/2138

ביהס״פ העברי ע״ש המלך ג׳ורג׳ לאחר שריפתו בפרעות 1947

בתי הספר העבריים וביה״כ ע״ש חנוך

שידיעתם הצטמצמה, בדומה למורה בדיחי, בתחומים התורניים, ולא קיבלו כל הכשרה חינוכית חילונית. כתוצאה מכך, היתה רמת הלימוד בבית־הספר נמוכה מאוד, גם בתחומי השפות וגם במקצועות החילוניים. בעלי האמצעים שבין ההורים שכרו לבניהם מורים פרטיים, או שלחום ללמוד במוסדות פרטיים. היו כאלה ששלחו את בניהם ללמוד באנגליה, במצרים, בהודו ובארצות אחרות. אחדים מאלה אף נשאו להם נשים יהודיות מחוץ לעדן, ספרדיות או אשכנזיות. כל אלה, חניכי מוסדות החינוך הלא־יהודיים, היוו למעשה את הגרעין המשכיל של הקהילה, ובשל שליטתם בשפה האנגלית ובתחומים שונים של חיי המסחר בעיר, היו להם מהלכים עם השלטונות והשפעה ניכרת על חיי הקהילה. אך מספרם של אלה היה מצומצם למדי; רובם של הבנים למדו בבית־הספר היהודי ע״ש המלך ג׳ורג׳, או בחדרים לתלמוד תורה (כגון מעלאמת שמואל נסים ומעלאמת חנוך), שהמשיכו להתקיים, עד סוף שנות השלושים, לצידו של בית־הספר.

רמתו של בית־הספר היהודי עלתה במידת־מה עם מינויו ב־1924 של מר יוסף הוורד כמנהלו של בית־הספר. מר הוורד, או מַסטר יוסף (Master Yesef), כפי שקראו לו יהודי עדן, נולד ב־1889 בעדן למר עואץ׳ סעיד, שהיה צורף במקצועו.[57] בהיותו בגיל שלוש־עשרה, נסע יוסף עם הוריו להודו (בומביי), וקיבל שם חינוך תיכוני ואף אקדמאי חלקי. ב־1921 חזר לעדן, כשבאמתחתו תעודת בוגר בית־ספר תיכון (Matriculation) ונסיון חינוכי, שצבר מכמה שנות הוראה במוסדות חינוך יהודיים בבומביי. ב־1924 נתמנה על־ידי משפחת מיסה למנהלו של בית־הספר היהודי, מישרה בה החזיק עד שנת 1946, שנה אחת לפני חורבנו של בית־הספר בפרעות 1947.

בהנהלתו של מסטר יוסף נתרחבה תכנית הלימודים בבית־הספר, שכללה בשיאה מקצועות דתיים וחילוניים: עברית, תנ״ך, אנגלית, ערבית, מתמטיקה, היסטוריה, גיאוגרפיה, התעמלות, שירה עברית ועוד. ראשית דרכו של מסטר יוסף לא היתה סוגה בשושנים. בצד היותו מנהלו של בית־הספר, שימש הוא כמורה כמעט בלעדי למקצועות החילוניים. הנטל היה כבד למדי, ספרי לימוד מתאימים לא היו מצויים, ותקציבו של בית־הספר היה מצומצם מאוד. מסטר יוסף תרם רבות להרחבת מסגרת הלימודים של בית־הספר, אך מאבקו היה בעיקרו מאבק של יחיד בנסיבות ותנאים קשים. משום כך לא חל שינוי מהותי ברמתו של בית־הספר עד 1938, שאז עבר לפיקוחו של משרד החינוך הממשלתי (ראה להלן).

ב־1927 ביקר בעדן הרב שמואל הלוי בשליחות הקרנות הלאומיות בארץ; דו״חותיו של הרב על מצבם של יהודי עדן וכן מכתביו של שלום מהלא למוסדות

---

57. דודו היה מכונה בפי כל בשם שמע , ר״ת שלום מזרחי עדני. השם מזרחי בא לו בשל היותו משרקי, מביצ׳ה. שמע עלה עוד בצעירותו לארץ, ושם פירסם שני ספרים: ״אהבת שלום״ ו״סוכת שלום״).

הלאומיים בארץ בנושא זה שופכים אלומת אור גם על הנעשה בשדה החינוך היהודי בעדן. הפרטים הבאים כלולים במכתבו של הלוי להנהלת לשכת קרן היסוד, מיום ה־2 במאי 1927:[58]

> אחינו העדנים הנמצאים פה עוד מהחרבן הראשון...המה דתיים בתכלית, אבל יחד עם זה אוהבים את ציון, אעפ״י שאחדים אשר חזרו מא״י בעגמת נפש הרעילו את האויר. רובם ככולם מבינים את השפה העברית וחמישים אחוז מדבר בה פחות או יותר. לאחינו העדנים יש מנהגים שונים מאשר לשאר העדות המזרחיות, בין בחיים יום יומיים בין בענינים דתיים וביחוד בתפלות. כל פרט ופרט רשום אצלי למסר לכם בא״י.[59] כלם שקועים בסחוה [אולי: סחורה]) ובסרסרות ורחוקים משאר ענפי החיים והמשרות בממשלה. הסבה היחידי לזאת היא חוסר החנוך. עפ״י הזמנת ראש הקהלה בקרתי את בית הספר, בנין יפה ונהדר בשתי קומות, אבל נדהמתי לראות שהכל נעשה כמו בימי הביניים. בעגמת נפש שאלתי איזה שאלות מהילדים, שהבינו היטב את דברי בעברית, אבל לא יכלו להשיב מחוסר השמוש, ובמצב רוח מדוכא עזבתי את המוסד.

נימה דומה עולה ממכתבו של מהלא שלום מיום ה־9 במאי, 1927,[60] שנשלח להנהלת קרן היסוד בירושלים. במכתב זה מתַנה מהלא בלשונו המליצית והציורית את בעיית רמת החינוך הירודה בקרב קהילת יהודי עדן,

> שיש בה יותר משלשת אלפי נפש אשר רובם ככולם יודעי תורה אף אם לא שום מדע. רובם ככולם סוחרים וחנונים בשביל איזה רוח של פת לחם לחץ. רובם ככולם לא חונכו במלאכת יד...בניהם מגודלים בנעוריהם בלא לימוד הגון ומלאכה, בנותיהם כזויות טמונים כל היום בהיכליהם. ובכן אינם יודעים קרוא וכתוב. רוב בניהם מוכשרים כמכונה טוחנת ומסננת הצריכה רק ליד החכם הנותן לתוכה את החיטים, אבל בעונות עד עתה לא זכו למורה מודרני וחכם מלמד מלאכה, ולפיכך כל אב מהאבות הוא נמצא במצב מטופל רובץ תחת משא בניו וסוף אחריתו יובל לפשיטת היד...

בהמשך המכתב הנ״ל קובל מר מהלא, כי כתוצאה מחוסר חינוך הולם, ״אין משרד ממשרדי הממשלה שבעירנו שימצא בו אחד מהסופרים [קרי: פקידים] יהודי,

---

58. (אצ״מ, תיק KH4/B/2138).
59. לא עלה בידי למצוא חומר נוסף בעניין זה מפרי עטו של הלוי.
60. אצ״מ, תיק KH4/B/2138.

אין בנק מהבנקים שימצא בו אחד סופר [קרי: פקיד] יהודי, אין בית סוכנות הספינות שתמצא בו עובד או סופר יהודי, אין נגר יהודי, אין נפח יהודי, אין חיט יהודי, אין סתת יהודי, אין מנהיג מכוניות [קרי: נהג] יהודי". מהלא שוטח את תחינתו בפני הנהלת קרן היסוד לחוש לעזרת יהודי עדן ו"להשפיע על איזה חברה מן החברות הישראליות המייסדות בתי ספר בכל העולם לבני אחיהם, שישקיפו בעין חמלתם גם על דלדולי לימוד בני עיר עדן". הוא מוסיף, כי "טובה כפולה וצדקה תחשב למי שמורה באצבעו לחברה הישראלית לנעוץ את עץ הדעת בעדן, שתיכף ימצאו כשתי מאות תלמידים כשתילי זיתים..." חינוך מודרני, מדגיש מהלא, יביא ברכה גדולה ליהודי עדן, ולימוד מלאכה במסגרת בית־ספר יאפשר ליהודי עדן להתפרנס מיגיע כפם בכבוד.

בשנת 1930 הביאה משפחת מיסה לעדן מורה מארץ ישראל בשם זאב גרטנהאוז (חותם גם בשם גנון), ששימש עד 1933 כמורה בבית הספר היהודי ע"ש המלך ג'ורג' החמישי. המורה גרטנהאוז ראה את עיקר תפקידו בחיזוק הלימודים התורניים, בהקניית הלשון העברית ובהחדרת ערכים ציוניים בקרב הנוער היהודי. דא עקא, המחסור המשווע בספרים, ספרי לימוד ואחרים, האיט במידה ניכרת את פעילותו, והוא עמל רבות לשיפורו של המצב. בין היתר, פנה הוא בשורה של מכתבים למוסדות הסוכנות היהודית בארץ, לסייע לו בתחום זה, אך אלה לא מיהרו להיענות לבקשתו. במכתביו לסוכנות בא"י מיום ה־23 במרץ וה־28 ביוני 1932[61] מתלונן גרטנהאוז על התעלמותם של המוסדות בארץ מפניותיו לעזרה. במכתב אחד, המופנה לחיים ארלוזורוב, קובל הוא: "אני כאן, מורה, מארץ ישראל, ותורם תמידי לקרנות הלאומיות וראוי אני — אם לא מתוך נמוס, הרי מתוך תשלום מועט — לתשובה, בפרט שלא טובת עצמי אני דורש".[62] יש בעדן, מציין הוא, שדה נרחב לפעולה ציונית גם בין יהודים וגם בין נכרים, שכן נמצאים שם אישים ידועים בעלי השפעה באירופה, המעונינים בספרות ציונית, וביניהם "מנהיג הודי — משורר — ממקורביו של גנדי, שהבטיח להתעניין ולפעול לטובתנו". מר גרטנהאוז מדבר על כמיהתם הגדולה של יהודי עדן לעלות לארץ, אלא שאין להם "שום הכרה ברורה מה זאת ארץ־ישראל". לנוער בעדן, מוסיף הוא, "אין שום מושג לא על תולדות עמנו ולא על תחיתו ובנין ארצם מחדש". המורה גרטנהאוז מבקש לשלוח לו באופן מיידי חומר ספרותי, ומונה בין היתר: קבצי שירים ארצישראלים, חגים ומועדים, הרצאות פופולריות על נושאים לאומיים, סיפורים מחיי הארץ, וכד'.[63]

מכתב התלונה של המורה גרטנהאוז זכה למענה מצידו של מ. שרתוק, ששימש

---

61. אצ"מ, תיק S25/2019 (ראה נספח מס. 3).
62. שם, שם.
63. שם, שם.

אז כמנהלה של המחלקה המדינית של הסוכנות. במכתבו מ־30 במאי 1932,[64] כותב שרתוק, בין היתר:

> הנני בא באיחור רב לענות על מכתבך מפורים תרצ"ב ולהענות לבקשה המובעת בו. איתרע מזלו של מכתבך, שהגיענו בימי מחלתו של ד"ר ארלוזורוב, ובטעות נדחק לקרן זוית. אקוה שהצורך שאתה תובע את סיפוקו בעינו עומד, והחומר שאני שולח לך בחבילה מיוחדת יעשה את שליחותו. ריכזתי ממשרדי קרן־היסוד, הקרן הקימת והנהלת הסוכנות למעלה מ־60 חוברות ועלונים בעברית ובאנגלית. יש בהם כאלה שנתישנו במקצת, אך בכולם תמצא ענין־מה. במקרה אם תעמוד על חסר מאיזה מקצוע מסוים — אבקשך להודיעני.[65]

מר שרתוק מציע למר גרטנהאוז לעמוד בקשר עם מחלקת הנוער והתעמולה של הקרן הקימת לשם קבלת הוצאותיה לעתיד.

7. המשבר הכלכלי והפנייה לתמיכה ממשלתית בחינוך היהודי:

ב־1938 חל משבר כלכלי וחברתי בקרב הקהילה היהודית בעדן, שנגרם על־ידי יציאתם של כל בני משפחת מיסה מעדן לארצות אחרות, לרגל סכסוכי ירושה ומינויו של אפוטרופוס ממשלתי על כל נכסי המשפחה. עסקיה של פירמת המשפחה, שהעסיקה מספר ניכר של יהודים מבני הקהילה נצטמצמו מאוד, ורבים מהעובדים מצאו את עצמם ללא תעסוקה וללא פרנסה. פסקה גם תמיכתה של המשפחה בבית־הספר ע"ש המלך ג'ורג', שהיא עצמה יסדה, והפיקוח על מוסד חינוכי זה עבר לידיה של הקהילה, שהקימה לאלתר ועד מיוחד לחינוך לשם התמודדות עם המשבר שנוצר. באותה שנה פנה ועד זה למשרד החינוך הממשלתי בבקשה להכיר בבית־הספר היהודי כמוסד חינוכי, הראוי לתמיכה כספית ממשלתית. ב־11 באפריל 1939, שלח מנהל משרד החינוך בעדן תזכיר למזכירה של ממשלת עדן,[66] בו מגיב הוא על בקשתו של ועד החינוך היהודי, ותוך כדי כך מוסר הוא פרטים מאלפים על בית־הספר ועל מערכתו החינוכית.

התזכיר מציין, שבית־הספר היהודי מכיל שני מדורים: מדור עממי "נומינאלי", ובו ארבע רמות (standards), בהן לומדים 84 תלמידים, ומדור תיכוני, ובו חמש

---

64. שם, שם.

65. שם, שם.

66. עותק מתזכיר זה נמסר לידי ע"י מר יוסף האברד, בנו של מסטר יוסף. אסיר תודה אני לו על המסמכים הרבים, שהעמיד לרשותי, חומר המתייחס הן לענייני החינוך והן לתחום תנועת הצופים בעדן.

או שש רמות נומינאליות ובהן 46 תלמידים. בעל התזכיר מדגיש, כי השתמש במילה "נומינאלי", משום שהמדור העממי "הוא למעשה קצת יותר מתלמוד תורה, ואילו הרמות התיכוניות אינן תואמות כל תכנית־לימודית מוכרת". לשון הלימוד של המקצועות החילוניים בכיתות הנמוכות היא, לדברי מנהל משרד החינוך, "מעין ניב ערבי מקומי, המכיל מעט מלים עבריות, כתובות באותיות עבריות עתיקות [כתב־יד אשורי]", ואילו בכיתות הגבוהות, לשון הלימוד היא אנגלית, להוציא את המקצועות העבריים, הנילמדים באמצעות עברית מודרנית. המכתב מציין שבניין בית־הספר הוא כשלעצמו משובח, אך מותח ביקורת על רמתם ההשכלתית של המורים: מורי המדור העממי "יודעים מעט מעבר לתחום הדתי, מלמדים בשיטת השינון, ואינם מקבלים משכורת סדירה", ואילו לשני מורי המדור העליון אין אף תעודת בגרות (Matriculation).[67] בעל המכתב מדגיש, שיש צורך בשיפורים ניכרים ברמת המורים ובהוראה, וכי הכרחי הוא להתחיל בקביעת לשון ההוראה. הוא ממליץ להורות כל מקצוע בלשון המקבילה ובצורתה הטהורה (עברית בעברית מודרנית ובכתב־יד מודרני, אנגלית בלשון האנגלית הנכונה, וערבית, אם יוחלט להוסיף שפה זו, בלשון הערבית הסטנדרטית, ללא כל תערובת של מילים עבריות). ועוד מעיר בעל המכתב, שהערבית־היהודית, בה משתמשים המורים והתלמידים, "מבודדת את הקהילה מכל מגע בכתב עם אדם כלשהו מחוץ לתחומה היא... והיא גם נטולת ערך תרבותי כלשהו". הוא סבור, שרצוי, מבחינה חינוכית, להשתמש, לפחות בשלבים הראשונים, בלשון הערבית כשפת ההוראה למקצועות החילוניים (לא הדתיים!), משום שזו היא למעשה לשון־האם של יהודי עדן, וממנה יפיקו היהודים תועלת רבה: ידע בלשון זו יעניק להם "הרגשת־בית בעדן", עיר שבה, מתכוונים רוב אנשי הקהילה לחיות. לאחר מכן ניתן יהיה להחדיר בשלבים את הלשונות העברית והאנגלית.

נראה, שועד החינוך היהודי חלק על דעתו של מנהל משרד החינוך הממשלתי בעניין השימוש בלשון הערבית כשפת הוראה למקצועות החילוניים. התזכיר מציין, שאעפ"י שהועד היהודי מכיר בחשיבותה של הלשון הערבית ומציע להורותה בבית־הספר כלשון שנייה החל בכיתות הנמוכות, רוצה הוא בהמשך השימוש בלשון העברית כלשון ההוראה לגבי כל מקצועות הלימוד, עד להקניית ידע הגון באנגלית. העדפת הלשון העברית כלשון הוראה ע"י הועד, מסביר בעל התזכיר, נובעת לא רק מרגשותיהם הדתיים של יהודי עדן, אלא גם מרצונם לראותה שגורה כהילכתה, כלשון־אם, בפי הנוער היהודי, במיוחד לאור העובדה, שרבים מהם מקווים לעלות לארץ־ישראל.

---

67. קביעה זו אינה מדוייקת, שכן למר יוסף הוורד (מסטר יוסף), מנהלו של בית־הספר, היתה, כאמור, תעודת בגרות (ראה נספח מס. 4).

התזכיר ממליץ על תמיכה כספית ממשלתית בבית־הספר היהודי, אך מציע לא להחילה על רמות שמעבר לכיתה ז'. תלמידים הרוצים בהמשך לימודיהם מעבר לרמה זו, "יכולים להירשם לבית־הספר התיכון הממשלתי... אם אמנם אין בידי הקהילה היכולת לממן בכוחות עצמה רמות גבוהות יותר". תקציבו של משרד החינוך בעדן, מדגיש בעל התזכיר, הוא מצומצם למדי, ואינו מאפשר תמיכה כספית למסגרות רחבות יותר בבתי־הספר הפרטיים של כל העדות.

ממשלת עדן קיבלה את המלצותיו של מנהל משרד החינוך הכלולות בתזכיר, ומשנת 1939 ואילך תמכה כספית בבית־הספר. יש להדגיש, שתמיכה כספית ממשלתית זו היתה זעומה למדי, ולא היה בה כדי להביא לשינוי משמעותי ברמתו החינוכית של בית־הספר. תמיכה זו הסתכמה בשיאה (לשנת הלימודים 1947/1946, ראה נספח מס. 5) לסכום של 2127 רופיות (כ־160 לירות שטרלינג). עיקר הנטל הכספי, שהיה כרוך בהחזקת בית־הספר מוטל היה על הקהילה היהודית ועל ההורים, ואמצעיהם של אלה היו מצומצמים. עיקר חשיבותו של ההסדר החדש הוא בעובדת ההכרה הרשמית, שהעניקה הממשלה בבית־הספר היהודי, דבר שפתח בפני בוגרים מבית־הספר היהודי את שערי בית־הספר הממשלתי, שהיה אז היחיד מסוגו בעדן. בשנת 1939 ניתנה לראשונה האפשרות לארבעה מבוגרי כיתה ז' של בית־הספר היהודי (הרמה הגבוהה ביותר במסגרת זו) להמשיך את לימודיהם בבית־הספר התיכון הממשלתי, שכלל תלמידים מכל העדות השונות. הכניסה לבית־ספר זה היתה כרוכה בבחינות קפדניות מקיפות.

לבית־ספר ממשלתי זה (Aden Secondary School), בו לימדו מורים בעלי השכלה אקדמאית (אנגלים, הודים, מצרים וערבים), היו שני מסלולים: מסלול מסחרי (Commercial), שהכשיר תלמידים לתפקידי פקידות, ומסלול עיוני, שהכין תלמידים לבחינות הבגרות של אוניברסיטת קמברידג' (Senior Cambridge Examinations). יש לציין, שמערכת השיעורים כללה את הלשון הערבית וספרותה ולימודי האיסלאם. אולם לתלמידים היהודים לא היה כל עניין בתחומים אלה. בדומה לתלמידים מבני העדות הלא־מוסלמיות, העדיפו התלמידים היהודים לצאת מהכיתות בשעות מתן השיעורים במקצועות הללו, ולשבת בספרייה של בית־הספר. כתוצאה מכך, קלוש מאוד היה הידע של הנוער היהודי בלשון הערבית ובספרותה, ועוד יותר בלימודי הקוראן והדת המוסלמית. יש לציין, שהימנעותם הקפדנית של התלמידים היהודים מלבקר בבית־הספר בשבתות ובחגים, הכבידה מאוד על ההתקדמות בלימודים; עם זאת, היו היהודים בין התלמידים המצטיינים. הם היו מעורים בחיי בית־הספר ונטלו חלק פעיל בכל פעילויותיו הספורטיביות, החברתיות והאחרות. יחסיהם עם התלמידים הערבים והאחרים היו בד"כ תקינים, אף כי לא חרגו מעבר למסגרת בית־הספר. יהודים נבחרו לתפקידים שונים, ובכלל זה לתפקיד הנכבד של "קפיטן בית־הספר", תפקיד שחייב את התלמידים לעמוד על רגליהם עם כניסתו של הקפיטן לכיתה. בית־הספר חייב את כל התלמידים להופיע

בתלבושת אירופית, להוציא את ימי שישי, בהם הותר לתלמידים המוסלמים להופיע בתלבושתם הלאומית. היהודים נמנעו מלחבוש כיפות בתחומי בית־הספר.

דא עקא, לעדן היה, עד סוף שנות הארבעים, בית־ספר תיכון ממשלתי אחד ויחיד, שהיו בו ארבע כיתות בלבד (ללא כיתות מקבילות!), וגדול היה הלחץ מצד העדות השונות, במיוחד יהודים והודים, להתקבל לבית־הספר. השלטונות העניקו עדיפות ראשונה לתלמידים הערבים, שסיימו את בתי־הספר היסודיים הממשלתיים בעדן, בשיך־עות'מאן, ובמעאללה. המקומות הנותרים ניתנו למצטיינים מבני העדות השונות, שסיימו לימודיהם בבתי־הספר היסודיים שלהם, לאחר עמידתם בבחינות הכניסה הממשלתיות. כתוצאה ממדיניות זו, מעטים היו התלמידים היהודים, שנתקבלו לבית־ספר זה (ארבעה תלמידים בממוצע). מחאתו של ועד החינוך היהודי בפני השלטונות על הפלייתם לרעה של התלמידים היהודים ביחס לערבים, שחזרה ונשנתה מדי שנה בשנה, לא הועילה לשינוי מדיניות "הנומרוס קלאוסוס", שנשמרה בקפדנות. כתוצאה ממדיניות זו של שלטונות החינוך, נשללה מרוב רובם של בוגרי בית־הספר היהודי כל אפשרות לחינוך תיכון. יש לציין, כי אלה שזכו ללמוד בבית־הספר התיכון הממשלתי, נפתחו לפניהם שערי המשרדים הממשלתיים, הציבוריים והפרטיים, ואלה שלא זכו בכך, נאלצו להסתפק בעבודות פשוטות: חייטות, זבנות, חנוונות וכד'. ככל שתודעת ערכו של החינוך החילוני גברה בקרב הקהילה, כן גבר הלחץ על ועד החינוך היהודי להירתם לפתרון הבעייה.

יוזמה בכיוון קידומו של החינוך היהודי באה בדצמבר 1944 מצידו של "המועדון היהודי" (Judean Club), שחבריו נימנו בד"כ עם הצעירים המשכילים בעיר. מועדון זה יסד, ביזמתו של אברהם הוורד, בוגר בית־הספר התיכון הממשלתי, שיעורי ערב לבוגרי בית־הספר היהודי, בהם נלמדו אנגלית ומקצועות להכשרה פקידותית. השיעורים ניתנו חינם על־ידי חברים מהמועדון, שסיימו את בית־הספר התיכון הממשלתי, ושהתנדבו למשימה זאת. תכליתם העיקרית של לימודים אלה היתה, לפי דבריו של מר אברהם הוורד, בנאום שנשא בפני חברי המועדון היהודי, "להקנות לתלמידים ידע במקצועות מסוימים, שיאפשר להם לעמוד בבחינות הפקידות הממשלתיות ולהציע את מועמדותם למשרות ממשלתיות".[68] עד מהרה הוברר, שמוטב לרכז את הכוחות בהקניית חינוך תיכוני ברמה המקבילה לזו של כיתה ח' הממשלתית. יוזמתו של המועדון פילסה את הדרך להרחבת מסגרתו של בית־הספר היהודי, וב־1945 נפתחה כיתה ח' יומית. מר אברהם הוורד, בנו של מסטר יוסף, שלא מזמן התפטר מעבודתו בשרות המטאורולוגי של חיל האויר המלכותי הבריטי, נתמנה למורה כיתה זו, שתכליתה היתה להכשיר את התלמידים לבחינות הכניסה לכיתה ט' של בית־הספר הממשלתי. משכורתו של המורה הוורד

68. נוסח הנאום מצוי באוסף הפרטי של אברהם הוורד. בידי מצוי העתק ממנו.

מומנה על־ידי הורי תלמידי הכיתה. בסוף שנת הלימודים, ניגשו לבחינות הכניסה, בפעם הראשונה, תלמידים גם מכיתה ז' וגם מכיתה ח' של בית־הספר היהודי, דבר שהביא להגדלה יחסית ניכרת של מספר התלמידים היהודים, שהתקבלו לבית־הספר התיכון. נראה שתופעה זו לא היתה לרוחם של שלטונות החינוך, וב־26 בנובמבר 1946, שלחה הנהלת בית־הספר הממשלתי מכתב למנהל בית־הספר היהודי, בו כלולים מועדי הבחינות והפיסקה הבאה:

> ברצוני להבהיר, כי עצם הרשות הניתנת לתלמידים להשתתף בבחינות, אינה מבטיחה את קבלתם לבית־ספר זה, גם אם יעמדו בבחינה. עדיפות ניתנת לתלמידינו אנו [לערבים]. תלמידים אחרים, שיעמדו בבחינה ושימלאו את תנאי הכניסה, יורשו להצטרף לבית־הספר בהתאם למספר המקומות הפנויים.[69]

ועד החינוך היהודי הגיב במחאה נמרצת על מדיניות ממשלתית זו, המונעת מרובו של הנוער היהודי חינוך גבוה. עמדה זו של הממשלה, קבל הועד, גובלת בהפלייה, ש"אינה עולה בקנה אחד עם רוח החינוך".[70]

גורלה של מחאה זו לא היה שונה מגורל קודמיה. השלטונות עמדו בשלהם, אלא שהפעם נוסחה תשובתם ליו"ר הועד היהודי בזהירות ובצורה מחוכמת. מכתב־ההגבלה, טענו השלטונות, מתייחס רק לתלמידי כיתה ח', המבקשים להצטרף לכיתה ט'. אשר לכניסתם של תלמידי כיתה ז', "כל הבנים, מועמדים חיצוניים כפנימיים, שיעמדו בהצלחה בבחינה, יתקבלו, אלא אם כן מספר העומדים בבחינה עולה על מספר המקומות הפנויים". מכתב מחאה זה מכיל אף מעין נימה של איום: "בטוחני, כי תסכים, שיהיה זה משגה גדול לפגוע בסיכוייהם של תלמידים (אחדים מהם מבית ספרך), שהם כבר לומדים בבית־הספר התיכון הממשלתי, ע"י התרת תחרות על המקומות הפנויים בכיתה ט' בינם לבין תלמידים מן החוץ".[71]

עם זאת נראה, שהוספת הכיתה ומכתב המחאה, שהעתקים ממנו נשלחו למוסדות ואישים בלונדון, הועיל במידה ניכרת לשיפור המצב. מספר התלמידים היהודים, שנתקבל לבית־הספר הממשלתי לשנת הלימודים של 1947, הוכפל. בשנת 1947 כלל בית־הספר הממשלתי בס"ה 73 תלמידים, מהם 20 יהודים. עם זאת, ברור שלא היה בקומץ זה להשביע את הארי, באשר רבים היו התלמידים היהודים, שהתדפקו על שעריו של בית־ספר זה.

---

69. ראה הערה מס. 66.
70. כנ"ל.
71. כנ"ל.

8. דו"ח פרופ' פרנקל על החינוך היהודי בעדן:

כתוצאה מהפניות המרובות, שהמטיר ועד החינוך היהודי על מוסדות יהודיים בלונדון לתמיכה כספית בחינוך היהודי בעדן ובמשלוח מורים בעלי רמה אקדמאית, שלחה אגודת אחים (AJA) ב־1946 את פרופ' ג. פרנקל לעדן כדי ללמוד את הבעייה מקרוב. פרופ' פרנקל שהה כחודשיים בעיר זו (מאי ויוני 1946), ובתום שהותו שם, שלח דו"ח מפורט על רשמיו לאגודת אחים.[72]

פרופ' פרנקל מציין בדו"חו, שבשנת 1946 כלל בית־הספר היהודי ע"ש המלך ג'ורג' שמונה כיתות, ובהן 172 תלמידים ובכללם 10 בכיתה ח'. שמונה מורים, כולם מקומיים, מלמדים בבית־ספר זה, ורק למנהל (מסטר יוסף) תעודת בגרות. תקציבו השנתי של בית־הספר, מדגיש פרנקל הוא זעום למדי (בס"ה כ־750 לי"ש), ומשכורותיהם של המורים נמוכות מאוד (שש לי"ש לחודש בממוצע). פרופ' פרנקל ממליץ על נקיטת צעדים מיידיים לשיפור רמתו של בית־הספר, ובכלל אלה שליחת מורים מקומיים לארץ ישראל לשם הכשרה חינוכית, הבאת מורים מתאימים מארצות אחרות לעדן, והגדלה ניכרת של משכורות המורים. בניין בית־הספר, מוסיף פרנקל, הוא מצויין, ויכול להכיל כ־300 תלמידים (כפליים מהמספר הנוכחי). המחסור המשווע בכספים, מדגיש פרנקל, מונע את "הרחבתה הרצויה מאוד" של מסגרת בית־הספר. מאחר שאין זה סביר להעלות את שכר הלימוד (רוב ההורים הם עניים), מציע פרופ' פרנקל ללחוץ על שלטונות החינוך בעדן להגדיל במידה ניכרת את תמיכתם הכספית בחינוך היהודי; במקביל לכך, יהיה על המוסדות היהודיים באנגליה ובארצות אחרות לתרום בעין יפה לתכלית חשובה זו.

יש לציין שבית־הספר היהודי ע"ש המלך ג'ורג' נשרף בפרעות של נובמבר 1947, שבעקבותיהם עלה ארצה רוב רובה של הקהילה היהודית בעדן במסגרת מבצע 'מרבד' הקסמים'. בכך נסתם הגולל על התוכניות לשיפור רמתו של החינוך היהודי בעדן.

בין המורים והמחנכים המקומיים, שתרמו לעיצוב דמותו של הנוער היהודי בעדן, בלטו, בצד מסטר יוסף, בעיקר שניים: טוב הוורד, לו קראו הכול בשם "מסטר טוב" (Master Teb), ומאיר שלום, שהיה ידוע בשם "מסטר מאיר". מסטר טוב, שהיה ממוצא בגדאדי, נולד בעדן בשנת 1901. הוא למד את הלשון הערבית, והיה למעשה בין היהודים הבודדים בעדן, ששלטו היטב בשפה זו. בבחרותו עבד כפקיד בפירמה של משפחת מיסה, בעיקר בסניפיה באפריקה (הרר ודרדוה). בשנת 1922 מונה למורה לערבית ולמקצועות הדת בביה"ס היהודי ע"ש המלך ג'ורג', שם עבד ברציפות עד 1949, שנת עלותו ארצה. מסטר טוב לימד גם שירה עברית, ובכלל זה שירים שהוא עצמו חיבר. אין לתאר מסיבה בעדן, במיוחד

חגיגות הכרוכות בעלייה ראשונה של ילד לתורה או בבר־מצווה, בלי נוכחותו והדרכתו של מסטר טוב. עם עלותו ארצה נתקבל כמורה בבית־ספר יסודי בראשון לציון, שם לימד עד שנת 1966. הוא נפטר בתל־אביב בשנת 1986, בגיל 85.

מסטר מאיר, בנו של הרב שלום יוסף זצ"ל, החל בהוראה בבית־הספר ע"ש המלך ג'ורג' בשנת 1939, בהיותו אך כבן שמונה־עשרה שנים. הוא לימד בעיקר תנ"ך, חשבון, אנגלית וספורט. לאחר פרעות 1947, בהם נשרף בית־הספר, המשיך ללמד כיתות מעורבות של בנים ובנות בבית־הספר ע"ש סלים. הוא עלה ארצה בשנת 1966 ביחד עם אחרוני המורים של בית־הספר. מסירותו של מסטר מאיר לתלמידיו, כעדות רבים מבני הקהילה, היתה למופת. הוא הרבין בהם תורה ודאג להכנתם לעלייה לתורה בשבתות ובחגים. אעפ"י שהנהיג משמעת קפדנית, התייחסו הכול אליו ביראת כבוד ובהערצה. מסטר מאיר היה בעל תכונות נעלות. תום, ענווה ואצילות נפש משולבים היו בו עם חוכמת חיים, מידות אלו ואחרות היו מושרשות ומשובצות במארג חייו.

שלושת מורי ורבותי אלה (יוסף, טוב ומאיר), הטביעו חותם חינוכי ותרבותי עמוק בעיקר על שני הדורות האחרונים של הקהילה, וזכו להערכה רבה מצד תלמידים והורים כאחד. הם היו בעלי מידות תרומיות ונאצלות והנחילו לצאן מרעיתם יראת שמיים, אהבה לתורה ולערכיה. יהי זכרם ברוך.

מסטר מאיר ז"ל

מסטר טוב ז"ל

מסטר יוסף ז"ל

9. חינוך הבנות בעדן: המורה חנה וינברג:

המאמצים הניכרים לשיפור רמת החינוך וההשכלה בקרב יהודי עדן הצטמצמו, עד שנות העשרים המאוחרות של מאה זו, במסגרת הבנים בלבד. כזכור, עוד בינואר 1875 מסר מר אלפרד פאלק בד"וחו לאגודת אחים (AJA),[73] שיהודי עדן, הביעו בפניו התנגדות חריפה לחינוכן של הבנות, עמדה שלא היתה שונה באופן מהותי מזו של קהילות אסיאתיות אחרות. ואמנם תוכניתו החינוכית־לימודית של מר שמואל יוסף ישועה, המצטמצמת באופן בלעדי בנושא חינוכם של הבנים, ללא כל זכר לחינוכן של הבנות במסגרת כלשהי, משקפת בד"כ עמדתה זו של יהדות עדן, שדבקה בעיקרון "כל כבודה בת מלך פנימה".

ברם, בהעדר מסגרת יהודית כלשהי לחינוכן של הבנות, נאלצו הורים, במיוחד מבין העשירים והמשכילים, לשלוח את בנותיהן לבית־הספר הקאתולי לבנות (Convent School), שנוהל ע"י נזירות, תופעה שהיתה למורת רוחם של רבני הקהילה. לאור מציאות עגומה זו, וכתוצאה מלחצם הגובר והולך של הורים, פנה (בשנת 1928) מר סלים מיסה, נשיאה של הקהילה היהודית בעדן, לקולונל קיש,[74] מזכיר הנהלת התנועה הציונית בירושלים, בבקשה למצוא עבור הקהילה היהודית בעדן מורה ספרדית מבית המדרש של המזרחי, שתוכל ללמד עברית ואנגלית. הפור נפל על בחורה אשכנזייה בשם חנה וינברג.

מצרור הרשימות והמכתבים, ששלחו אלי בעלה, יצחק חרותי, ובתה, רותי מינצר, חברי קיבוץ מרחביה,[75] למדים אנו, שחנה וינברג נולדה ב־22 בספטמבר 1910 בלודז'. היא עלתה ארצה בשנת 1925, ולמדה בגימנסיה הרצליה. לאחר סיום חוק לימודיה שם, הצטרפה לגרעין של "תנועת החוגים", שחניכיו היו בין מייסדי בית־השיטה. חנה, לפי עדות חברותיה, ניחנה בכוח נפשי עצום לעמוד בנסיונות קשים. היא נטלה לעצמה את המשימות הקשות, שכללו הובלת מריצות גדושות בטון לבניין נמל חיפה, ועבודות מפרכות, הכרוכות בייבוש ביצות הקישון. באפריל 1929 נשלחה לעדן, כדי לשמש כמורה לבנות הקהילה היהודית שם.

אפרתיה, ידידתה וחברתה ללימודים של חנה בגימנסיה הרצליה, מספרת ברשימתה, שעוד בנערותה נמשכה חנה אל עדות המזרח האקזוטיות, ובמיוחד לתימנים. "חנה ואני", כותבת היא:

> הרבינו לבוא אל "כרם התימנים", שבין ת"א ליפו. אהבנו שכונה זו

---

73. ראה דו"ח אגודת אחים לשנים 1874־1875, עמ' 44.

74. מכתבו מיום ה־26 בדצמבר 1928 (אצ"מ KH4/B/2139).

75. אסיר אני תודה להם על שהעמידו לרשותי חומר רב־ערך זה. הצרור כולל סיפורים, שכתבה חנה על דמויות של יהודים מעדן, מכתבים, ששלחה מעדן, המתארים את רשמיה וחוויותיה, וכן רשימות וזכרונות, שכתבו ידידות ביחס אליה. חומר זה טרם ראה אור, וחלקו מתפרסם כאן לראשונה.

על בתיה, חצרותיה המאולתרות ובהן פחי־החמוצים, שלאחר שנתרוקנו, הפכו לעציצים בשביל פרחי היאסמין, נענע ומיני בשמים אקזוטיים שלא היכרנו. חביבים עלינו היו אנשיה: כמה תום, איפוק, הדרת־זקן ולבוש שונה ומשונה. ראינו אותם בליל יום הכיפורים ובתשעה באב ... כמה עצב, בכי והתחטאות ושוב — שמחת עניים בנוסחי עדות שונות. משוטטים היינו בשורה ארוכה — זה אוחז בידה של זו, משרכים דרכינו בין המוני־אדם מצטופפים. חנקה [כך קראו לה מכריה] היא בין המושכים לכאן, אל פשוטי־העם, מיגוון עדות ובתי־כנסיות של יהודי תימן ועדן, נוסחי־בוכרה וקורדיסטאן. אולי כבר אז גמלה בה ההחלטה הנועזת לצאת בשליחות חינוכית לגלות־עדן.

נימה של הערצה בלתי־מסויגת לחנה ניכרת ברשימתה זו של אפרתיה. "עד היום", כותבת היא:

מושכת אני בכתפי בזוכרי את ההעזה הגדולה של חנקה. הרי זה בסתיו 1928,[76] ללא מרכז שליחים, ללא עורף ציבורי, ללא ידיעה כלשהי על התנאים בהם תהיה נתונה — יוצאת היא לבדה לדרכה. רבות וקשות היו המשימות, שנטלו על עצמם שליחים אלה, אך קשה מהן וקשה בתכלית היתה שליחותה של חנקה. מה ידענו אז על עלית תימן, על עדן שעל קו־המשווה?! איש לא הדריכה. היא לבדה, בכוחותיה בלבד, פרצה לעצמה דרך. כאשר נתגלתה לנו תכניתה, פקפקנו וניסינו להניאה; ביקשנו כי תישאר עימנו. הן האקלים שם כה קשה והיהדות מפגרת, אך היא לא שעתה לדברינו, קמה ויצאה לדרכה.

בבואה לעדן חוללה שם נפלאות. פרנס העדה העדנית ביקש לתת לה, לאשכנזיה ליבנת־העור, את תנאי חיים ההולמים [לאירופית]. אך לא חנקה תסכים ותרשה שיפנקוה. את הנערה, שנתנו לה כמשרתת, הוציאה מן הכוך, שהוקצה עבורה והכניסה אותה לתוך דירתה, חילקה עימה את מזונה וסתרה את כל המוסכמות של שליטיה של המושבה האנגלית, אשר גם ביניהם רכשה לה ידידים. הם תמהו, לא הבינו התנהגותה של זו, ליבנת־העור, המוותרת על הפריבילגיה המגיעה לה בתור שכזאת...

חומר־נפץ הביאה עימה חנקה, שעצמתו לא היתה נעוצה בתיאוריות כתובות, אלא בדוגמה האישית, בהזדהותה עם החלכאים והנדכאים. היא הקימה בי"ס עברי, לימדה שיר ומחול עברי, ולראשונה גם הבנות למדו תורה. גם שם נתגלתה יכולתה הנדירה של חנקה

76. טעות, צ"ל 1929.

לרכוש לבבות, גם של זרים ורחוקים ויריבים. אלה, שנטו לדחות ולרדוף שוברי־מוסכמות־חברתיות, או שחששו מפני אבדן זכויות־היתר שלהם, הוקסמו מכוח אישיותה של הנערה הרפורמאטורית הנועזת ו"נפלו ברשתה".

המורה חנה וינברג

המורה חנה וינברג ותלמידותיה

המורה וינברג שהתה כשלוש שנים בעדן (עם הפסקה של חודשים אחדים לחופשת מולדת), והספיקה לחולל בפרק זמן זה תמורה גדולה ביחסם של רבים מיהודי עדן לחינוכן של הבנות. תלמידותיה, ובכללן המורה מרים בת חכם יהודה (ראה להלן), מספרות, שחנה ניחנה בעקשנות רבה, דבקות במטרה, ובכושר שיכנוע בלתי־רגיל. היא באה לעדן, ללא כל ידע בשפה הערבית, אך מצוידת בלהט נעורים, העזה ואידיאל. יהודי עדן לא אצו לשלוח את בנותיהם לבית־הספר. לפיכך, היתה ראשית דרכה של המורה וינברג לבקר בבתים, לשוחח אישית עם הורים "סרבנים" ולהסביר להם את ערכו של החינוך לבנות. הם האזינו למוצא פיה ונלכדו בקסם אישיותה ודיבורה העברי, שקלח בנועם, בהשקט ובביטחון. חוט של חן היה משוך על פניה של המורה חנה, ובו רכשה אימון וכבשה לבבות. ואמנם כתוצאה מ"מבצע" הסברתי זה, גדל במהרה מספר התלמידות, עד שבית־הספר הקטן, שהיקצה סלים מיסה לבנות, וקראו על־שמו "גינת שלום", צר היה מהכיל את כולן. וכאשר נאלצה חנה לדחות ילדים, מחוסר מקום, הרגישה, כך כותבת היא לחברתה יונה,[77] "כאילו אני מתחייבת בנפשם... היה לי רצון להוציא את כולם מרשות ההורים". לפיכך, מוסיפה היא, חילקה את התלמידים לארבע קבוצות: "בבוקר ילדים וילדות מבני 4־7, ז"א גן־ילדים; שעה ביום יש לי קבוצה של 10 ילדים בגיל של 11־15; אחר הצהרים קבוצה של ילדות בגיל 9־13; ובלילה שעה, שיעור ערב (פרטי), לקבוצה של בחורות ונשים בגיל 18־25". בהמשך מכתבה הנ"ל כותבת חנה:

> לא אתבייש לספר לך, שהיה עלי לא רק לבדוק את השערות של הילדים כל יום, כי אם גם את הלבנים והנעלים, אוזניים ושיניים וכו'. ואין פלא: בחדר צר גרה משפחה של 7,6 נפשות. את המים צריך לקנות בכסף. מובן, איפוא, שחסים על כל טיפה... זו היתה מלחמתי הראשונה. כמה עונג מסב לי דבר קטן זה (כ"כ רגיל אצלנו וכ"כ יקר המציאות פה) לראות את ילדי נקיים ומסודרים לא רק בביה"ס, כי אם גם בבית ובמקום אחר. וגם זה לא הושג ע"י הטפת מוסר או ע"י איומים. לא! מצאתי כל מיני שיטות, שבעצמי התפלאיתי עליהן, והצלחתי להכניס לתוכם את ההכרה, כי נקיון זה דבר טוב ומועיל להם ולבריאותם.

ועוד מעירה חנה במכתבה ליונה, על המאבק, שניהלה היא עם ההורים להסרת המטפחות מעל ראשיהן של הילדות. ההורים מחו בתחילה: "אסור בגילוי ראש!", אך לבסוף ויתרו. בהרגשת סיפוק אומרת היא: "יפה לראות את הילדות החיוורות,

---

77. במכתב מיום ה־26 בינואר 1930.

שלפני זמן־מה היו חלשות ומפחדות לנגוע בעמוד עץ, קופצות, מטפסות על חבלים, על עמודים וכו'. 'אנחנו גיבורות', היא הקריאה התמידית".

חנה גם קובלת על־כך, שאין ההורים נוהגים לטייל עם ילדיהם. לדבריה, היו ילדים שמעולם לא ראו את הים, וזאת למרות שחוף הים מצוי במרחק־מה מבתיהם. חנה חוללה תמורה גם בתחום זה: היא ארגנה טיולים קצרים להרים, לים ולמקומות אחרים, וגם שכרה מכוניות להסעת תלמידיה אל מקומות־נופש מחוץ לעיר. ההורים, שקודם לכן לא הירשו לבנותיהן לצאת לרחוב, מחשש שמא תשזפן השמש ותשחירן, שוכנעו, שאכן "השמש טובה בשביל הילד, והאוויר הטרי [הצח] מועיל" לבריאות. חנה גם התגברה על התנגדותם של ההורים להרשות לבנים ללמוד או לשחק ביחד עם בנות. בהשפעתה, הם גם הסכימו לטיולים משותפים של בנים ובנות. הם קיבלו עליהם את "דינה" בנושא זה, ובתחומים חינוכיים אחרים, וזאת משום שרחשו לה אימון רב, וגם משום ש"אדם אירופאי הוא בשבילם סמל השלימות".[78]

פעילותה החינוכית של המורה וינברג חבקה תחומים שונים, שעיקרם היו הקניית הלשון העברית והשירה הארץ־ישראלית. היא גם לימדה ריקודים, מלווים במפוחית הקטנה, שהביאה עימה, או בפסנתר, שהעמיד סלים לרשותה. נוסף על טיולים, ארגנה היא פעולות תרבותיות שונות, שכללו מסיבות והצגות בימי חנוכה ופורים. לראשונה בחייהם, חזו יהודי עדן, גברים נשים וילדים, בהצגת המחזה "המלכה אסתר", שאירגנה חנה בפורים, והכל בתחפושות, שהרהיבו עין בסגסוניותם (ראה תמונה), ובלווית שירה וריקודים. הם ראו, הוקסמו ונתמלאו הערצה רבה למורה האשכנזיה, בהירת העור, מארץ הקודש.

בת תשע־עשרה היתה חנה בבואה לעדן. היה אמנם למורה צעירה זו מעט נסיון בהדרכת נוער במסגרת תנועת "חוגים" בארץ, אך כמורה לא שימשה מעולם. לפיכך, עבודתה החינוכית במסגרת חברה כה שונה מבחינה תרבותית, לשונית ומנטאלית, הציבה בפני המורה הצעירה והבלתי־מנוסה אתגרים קשים. ברשימות ומכתבים שכתבה, מספרת היא על לבטיה, על מאמציה לחיפוש מסילות ללב התלמידים, על שיטת החינוך, שאימצה לעצמה, וכן על הישגיה. להלן עיקר תוכנו של מכתב (כתוב בפולנית), ששלחה חנה ב־13 בינואר 1930 למר פרוסט, אחד ממוריה בעיר הפולנית לודז':

> ערב טוב ל"אדוני" (כך מתחשק לי):
> אה, מדוע אין טלפון, שהיה מקשר את עדן עם צ'נסטוכובה או עם מקומות אחרים!! האדם הוא צומת רגשות — כך קראתי אי־פעם

78. שם, שם.

באחד העיתונים...״אדוני המנהל״, האם יודע אתה, שהילדים שלי לא קוראים לי ״גברתי״? שמי חנה, וכך הם מכנים אותי. בית־הספר שלי הוא קטן מאוד, אבל כמה חופש יש בו, כה הרבה אהבה! יש בו משמעת, אבל לא משמעת מ״הכרח״ או מ״פחד״. לא! זוהי משמעת מ״חופש״ ומאהבה גדולה. לפעמים נזכרת אני בימים ההם. זוכרת אני, כי עוד בהיותי בבית־הספר תהיתי, אם אמנם יש ביכלתו של מורה ליצור יחסים כאלה עם תלמידיו, שהלימודים ובית־הספר יהיו נושא לאהבתם... והנה הגיעה ״שעת הניסויים״. ה״תינוקות״ שלי [הבנות בעדן] אינם עדיין מקולקלים, הן לא למדו מעולם בבית־ספר כלשהו ולא ידעו את חוקיו והוויותיו, ולפיכך יכולתי להתחיל הכל מבראשית, ״ליצור״ חוקים משלי, לחנך לפי תיאוריה של עצמי. והנה הצלחתי ״ליצור״ זאת...? חסרי השכלה וידיעות כלשהן הם הילדים, אך ממושמעים ונקיים... אך לא זה העיקר. עיקר תשומת־לבי הופנתה לחינוך האופי, לעורר את כשרונותיהם הרדומים של הילדים בהשפעת סביבתם, להשיב להם את ילדותם ואת השמחה, שאינם יודעים אותה (באשר הוריהם מבלי דעת נוטלים אותה מהם), לעורר בקרבם את ״האדם״... לעורר את כשרון **הביקורת** והנאת **הסיפוק** (רצוני שלא יסתפקו במה שיש להם). ומסיבה זאת אשאף ל״משהו״ טוב יותר ואקדיש תשומת לב מרובה לעורר רגשות חברתיים, אהבת הטבע, אסתטיקה וכו׳. אילו נזדמנת לפתע אל בית־הספרון הזעיר שלי, היית ודאי תמה על כך, שאין בו פעמון, אף לא פעמון קטן. אין יומן לרישום הערות [שליליות], ואין מתן ציונים. אבל תמצא שם ״חברה קטנה״, מלאה שמחה ואהבה לבית הספר, ללימודים ולמורה־החברה שלהם. אין ילדותי ששות על ימי חגים או ימי חופש, אין הן יודעות את השמחה, שהכרנו אני וחברי בימים כאלה. הפרצופונים הזעירים האלה מתעוותים, ובקול בוכים שואלים: מדוע? ״אנחנו לא רוצים חג, טוב לנו כאן, לא נלך הביתה... אחרות מוסיפות: ״הרשי לנו לבוא אליך מחר״ וכו׳. וכאשר מסיימות הן את הקריאה, ואני אומרת להן לצאת מהכיתה למישחקים (בלי הפעמון), הן מתחננות לפעמים: ״עוד מעט״, ואני מסבירה להן שאחרי השיעור צריך לנוח או לשחק כדי לקבל כוחות רעננים ללימודים ... ומשחקים.

אינני נוהגת להענישם, באשר רוצה אני, שילמדו מרצונם שלהם. אם ילד אינו מכין את שיעורי, די לי בהסברים, ועד כדי־כך הרגלתי אותם לכנות ולאמת, עד שלפעמים הם מספרים את כל האמת — ובאמת מתחשק לי לצחוק. אני שמחה. מדוע? ואתה תבין. הם אינם לומדים על מנת לקבל פרס ...וכשאינם מבינים את השיעור, מתעצבים

הם אל ליבם. הם אינם פוחדים ממני וכ"כ מכבדים אותי, שאין כלל מקום לדבר על משמעת. תלמידי ממושמעים, וזאת על אף העובדה, שהם יודעים היטב, שלא אנישם על חוסר־משמעת. את הסיבה תבין בעצמך. זה זמן רב מקדישה אני למישחקים, לטיולים וכו'.

מה נעים להביט על התינוקות הצעירים ביותר ב"גן" שלי, שאינני מלמדת אותם, כמובן, קרוא וכתוב, אבל נותנת להם חופש מלא, והם משחקים, כל אחד ואחד במישחק שלו: זה מצייר, זו תופרת, זה בונה בית מגזרי־עץ, וזו "יוצרת" דברים מפלאסטלינה, וזה מניח מוזאיקה מנוצות צבעוניות, זעירות, וכו'. וכשאני מספרת להם סיפור, כולם יושבים בשקט, ועיני התינוקות נעוצות בפני. וכשאני מנגנת שירים על הפסנתר, שרים הם בשמחה ומלוים את השירים בהעוויות המתאימות לתוכן, או מוחאים כף בקצב. ובלכתי עמהם (פעמיים בשבוע). ל"שחרית" לחוף הים, מצוידים בצעצועים, ואני יושבת על החול ותופרת, מתעופפים הם כצפורים: קופצים, שרים וכו'. אחדים מהם "עובדים", נושאים מים בדליים (זעירים), חופרים, בונים וכו'. כמה כשרונות! ואף אני, איני יושבת בשקט, שהרי כל רגע מביא לי אחד הילדים או הילדות "משהו". האחת מצאה צדפים, קונכיות, והשני אבנים וכו'; אחדים באים אלי בשאלה: "מה זה ?" ויש שמביאים לי מתנה, עוגת־חול. עולם הילדים! זוטות שהן מבעיותיהם של ילדים.

ועוד יש לי קבוצת נערות, שאני מחנכת, עבודה מעניינת. כאן אין כבר "שטויות" קטנות, כי אם "גדולות" יותר, וזה מעניין מנקודת־ראות אחרת. יש "לעורר" ילדות אלו לאידיאלים רמים יותר, להבהיר שאיפות, לנהל שיחות אתן, להפנות את תשומת הלב לבעיות המין המתעוררות בגילן. כה הרבה יש לי לספר עליהן ועל הכול, וכבר אינני יכולה יותר. אני נאלצת להפסיק, אין לי סבלנות. רצוני שתדע הכל ו.... אבל איך? והחושב אתה שזה הכל? הו, לא! אבל די! אינני יכולה עוד.

חנקה

ידיה של חנה היו אמונות על מלאכת הסריגה והריקמה, ואומנות זו הקנתה היא לחוג נבחר של בנות. נוסף על כל אלה, תרמה היא רבות להגברת הפעילות הציונית, באמצעות הבנות, בקרב הקהילה. נראה, שעבודתה הוכתרה במידה רבה של הצלחה. מר מהלא ממטיר במכתבו לסוכנות[79] שבחים על מורה זו, ומציין את מסירותה לא רק לעניין חינוכן של הבנות, אלא גם להאצלת רוח ארץ־ישראל בקרב

79. מיום ה־5 בנובמבר 1929, אצ"מ, תיק KKL5/4216.

הקהילה. הוא מספר, שהמורה וינברג אירגנה ימי סרט וגייסה את בנות בית־ספרה לצרכי קידום פעולות הגבייה. מהלא מעיר בהתלהבות, שעין עוד לא ראתה במחזה "מרהיב־עין" מעין זה: "בנות ציון", יצאו מבתיהן כדי "לתחוב סרט בחזה האיש ויתן את נדבת ליבו לקופת הקרן קיימת לישראל". הוא מוסיף, שכל מהלך התעמולה התנהל "בצפצוף הדיבור העברי" ומסיים את מכתבו בדברי הוקרה למורה, שתוך שבעה חדשים בלבד, מאז בואה לעדן, השיגה הישגים מרשימים, שהם בחינת "קפיצת דרך" חינוכית ותעמולתית.[80]

במכתב נוסף, הנושא את התאריך ה־12 בינואר 1930,[81] כותב מר מהלא בהתלהבות על העלייה הגדולה בתרומות הקהילה בעדן לקק"ל, וזאת בזכותה של המורה וינברג, שיזמה פעילות תעמולתית "בדרכים חדשים המכניסים כספים". פעילות זו כללה, בין היתר, איסוף חפצים מהבתים לצרכי הגרלה. כרטיסי ההגרלה נמכרו על־ידי תלמידי בית־הספר (בנים ובנות), ש"שוטטו בשוקים וברחובות בצורת חלוצים וחלוצות", ואירגון יום פרחים, שהכניס סכום ניכר לקק"ל. מר מהלא מדגיש בעיקר את האוירה החגיגית, שאפפה את האירועים הללו, שהפיחו רוח של התלהבות ציונית וחיבת הארץ בקרב הקהילה ונכונות חסרת־תקדים להירתם לעזרת המוסדות הלאומיים — והכל "בצלצול הדיבור העברי".[82]

זאת ועוד: במכתבה של חנה לחברתה יונה (ראה הערה 77), כותבת היא על ה"הרגשות הלאומיים", שפעילותה החינוכית נטעה בלב המבוגרים והנוער כאחד: "השם ירושלים", מציינת היא בגאווה רבה, "שגור תמיד בפיהם, ירושלים וא"י היו בשבילם היינו הך, וקשה היה להביא אותם לידי הבנת המושג ארץ וערים בתוכה". היא מוסיפה, שלפני בואה, לא היה לנוער מושג כלשהו על המוסדות הלאומיים, ובכללם הקק"ל. אולם עתה הם, "כ"כ נתונים 'בתוך' קופסת הקק"ל, עד שלפעמים, כאשר ילדה מוצאת עפרון, היא באה אלי ומביעה את צערה: 'חבל שאי־אפשר להכניס גם עפרונות לתוך הקופסה... כדי שמהר יקנו את האדמה'". היא מוסרת עוד, שימי הסרט, שהיא סידרה, "היו לשמחתם של כל הילדים ושל תושבי עדן כולה, חוץ מאנשים אחדים, שגרשו את הילדות מחברתם, מפני שהן 'לובשות שרוולים יותר מדי קצרים'".

ואמנם הנהלת קק"ל בירושלים הביעה שביעות רצון מהישגיה של המורה וינברג, ובמכתבה מיום ה־29 בינואר 1930, המופנה למר מהלא, כותבת הלשכה:

> שמחנו למקרא דבריו על חדירת רעיון הקהק"ל והתפתחות העבודה לטובתה בין אחינו בעדן ועל עזרת הגב' וינברג. ואמנם מעיד הסכום

---

80. שם, שם.

81. אצ"מ, תיק KKL5/4216 (ראה נספח מס. 6).

82. שם, שם. ועיין גם מהלל העדני, בין עדן ותימן, חלק ב', עמ' 293־301.

הנ"ל, שהוא הכי גדול שקבלנו עד כה מעדן, שנכונים הדברים, ואנו רוצים לקוות, שעבודתנו בעדן תלך ותתפתח... .[83]

המורה חנה וינברג חוללה תמורות ניכרות בשדה החינוך של בנות הקהילה היהודית בעדן, וביחסם של יהודי עדן לחינוכן של הבנות. היא ניחנה בכשרון כתיבה, דבר שבא לידי ביטוי במכתביה וברשימותיה השונים, ביניהם רשימה מאלפת על עדן בזמנה (ראה נספח מס. 7). חנה גם הטביעה חותם עמוק על אספקטים שונים בחיי הקהילה. מנהיגי יהודי עדן, ובראשם סלים מיסה, נשיא הקהילה, רחשו לה הערכה רבה. היא פנתה אל מר מיסה בשם "אדון סלים". שמעו יהודי עדן ועשו כמותה, ומאז נודע הנשיא בשערי יהודי עדן בשם "אדון סלים". לאחר פחות משלוש שנות שהות בעדן, החליטה לשוב ארצה,[84] וכל מאמצי השיכנוע של ראשי הקהילה בעדן לא עזרו להניאה מהחלטתה הנחושה. חברתה אפרתיה מוסרת, שעדנים ותימנים נקשרו אל חנה בעבותות אהבה: "ובשובה ארצה, נהרו אחריה משפחות־משפחות... ה'שטיח' החל נפרש. הם באו אל בית־הוריה, אשר על גב יפו, כאילו עלו אל בית־קדושה, וממש נישקו שולי־שמלתה. גם כאן הוסיפה לדאוג להם — עשתה ככל שיכלה למען הקל חבלי־קליטתם".

בשנת 1931 יצאה חנה שוב לחו"ל, והפעם לוינה, ולאחר מכן לבזל, כדי ללמוד רפואה. בשנת 1938 חזרה ארצה עם תואר דוקטור לרפואה, הצטרפה לקיבוץ מרחביה, ונישאה ליצחק חרותי. חנה עבדה כרופאה בבית־החולים המרכזי בעפולה, במחלקת הילדים. היא נפטרה בשנת 1960 ממחלה ממארת. לחנה, שכונתה בקבוץ בשם "חנקה", ולבעלה יצחק בן השמונים־וארבע, שתי בנות: רותי ודורית.[85]

10. המורה אהבה חיותמן:

כשנה לאחר עזיבתה של המורה חנה וינברג, הובאה לעדן מורה מהארץ בשם אהבה חיותמן. מורה זו המשיכה את עבודתה של קודמתה הן בשדה החינוך העברי והן בשדה הפעילות למען הקרנות הלאומיות. בית־הספר לבנות הורחב ושמו הוסב ל"בית־הספר לבנות שלום" (Selim Girls' School).

המורה חיותמן התמקדה בעיקר בפעילות ציונית ובהרמת תרומות לקרנות הלאומיות. ממכתבה ללשכה הראשית של הקק"ל בירושלים, מיום ה־17 במאי 1933,[86] למדים אנו על מכשולים, שהוצבו בדרכה. במכתבה זה מתנצלת המורה על

---

83. שם, שם.
84. ראה מכתבו של מהלא להנהלת הקק"ל מיום 13 במאי 1930 (אצ"מ KKL5/4216).
85. עפ"י מידע, שקיבלתי מבעלה, יצחק חרותי מקיבוץ מרחביה.
86. אצ"מ KKL5/4216 (ראה נספח מס. 8).

ה"סכום המצער" (ארבע־עשרה לירות שטרלינג), שהיא מצרפת, סכום ש"נצבר בקושי רב" במשך שנה וחצי. לדבריה, פירסם יהודי מעדן, המשמש כאחד הכתבים של "הג'ואיש טריביון", עתון ציוני היוצא בבומְבּיי, כתבה בה האשים אותה ואת תלמידותיה באיסוף כספים גם מלא־יהודים. המורה חיותמן טוענת במכתבה, שכל העניין — יסודו אולי ב"שגגה ילדותית" מצד תלמידה קטנה, ונעשה בניגוד להוראותיה. היא מתמרמרת על כך, שתקרית פעוטה זו נופחה למימדים גדולים, ושימשה נושא לשורה של מאמרים ומכתבים עוינים, שפורסמו בעתון זה. המורה קובלת על חוסר האחריות, שגילו הן הכתב והן העיתון בפרשה זו; כתוצאה מהפירסום, מדגישה היא, חדלו הורי התלמידות מלהרשות לבנותיהם לעסוק במפעל הלאומי הזה, "בחששם שמא יתקפו גם הם ע"י העתונות".[87]

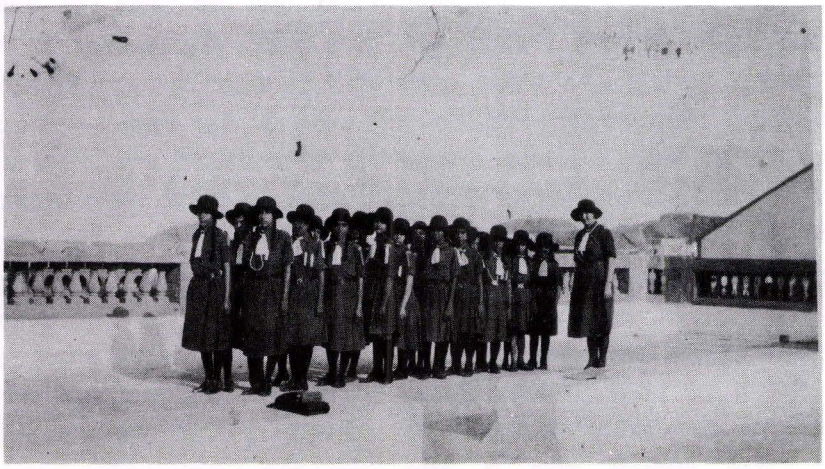
מכתב המביע תמיכה מלאה במורה חיותמן ובפעולותיה נשלח ע"י מר סלים מיסה להנהלת לשכת קק"ל, בו הוא מבקש מההנהלה לפנות אל מר ג'ו סרגון, מנהל ה"ג'ואיש טריביון" בבומבּיי, כדי להניעו לחדול מלפרסם בעיתונו דברי השמצה בלתי־בדוקים מעין אלה, שלא זו בלבד שפוגעים אישית במורה ובתלמידותיה, אלא אף מרפים את ידי אלה הרוצים בקידומה של הפעילות הציונית.[88] בתשובותיה של הנהלת הקק"ל למכתביהם של המורה חיותמן ושל סלים מיסה,[89] מביעה היא צער על התקרית ומבטיחה לבוא בדברים עם עורך העתון בבומבּיי. ואמנם ב־5 ביוני 1933, שלח המנהל הכללי של לשכת הקק"ל מכתב באנגלית למר סרגון, בו נאמר:

> קבלנו תלונה על הדרך בה התקיף כתבך בעדן את הבנות־החלוצות, שאספו כסף לקק"ל באותה עיר במכתבים, שנתפרסמו ב'ג'ואיש טריביון'. כתוצאה מכך, ניטל הרצון מהבנות להוסיף לפעול למען הקק"ל. אני משוכנע, כי תסכים, שהתחלותיה של פעילות למען הקרנות הלאומיות בקרב נוער ראויות לעידוד ולא לסיכול. אני מקוה, כי בעתיד תימנע מלפרסם חומר, שיש בו כדי לחנוק את ההתלהבות של פעילינו.[90]

גולת הכותרת של מפעלה של המורה חיותמן הוא הקמתו של גדוד הצופות העבריות, שפעל בשיתוף פעולה עם גדוד הצופים העבריים. גדוד זה היה במשך שנים רבות המסגרת היחידה מסוגה בעדן, באשר עדות אחרות לא הירשו לבנותיהן לפעול במסגרות חברתיות־חינוכיות כלשהן.

---

87. שם, שם.
88. מיום ה־22 במאי 1933.
89. שניהם מיום ה־7 ביוני 1933 (אצ"מ KKL5/5450).
90. שם, שם.

צופות עבריות בעדן (שנות השלושים)

צופות עבריות (שנות הארבעים)

לאחר עזיבתה של המורה חיותמן את עדן, הורו בבית־הספר "סוכת שלום" (Selim School) מורות מבנות הקהילה, חניכותיהן של דבורה וינברג ואהבה חיותמן. בלטו ביניהן שתיים: מרים בת חכם יהודה, שפתחה לאחר מכן בית־ספר פרטי משלה (ראה להלן), ואסתר סולומון, נכדתו של המורה והמחנך מארי סליימאן. אסתר גם המשיכה את הפעילות בקרב גדוד הצופות העבריות. שלוש כיתות היו בבית־הספר לבנות: א'־ג'. מאחר שבשעות הבוקר למדו רבות מהבנות בבית־הספר לנזירות (Convent School), התנהלו הלימודים בבית־הספר העברי בשעות אחר־הצהרים, החל בשעה אחת. בית־הספר היקנה לתלמידותיו ידיעות בסיסיות בעברית, בחשבון ובלימודי היהדות. כ־80 תלמידות למדו בבית־הספר. אך עם פתיחת בית־ספרה של מרים, פחת בצורה ניכרת מספר התלמידות בבית־ספר "סוכת שלום".

11. המורה מרים בת חכם יהודה:

בין תלמידותיהן של המורות וינברג וחיותמן בלטה נערה בשם מרים, ביתו של יהודי יליד עדן, שהיה מכונה בפי יהודי עדן בשם "חכם יהודה". כפי שנראה להלן, מילאה מרים תפקיד מרכזי בחינוכן של הבנות היהודיות בעדן, במיוחד בשנות הארבעים.

מרים נולדה בשנת 1924 בהודו, בה התגורר אביה במשך שנים אחדות לרגל עסקיו. חכם יהודה היה בין המעטים בעדן, שהיו בקיאים בתורה, בתלמוד ובחכמת הקבלה. באין בנים, הפנה את כל תשומת ליבו לחינוכה של בתו, אותה לימד תורה, רש"י, בעל הטורים, חוק לישראל, ואף קבלה. איתרע מזלו של חכם יהודה ונתרושש מנכסיו ונאלץ לחזור לעדן. מרים נרשמה לבית־הספר לבנות ולמדה עברית מפי שתי המורות הארץ־ישראליות. לאחר מכן נסעה עם אביה לארץ ישראל, שם נפגש חכם יהודה עם הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ששימש בשנים תרס"ד־תרע"ה כרבן של יפו ומושבות יהודה.[91]

לאחר ביקורו הקצר בארץ, חזר חכם יהודה עם ביתו מרים לעדן והיקצה חדר בביתו, בו הרביץ תורה לבנים ולבנות. מרים, שהיתה אז בת שתים־עשרה, עזרה לידו. היא היתה כמעט הבת היחידה בעדן, שהיתה בקיאה בתורה, דיברה עברית וידעה קרוא וכתוב. בשנת 1939 בנה סלים מנחם מיסה בית־ספר גדול ומפואר לבנות עדן, ובו היו אחד־עשר חדרי כיתות, שני אולמות מרווחים, חצר גדולה

---

91. כידוע, רחש הרב קוק חיבה יתרה ליהודי תימן, התעניין בגורלם בארץ ותמך בצעדיהם הראשונים ובקליטתם. יהודי תימן רחשו לו הערצה רבה, ופנו אליו לסעד נפשי, רוחני, ואף כלכלי. על פגישתו של אביה, חכם יהודה, עם הרב הנערץ, ראה רשימתה, "עוד על הרב קוק זצ"ל", שערים, ג בכסלו תשמ"ז, עמ' 27.

ומחסנים רבים.[92] לדבריו של פרופ׳ פרנקל, היה בבנין ענק זה, שנשא את שמו של סלים, "ביה"ס לבנות ע"ש סלים" (Selim Girls' School), מקום ל־350 תלמידות. מרים לימדה בבית־ספר זה, ואף שימשה לאחר מכן כמנהלתו. בשנת 1944 עזבה מרים את משרתה בבית־הספר ופתחה בית־ספר משלה, אליו נהרו רבות מבנות הקהילה. כתוצאה מעזיבתה, נצטמצם מאוד מספרן של תלמידותיו של בית־הספר ע"ש סלים, באשר רבות מהבנות העדיפו ללמוד בבית־ספרה של מרים. פרופ׳ פרנקל מעיר בדו"חו לאגודת אחים, דו"ח המשקף את שנת 1946, שבית־ספרה הפרטי של מרים היה ממוקם בגיטו היהודי בבנין בלתי־מתאים לחלוטין. חדרי הלימוד היו צרים, והשמש להטה שם ברוב שעות היום. עם זאת, מוסיף הוא, לומדות בבית־ספרה למעלה ממאה בנות לימודים מלאים, וכמאה בנות נוספות, לומדות שם בשעות אחה"צ, לאחר שובן מבית־הספר של הנזירות (Convent School). עזרו לידה של המורה מרים בוגרות מתלמידותיה. פרופ׳ פרנקל מציין, שלמרות הקשיים האובייקטיביים והאחרים, הישגיו של בית־ספר זה, שלא קיבל תמיכה כספית ממקור כלשהו, ראויים לשבח. רבות מהבנות לומדות ללא תשלום שכר־לימוד. פרופ׳ פרנקל התרשם מאוד מהופעתן הנקייה והמסודרת של התלמידות וכן מרצונן העז לקנות דעת.

חשוב לציין, שלבית־ספרה של מרים היתה תכנית לימודים משלו, שהצטמצמה בהקניית הלשון העברית ומעט חשבון והיסטוריה. מורה זו למדה עברית בכוחות עצמה וכן את אמנות מלאכת־היד, האריגה והסריגה, ואת אלה הקנתה לתלמידותיה. לאחר פרעות 1947, בהן נשרפו שני בתי־הספר היהודיים (של הבנים ושל הבנות), הרחיבה מרים את ביתה והוסיפה בו כיתות־לימוד לבנות, היא גם יסדה בביתה מועדון ציוני לנוער (בנים ובנות) בשם 'ארגון צעירים עברים', בו התנהלו פעילויות חברתיות שונות וניתנו הרצאות בעברית על נושאים שונים.[93] יש לציין, שבית־ספרה של מרים, שנותר לפליטה לאחר הפרעות, הכשיר, כדברי עובדיה טוביה (שליח הסוכנות היהודית לעדן) את הקרקע לתנועה הציונית החלוצית בעדן, שכללה אחוז גבוה מאוד של בנות, שדיברו עברית כמעט שוטפת. המורה מרים שמרה על קשרים הדוקים עם הקרנות הלאומיות בארץ ופעלה רבות לגיוס כספים למענן. תלמידותיה של מרים מספרות, שמעולם לא שמעו את מורתם מדברת ערבית. כאליעזר בן־יהודה בשעתו, התעקשה המורה לדבר אך ורק בלשון העברית, ודרשה מתלמידותיה לעשות כן. כעת מתגוררת המורה מרים באזור (רח׳ אלי כהן), ושם עוסקת היא, בין היתר, בפעילות ציבורית־סוציאלית (חינם אין כסף), באריגה ובסריגה, ולעיתים מזומנות גם בכתיבה של רשימות, המתפרסמות בעיתונים המקומיים.

---

92. יהודי עדן השתמשו לעיתים בחצר הגדולה להצגת מחזות לבני הקהילה.
93. עפ"י ראיון עם המורה מרים ועם תלמידים משלה.

ביה״ס לבנות ע״ש סלים

המורה מרים

חגיגת פורים בהדרכת המורה חנה וינברג (עם תלמידתה מרים כמלכה אסתר)

12. גדוד הצופים העברי בעדן:

תנועת הצופים העברית היתה המסגרת החברתית הפופולארית ביותר בקרב הנוער היהודי (בנים ובנות) בעדן. בשנת 1929 הקים מסטר יוסף (הוורד), מנהלו של בית־הספר העברי ע"ש המלך ג'ורג', את הגדוד השישי של הצופים העברים (Boy Scouts Association; 6th Aden Troop), ושימש עד שנת 1948 כמדריכו וכמפקדו. רבים היו הישגיו של גדוד זה, שכלל בתוכו, בשנות השלושים והארבעים, למעלה ממאה וחמישים מבני הנוער היהודי. עד ייסודו של "החלוץ הצעיר" ב־1945, שימש גדוד צופים עברי זה כמסגרת היחידה, שאיפשרה כר פעולה נרחב לנוער היהודי בעדן, ולפיכך היה פופולארי מאוד בקרב הנוער היהודי. גדוד זה הצמיח שורה של מדריכים־מפקדים, שכללה בין היתר את מר מנחם ישועה, ואברהם הוורד, בנו של מסטר יוסף (כעת סגן־אלוף במיל., בחיל האויר של צה"ל). גדוד זה נשא את הדגל העברי בגאווה, השתתף באופן מתמיד בתחרויות בין־גדודיות שונות, וזכה פעמים רבות בגביעים ובפרסים שונים. אותות ההצטיינות המרובים קישטו את המועדון, שהוקצה לצופים העברים, בבית־הספר ע"ש המלך ג'ורג' החמישי. לגדוד זה היה שיר מרכזי, מעין הימנון, אותו הירבה לשיר באירועים שונים:

צופים עברים הרויחו את הדגל (שלוש פעמים)
דגל של הצופים.
הדגל הוא שלנו (שלוש פעמים)
דגל של הצופים.
דגלנו נרימה בידינו (שלוש פעמים)
דגל שפתנו.
דגלנו הוא דגל שפתנו (שלוש פעמים)
דגל גדוד המנצח.

החברות בתנועת הצופים, שמפקדיה בעדן היו אנגלים, איפשרה מגעים עם נוער ערבי, צומאלי והודי, מגעים בהם נרקמה בד"כ מערכת יחסים חברתיים תקינים בין העדות הדתיות השונות. המפגשים הבין־גדודיים כללו, בין היתר, מסדרים לציון אירועים שונים, שהם מעיקריה של תנועת הצופים הבינלאומית, תחרויות שונות, שירה, משחקים, ופעולות תרבותיות אחרות. ביולי 1947 יצאו לצרפת נציגים מטעם כל גדודי הצופים בעדן, ובכלל זה הגדוד העברי, כדי להשתתף בכנס הג'מבורי של תנועת הצופים בעולם, שנערך שם בחודש אוגוסט של אותה שנה. בראש כל נציגי גדודי הצופים בעדן עמד מסטר יוסף, ואילו בנו אברהם פקד על נציגי הגדוד העברי.

מן הראוי לציין, שמעטים מאוד הם האנשים, שהטביעו חותם כה עמוק על אספקטים שונים בחיי הקהילה היהודית בעדן כמסטר יוסף. בשנות מלחמת העולם

צופים עברים בעדן

מפקדי גדוד הצופים העבריים בפיקודו של מפקד יוסף הוורד (במרכז)

השנייה, נתמנה ע"י השלטונות הבריטיים כעוזרו הראשי של המפקד הבריטי על גדודי המתנדבים להגנה אזרחית, שכללו עשרות יהודים. מסטר יוסף אף קיבל אות הצטיינות על שירותיו השונים לממשל בעדן.

בית־הספר היהודי נשרף, כידוע, בפרעות של דצמבר 1947. הכיתות נתקיימו מאז במקומות שונים בעיר, ורמת הלימודים ירדה פלאים. כתוצאה מכך, פחת מספר התלמידים, שנתקבלו לבית־הספר התיכון הממשלתי ב־1948. בראשית שנות החמישים שוקם בית־הספר לבנות ע"ש סלים, בתמיכתן של הממשלה ואגודת אחים בלונדון. בשנת הלימודים 1956/1955, כשנתמעט במידה ניכרת מספר התלמידים היהודים כתוצאה מעקירת חלק הארי של הקהילה לישראל וללונדון, מוזגו כיתות הבנים והבנות של שארית הקהילה למסגרת אחידה, בה למדו כ־160 תלמידים ותלמידות בכיתות מעורבות. מנהליו וחלק ממוריו של בית־הספר היו יהודים מאנגליה, שנשלחו ע"י אגודת אחים בשיתוף עם ועד נציגי הקהילות היהודיות בלונדון. רמתו הגבוהה של בית־הספר איפשרה לבוגריו להמשיך את לימודיהם בבית־הספר התיכון הממשלתי (ראה להלן, פרק יד).

ב־1967 עזבו אחרוני היהודים את עדן ביחד עם הצבא הבריטי, שפינה את עדן, לאחר כ־130 שנות שלטון קולוניאלי. שנה זו מסמנת את קיצה של הקהילה היהודית בעדן (ראה להלן, פרק טז).

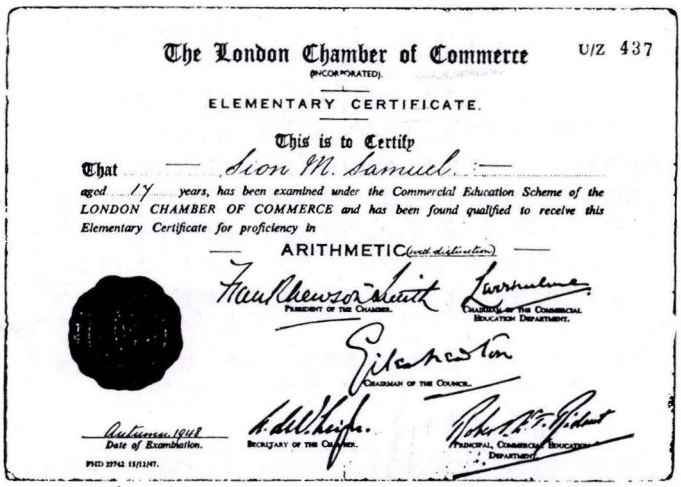
13. בית-הדפוס של יהודי עדן:

בשנת 1891, יסד ר' מנחם עוץ', שחזר לא מזמן מהודו ועבד כפקיד ראשי בבית הנשיא מנחם מיסה, ביחד עם שותפים אחרים, בית דפוס קטן, לו קראו בשם "מ. הוורד קומפני", לאמור: מנחם עוץ' ושותפיו.[94] אעפ"י שבית-דפוס זה נשתכלל במידה ניכרת במרוצת הזמן, לא מילא תפקיד חשוב בחייהם הרוחניים של יהודי עדן. כפי שמציין יערי, "עיקר עבודתו של דפוס זה הדפסת דברי-דפוס קטנים באנגלית ובערבית, והספרים העבריים נדפסו שם כענין צדדי".[95] נדפסו בו בעיקר ספרי דינים, תפילות ופיוטים, שנועדו ליהודי תימן או ליהודי עדן עצמם,[96] אך לא לכלל ישראל. יש לציין, שבתי-הדפוס בפולין וליוורנו סיפקו ליהודי עדן ספרים במחירים זולים יחסית, ובית-הדפוס המקומי לא יכול היה לעמוד בתחרות, וגם לא עמדו לרשותו האמצעים הטכנולוגיים והידע לבצע עבודות משוכללות. מסיבה זו, נאלץ אחיו של שמואל ישועה, בעל הספר "נחלת יוסף", לנסוע לא"י לשם הדפסת ספרו של אחיו.

בראשית שנות הארבעים, רכש מר שמעון נסים, יהודי מעדן, את בית-הדפוס הידוע בשם Caxton Press, שבעיירה תוואהי, אך עיקר עיסוקו של בית-דפוס זה היה בהדפסת ספרים באנגלית. החוברות העבריות המעטות, שנדפסו שם, היו פרי עבודתו של אחד הפועלים שם, שעשה זאת בשעותיו הפנויות.

---

94. עיין מהלל, בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 198-199.
95. "הדפוס העברי בעדן", הדפוס העברי בארצות המזרח, עמ' 87.
96. לרשימת הספרים, שנדפסו שם, עיין יערי, שם, עמ' 88-91.

The London Chamber of Commerce U/Z 437
(INCORPORATED).

ELEMENTARY CERTIFICATE.

This is to Certify

That — Sion M. Samuel —

aged 17 years, has been examined under the Commercial Education Scheme of the LONDON CHAMBER OF COMMERCE and has been found qualified to receive this Elementary Certificate for proficiency in

— ARITHMETIC (with distinction) —

President of the Chamber. Chairman of the Commercial Education Department.

Chairman of the Council.

Autumn 1948
Date of Examination.

Secretary of the Chamber.

Principal, Commercial Education Department.

PHD 23742 12/12/47.

ספר

עלוי הנשמות

כולל

קריאה ולמוד (אשר נוהגים פה עדן יע"א לאומרם לעלוי ולמנוחת הנשמות דאתמסרו מן עלמא הדין כמבואר מעבר לדף) משנה מסכת זבחים כולה ופרק ראשון ואחרון ממנחות ופרקי משניות על סדר א'ב (כדי ללמוד ר"ת שם הנמסר נ"מ) ותהלים ספר רביעי ותמניא אפי ומאמרי חזהר מפרשת ויחי ויקרבו ומדרש הנעלם שבמ' חיי שרה והאדרא זוטא קדישא והשכבות ובקשות וסגידות למנוחת הנשמות וצה"ד. אתהכל עשוי יפה בקובץ אחד (לתועלת החברה קדושה המשתדלים לעשות חסד של אמת וכו') כאשר עיניכם תחזינה מישרים:

המתנדבים של הספר הזה הם האחים
ה"ה שמעון ה"ה ניסו ה"ה שלום
ה"ה משה וה"ה אשר ציון נסים
אלהים יצליח דרכם ויאריכו שנים
רבים אכי"ר.

על שם מנוחת אביהם הנעים והישר
היראי שמים ה"ה ציון נסים אהרן
ועל שם אמם הנעימה והישרה היראת
שמים רחל בת ה"ה בנין סאלם משה,
יהי מנוחתם כבוד, ת נ צ ב " ה .
אביהם נפטר כי" כסלו התשכ"ג.
ואמם נפטרה כט"ז סיון התשכ"ו.

נדפס על ידי ה"ה שלום ציון נסים
בכסתן פרס בע"מ, ע ד ן.

דף מספר "עילוי הנשמות", שנדפס בעדן

נספח מס. 1

3 טבת ש' לכבוד ה' ולכבו"ד התור"ה.
כבוד מעלת שר ונכבד סי' יאודה מנחם משה הי"ו.

הנני אודיעך אדוני סיבת התגברות השנאה, ששונא אותי מורה האנגלית — אברהם — ראשונה מפני כי הוא וכל משפחתו יש בהם מדה, היא מדת האנכיות גדולה, וזה ידוע לכל. שנית אינם רוצים כי אתערב בשום דבר מתיקוני בית הספר, ובפרט כשהועד בא אל בית הספר [ואני] מדבר עמהם על איזה דבר שהוא לתועלת לימוד התורה, אז הם כועסים עלי ומבלבלים דעת הועד בטענות כוזבות למען לא יקום דבר המועיל, אף שאין מגיע להם שום הפסד מהדבר ההוא. ודבר זה הוא מתנהג והולך מאז היה אחיו מנצור בבית הספר ועד עתה. וכמה פעמים הזהירוני בפה מלא לבלתי התערב או להגיד דבר. ואני בראותי כי לימוד התורה הולך ומתדלדל הולך ומתמעט עד שכמעט כל הילדים הלומדים אנגלית עזבו את הלימוד לגמרי מגדולם ועד קטנם, ורובם אינם יודעים את הפסוק על בריו ומה גם פירושו, לא יכולתי להתאפק והצעתי דבר זה לפני הועד, למרות רצון אברהם ויבחנו את הילדים וימצאו כי כן הוא. והתקינו כי עלי ללמדם לפחות שעה אחת בבוקר וקבלתי. בשבוע השני בא הועד ואמר, כי לא יספיק שעה אחת, כי אם שתי שעות, רוצה לומר עד השעה העשירית. מהיום ההוא התגברה השנאה יותר עלי, והתחיל [אברהם] ללמד את תלמידיו בפרט שלא יבואו אל הלימוד כלל. ויש בירור על זה. יש מתלמידיו שרוצים להעיד, אבל יראים ממנו ואומרים דוקא כשיעזוב את מקומו יגידו את האמת. ויש שנים שלשה רצו להגיד בתנאי לבלתי יודע לו הדבר. הרבה יש לי להגיד אבל אחשוך לעת אחרת. פעם אחת לפני ירחים ראה מחברת בידי אשר אספתי בה סדרים ותקנות, שסדרתי בשביל תועלת בית הספר ורוצה להציעם לפני הועד אחת אחת. אז עוה פניו בכעס ורצה לקרעה לגזרים, לולי מיהרתי לחטפה מידו. הוא לימד לשלוח למע' מכתב מזויף, עוד אני אגיד לך כי כל דבר הנעשה והנדבר במשרדכם תיכף יוגד לו ע"י אוהביו משרתיכם. אחד מתלמידיו אתמול מתפאר לפניו ולפני כל התלמידים שלו כי אני בא אצלך בכל יום ומתרפס לפניך להשאירני במקומי. עתה תדע, כי הוא מחריב את הלמוד תוה"ק ואת בית הספר ולא שונא הוא לי לבד כ"א את התורה ואותך אדוני ואת בית הספר, זאת תועלת התלמידים לא לכבודי אני עושה. ימים ידברו והאמת מארץ תצמח. אל אלהים הוא יודע וישראל הוא ידע, אם יחקור וידרש היטב.

דשו"ט יאודה שלמה בדיחי

נספח מס. 2

M. BENTOB MESSA
MERCHANT & AGENT
Telegraphic Address:-
"BENTOBIM" ADEN.
Codes used:
A B C 5th & 5th Editions
and Bentley's.

קונסיליה לשבה
20 JUNE 1927
20/6/27

6,53

Aden

עדן ס"ו סיון תרפ"ז.

15.6.1927

לכבוד קרן חיסוד

קרן קיסת לישראל, ירושלים.

אדונים נכבדים.

ברצון רב קראתי את מכתבם מיום כ"ג אייר ובמעטפה מיוחדת קבלתי את 50 החוברות ששלחתם לי.

בחיות וחחוברות חנ"זל חיגיעו בערב חג חשבועות חמסנו חת.רחנות וחפצתי אותם באותו ערב בחילולא דמתן תורה בבית חספר חעברי וכמעט קחל רב נאמחי ונגעתי בענין בנין ארצנו חקדושה. בבקשה כשישלחו לנו בפעם חוברות אך ורק בעברית מפני כותב חשורים חאלה קנאי חשפה חנחו וג"כ יש חשפים אחוזים מעדחנו חמבינים עברית.

מאד נחענינתי בקראי את חירחון "החד". שחוא חדשקולה של חיחדות חחרדית וחננו מאחל לנושאי המשכן שתחזינה עיניהם בגשום שאיפותיהם. חן חן בעד חספר "אוצר חארץ" ששלחתם ונחוץ עוד מספרים אחדות לחפצה.

בכבוד רב ובברכת חמפעמים לציון,

חמסור לכם

א. בנטוב-משה

KH4B/2138

נספח מס. 3

נספח מס. 4

KING GEORGE V JEWISH SCHOOL

ציון

Camp, Aden 18th May, 1947.

The Registrar,
The Hebrew University,
JERUSALEM.

Dear Sir,

With reference to your Third Circular concerning the World Conference of Jewish Education, I have to state that this school will avail itself of two visas out of the three allotted to this Colony.

In compliance with paragraph f of the Circular under reference under the heading "VISAS", the following are the required particulars :-

1.	Mr. Joseph Howard	British Subject by birth - born in Aden on 19th July, 1899 (Aged 48 Years). Passed the Matriculation Examination of the Bombay University with Hebrew. Headmaster of this School for 23 Years. c/o this school.
2.	Mr. A. J. Howard	British Subject by birth - born in Aden on 10th March, 1927 (Aged 20 Years). Completed Secondary Education in the Government Secondary School, Aden. Senior Master in this school for 18 Months. c/o this school.

Yours faithfully,

HEADMASTER.

נספח מס. 5

ADEN COLONY.

No.T/1662/277
THE TREASURY,
ADEN.
2nd MAY 1947.

The Manager,
King George V Jewish School,
CRATER. ADEN.

I have to refer you to this office Memo. No.0826 of the 11th March 1947 in resp ct of cheque No.28963 for Rs.2,127/- on account of the grant in Aid for 1946/47 of the following schools:-

King George V. Jewish School (Secondary Section)
--- do --- (Primary Section)

and shall be glad if you will acknowledge the receipt of the amount at your earliest convenience.

for CHIEF ACCOUNTANT.

RA/

נספח מס. 6

THE MAHALLA TOBACCO FACTORY.

MANUFACTORY
OF THE
BEST TURKISH TOBACCO
AND
HIGH CLASS EGYPTIAN CIGARETTES.

Telegraphic Address:
"MAHALLA"-ADEN.

Codes used:—A B C 6th Edition
" 6th " (five letter)

Aden 12-1 1930

RKLS/4216

נספח מס. 7

רשימתה של חנה וינברג: תיאור עדן

דרך שער ("באב עדן"), או יותר נכון דרך ניקבה החצובה בהר — עוברים לעיר עדן. בסקירה ראשונה נדמה, כי אין זו אלא מערה פתוחה לצד הים, כפי שמסבירים לעיתים באנגלית A Den (מערה).

ובאמת העיר עדן מוקפת כולה (חוץ מצד אחד הגובל בים) הרים גבוהים, המסודרים בצורת קשת, שהים הוא כעין מיתרה. יוצא כי העיר בעצמה בנויה בחלל שבין הקשת והמיתר. חוץ מהשער המשמש מקום מעבר מ ט ו ה י (שגם היא שייכת לעדן) ושתנועת המכוניות והעגלות רבה עד מאוד בקרבתו, נמצא עוד שער שני בקצה השני של העיר. שער זה, שהם נוהגים לסגרו בשעת המלחמה, חצוב גם הוא בתוך הר ומשמש מעבר למיפרץ הים, שגם הוא מוקף כולו ואין שום מוצא ממנו חוץ מהשער הנזכר. מפרץ זה הוא אחד המקומות האהובים ביותר על אנשי עדן בכלל ועל היהודים בפרט. פה אפשר לראות בימות השבוע המוני מטיילים מבין היהודים, ערבים, סומלים, הודים וכו'. אפשר לראות קבוצות יהודים, ערבים, או סומלים משחקים בכדורגל, או רוחצים בים אך ביחוד רבה כאן התנועה בליל חמישי או יום שישי בלילה ובשבת אחר הצהריים. תכף אחרי הסעודה מתמלא המקום יהודים (בין נשים ובין גברים) מכל השדרות, רובם בכותנות לבנות ארוכות עם מעילים קצרים ותרבושים. הנשים בשמלות רב־גוניות ומטפחות מכל הצבעים על ראשיהן. כולם מטיילים, כולם שואפים רוח. בזמן האחרון (לפני חודשים אחדים) סודרו שם ספסלים לשמחתם של תושבי עדן, והמטיילים שהיו קודם מעטים (ביחוד מבין הנשים, הסגורות תמיד בבתיהן) הולכים ורבים, ביחוד בליל־סהר בהיר. יש כי בית הדין (המורכב משלושה מנכבדי העיר) אוסר לפעמים על "המטיילים" לטייל, (וביחוד חלה גזירה זו על הנשים), מעמיד לפעמים שוטרים בדרך, כדי להשיב את המטיילות לביתן, בנימוק כי "הערבים רעים" ויש בלי שום ספק חלק גדול של היישוב הנכנע לגזירות אלו — אולם, ישנו כבר חלק, ביחוד מבין הצעירים, הממשיך את דרכו ואינו נשמע תמיד לפקודות הללו. על כל פנים עצם הוצאת ה"גזירה", הדרשות בבית הכנסת, ההערות ביחס לתלבשות (שמלות קצרות, שרוולים קצרים, מטפחות על הראש וכו') כל זה משמש חומר רב לויכוחים בין כל חלקי התושבים בעדן. אמנם רב עוד מיספר האנשים בלי השקפות פאנאטיות ביותר (לא אביא כעת דוגמאות), אך יש להודות, כי הולך ומתרבה גם מיספר אותם האנשים הנלחמים בזה עד כמה שהתנאים מאפשרים מלחמה זו.

חשיבותו של מיפרץ זה, הסגור מסביב, אינה רבה רק מפאת היותו מקום לטיולים; ערכו חשוב גם לדייגים ובזמן מגיפה הינהו משמש מקום מיפלט להמוני אנשים, הבורחים מהעיר ומבקשים מחסה בתוכו (האוויר בתוך העיר מחניק ביותר מסיבת היותה מוקפה הרים גבוהים ומסיבת הצפיפות אשר בה).

רחובות העיר הם צרים על פי רוב (חוץ מאחדים שנסללו בזמן שלטון האנגלים), הבתים צפופים ומחוברים אחד לשני, ורק פה ושם עוברת סימטה צרה מאוד בין שני בתים, המשמשת מעבר לרחוב שני. הבתים, רובם בעלי שתי קומות ובודדים בעלי שלוש, בנויים בסגנון פשוט (ואולי בלי סגנון), חדריהם רגילים וחלונותיהם מגיעים עד הרצפה וגדורים בחצים בדי ברזל. לעתים אפשר לראות פה ושם נשים וילדיהן יושבים על סף החלון ומשקיפים דרך בדי הברזל לרחוב אגב "שתיית" נרגילה או עבודה. ברובע היהודי אין כמעט חנויות. כל החנויות נמצאות בשוק (Bazaar) וחלק קטן ברחוב הראשי, האירופי יותר, גם בטאוהי, הנמצאת במרחק של 3-4 מיל, בערך, מעדן. ברחוב הראשי נמצאות גם שתי גינות קטנות שסודרו ע"י הממשלה. כאן יושבים בערבים כמה יהודים, סומלים או אחרים ומבלים את זמנם בשיחות, במישחק קלפים והילדים במישחקים. ישנם גם כמה מיגרשים למישחקים, מקום שם נערכות התחרויות בכדורגל בין קבוצות עבריות, אנגליות, ערביות ואחרות. נערכים גם ימי ספורט, התחרויות ספורטיביות בין קבוצות ילדים מכל בתי הספר, הצגות צופים ועוד. יש לציין גם את מקום הבריכות למי הגשמים, שמייחסים את בניינן למאה ה-6, שניגלו ותוקנו אחרי הכיבוש האנגלי. בריכות אלו מכילות קרוב ל-10 מיליון גאלונים מים. אחרי גשם, כשהבריכות מתמלאות רבים שם המבקרים. כדאי להזכיר שבכל שנה קורה מיקרה טביעה אחד בברכות הללו. היהודים ואולי גם תושבים מבני דתות אחרות רואים בזה מעשה שדים ורוחות רעות השוכנות שם.

מי הגשמים הנצברים בבריכות הללו משמשים אח"כ לצרכי השקאה, רחיצה וכו'. בתור מי שתייה משתמשים במים מזוקקים ממי הים. זיקוק המים נעשה על שפת הים והובלתם לבתים פרימיטיבית מאוד: עגלות בצורת חביות המתנועעות על ארבעה גלגלים נמשכות ע"י גמלים, וערבים (בעלי העגלות) מעלים לכל בית את המים עבור תשלום בסך 1 אננה (בערך 6 מיל) בעד כל 4 גאלונים. בזמן האחרון מצאו מים בשיך-עוטמן (במרחק של 10 מיל מעדן). כבר נחפרו בארות, סודרו משאבות, הועברו צינורות לעדן וכעת כבר נמכרים המים בעיר. מקווים שבעוד זמן קצר יועברו גם צינורות לבתים.

גם שאלת התאורה הולכת ונפתרת. ברוב בתיהם של העשירים נמצאת כבר הארה חשמלית, לרבות מאווררים (Ventilator), מגהצים חשמליים וכו', מצבו של העני הוא קשה במובן זה היות וההארה בנפט מוסיפה חום ומחנק לחום האיום, הנובע מעצם האקלים הלוהט.

נספח מס. 8

יום ג' בלחרש אייר שנת תרצ"ו.

Date_____

"SELIM" GIRLS' SCHOOL
ADEN.

בית־ספר לבנות "שלום"
עדן.

לכבוד
הלשכה הראשית של הקרן לישראל
ירושלים.

א. נ.,

הנני שולחת לכם בצרף סכום של ארבעה עשרה לירות אנגליות, סכום עם אפסתו
בעסק של שנה ותתי. לצערי הסכום הזה מצטער לעתים הסכום שאספתי לפני
שנתיים בעסק שנעזה הקשיים. ובכל זה נלבבי בקיבוי רב ומחזק הסבורת
לעבוד בזה בהצלחה שתאחו לכולי עמל תכספים בקרוב הקרוב.

אנו מצפין שמוה אחד מכתבים של ב-Jewish Tribune, שתען כאן תולנה
לאור בבאתי, תקלף אותי באחד תגיל של פעולתי עד בעיתו בקבלת קהיאי תעתן הנל
שהתלבשה אספו כסף מבני עדת אחרים. אמרי שדעתי לאחרי בהבדיל. שאה
פעמים שנתן לו נתתי תוראות תתלמידות לעסוף כסף. אבלתי יפלדים ואת פיתה
ילדת שנשתה בצורתי, אין נאת אלא. שזה ולפחתה אנד בילבד בקטנה ואינני
תושבת שפיה בצורתי לעיתים. אוב הנני נתקשתי בצתכתבים אתהפיסים בעתן
עת, ולשון אסר ערך בעת פתחיל-תפוס אקות בפתנעת בקרב. הישוב בעדן-
אף כאת תבשתים עניבש בדאבר ונאב-בוא. כעובן שהורי התלאבתה לא אנשים
לפנותיהם לעסוק בעסקל לאחר וקבוע עת-בתשנת שאר ותקפל-אף-אם בפתנעת.
את ל פבורי בגל כתבתי לעתן-בוכיבתה על בקשתים שפנתו לרגלי פעולת-
אסלק הכספים לקבל כאן. הנני תושבת שאת לא תתניקו באתנעות. בפרטים לתציב את
בקבל בנרתת של קהיאי-בפתנעת על טעות הכתבתים. ספק רב אם
נוכל לבבוא לעסוק זה לזכת אחת לשבת בקבל. בכל-את-בפתנעת
בפתנעת שאתה לעבוד בקבלת הכספים לפני שלש שנים.
נא לעשר את קבלת הסך-הנל.

בכבוד רב,

אברהם תותתן

ק בצת'-חל בסס
ויצתן

KKL5/4216

נספח מס. 9

YOUNG MEN'S HEBREW ASSOCIATION
ADEN
All Communications to be addressed to the President
M. SENTOS MESSA

התאחדות צעירים עברים
עדן

Aden, 13
(Br. Arabia)

לכבוד קרן היסוד - ירושלים
ח. נ.

בתודה רבה הננו מאשרים את קבלת מכתבכם מיום 21-1-29 בצרוף החוברות הנשלחו כדיימה

אנו מציעים כי הר' קסלמן הודיע לחתכם אשתמצו לותנו מוכנים לעזור ולהפיץ את עבודת קרן היסוד בעיר הזאת ועל כן הננו שמחים לשמור את עצמנו לאשיבה זאת.

לצערנו ככו מתלחמים ועוזים כל יכולתנו להגביר את מעשנו ולעורר את חבת העם בעד ארץ ישראל על ידי הרצאות ועלוחים אשר לצערנו מפריעים כפעם בפעם על חורות עסק התנועה הלאומית החלתה רגש חיים ופעילות יסודית לעם היהודי

החוברות שנשלחתם נתחלקו בין החברים וכל אחד הנסיון להפיץ ולהודות לקהל פה את עבודתכם הקדושה אשר הציונית עושה בשביל עם ישראל מקוים אנחנו כי תתמידו לשלוח לנו ידיעות טובות ומשמחות מארץ ישראל

בכל הכבוד
בבר יעקובה ישעיה
מזכיר הכבוד

8540 קבה

פרק יא

חילופי גברי במשרד העלייה בעדן

1. מינויו של ארמנדו נסים למיופה-כוחה של הסוכנות בעדן:

עם החמרת מצב הפליטים בעדן וריבוי התלונות נגד הסדרים במשרד העלייה שם, שלחה ההנה"צ במרץ 1939 את מר ד. בהרל לעדן, כדי לבדוק את המצב מקרוב. דו"חו של בהרל, המופנה אל מר אליעזר קפלן,[1] הוא בן תשעה עמודים ומצביע על ליקויים חמורים בפעולתו של המשרד. הוא מתמקד בעיקר בבעית "הפקדונות" הכספיים, שהופקדו ע"י העולים בידו של מר אהרוני, ומאשים את האחרון במעילה באימון. מר בהרל התייחס בחומרה כה גדולה לליקויים הכספיים, שמצא לנכון לפטר לאלתר את מר אהרוני ולמנות במקומו את מר ארמנדו. להלן תמציתו של הדו"ח הנ"ל:

> המשרד אינו מנהל ספרי חשבונות, ואין למצוא בו תעודות וקבלות, ולפיכך אין אפשרות לבקר את פעולותיו הכספיות. הוא הדין ביחס ל"פקדונות" העולים. לאחר שיחות עם מר אהרוני ועם רבים מהמפקידים, הוברר לי, שבידי אהרוני מופקדים כיום כספי כ־135 איש, ובס"ה קרוב ל־1500 לא"י. בכספים אלה השתמש אהרוני לצרכיו הפרטיים: פתח חנות בעדן וקנה שלשה מגרשים (ספקולטיביים) בא"י, כך שאין באפשרותו כיום להחזיר את הכספים לבעליהם. למעשה, אין אלה פקדונות מרצון, כפי שטוען אהרוני, אלא תשלומים, שהוא דורש מראש עבור הוצאות העלייה לא"י, בהודיעו: "רק זה שיכניס את הכסף יוכל לנסוע לא"י". נוהג... זה הוא בניגוד מוחלט לעמדתה המוצהרת של הסוכנות, שמר אהרוני הוא בא־כוחה. ברור למדי, שמר אהרוני מתעשר על חשבון העולים התימנים בנצלו את שם הסוכנות לעסקיו הפרטיים. קיימת התנגדות גדולה למר אהרוני מצד עסקני הציבור

1. מיום ה־7 באפריל 1939 (אצ"מ, תיק S6/1738).

היהודי בעדן. התנגדות זו אינה על רקע אישי־משפחתי, כפי שסברו אנשי משרד העלייה בירושלים, כי אם על רקע ציבורי: אהרוני שולט באופן בלעדי על הסרטיפיקטים ונוהג שרירות לב בחלוקתם. בשל חתירתו המתמדת תחת ועד הקהילה בעדן, מעכב המושל של עדן, זה כשנה, את מתן אישורו לועד הקהילה, למרות העובדה, שועד זה נבחר כדת וכדין "לפי קלפי מסודר".

מכל האמור לעיל, מסכם בהרל, "באתי לידי הכרה ברורה, שמר אהרוני מעל באימון של הסוכנות ושל העולים התימנים, שאין אדם כזה ראוי להשאר במשרתו בתור בא־כח הסוכנות היהודית, ושהוא ראוי אף לעונש פלילי". מר בהרל מציע לאחוז בצעדים משפטיים נגד אהרוני, אבל כדי למנוע הטלת "האחריות הכספית והמשפטית לכל הכספים שקבל מר אהרוני" על הסוכנות, עליה להימנע מהגשת תביעה אזרחית בשם עצמה, ולהעדיף הגשת תביעה כזאת "ע"י כל עולה לחוד". הסוכנות, מציע בהרל, תוכל להתנער מבחינה משפטית מכל אחריות לכספים המופקדים, שאין ביכולתו של אהרוני להחזירם, על ידי אימוץ הטענה: "מר אהרוני היה אמנם מיופה כח לנהל את עניני העליה בעדן ולקבל כספים, אולם רק מעולים שאושרו ע"י סרטיפיקטים לעליה, אולם לא היה מיופה כח ע"י הסוכנות לקבל כספים מסתם אנשים או אפילו מאנשים החושבים לעלות לארץ־ישראל". נימה של בקורת נשמעת בדו"ח זה על מחלקת העליה של הסוכנות, "בזה שלא דאגה לייסד ועד עליה ליד בא הכח שלנו", כדי לפקח על פעולותיו. אילו היה פיקוח כזה, מעיר בהרל, "לא היינו מגיעים למצב הנוכחי". מר בהרל מודיע שמינה "ועד פקוח" מורכב בהח': משומר בן־טוב מיסה (יו"ר ועד הקהילה בעדן), הרב סלים יעקב מנחם (אב"ד הראשון של הקהילה) והרב יחיא אברהם (אב"ד השני).

מר בהרל מודיע עוד, שמינה את מר מנחם (ארמנדו) נסים (מכאן ואילך ארמנדו) במקומו של אהרוני, וכי נתן לו הוראות מפורטות (בכתב) בדבר ניהול ענייני העלייה והכספים בעדן, ובכלל זה רישום מדוייק של המועמדים לעלייה, ספרי חשבונות לענייני כספים, תשלומים מוזלים יותר לבדיקה רפואית ועוד. הוא גם ייפה את כוחו לשכור חדר מיוחד למשרד, וקבע לו תקציב שנתי, הכולל הן את משכורתו (של ארמנדו) וכן את הוצאות החזקת המשרד. מנויו של ארמנדו ע"י בהרל אושר רשמית ע"י מ. שפירא, ראש מחלקת העלייה של הסוכנות.[2]

---

2. אצ"מ, תיק S6/1738.

מר בהרל קבע תקציב שנתי למשרד הא"י בעדן, מורכב מהפרטים דלהלן:

1. משכרת המנהל		90.- לא"י
2. נסיעות המנהל		18 "
3. שכר־דירה	312 רופ'	
4. שמש המשרד	165 "	
5. חשמל, מים ושונות	156 "	
6. צרכי כתיבה	50 "	
7. הוצאות מיוחדות (מתנות וכו')	480 "	85.- "
		ס"ה 193.- לא"י

(1 לא"י = 13 רופיות).

תקציב המשרד, מוסר בהרל, ימומן ע"י בול עלייה של 10 רופיות, שיהיה על כל מועמד לעלייה לשלם, נוסף על הוצאות העליה הרגילות; כך שעל כל עולה לשלם בס"ה סך 6.930 לא"י, סכום המורכב מהפרטים הבאים:

כרטיס אניה ..... 2.250 לא"י (ילדים בגיל 4־12 — החצי)
מס־כניסה, הורדה, הוצ' נסיעה פורט־סעיד־חיפה
2.500 "(" " 12־15 1.500 לא"י)
(" " 4־11 1.000 ")
(" " עד גיל 3 0.500 ")
קופת חולים ..... 0.500 "
בדיקה רפואית אצל שני
רופאים ..... 0.500 "
תעודות נסיעה,שתי רופיות
למשפחה ..... 0.150 "
צלומים למשפחה ..... 0.100 "
הוצאות טרנספורט לנמל ..... 0.180 "
בול־עליה ..... 0.750 "
על העולה התימני לשלם בס"ה 6.930 לא"י

מר בהרל מודיע עוד, שנפתחו שני חשבונות בבנק בעדן — אחד להפקדת כספי העולים, שכבר אושרו לעליה, ואחד להפקדת כספי אלה, הרוצים בשמירת כספים לצורך עלייה בעתיד.[3]

3. דו"ח בהרל, לעיל, הערה 1.

הודעה על מינויו של ארמנדו לתפקיד בא־כח הסוכנות בעדן נשלחה ע״י בהרל לסר ברנרד ריילי, מושלה של עדן, וזו לשונה:

> ה־24 במרץ 1939
> הוד מעלתו:
> בהמשך לשיחתנו שבע״פ מהבוקר, יש לי הכבוד לאשר להוד מעלתך, כי בכוח ההוראות שקבלתי מהמשרד הראשי שלי בירושלים, מיניתי את מר ארמנדו נסים לבא־כוחה של הסוכנות היהודית לא״י בעיר זו, כדי לטפל בכל הענינים הכרוכים בהגירה לא״י, וזאת במקומו של מר בן־ציון מ. אהרוני, שחדל מהיום לשמש כבא־כוחנו. תקוותי איתנה, כי השלטונות המקומיים יעניקו לבא־כוחנו החדש הנ״ל כל העזרה וההקלות האפשריות, כפי שעשו בעבר, כדי לאפשר לו למלא את תפקידיו ללא מכשולים כלשהם.[4]

פיטוריו של מר ב״צ אהרוני, ששימש כבא־כוח הסוכנות בעדן למעלה מעשר שנים, עוררו רגשות של צהלה ורינה, מחד גיסא (אצל מתנגדיו), וצער ורוגז, מאידך גיסא (אצל אוהדיו). מרובות הן העצומות, בעד או נגד הפיטורים, שנשלחו מעדן למוסדות הסוכנות היהודית ולאישים שונים בארץ בנושא זה. גם מרכז התאחדות התימנים, שראה בפיטוריו של אהרוני צעד נמהר ובלתי־מוצדק, נחלץ בצורה נמרצת להגנתו של האחרון. במכתב ארוך,[5] ששלחו טביב והרמתי למחלקת העלייה של הסוכנות, מועלות הטענות הבאות: א) הנוהג לא לתת קבלות על פקדונות הוא דבר מקובל בעדן, וכך גם נהג הרב משומר נסים, שטיפל בענייני העלייה לפני אהרוני; ב) מר אהרוני לא מעל מעולם באימון, שהמפקידים נתנו בו; ג) הוא שירת את העולים במסירות ונאמנות, ושימש להם לפה בפני השלטונות בעדן. לאור כל זאת, סבורה ה״התאחדות״, כי ״הצעד שנעשה בפטורי מר אהרוני פתאם ומנוי אחר תחתיו עבור החטא הזה לבד אינו מוצדק ובחלקו מסוכן״. ה״התאחדות״ גם קובלת על כך, שהפיטורים נעשו ללא כל התייעצות איתה, דבר שנראה לה כמעין ״זלזול במוסדנו״. זאת ועוד: ברשימה, שפירסם מר שמעון גרידי ביומון ״הארץ״,[6] מותח הוא ביקורת חריפה על מעשה הפיטורין, ומשמיע למעשה אותן טענות, שבאו לידי ביטוי במכתבה של ה״התאחדות״, לאמור: מר בהרל לא התייעץ כלל בענין זה, לא עם ראשי העדה התימנית המטפלים בעניני העליה, ולא עם יהודי תימן שבעדן ״הנוגעים בדבר, כי הם יבואו במשא ומתן יום יום עם הפקיד החדש״. גרידי מעיר, כי מר אהרוני אולי ״קשה הוא בהתנהגותו האישית״, אך ״בעניני כספים הוא חרוץ

---

4. אצ״מ, S6/1749.
5. מיום ה־25 באפריל, 1939 (אצ״מ, תיק S6/1738).
6. מיום ה־25 באפריל 1939.

וישר ונאמן ואין כל טעם לפיטוריו". אשר לענין הפקדונות, טוען גרידי, בדומה לטביב והרמתי, שאהרוני, "אף על פי שהשתמש לפעמים בכסף המופקד בידו, הרי אף פרוטה אחת לא נכנסה לכיסו". בעל הרשימה מדגיש את מסירותו של אהרוני לענייני התימנים והבנתו היסודית בעניני המהגרים מתימן.

גרידי גם מתייחס לעצם בחירתו של ארמנדו לתפקיד בא־כוחה של הסוכנות בעדן וטוען, שזו גרמה להתמרמרות ומבוכה בקרב יהודי עדן, במיוחד לאור העובדה שה"פקיד החדש אין לו כל עבודה ציונית, ומלבד זאת הוא יושב בריחוק מקום, כשבעה מילין מעדן." מצב זה, מדגיש גרידי, "יכביד מאד על העולים ...ויוסיף להם צער ויסורים על מכאובם". נקל לשער, שרשימתו של גרידי נתקבלה במורת רוח על ידי ארמנדו, שהגיב עליה בזו הלשון:[7]

> ביומון "הארץ" מה־6 באייר, אדם מסוים בשם שמעון גרידי פירסם מאמר על המינוי החדש של נציגכם בעדן, אך רוב טענותיו הן כוזבות. סובר אני, כי אדם זה הוא אחד מאלה שב"צ אהרוני מעסיק בתשלום למטרת תעמולה לטובתו, במטרה להטעות את דעת הקהל. אולם אין הוא [גרידי] מבין, שזה מאוחר מדי, משום שהציבור כבר מודע לעובדות האמיתיות. מן הראוי, שאתם תכחישו את טענותיו של גרידי, במיוחד זאת המתייחסת למשרדי, שכאילו ממוקם הוא רחוק מהמרכז בו שוכנים העולים. האמת היא, שמקום מגורי הפרטי נמצא בסטימר פוינט (5 מילין מן העיר), אך המשרד עצמו הוא בעדן ברחוב המרכזי ביותר בעיר.

מר אהרוני עצמו שלח מצידו מכתב נזעם לסוכנות היהודית,[8] בו מאשים הוא את בהרל בחוסר־הגינות. מר בהרל, מתלונן אהרוני, "העביר את כל זמנו [בעדן] עם אנשים [מנכבדי הקהילה], שקינאו בי תמיד". התימנים, שהעידו נגדו, היו לדבריו, מאלה "שלא אושרו לעליה מסיבה זו או אחרת". אהרוני מנסה להתנער כליל מההאשמות הכרוכות בפקדונות ומעיר: "הצעתי בכל המקרים למפקידים לקחת את כספם, אך הם דחו זאת בתקווה, כי יוכלו לעלות ארצה עפ"י קטיגוריה זו או אחרת". עובדות יושרו והגינותו, מדגיש הוא, מוכחות מעצם העובדה, שמעולם לא הכחיש את עניין הפקדונות, וזאת אעפ"י שאין כל קבלות והוכחות בידי המפקידים. מר אהרוני מסיים מכתבו במלים: "יש הרבה מה לכתוב, אך אומר לכם בגלוי, שאני כה נסער (nervous) בימים אלה, שבקושי יכול אני לכתוב משהו".

עם מינויו של ארמנדו, נפתח פרק חדש בתולדות הסדרים והנוהלים של עניני

---

7. מכתבו למח' העליה של הסוכנות מיום ה־16 במאי 1939 (אצ"מ, תיק S6/1738).
8. מיום ה־29 במרץ 1939 (S6/1738).

העליה בעדן. בא־כוח הסוכנות החדש הוא דמות ססגונית, בעל חזות אירופית, ומר בהרל מוסר עליו בדו"חו[9] את הפרטים הבאים:

> בא־הכח החדש שמיניתי בעדן (לפי הוראותיכם — באפן זמני) הוא מר מנחם (ארמנדו) נסים, אדם בן 35, בעל לאשה, ואב ל־5 ילדים, נולד בעדן ונתין בריטי; בשנת 1913 עברה משפחתו לאיטליה (טריסט) ושם קבל את חנוכו. בשנת 1920 שב לעדן. שלש שנים גר בארץ־ישראל, ומשנת 1929 ועד ינואר 1939 שמש בתור המזכיר הראשי של הקונסוליה האיטלקית בעדן, ולעתים מלא את מקומו של הקונסול. לרגלי החק היהודי התפטר ממשרתו בקונסוליה. כדאי לציין, שמשכרתו החדשית היתה 800 רופיות (62 לא"י), והוא הסכים לעבוד אצלנו (במשכרת של 7.500 לא"י) לא בגלל המשכורת הזו, אלא מפני הענין הרב שישנו בעבודה הזאת ובגלל החשיבות המיוחדת, שישנה בעדן לבא־כח הסוכנות בעיני היהודים והלא־יהודים. מר נסים הוא גם חבר ועד הקהלה, עסקן צבורי שלא על מנת לקבל פרס. ביחוד הוא פעיל בעזרה לפליטים הגרמנים היהודים העוברים באניות דרך עדן לשנחאי, סינגפור וכו'. כן הוא נחשב בעדן לאדם ישר והגון מאד, וביחוד קבלתי את הרושם שמר נסים יוכל להסתפק במשכרתו הקטנה, הואיל ובמשך עשר שנות עבודתו בקונסוליה האיטלקית חסך לו כסף לרכישת בית בתל־אביב, הנותן לו הכנסה חדשית של — 70. לא"י. לדעתי, הוא האיש המתאים ביותר, שאפשר היה למצוא לעבודת העליה בעדן, אף כי שני חסרונות יש עדיין למנות בו: ידיעה קלושה בעברית וחוסר

9. לעיל, הערה 1.

אדמנדו ובנו

נסיון בעניני העליה. הנני מקוה שהחסרון השני יעלם לאחר שמחלקת העליה תתענין בו באופן מיוחד ותספק לו את כל האינפורמציה הדרושה בעניני העליה.

המעבר לתפקיד החדש, כפי שמשתקף ממכתביו של ארמנדו לסוכנות, לא היה חד וחלק. נראה שלמרות כל הטענות נגדו, היה אהרוני פופולרי מאוד בקרב תימנים ועדנים כאחד, ורבים המשיכו לפנות אליו בענייני עלייה תוך התעלמות ממיופה־הכוח החדש.[10] ואין זה פלא: אהרוני שימש במשרה זו מאז 1928, והישגיו בתחום העלייה של אלפי תימנים ועדנים גדולים וניכרים הם. (עלי לציין, כי גם כיום רבים מהתימנים, אותם ראיינתי, זוכרים אותו לטוב). אך אט־אט נתיישרו ההדורים, וארמנדו נטל לידו את רסן הניהול של המשרד, שנשא מעתה ואילך את השם:

THE JEWISH AGENCY FOR PALESTINE
PALESTINE OFFICE
ADEN

הסוכנות היהודית לארץ ישראל
המשרד א"י בערן

2. רעיון חוות ההכשרה לפליטים התימנים וגורלו:

ב־1939 פרצה מלחמת העולם השנייה, ועדן היוותה מטרה להפצצותיהם של האיטלקים. כמעט מדי יום ביומו הושמעה האזעקה, הקוראת לאנשי עדן לכבות את האורות ולתפוס מחסה בחדרי המדרגות של בתיהם או במקלטים. מאות התימנים, שהתגוללו ברחובות ללא מחסה, היו לצנינים בעיני השלטונות העירוניים, וראשי הג"א הגבירו את לחצם על המושל הבריטי לגרש את הפליטים מעדן חזרה לפנים תימן, במיוחד לאור הצמצום הדראסטי של סיכויי העלייה לארץ. ראשי הקהילה וארגונים יהודים בעדן מצאו לנחוץ להזעיק את המוסדות השונים בארץ ובלונדון לחוש לעזרת הפליטים, טרם יבולע להם. מר בן־טוב מיסה, נשיא הקהילה ויושב ראש ועד העלייה בעדן, פנה לסוכנות היהודית בדברים הבאים:[11]

10. מכתבי ארמנדו מיום ה־10 וה־16 במאי, 1939 (אצ"מ, תיק S6/1738).
11. מכתבו מה־5 ביולי 1939 (אצ"מ, תיק S6/1749).

> מצאתי חובה להודיע לכם, כי מידי שבוע בשבוע אחינו התימנים נוהרים לעדן בלי הפסק, והצפיפות פה נוראה, ובית המחסה של בית מנחם מסה מלא יותר מדאי והרוב מושלכים בחוצות. לפי השערתי, יש יותר מאלפיים תימנים בעדן. אנו יהודי עדן עוזרים להם יותר מיכלתנו, למרות שיש לנו הוצאות גדולות לטפל בקהלתנו. קצין המשטרה העיר לנו על הצפיפות, וחוששני שהענין יגרום אי נעימות עם שכינינו והרשות, בפרט בימים טרופים אלו. נחוץ מאד מאד לשלוח לנו מספר גדול של רשיונות כדי להקל המצב וגם כן להשכיר מקום לאלה המושלכים ברחובות בלי מחסה. בטח צעדים אלו יעזרו לנו בהרבה לחסם הקטרוג, ואל נא לשכח שעדן היא המפלט היחידי לאחינו התימנים.

מר בן־טוב מיסה מעלה מחדש את הרעיון להקים חוות הכשרה לפליטי תימן, רעיון אותו הגה מר טביב בעת ביקורו בעדן במרץ 1930, ושנפסל בצורה קטיגורית ע״י יהושע בכר, שביקר בעדן בינואר 1938. כזכור, הביע אז בכר את דעתו, שהרעיון אינו ניתן להגשמה כלל, הן מבחינה פוליטית והן מבחינה מעשית.[12] ב־19 בנובמבר 1939 שלח בן־טוב מכתב[13] אל א. דובקין, ראש מחלקת העלייה של הסוכנות בירושלים, בו הוא תומך נמרצות ברעיון הקמת החווה. ממכתבו למדים אנו, שימים אחדים קודם לכן, ב־30 באוקטובר 1939, שוחח מר מיסה, בהיותו בירושלים, על נושא זה עם מר דובקין ועם ישראל ישעיהו, והמכתב בא ל״אשר בכתב״ את מה שקודם לכן דובר בע״פ. לדעתו של מר מיסה, בדיקתו של מר בכר (ששהה בעדן אך שבוע ימים) את רעיון החווה היתה שטחית, ולפיכך ״אין מסקנתו מתאימה למציאות האמיתית״. הצד הפוליטי, מעיר הכותב, לא זו בלבד שאינו מפריע להקמת החווה, אלא אף מחייב אותה, וזאת משום:

> שדוקא דבר זה הוא אחד מגורמי הלחץ, שצריכים להביא לידי הקמת חות הכשרה לתימנים. העובדה שכל רחובות העיר עדן וסמטאותיה מלאים יהודים המתכוננים לעלות לארץ ישראל לעין השמש, מרגיזה לא במעט את הערבים, והם מבקשים כיצד להפריע לתהליך זה. לכן הם לוחצים על השלטונות בהתמדה, שיאסרו כניסת הפליטים לאזור עדן בתואנה שהם מביאים אתם מחלות וכו׳ על התושבים; כפי שאני יודע, אין השלטונות אוטמים את אזניהם משמוע את טענות הערבים. ואלמלא השתדלותה המתמידה של קהלת יהודי עדן, אפשר שהשביל

---

12. עיין דו״חו לעיל.
13. אצ״מ, תיק S6/1749.

> הצר הזה שדרכו יכולים יהודי תימן לעבור בהימלטם מתימן לא"י — היה נחסם. ומי כמונו יודע מה פירוש איסור כניסת פליטי תימן לאזור עדן אם לא סתימת האשנב היחידי, שדרכו נמלטים לא"י.[14]

מר מיסה מזהיר, כי הפעם המצב חמור מאוד וכי אין כל בטחון, שההשתדלות תצליח. לפיכך "הכרחי לקדם את פני הרעה בעוד מועד". צעד חשוב בכיוון זה הוא, לדעתו, הקמתה של חוות הכשרה, שתשמש מקום רכוז ומחסה לפליטים המושלכים כעת ברחובות הרובע היהודי. במסגרת חקלאית זו, בה ישררו תנאים היגייניים הולמים, תצומצם, לדעתו, במידה ניכרת מכת המחלות והתמותה, ממנה סבלו הפליטים. כן ניתן יהיה להעניק שם לפליטים הכשרה חינוכית חקלאית ומקצועית.[15].

מר מיסה מעלה הצעות מעשיות, שיאפשרו, לדעתו, לרעיון החווה לקרום עור וגידים: חכירת שטח קרקע גדול בשיך־עות'מאן מידי עירית עדן בתנאים נוחים מאוד (רק כמה עשרות לירות בעד חכירת שטח של מאה דונם לתקופה של חמישים שנה). כדי למנוע חשדות, יש לחכור את הקרקע באמצעות יהודי מקומי באמתלה שהשטח נדרש "לשם הקמת גן ירקות ופירות גדול". הפליטים התימנים יועסקו, למראית עין, כפועלים שכירים. ליד השטח תוקם שכונה גדולה של בתי־חימר, בני קומה אחת, בה יוקצו חדר ופינת מטבח לכל משפחה, "והצלנו בזה את כבודם וגם נצילם מניוון בכל המובנים". הסוכנות היהודית תצטרך: א) להקציב למטרה זו סכום של 500־600 לא"י לשנה; ב) לשלוח מא"י שלשה־ארבעה מדריכים "להקמת הגן, לבניה, להדרכה ציונית, ללמוד עברית וכו', לארגון ולהנהלה". כל ההוצאה בכללותה תסתכם, לדעתו של מר מיסה, ב־800־1000 לא"י לשנה. קהלת יהודי עדן מצידה תתרום סך 100 לא"י לשנה "במקום הפרוטות, שהם נותנים לכל אחד בידו". כן יתרמו יהודי תימן האמידים שבא"י סכום של 150 לא"י לשנה. התכנית, לדעתו של מר מיסה, היא מעשית בתכלית וניתנת להגשמה. הוא מסיים מכתבו בתקווה, שדבריו "ימצאו הד נאמן" בליבות אנשי הסוכנות, וכי יפעלו ללא דיחוי לביצוע התכנית.[16] הצעתו זו של מר מיסה קיבלה תמיכה נמרצת מצד התאחדות התימנים בא"י, ששלחה למח' העליה של הסוכנות מכתב,[17] בו היא מביעה הסכמה מלאה עם "כל הנימוקים המובאים במכתבו של מר מסה", ומציינת, ש"ההקצבה של אלף לא"י לשנה למטרה זו היא "מצומצמת מאד, וברצון ומעט התאמצות ... אפשר בנקל להוציא את הענין החשוב הזה לפועל". ההתאחדות גם

---

14. שם, שם.
15. שם, שם.
16. שם, שם.
17. מיום ה־26 בפברואר 1940 (אצ"מ, תיק S6/1749).

מאיצה בסוכנות לשלוח "מכסת רשיונות מספיקה בשדיול [schedule] הבא".[18]

גורל רעיונו של מיסה לא שפר מזה של טביב: הוא נגנז אי־שם בארכיוני הסוכנות. מאז פרוץ המלחמה חלה גם הרעה ניכרת במצב רשיונות־העלייה. ביולי 1939 נשלחו לעדן 32 רשיונות בלבד; מר בכר מציין במפורש, ש־22 מהם מיועדים לרווקים ולרווקות בגיל 18־35 שנה, 5 לנשואים בגיל 18־45 שנה, ו־5 לנלוים, וכי כל רשיון מיועד לנפש אחת בלבד. מר בכר מבקש הקפדה יתרה בבחירת המועמדים לעלייה, שתבטיח כי הסרטיפיקטים יינתנו אך ורק לאנשים בריאים לחלוטין, המסוגלים "לעבודה פיזית קשה". מודגש במכתב, שכל הרשיונות הללו "נועדו לפליטי תימן בלבד".[19]

3. המאבק על רשיונות העלייה בין עדנים לתימנים

מכסת הרשיונות הזעומה והתוחלת הממושכת לעלייה הגבירו את תחושת המרירות והתסכול לא רק בקרב הפליטים התימנים, אלא אף בקרב יהודי עדן עצמם. ארמנדו מודיע[20] על מוקדי תסיסה, שהלכו והתהוו בקרב הקהילה היהודית. לדבריו, מרירות זו באה לידי ביטוי, בין היתר, בחתירה של חוגים מהקהילה נגד מאמצי הגבייה למען הקק"ל, בטענה שהארגונים הציונים בארץ מפלים לרעה את יהודי עדן בחלוקת אדמות ועבודה וכן בשימוש לרעה בכספי הציבור.[21] הם גם מתלוננים על כך, שאין מקציבים אשרות־עלייה ליהודי עדן ומפלים אותם לרעה ביחס לתימנים. באותו מכתב מוסר ארמנדו את הפרטים הבאים:

1) הקהילה היהודית מונה כ־3500 נפשות. תשעים־וחמשה אחוז מהם עניים, ורק 5 אחוזים עשירים, וחלק מהאחרונים עזבו לא"י ולמצרים.
2) יש בעדן כ־2000 פליטים מתימן, שתלויים כולם בקהילה.
3) ניתן למצוא כמעט בכל בית יהודי לפחות שלוש קופות צדקה, שתכליתן לעזור הן ליהודים המקומיים והן ליהודי עדן הסובלים בא"י.
4) מאז פרוץ מלחמת העולם השנייה, נאלצו יהודים בעלי־חנויות לפטר חלק מעובדיהם, משום ההאטה שחלה בעסקים שלהם. דבר זה גרם לאבטלה בין היהודים.
5) עם פירוקה של הפירמה של משפ' מיסה, בעלת העושר המופלג היחידה בעדן, הונחתה מכה כלכלית על הקהילה היהודית, משום שכמעט כל הסובסידיות, שניתנו בעבר לקהילה ע"י משפחה זו, נפסקו

18. שם, שם.
19. מכתב מיום ה־16 ביולי 1939 (אצ"מ, תיק S6/3801).
20. במכתבו מיום ה־8 בינואר 1940 (אצ"מ, תיק S6/3801.
21. כדוגמה ל"שימוש לרעה" בכספי הציבור, מביא ארמנדו את עניין תשלום משכורת של 8 לא"י ליוסף בן־דוד, שנשלח לעדן לשבת לבטלה ("to do nothing").

כמעט לחלוטין. כעת אין למצוא בעדן אף בן אחד ממשפחה זו.[22]

בשנת 1940 הוחמרו מאוד ההגבלות על כניסתם של פליטים תימנים לעדן. מכתב, שנשלח מעדן ל"סוכנות" בירושלים,[23] מציין, כי איסור הכניסה לעדן "לבש צורה נוראה מאוד, ולא רק על סתם פליטים... אלא אף סוחרים הוחזרו עם סחורותיהם מ"באב אלסלב" (שער עדן). בעל המכתב מספר, כי ארבעה יהודים, שנכנסו לעדן במרץ 1940 ברשיון "כתוב על שם אחר", נאסרו ע"י המשטרה ונידונו למאסר של 15 יום. יהודי תימן המנסים להיכנס לעדן, מוסיף בעל המכתב, "נתונים למשסה...וגדולים תעלוליהם של אנשי 'באב אלסלב' באומללים המסכנים". המעטים המצליחים להיכנס לעדן עושים זאת רק לאחר "שלשול סכום הגון של שוחד", דבר הגורם להם "להזיל" את פרוטותיהם האחרונות לשומרים הערבים בשער עדן, וכל זאת "בזמן שערבים מתימן נכנסים יום־יום לעדן למאות באין מפריע".[24] עם זאת לא נראתה באופק כל הקלה לאלפי הפליטים, שנמצאו כבר בעדן. מח' העליה של הסוכנות נתנה עדיפות ראשונה לפליטים היהודים מאירופה, ויהודי תימן נידחו לקרן זוית. זעם על "עוול זה" בא לידי ביטוי במכתב ששלח טביב לסוכנות מטעם "התאחדות התימנים",[25] בו מציין הוא, שבחודשים יוני־יולי של 1940 העניקה הסוכנות שמונה־עשר רשיונות בלבד "לאלפי הפליטים הנקלים ונכוים בין העפר הלוהט בחוצות עדן", וקובל על־כך, שאשרות־עלייה נוספות לא נראות באופק. במכתב זה מציג טביב שאלה־מחאה נוקבת: "האמנם החרם החרמתם את פליטי תימן שלא לעלות לארץ? הזה הוא הצדק? הזו היא האמת? הזה הוא היושר?".[26]

זאת ועוד: עקב המלחמה, נשתבשו אמצעי הקומוניקציה בעולם, והמגעים בין עדן לא"י נעשו, כפי שארמנדו מעיד על־כך,[27] בעיקר באמצעות טלגרמות. ארמנדו מוסיף, כי למרות מיעוט אשרות־העלייה הניתנות לעדן, מתקשה הוא למצוא אוניות שיסיעו את העולים, וגם ההפלגה בים, בימים טרופים אלה כרוכה בסכנת־נפשות, ומחירי הנסיעה עלו במידה ניכרת. לאור כל זאת ובהתחשב בתנאי ההסעה הבלתי־

---

22. יש לציין, שלמרות המצב הקשה, הוכתרו מאמצי הגבייה למען הקרנות הלאומיות בהצלחה גדולה. בשנת תרצ"ט הופצו 1600 שקלים בעדן, דבר שאיפשר ליהודי עדן לשלוח בפעם הראשונה בתולדותיהם, ציר לקונגרס הציוני הכ"א בז'נבה, את מר בן־טוב מיסה (ראה מכתבו של ארמנדו לקק"ל מיום ה־15 באוקטובר 1939, אצ"מ, תיק KKL5/11205).

23. מכתב מיום ה־3 באפריל (אצ"מ, תיק S6/1749 1940). המכתב נושא את הכותרת: "מכתב שנתקבל מעדן"; שם הכותב לא צויין.

24. שם, שם.

25. מיום ה־27 באוגוסט 1940 (אצ"מ, תיק S6/3801).

26. שם, שם.

27. מכתב ארמנדו לסוכנות מיום ה־6 בנובמבר 1940 (אצ"מ, תיק S6/1739).

רגילים, מציע ארמנדו, שהסוכנות תספק בעתיד אשרות־עלייה, שיהיה להן תוקף לתקופה ממושכת, כדי לאפשר מידה סבירה של גמישות להתמודד עם התנאים הקשים, המתחייבים מן המלחמה.[28] בעיית המחסור באוניות החמירה עוד יותר בהמשכה של המלחמה, שכן כשלוש שנים לאחר מכתבו הנ"ל של ארמנדו, דיווח מר חיים חבשוש, ששהה בעדן באותו זמן כנציגה של "קרן לעליית יהודי תימן ע"י עזרת אחים", ש"השרב האיום השורר בעדן העושה שמות בעולים וביחוד בעולליהם, חוסר כל, ויוקר כל, הרגשת הזרות והיתמות בעיר זרה, ועל כולם חוסר אניות — כל אלה משרים רוח נכאה מאד בקרב העולים... אין לתאר במלים את הצפיה לאניות, בדיוק כמו שמצפים למשיח שיבוא... התוחלת הממושכה הזאת קשה מאד".[29]

4. המצוקה לנוכח המחסור החמור ברשיונות עלייה ותגובת השלטונות:

בפברואר 1943 ביקר שוב[30] בעדן מר יהושע בכר, מזכיר מחלקת העלייה של הסוכנות. בדו"חו על ביקור זה,[31] מוסר הוא, כי הציבור היהודי בעדן מונה כ־5000 נפשות, מהם 1500 פליטים מתימן. ישנה התקדמות ניכרת בפעילות התרבותית בקרב הפליטים בעדן, וזאת בזכות פעילותו הפורייה של השליח בן־דוד, שיסד מסגרת לשיעורי ערב, בה לומדים כ־60־70 ילדים וילדות מהפליטים. במסגרת זו נלמדים המקצועות: עברית, היסטוריה יהודית וגיאוגרפיה של א"י. לקהילה העדנית עצמה, מוסיף בכר, שני בתי־ספר, אחד לנערים ואחד לנערות — בהם לומדים למעלה מ־200 תלמידים, והלשון העברית תופסת בהם מקום חשוב. כמו־כן חל שיפור ניכר בעבודה הציונית בעדן, הן בתחום מכירת השקלים והן בתחום המגבית לטובת הקהק"ל. מר בכר מציין, כי הכשיר את הקרקע לעלייתם של 600 פליטים מעדן לא"י, וכי מספר זה כולל 25 ילדים בני 13־14 שנה, רובם יתומים, שיסעו לארץ במסגרת תכנית "עליית הנוער". קבוצת ילדים זו, הראשונה במסגרת "עליית

---

28. שם, שם.

29. מתוך מכתבו, שנתפרסם בבולטין של "קרן לעליית יהודי תימן" ע"י עזרת אחים, ת"א, מיום ה־23 ביולי 1943. השהיה הממושכת בעדן בציפייה לאניות, מוסיף חבשוש, מרוששת את העולים והופכת את אלה, שהיו בעלי אמצעים, לנזקקים. הוא מביע את החשש, שמא יניאו השמועה על המחסור באניות והסבל הבא בעקבותיו, את יהודי תימן מלעזוב את ארץ גלותם. אך הסתבר, שחששו זה של חבשוש היה נטול כל יסוד. השמועות על המצב העגום בעדן לא הרתיעו כלל את יהודי תימן למודי הסבל והיסורים מדורי דורות: נחשול היורדים לעדן לא זו בלבד שלא הואט כלל, אלא אף גאה גאה.

30. ביקורו הראשון היה ב־7 בינואר 1938.

31. מיום ה־12 במרץ 1943 (אצ"מ, תיק S6/1749).

הנוער", תועבר למוסד מאיר שפייה. ההוצאות הקשורות בהסעתם של 600 האנשים תעלינה בערך ל־12 אלף לא"י (20 לא"י לאיש). מר בכר מודיע, כי ביקש וקיבל מהג'וינט הסכמה להשתתף במחציתו של סכום זה.[32]

המאמצים לחילוץ פליטי תימן ממצוקתם הוגברו במידה רבה בשנת 1943. נוסף על המאמצים לרתום את הג'וינט לעזרת הפליטים, שהוכתרו בהצלחה, נעשו נסיונות להשיג עזרה כספית מהפדרציה הציונית של דרום אפריקה. מכתב שנשלח מטעם מח' העלייה של הסוכנות לפדרציה זו,[33] מצייר תמונה עגומה מאוד של מצב הפליטים בעדן. במכתב זה צויין, שההנהלה הציונית מוכנה להקצות לפליטים התימנים את אשרות־העלייה הדרושות, אלא ש"המעצור העיקרי הוא המחסור באמצעים למימון הנסיעה". המחלקה מדגישה, שהסוכנות תקדם בברכה תרומות מדרום אפריקה לעזרת הפליטים, אך בתנאי מפורש, "שתרומות כאלה לא תלקחנה מהכספים [המיועדים] לנו", אלא מכספים, שיינתנו למטרה מיוחדת זו.[34]

מאז ראשית אותה שנה (1943) החלו להגיע שמועות מתימן על רעב ה"הולך ומקיף את כל קצות תימן", וזאת בעקבות בצורת קשה, שפקדה את המדינה. מכתבים משם מוסרים על כך, שאלפי תימנים רעבים מתהאמה וממחוז אלשרף עלו על צנעא, והם מוטלים בחוצות העיר, ומספר חללי הרעב גואה מיום ליום. כן נמסר, שמגפת הטיפוס שפרצה בצנעא "משתוללת וקוצרת בהמונים". נוספה על אלה מכת הארבה. כפי שניתן לצפות, בימי לחץ ומצוקה מעין אלה, מצבם של יהודי תימן, שהיו נטולי אדמות, החמיר מאוד, אף ביחס לתושבים המוסלמים, והרעב כילה בהם יותר מבאחרים. כתוצאה מכך, נהרו לכיוון עדן, השער היחיד לציון, גלים־גלים של פליטים — גברים, נשים וטף. בנדודיהם דרך ציה ושממה היו נתונים למשיסת ליסטים וחומסים, ובמיוחד באזור החסות הבריטי, בו שולטים נסיכים עצמאיים. חיים צדוק מעיר, שהיהודים העוברים בתחום זה של החסות, הנמצא בין גבולות תימן ועדן, "נחשבים מחוץ לחוק של תימן מזה ושל עדן מזה, והריהם רכושם ודמם הפקר". הוא מוסיף ש"ראשי השבטים תוקפים את שיירות היהודים, שודדים אותם מחוט ועד שרוך נעל, מפשיטים אותם ערומים, מתעללים בהם ובקדשיהם...רבים מהיהודים האלה מוצאים את מותם בשטח איום זה שבין הגבולות.[35]

ב־23 ביולי 1943 יצאה מטעם מחלקת העלייה של הסוכנות "רשימה בענין

---

32. שם, שם. יש לציין, כי מאז פברואר 1943 (מועד ביקורו של בכר בעדן) ועד סוף מאי של אותה שנה, עלו לארץ 446 פליטים מעדן.

33. מה־19 במאי 1943 (אצ"מ, תיק S6/1750).

34. שם, שם.

35. משא תימן, עמ' 32.

העליה מתימן" בחתימתו של יהושע בכר,[36] לפיה זרמו לכיוון עדן כאלף פליטים חדשים מפנים תימן. בכר מוסר, שלפי הידיעות שבידו, הורשה אך לחלק מאלה להיכנס לעדן, והיתר נשארו תקועים בלחג' ובשיך־עות'מאן. בעדן עצמה, מוסיף בכר, מחכים זה כחמישה שבועות 500 עולים, שכבר עברו את כל תהליכי המיון ו"הסדורים" הדרושים. מר בכר מעיר, שהסכום של 6000 לא"י שהקציב הג'וינט לצרכי הסעת הפליטים מעדן לא"י, כבר נוצל, ומציע "לתבוע מהג'וינט הקצבה נוספת של 20,000 לא"י. בעדן, מוסר בכר, יש למעלה מ־100 יתומים, חסרי אמצעים לחלוטין, ויש לדאוג לכיסוי מלא של הוצאות הנסיעה שלהם. ואמנם הביע הג'וינט את נכונותו להשתתף במחצית ההוצאות.

אך זרימתם המוגברת של הפליטים לעדן הדאיגה את שלטונות המושבה, שהזעיקו את ארמנדו והודיעו לו באופן קטיגורי, שניתנו הוראות לאסור את כניסתם לעדן של פליטים מתימן, עד שקודמיהם הנמצאים בעדן ייסעו לארץ. ארמנדו מודיע במכתבו לסוכנות,[37] שביקר את הפליטים התקועים בלחג' ובשיך־עות'מאן, ומצא שם "מספר ניכר של משפחות בלתי ראויות לעלייה, או בשל הגיל או בשל בריאות לקויה". במכתבו זה של ארמנדו, מופיע אלמנט חדש, שלא שמענו עליו עד כה: החזרת פליטים לתימן ביוזמתו של בא־כוחה של הסוכנות, שכן מודיע הוא, שמצא לנחוץ לדאוג להחזרתם לתימן של אותם פליטים חסרי־הסיכוי לעלייה, וזאת כדי שלא יפלו למעמסה על הסוכנות. ארמנדו אף מעניק לאלה המוחזרים "סובסידיה קטנה" להוצאות הדרך. בענין זה כותב מר חיים חבשוש:[38]

> היה זה מחזה קורע לב לראות כיצד חזרו השבוע לתימן כ־500 עולים, משום שלא היה ביכלתם יותר לסבול את כל הסבל העצום בשיך עות'מאן ובלחג'. ערומים, רעבים ומיואשים חזרו. והשאלה נשאלת: לאן יחזרו? לגיהנום השניה שבתימן? האם אין בכח כל הציונות כולה לגייס מעט אמצעים ולהציל מרדת שחת אלפים אחדים מיהודי תימן, הנתונים עכשו בין פטיש הצרות בתימן וסדן הסבל והרעב בעדן? אנא! אל תחשו, עורו והעירו. חזרתם של 500 האלה תביא בעקבותיה השפעה רעה מאד. עשו את אשר בכוחכם כדי לאפשר את עליתם של אלה הנמקים בעדן במשך חדשים שלמים הם ומשפחותיהם.

לאור מצוקתם האיומה של הפליטים, שהלכה והחמירה מיום ליום, הן בעדן והן בלחג' ובשיך עות'מאן, הריץ ביולי 1943 בי"ד עדן לבי"ד צנעא טלגרמה בזו הלשון: "הודיעו לכל יהודי תימן: אל יצא איש ממקומו! השפיעו על אלה הרוצים

---

36. אצ"מ, תיק S6/1750.
37. מיום ה־25 ביולי 1943 (אצ"מ, תיק S6/1749).
38. בולטין "קרן לעליית יהודי תימן" מיום ה־4 באוגוסט 1943 (אצ"מ, תיק S6/1749).

לנסוע, שלא יסעו. גדול מאד הסבל ומועטה מאד התקוה לזכות ולעלות לארץ ישראל בימים אלה".[39] מר חבשוש, ששהה בעדן בתקופה זו, מביע חרדה עמוקה בעיקר מהמחסור החמור באוניות להסעת העולים לא"י, ומעיר:[40]

> שלהבת העליה, שהקיפה את כל תימן, ההמונים הנוהרים לעבר עדן ובאים לכאן לים הסבל והענויים, שפע הרשיונות המצויים, אלפי הלירות: של העולים, הקרובים, והסוכנות — מה בצע בהם אם לא יכלה הציונות בשעה זו למצוא פתרון, ואפילו חלקי, לשאלת האניות? חודש הולך וחודש בא, ועדיין לא נמצא הפתרון. וחוששני, שהפתרון יימצא... אלא לאחר שלא יהיה כבר כל צורך בו.

מובן, ש"התאחדות התימנים" בארץ לא ישבה בחיבוק ידיים לנוכח מצב עגום זה והתדפקה ללא ליאות על שערי "הסוכנות" בזעקה להחיש עזרה מיידית לפליטים. בין היתר, נפגשה משלחת מטעמה עם יצחק בן־צבי, אז מנהל הועד הלאומי. על תוצאות הפגישה של המשלחת עם הנהלת הסוכנות, כותב מר יצחק בן־צבי לדוד בן־גוריון, יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית דאז:[41]

> ביום כ' דנא, 20.9.43, פנתה אלינו משלחת מטעם התאחדות התימנים, ומסרה לנו ידיעות חמורות על מצבם של היהודים בתימן הגוועים ברעב, הם ומשפחותיהם 40 אלף נפש, לרגלי הרעב הכללי בארץ וההסגר מצד הים שבו ניתנה ארץ התימן כלה. אולם בשעה ששאר התושבים מקבלים עזרה מאת הממשלה, היהודים נשארו מחוסרי כל עזרה. בקשר עם זה ספרו שהיהודים פנו לאימאם בעצמו ותארו את מצבם האיום. האימאם אמר שאינו יכול לעזור להם, אולם מאידך גיסא, לא יעמוד מעתה על החוקים האוסרים על היהודים לצאת מן הארץ. כתוצאה מזה פנתה משלחת מטעם המוסלמים, שמחו על כך שהיהודים יוצאים לא"י כדי לעזור שם ליהודים במלחמתם נגד המוסלמים. האימאם ענה למשלחת הערבית, שאם הם מסכימים לפרנס את היהודים על חשבונם או על חשבון המדינה, מוכן הוא להחמיר בחוקי היציאה, כמקודם. כתוצאה מכל זה, נוהרים מאות משפחות מתימן לעדן בלי מעצור. אולם השאלה לא נפתרה ע"כ, ויהודי תימן ומשפחותיהם צפויים לפי דברי המשלחת למות ברעב. לפי דבריהם, שלחו לתימן במשך השנה האחרונה כ־9 אלפים לא"י, וזה נוסף על

---

39. הובאה במכתבו של ח. חבשוש, שפורסם בבולטין "קרן לעליית יהודי תימן", מיום ה־22 באוגוסט 1943.
40. שם, שם.
41. מיום ה־22 בספטמבר 1943 (אצ"מ, תיק S6/1750).

העזרה הקטנה אשר קבלו מהסוכנות ומהג'וינט באמצעות הסוכנות. הם החליטו לעשות מגבית או לדרוש חלק מהמגבית הכללית לטובת הגולה.

הנהלת הועד הלאומי סוברת שאין לעשות מגבית מיוחדת נוסף למגבית הכללית, **ושיש מקום להקציב סכום מסוים לעזרת יהודי תימן הגוועים ברעב מתוך המגבית הכללית לגולה הנעשית כעת.** הננו להציע את ההצעה הזאת להנהלת הסוכנות ולבקש את הסכמתה להצעה ולהחליט על סכום ידוע שיישלח בהקדם האפשרי לתימן. נחזיק טובה לכב' אם יואיל להעמיד את השאלה בהנהלת הסוכנות, ואם תתקבל החלטה חיובית, לתת הוראות להנהלת המגבית בכוון זה.

לנוכח המצב המדאיג בו היו נתונים הפליטים, נעשו מאמצים ע"י ראשי הקהילה, ובראשם ארמנדו, לשכנע את שלטונות המושבה להרשות הקמת מחנה־מעבר לפליטים בשיטחה של המושבה, ומאמצים אלה נשאו פרי. ב־23 בדצמבר 1943, קיבל שמואל נסים ארמנדו, שמילא את מקום אחיו, שנסע לארץ, מכתב ממר המפרי סמית, הממונה הבריטי על אזור עדן (District Commisioner), בו הוא כותב, בין היתר:[42]

א) הרשות נתונה להקים מחנה בשיך עות'מאן, ואפשר לקלוט בו מאתיים מבוגרים, אם ניתן לספק תנאי־דיור, שייראו למפקח על התברואה במושבה כהולמים למספר זה. ניתן לקלוט גם ילדים; כל שני ילדים ייחשבו כשווים למבוגר אחד.

ב) לעת עתה יכלול המחנה את שבעת המבנים והמחסן (godown), המצויים ברחוב מס. 6, באזור C, שהראיתם לי ולמפקח התברואה; ניתן יהיה להוסיף עוד אמצעי־מחסה אחרים, כדי לאפשר קליטה מלאה [של המאתיים] — כל זה באישורי ולאחר תיאום עם המפקח על התברואה.

ג) מעתה ואילך יש לחדול ממיקומם של מהגרים יהודים מתימן בקרטר [העיר עדן]. פירושו של דבר הוא, בין היתר, שיש לחדול מהשימוש בבית־קפה רויאל, המצוי באזור א', רחוב א'. עם זאת, אין אנו מתכוונים לדרוש את פינויים של אלה, המצויים כרגע בקרטר, ביוזמתכם אתם או ביוזמתם הם, וזאת בתנאי שהמיטרד הסניטרי עליו התלוננתי בפניך, ושכרגע נראה שנעלם, לא יחזור עוד. אם אקבל תלונות נוספות מסוג זה, יהיה עלינו לפנותם... להקלה נוספת של המצב, אפשר לשכן מספר סביר של פליטים בקרטר, בבתים פרטיים כעוזרים ומשרתים, בתנאי שיגורו בבתי מעבידיהם...

---

42. אצ"מ, תיק S6/1749.

ד) מיקום עולים בבית־הכנסת שבשיך עות'מאן חייב להיפסק...
ה) אסור למקם פליטים באזור המושבה, להוציא את מחנה־המעבר בשיך עות'מאן והמשרתים בקרטר.
ו) מאחר שהסיבה המשכנעת ביותר להקמתו של המחנה היא הצורך [למצוא מקלט] לילדים, חובה לתת עדיפות למשפחות עם ילדים.

בחלקו השני של המכתב מופיעה שורה ארוכה של אמצעי־פיקוח, שיש להטיל על הפליטים, שיורשו להכנס למחנה או למושבה. אמצעים אלה כוללים, בין היתר, הנפקת כרטיסי זיהוי בעלי מספרים רצים, שישאו את שמותיהם של הפליטים ואת חתימותיהם של רופא לחג' והממונה על האזור.

5. מחנות פאיוש ומצעביין:

נראה שרעיון זה, כמו רעיונות קודמים דומים, לא זכה לתמיכה מצד הסוכנות והג'וינט. לדבריו של הרי ויטליס (Harry Viteles), דן הוא בנושא עם סלים מיסה, אותו פגש בפורט סעיד, והלה יעץ נגד הקמת המחנה, וזאת משום, "שהקמתו כרוכה בסכומים ניכרים".[43]

אך בראשית ינואר 1944, הבחינו השלטונות הרפואיים בעדן במקרים אחדים של טיפוס הבהרת בין הפליטים היהודים בעדן, ורווחה הסברה, כי מקור ההדבקה הוא בתימן. מתוך חשש להתפרצות מגיפה בקרב תושבי העיר, אספה הממשלה את הפליטים עם בני משפחותיהם מרחובות העיר עדן, וכן משיך עות'מאן, לחג' ודאר סעד, והעבירה אותם למחנה הסגר, בלב מדבר פאיוש (Fayush), מחנה שהוקם בשנת 1941, בעיצומה של המלחמה, על ידי השלטונות הבריטיים לצורך קליטת תושבים מהעיר עדן, במקרה של צורך בפינוי.[44] למחנה מוזנח זה הוכנסו כ־1600 נפשות, ילדים, נשים וטף, והוחל מיד בתהליך יסודי של חיטויים וטיהורם של הפליטים. לאחר שלב זה, שנמשך כעשרה ימים, פנו השלטונות הבריטיים לסוכנות היהודית ולג'וינט, והודיעו להם בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים, שאם אלה לא יטלו על עצמם את הטיפול בפליטים שבמחנה, יגורשו אלה לפנים תימן. ואמנם מוסדות אלו נענו בחיוב ללחץ השלטונות בעדן, וב־19 בפברואר 1944, הגיעה למחנה משלחת רפואית, המורכבת מרופא ושלוש אחיות: פרופ' י. קליגר, הגב' צפורה מקוב־פרידמן, הגב' רחל משאט והגב' יהודית קפרא.

המשלחת הרפואית מצאה, שהמחנה אינו מתאים כלל לתפקידו: תנאי הדיור והסידורים הסאניטריים היו כמעט בלתי־אנושיים; המחנה חשוף לסופות המדבר

---

43. מכתבו לארמנדו מיום ה־29 בדצמבר 1943 (אצ"מ, תיק S6/1746).
44. המחנה נמצא בתחום שיפוטו של סולטאן לחג'.

ולסערותיו, וגם צר מהכיל מספר כה רב של נפשות.[45] התנאים העגומים של מחנה פאיוש, הניעו את מ. בן־טוב מיסה להעלות מחדש את הצעתו בדבר הקמת חוות־הכשרה, ובמכתבו לישראל ישעיהו, מיום ה־23 בפברואר 1944,[46] כותב הוא:

> עכשיו הזמן מוכשר להקים חוות הכשרה בקרבת עדן, בשיך עות'מאן, 10 קילומטר מעדן ושייכת למחוז עדן. נמצא שם גן גדול מסובב גדר ושטחו כמה דונאם. בעל הגן דורש 1500 לא"י ועוד 3500 לא"י בשביל סוכות לשיכון ונוחיות וכו'...אל תחמיצו ההזדמנות, השעה דחוקה, ורק מקום כזה מתאים להענין וטוב מאוד מכל המובנים...על ההסתדרות כ"כ מוטל לעזור בביצוע הענין, ועליכם אתם, יוצאי תימן להחיש: סבלות העולים הגיע עד שואה והרבה קיפחו את חייהם מתלאות הדרך.

מר ישעיהו הפנה את המכתב למחלקת העלייה של הסוכנות, עם הערה בשוליו "בזה העתק מכתבו של ידידנו בן־טוב מסה, הנמצא כיום בעדן — אלי. תכנו ראוי לתשומת לב". אך גורלה של הצעה זו לא היה שונה מזה של קודמיה. היא נגנזה, אולי מחוסר תקציב. אך לאור התנאים הבלתי־אנושיים, ששררו במחנה פאיוש, ביקש פרופ' קליגר מממשלת עדן מחנה אחר, שיאפשר תנאים נוחים יותר. הממשלה נענתה לבקשתו ומסרה לידו את מחנה "מצעביין" (C.C.S. Camp) בקירבת שיך־עות'מאן. ב־3 במרץ 1944 הוחל בהעברת הפליטים ממחנה פאיוש למחנה "מצעביין", וב־10 בו הושלמה ההעברה. מספר המועברים, שמנו 1503 נפשות, כללו כמאתיים זקנים, שלא היו מתאימים, לפי הקריטריונים של הסוכנות וממשלת המנדאט בארץ, לעלייה. ממשלת עדן דרשה להחזירם לתימן, אך השתדלותם של ארמנדו ואחרים מנעה את גירושם, והשלטונות ניאותו להשאירם בשיך עות'מאן, שם התגוררו בבית הכנסת המקומי ובמחסן השייך למשפחת מיסה.

בינתיים הגבירו השלטונות את פיקוחם על צו איסור הכניסה לתחום המושבה, ואף פתחו בפעילות נמרצת להחזרתם לתימן של המוני הפליטים, שנתקעו בגבולות עדן. הג'וינט מצידו הודיע על החלטתו הנחושה לחדול מתמיכה במחנה "מצעביין", החל בסוף ספטמבר 1944. הוא אף שיגר מברק לד"ר אולמן (שבא במקומו של פרופ' קליגר) ולשלוש האחיות, המורה להם לחזור ארצה בסוף חודש זה. אך ריווח והצלה עמדו למחנה מצד בלתי־צפוי לחלוטין, ממשלת עדן, שהחליטה להיחלץ לעזרת הפליטים. במכתב מה־9 באוקטובר 1944,[47] הודיע המזכיר הראשי של ממשלת עדן לארמנדו, כי ממשלתו תקציב למחנה סכום חדשי 14,080 רופיות,

---

45. עיין דו"ח י. קליגר, "מחנה הפליטים התימנים בעדן: ארגונו והנהלתו", ירושלים, תש"ה.
46. אצ"מ, תיק S6/1749.
47. שם, שם. ראה נספח מס. 1.

להחזקת 640 הפליטים שנותרו במחנה (22 רופיות לכל נפש), כדי לאפשר להם אמצעי מחייה ושרותים אדמיניסטרטיביים ורפואיים. עם זאת ביקשה ממשלת עדן דרכים לפתור את בעיית הפליטים, במיוחד אלה התקועים בגבולות עדן ומתדפקים על שעריה, באופן יסודי. ב־9 בספטמבר 1944, שלח מושל עדן, סר צ׳מפיון, מברק לאימאם וביקש ממנו לאפשר שיבתם לתימן של היהודים, שנאסר עליהם להיכנס למושבה. תשובת האימאם לא איחרה לבוא: "אין מניעה לשובם של הפליטים לתימן. בתיהם נמצאים באותו מצב, שבו היו טרם עזיבתם".[48] לפי דו"חו של ארמנדו[49] דרש ממנו מר גן (Gun), המפקח המחוזי, לקרוא בנוכחותו את הטלגרמה של האימאם, בפני פליטי המחנה, אך כשהשמיע ארמנדו להם את תוכנה, "צעקו כולם פה אחד, שהם יעדיפו לגווע מרעב במחנה מאשר לשוב לתימן".

לאור סירובם הקטיגורי של פליטי מצעביין לחזור לתימן, הודיעה ממשלת עדן, כי תרומתה להחזקת המחנה היא חד־פעמית, וכי נחושה דעתה לסגור את המחנה מייד לאחר עזיבת אחרוני שוכניו. היא הוסיפה, כי לא תתיר כניסתם של פליטים נוספים לתחום המושבה, אלא אם כן ייטלו המוסדות היהודים את עול הטיפול בכל הכרוך בהחזקתם, ובכלל זה הדאגה לסידורים סאניטריים נאותים. במכתבו מיום ה־25 בינואר 1945,[50] מביא ארמנדו פרטים אלה לידיעת מחלקת הקליטה של הסוכנות, מביע חרדה לגורל הפליטים התקועים בגבולות, ומאיץ במחלקה לדאוג לתחליף למחנה "מצעביין". הוא אף מעלה הצעה מעשית: רכישת גן גדול בשיך עות׳מאן, "העומד למכירה", במחיר של 500 לירות שטרלינג. הכשרתו של גן זה לקליטת פליטים והחזקת הפליטים בו, מוסר ארמנדו, לא תהיינה כרוכות בהוצאות ניכרות: 500 לירות שטרלינג להקמת סוכות, חדרי שירותים ומתקנים סאניטריים; 800 רופיות לחודש להחזקת פקיד, טבח ועוזריו, שכירת מכונית וכד׳; 20 רופיות לחודש (פחות מ־1.5 לי"ש) דמי כלכלה לכל נפש. אשר להוצאות הכרוכות בחשמל, מים, שרות רפואי, שמירה והשגחה, אלה ישולמו בהתאם לצרכים. הצעה זו של ארמנדו לא זכתה לאוזן קשבת, ולפיכך לא באה לידי מימוש.

יש לציין, שכל שוכני מחנה "מצעביין" זכו לעלות לא"י, ושערי המחנה ננעלו אחריהם. שונה לחלוטין היה גורלם של מאתיים הזקנים, שנשארו בשיך עות׳מאן. תיאור פאתטי של מצבם נמסר על ידי פרופ׳ קליגר והאחות פרידמן, בישיבה שנתקיימה בירושלים ב־8 ביוני 1944, בהשתתפות י. בכר, ש. שפירא, ואחרים. באותה ישיבה אמרה גב׳ פרידמן:

> בעיה מיוחדת ומשוועת לפתרון היא בעיית הזקנים... הם אכלו את שארית אמצעיהם הדלים, ועתה הם רעבים ללחם. ועדת התימנים,

48. שם, שם.

49. מכתב לבכר, מיום ה־16 באוקטובר 1944 (אצ"מ, שם, שם).

50. שם, שם.

> בראשותו של חבשוש, לקחה עליה לדאוג להם, וכולם, למעשה, אין להם דואג. הם מסתננים יום־יום אל המחנה, כי שם נותנים להם מזון. אנו מוציאים אותם והם חוזרים ובאים. הם מלוכלכים מאד, מכוסים כנים, ויש סכנה כי יפיצו מחלות במחנה... אני מדגישה, שאם שוב תפרוצנה מחלות בקרב התימנים, תגרש הממשלה את האנשים חזרה לתימן בלי רחמים.[51]

בהמשך הדברים העירה הגב' פרידמן ביחס לבעיית הפליטים בכללה:

> התימנים אינם יודעים משמעת, אינם מקשיבים לשידולים. הם מבינים רק שפה אחת — שפת העובדות. אולי כדאי היה שנתאכזר על הזקנים היושבים בעדן ונתן שהממשלה תחזירם לתימן. אולי ישמש הדבר אזהרה לאחרים שלא יעזבו את בתיהם ויצאו לדרך בעלמא, אלא שיסעו רק המוכשרים לעליה והחזקים המסוגלים לסבל.[52]

אבל גורלם של הזקנים הללו והנפסלים מטעמי גיל או בריאות לא שינה במאומה את הזרם הגואה של המוני היהודים, שהמשיכו לנהור מתימן לעדן, וזאת למרות העובדה, שחלה לאחר עליית מצעביין הפסקה של כחמש שנים במתן אשרות־עלייה. יצויין, כי גל העלייה ממצעביין היווה, כדברי גמליאלי, דף חדש ותקדים חשוב בתולדות העליות מתימן: "עד אז היתה העליה בכסף ולפי יזמתו ויכלתו של הפרט, ואלו אנשי מצעביין הועלו חינם אין כסף על דרך הכתוב: "חנם נמכרתם ולא בכסף תגאלו".[53] אך שמועה זו על "גאולת־חינם" עשתה לה כנפיים בתימן ותרמה להתגברות זרם היוצאים לכיוון עדן.

ביולי 1945 נסגרו שערי הארץ בפני העלייה מתימן, וזאת לאחר שנתאפשר ליותר מחמשת אלפים פליטים תימנים (מספר חסר תקדים) לעלות ארצה במשך השנתיים, שקדמו להפסקת העלייה (1943־1945). כארבעת אלפים פליטים תימנים מצאו את עצמם תקועים בעדן וסביבותיה, וקץ לא נראה לגלי הפליטים, שהמשיכו לזרום מתימן לכיוון עדן. מחנה מצעביין נסגר, כאמור לעיל, הג'וינט הפסיק את תמיכתו החדשית בפליטים, והשלטונות הבריטיים אסרו על כניסתם של פליטים נוספים לעדן.

---

51. ראה פרטי־כל הישיבה, אצ"מ, תיק S6/1749.
52. שם, שם. יש לציין, שרק מעטים מזקנים אלה זכו לעלות ארצה. היתר מתו במקום גלותם.
53. תימן ומחנה 'גאולה', עמ' 144.

בדיקה רפואית לילדים-פליטים מתימן

שלום ערבה, יו״ר מועדון ״התקוה״, בחברת יהודים מחבאן

The Secretariat,

Aden, 9th. October 1944.

Sir,

Jewish camp - Sheikh Othman.

I am directed to refer to your recent conversation on the above subject held with the Ag.D.C. and to say that with effect from 1st. October 1944 funds for the running of the above camp will be advanced by the Aden Treasury subject to your Committee agreeing to the following:

a) The cost of food, transport, Doctor's visits, light, water, clerical, culinary and miscellaneous staff and contingencies to be met by your Committee out of a grant of Rs.22/ per head per month. This figure is arrived at from the following estimation of expenditure for 640 persons at present in the camp;-

cost of food	Rs.	12,400	per month
" " transport	"	750	" "
" " Doctor's fees	"	120	" "
" " light	"	40	" "
" " water	"	40	" "
" " clerk	"	100	" "
" " cook & Misc. staff	"	370	" "
contingencies	"	260	" "
Total	Rs.	14080	

This sum divided by 640 is Rs.22/ per head per month.

b) Grants can be obtained by your Committee submitting a claim to the Treasury through the Ag.D.C.(for his certification) to the effect that 640 persons have been maintened at Rs.22/ per head per month.

c) Should the number of persons in the camp decrease for any reason, the " per capitum " figure will be adjusted accordingly.

d) As far as is practicable Government will supply drugs, disinfectant and conservancy service free of charge to your Committee.

e) When a nurse is appointed by your Committee a sum equivalent to her salary may be added and shewn as a separate item in the monthly account to be rendered under (b) above.

It would be appreciated if an early reply could be given to this communication.

I have the honour to be,
Sir,
Your obedient servant,

Sd. Champion

Chief Secretary to the Government

A. Nassim, Esquire
Jewish Agent.

Copies to: F.S.Aden Treasury,
Ag. D.C.

Cable from Imam of Yemen to Mr. Champion, Governor of Aden.

in reply to your cable dated 9th. September 1944 concerning the Jews waiting in Aden who were not allowed by your Government to enter Palestine we have no objection to their return to Yemen. Their houses are intact as they were left before their exit.

פרק יב

התמורות, שהתחוללו בעיקבות בוא השליחים-המדריכים (1945-1947):

1. שליחותו של עובדיה טוביה וייסוד "תנועת החלוץ":

השליחים-המדריכים (עובדיהו טוביה, בנימין רצאבי, שמעון שער-אביזאמר ואחרים), שבאו לעדן מטעם הסוכנות היהודית בירושלים, החל בסוף שנת 1945, חוללו תמורות חברתיות-חינוכיות מפליגות הן בקרב הנוער העדני והן בקרב הפליטים התימנים: עובדיה בזימרת הארץ וביכולתו האירגונית המעולה, בנימין במפוחיתו ובשובבות נעוריו, ושמעון בקסם לשונו העברית הצחה, בחוש ההומור שלו ובבקיאותו המופלאה במקורות היהודיים.

ב-20 בדצמבר 1945, הגיע לעדן השליח עובדיהו טוביה (להלן: עובדיה), כשבועיים לפני בוא המשלחת הרפואית, שהיתה מורכבת מד"ר ג. בייגל (Gierc Bejgiel), ורחל משאט.[1] מחלקת העלייה של הסוכנות ליוותה את בואו של השליח במכתב למר ארמנדו נסים, מיופה כוחה בעדן, בו היא מבקשת מכל הגורמים הנוגעים בדבר בעדן, "שתעמדו לימינו ותסייעו לו במלוי התפקידים שהוטלו עליו".[2] עובדיה הוא מייסדה של תנועת החלוץ בעדן, וזו קשורה קשר בל יינתק בשמו ובאישיותו. יש לציין, שעובדיה לא פעל בחלל ריק. הוא מצא לפניו, עם בואו, תשתית של מסגרות חברתיות של בני נוער, שפעלו בעיקר בתוך כותלי בתי-הספר בהם למדו. תנועת הצופים היוותה, כאמור לעיל (ראה הפרק על החינוך היהודי בעדן), כר פעולה נרחב לבנים. בבית-הספר התיכון הממשלתי התנהלה פעילות ספורטיבית, בה השתתפו, כמובן, גם התלמידים היהודים. לנוער הבוגר היו, מאז שנות הארבעים, שני מועדונים עבריים: מועדון התקווה (Hatikvah Club), והמועדון היהודי (Judean Club), שיזמו, בין היתר, פעילות תרבותית לכל הקהילה, בעיקר הצגות של מחזות מקראיים, כגון: יוסף הצדיק, שאול המלך, דוד

---

1. משלחת רפואית זו הגיעה לעדן ב-2 בינואר 1946. על פעולתה של משלחת זו במחנה חאשד ("גאולה"), עיין נסים בנימין גמליאלי, תימן ומחנה "גאולה", עמ' 158-195.
2. מכתב מיום ה-30 בדצמבר 1945.

ושלמה, ועוד. הצגות אלו, בהן שולבו שירים, שחוברו ע"י חברים מהמועדונים, עם מנגינות ערביות והודיות, היו פופולריות מאוד בקרב יהודי עדן, שנהרו אליהן בהמוניהם.

הפעילות החברתית־תרבותית בקרב הבנות היתה מצומצמת ביחס לזו של הבנים. במסגרת בית־הספר לבנות "סוכת שלום" פעל, עם עליות וירידות, גדוד קטן של צופות עבריות, שהוקם עוד בסוף שנות העשרים ביוזמתה של המורה אהבה חיותמן.[3] אך מאז ראשית שנות הארבעים, הועתק מוקד פעילותן של הבנות לבית־ספרה הפרטי של המורה מרים בת חכם יהודה. מורה זו, שהיתה מתלמידותיה של המורה הא"י חנה וינברג,[4] יזמה במסגרת בית־ספרה מסגרות חברתיות־תרבותיות לבנות, שפעילותן התמקדה בעיקר בתחומים הקשורים בהקניית הלשון העברית ובקרנות הלאומיות (הקרן הקימת וקרן היסוד). סיסמתן היתה: "עברייה, דברי עברית".

יש גם לציין, שבשנות מלחמת העולם השנייה, שהו בעדן, במסגרת הצבא הבריטי, חיילים יהודים מא"י, ואחדים מהם תרמו לא מעט להפחת רוח א"י, בעיקר השירה העברית, בקרב הנוער היהודי בעדן. הם פעלו בעיקר במסגרת בית־ספרה של המורה מרים, שקידמה בברכה רבה את פעילותם בקרב תלמידותיה. זכור לטוב, במיוחד, החייל נחמיה בקמן, שגילה עניין רב בנעשה בקרב הנוער היהודי, והקדיש לו את עיתותיו הפנויות. בשורה של מכתבים, ששלח חייל זה להנהלת הסוכנות היהודית בירושלים, מסר הוא פרטים על לבטיו, הישגיו ותיסכוליו בשדה פעילותו התרבותית־ציונית בעדן. את מכתבו הראשון[5] פותח הוא במילים: "אני חייל ארצי ישראלי, נמצא כאן 4 חדשים. נגשתי בימים האחרונים לפעולה להקמת מועדון של הנוער העברי הלאומי, וכמו כן להקמת הסניף ברית עברית עולמית. עכשיו כל זה כבר בערך מאורגן ומתחיל בעבודתו". בקמן מעלה על נס את תמיכתה הנלהבת והבלתי־מסוייגת של המורה מרים, "אשר כל הפעולות העיקריות למען הפצת השפה העברית היא עושה, וכל הפעולות למען הקרן הקימת המורה מרים מצליחה יותר מכולם". הוא מוסיף, שבעזרתן של מורה זו ותלמידותיה עלה בידו להרחיב במידה ניכרת את הפעילות הציונית בעדן, דבר שניכר, בין היתר, במכירה גדולה יחסית של סלעים ושקלים (ראה נספח מס. 1). מר בקמן מצר על כך, שהזמן הפנוי העומד לרשותו הוא מצומצם למדי: "אני כאן בפלוגתי עכשיו לבד. יש לי רק פעמיים בשבוע חופש". הוא מוסיף, שעלה בידו להשפיע על חייל בשם מיכאל סגוניס, קורפורל ארץ־ישראלי מחיל התעופה הבריטי, חניך בית הספר

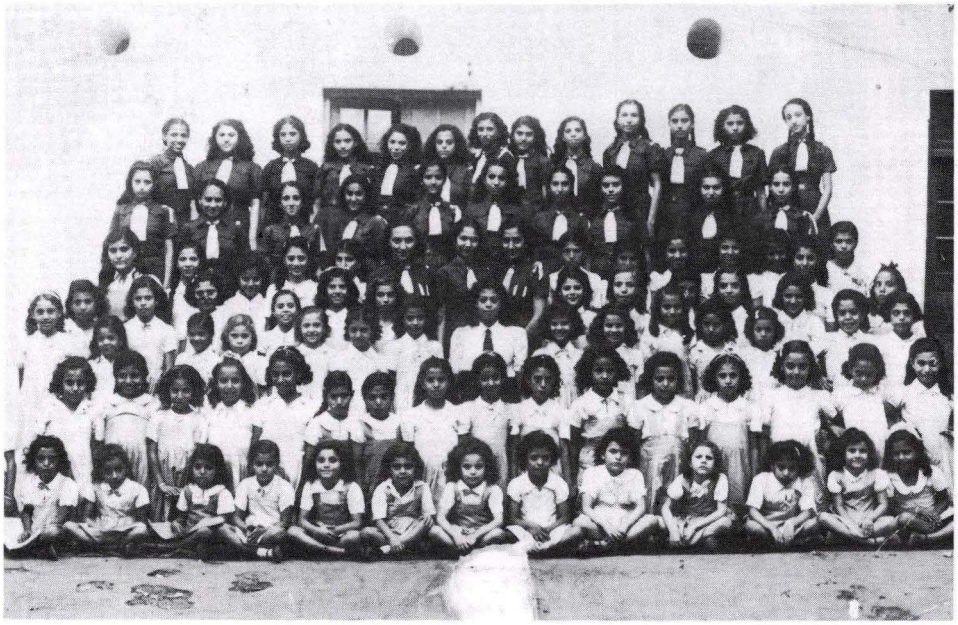
3. עיין לעיל בפרק על החינוך, וכן באינדקס לספר.
4. כנ"ל.
5. מיום ה־11 בנובמבר 1944 (אצ"מ, חיק S6/1946).

הימי זבולון, להירתם לפעולת ההדרכה בקרב הנוער היהודי בעדן.[6] יש לציין, שבעדן פעל מאז 1938 ועד לשנת 1945 המורה־השליח, יוסף בן־דוד, אך עיקר פעולתו הצטמצמה במסגרת בית־הספר לפליטים, שמספר תלמידיו היה קטן מאוד. ואמנם ימים אחדים לאחר הגיעו לעדן, כתב עובדיה מכתב לסוכנות היהודית בירושלים,[7] בו הוא מציין, שבשטח הקניית הלשון העברית:

> כבר עסקו מלפני כן בעדן, בין הבנים — בבית הספר העברי, ובית הספר לפליטים (בהנהלת השליח יוסף בן דוד); ובין הבנות — בית הספר "סכת שלום", אשר עשה פעולה יפה עד מאד בעבר, בהביאו על חשבונו הפרטי מורות, שחנכו דור יודעי השפה, שאחת מהן היא המורה מרים בת יהודה, אשר פתחה בית־ספר פרטי, שהוא כיום המתקדם ביותר בשפה העברית. כך שלמעשה אני קבלתי חומר מוכן במידה מסויימת, ואני הייתי רק צריך להרחיב את הידיעות ולהעמיקן.

---

6. שם, שם.
7. מיום ה־28 בדצמבר 1946 (אצ"מ, תיק S6/1964).

תלמידות ביה"ס הפרטי של חמורה מרים

תלמידות ביה״ס לבנות ע״ש סלים

חדר-קריאה לבוגרים

לעומת זאת, מוסיף עובדיה,[8] תחומים אחרים, כגון תולדות הציונות והסוציאליזם, היו בחינת קרקע בתולה. כמו-כן היה צורך להעמיק תחומים כמו ספרות עברית, אמנות, דראמה, זימרה וריקודים ארץ-ישראלים. עובדיה, ולאחר מכן השליחים שבאו בעיקבותיו, חוללו מהפכה שלמה בגרעין הקיים, מיזגו את היחידות הקיימות, שפעלו עם עליות וירידות בצורה מפוצלת וללא כל שיתוף פעולה כלשהו, למסגרת אחת גדולה חיה ונושמת; הם קראו למסגרת זו בשם תנועת החלוץ הצעיר, הרחיבוה במידה ניכרת והחדירו בה תכנים חדשים, בעיקר מודעות חיה של ארץ-ישראל (עברית, ציונות, רוח חלוצית, שירה וריקוד, מסיבות, וכד').

בניגוד למצבו האירגוני-החברתי של הנוער היהודי בעדן, שהיה במובנים מסוימים מניח את הדעת, עגום מאוד היה זה של פליטי יהודי תימן בעדן. עד לבואו של עובדיה, זכו אך מעטים מאוד מילדי הפליטים לחינוך כלשהו, שנעשה "בשיטה של חדרים... בהדרכת מורים, שהם תלמידי הכתה הרביעית או החמישית של בית-הספר העממי".[9] לא קיימת היתה בקרב הפליטים כל מסגרת חברתית-תרבותית, ולא התנהלה כל פעולת הסברה ציונית. במכתבו הנ"ל מציע עובדיה תוכנית פעולה "להבראת המצב", לפיה יוכשרו לאלתר מורים ומדריכים מבין

8. שם, שם.

9. מכתבו של עובדיה מה-28 בדצמבר 1945 (אצ"מ, תיק KKL5/14740). יש לציין, שביולי

הפליטים ומבין התימנים הוותיקים שבעדן. הוא מבקש לאשר לו תקציב של כ־900 רופיות לחודש (כ־70 לי"ש), לצורך שכירת דירה, מורים, שמש ושומר; רכישת ספרים ומכשירי כתיבה; תשלומים עבור מים, נקיון ותאורה וכד'. עובדיה מסיים את מכתבו במשפט מודגש: "בלי תקציב כזה אין טעם לכל מציאותי בעדן".[10]

עובדיה היה, לכל הדעות, איש בעל יכולת ארגונית מעולה, אישיות דינאמית, שלא ידעה ליאות. כבר בחודש הראשון של שליחותו בעדן, עלה בידו להכשיר את בית־הספר לפליטים (תיקונו, סיודו, ניקויו וכד') למשימה החדשה: פעולה חינוכית מקיפה. הוא גם הצליח לשכנע את הח' יצחק שמואל נסים, מורה מא"י, בוגר בית־המדרש למורים "מזרחי", ששהה אז בעדן לרגל עניינים פרטיים, להאריך את שהותו בעדן ולשמש כמנהלו של בית־הספר לפליטים.

עובדיה מודיע, שהתחיל בפעולת הכשרתם של מדריכים ומדריכות במסגרת שני קורסים: אחד למדריכים מבין הפליטים, ובו 16 תלמידים ותלמידות, ואחד מבין אנשי עדן, ובו 20 תלמידים ותלמידות. בקורסים אלה, בהם שימש הוא כמורה יחיד, נלמדו בצורה מדורגת המקצועות הבאים: עברית, תנ"ך, ידיעת הארץ, תנועת העבודה בארץ, ציונות, מתודיקה ודידקטיקה חינוכית, חשבון וזימרה. מכשלה אחת עמדה בדרכו של עובדיה: מחסור חמור בספרי־לימוד. המדריכים לעתיד, כותב עובדיה, לומדים לעת־עתה בלי ספרים, אך רושמים בקפדנות רבה את תוכן ההרצאות. הוא מאיץ במח' הארגון של ההנהלה הציונית להחיש את משלוח הספרים הדרושים לו.[11] עובדיה מציין עוד, שהשיעורים לזימרה תפשו חלק חשוב בתכנית הלימודים של שני קורסים אלה, וזאת משום הפוטנציאל החינוכי הרב־מימדי הגלום בהם: גיבוש חברתי, החדרת רוח הציונות וא"י, הקניית ניבים ומטבעות לשון עבריים. מבחינה מסוימת, מעיר עובדיה, שימשו השירים כעין תחליף לספרים, שחסרו, ומאות השירים שנלמדו העשירו והעמיקו את הידע בלשון העברית. השירה היתה מלווה בנגינה בכינור, שהביא עובדיה עמו לעדן. עובדיה וכינורו לא נפרדו מעולם. הוא נשאו בידו לכל מקום שהלך; בו הנעים זמירות לנוער ולבוגרים כאחד, והלבבות נענו לו בגיל ורננה. הכול אהבו את השירה.[12]

1945 בא לעדן בשליחות הסוכנות היהודית מר חיים צדוק, אך עיקר פעולתו של זה הצטמצמה בתחום האדמיניסטרטיבי במסגרת משרד העלייה הא"י בעדן. חיים צדוק שהה בעדן כשנה. על שליחותו בעדן, עיין ספריו: באהלי־תימן ומשא תימן. ראה גם ר. אהרוני, "שליחותו של חיים צדוק לעדן", אפיקים צה־צו (1990), עמ' 49־52.

10. שם, שם.

11. מכתבו למח' הארגון של ההנהלה הציונית בירושלים, (מיום ה־28 בינואר 1946, אצ"מ, תיק S6/1964).

12. שם, שם. עובדיה מעיר, שהתימנים "שרו בקולי קולות, מעין כל עצמותי תאמרנה". שמעתי מפי עובדיה, את הסיפור הבא: פעם דרס ערבי במשאיתו (בזדון) פליט יהודי, שהיה בדרכו ברגל

עשרים המדריכים התימנים נשלחו למחנה "חאשד" ("גאולה"), שם נפתחו כעשרים כיתות. בלטו ביניהם שלושה: נסים בנימין גמליאלי, עזרא כהן ויוסף כהן. מדריכים אלה מילאו, לאחר הכשרתם, תפקידים נכבדים בחייהם הרוחניים והארגוניים של הפליטים, בעיקר במחנה "גאולה".

למחנה "גאולה". אחד מהחברים היהודים, שהיו עדים למעשה, רשם את מספר המכונית, דבר שאיפשר את לכידת הנהג והבאתו למשפט. הסניגור של הנהג הנתבע לא האמין, שיהודי תימני ידע לקרוא מספרים, ולפיכך בחן אותו בבית־המשפט, והלה עמד במבחן. כשנשאל מנין למד את תורת המספרים, הצביע על השליחים.

חמורה חיים אשרי עם חלוצים מפליטי תימן בעדן

עשרים המדריכים העדנים לימדו כ־20 כיתות של פליטים בבית־הספר לפליטים. במכתבו מיום ה־24 במרץ 1946,[13] מוסר עובדיה, שהצימאון ללמוד היה עצום. המונים התדפקו על שערי בית־הספר, אך בשל המחסור הגדול בתקציב, בספרים, בכיסאות, בספסלים, וכד', לא ניתן היה להיענות לדרישה. עשרים וחמישה ספרים בלבד עמדו לרשותם של מאה ועשרים התלמידים, שלמדו בשעורי הערב, וכתוצאה מכך, מתלונן עובדיה, היה לו ערב ערב "ריב ומדנים עם חברים אשר לא זכו להכנס ללמוד",[14] ותקציב לא נראה באופק. במרוצת הזמן, מסר לי עובדיה (בראיון), נשלחו לעדן שני ארגזים ענקיים של ספרים ממחנה העולים בקפריסין, אלא שמחציתם היתה באידיש!

נראה שעובדיה נטל על עצמו משימות רבות וסדר יומו ולילו היה עמוס למדי. הוא הטביע את חותמו על תחומי פעולה רבים. נוסף על אירגונו של בית־הספר לפליטים, והוראתם והכשרתם של כארבעים מדריכים, נתן הוא הרצאות קבועות בשני המועדונים היהודיים: "התקווה" ו"המועדון היהודי". כתוצאה מכך הוגברה והועמקה פעילותם הציונית, התרבותית והחברתית של שני מועדונים אלה (ראה נספחים מס. 2, 3). עובדיה גם יזם חוג לתנ"ך לנוער העדני ולימד זימרה עברית בבית־הספר העברי המקומי. ואולם, גולת הכותרת של פעולתו התרבותית־ציונית של עובדיה היתה הקמתו והדרכתו של ה"חלוץ הצעיר", תנועה רבת־שכבות ורבדים, שמיזגה במסגרת אחת את כל חוגי הנוער של הקהילה היהודית בעדן.

2. תגובת מנהיגות הקהילה לפעילותו של השליח:

חשוב לציין, שהשליחים פעלו במסגרתה של קהילה קטנה, אך ממוסדת, קהילה דתית־אורתודוכסית, ששמרה בקנאות על צביונה הדתי והחברתי והביטה בחשדנות על כל פעילות, במיוחד מצד גורמים זרים, העלולה להביא לידי עירעור כלשהו של מסגרותיה המסורתיות. יש לזכור, שקהילה זו, שרוח אהבת ישראל, ארץ־ישראל והציונות פעמה בקירבה, היוותה מעין אי קטן בתוך ים של מוסלמים קנאים ונבערים מדעת. הוויתה בתנאים חברתיים גיאו־פוליטיים מיוחדים הגבילה במידה ניכרת את חופש התימרון שלה וחידדה, לעיתים בצורה מופרזת, את עירנותה ורגישותה לכל השפעה, העשויה לגרום לפרצות בחומותיה החברתיות־דתיות, ולכל גילוי, העלול להחריד את הדוב המוסלמי הקנאי מריבצו. כל עוד שנראה היה לראשי הקהילה, שפעולתו של עובדיה תצטמצם במסגרות הקונבנציונליות: בתי־הספר, המועדונים וכד', ליוו אותו באהדה רבה, ואף המטירו עליו שבחים. כך, למשל, העיר ארמנדו במכתבו לאברהם טביב ולשמעון גרידי מראשי התאחדות התימנים בארץ:[15]

13. אצ"מ, תיק S6/1946.
14. שם, שם.
15. מיום ה־4 באוגוסט 1946, (אצ"מ, תיק S6/1944).

> עם הגדלת התקציב לעדן ובואו של עובדיה טוביה, הורחבו ונשתפרו בצורה ניכרת הפעולות התרבותיות כאן. עובדיה מקדיש מאמצים גדולים להכשרת קבוצה של בנים ובנות, שישמשו כמדריכים, וימלאו תפקיד חשוב בשדה החינוך בעדן. הוא גם מקדיש הרבה מכוחותיו לפעילות ציונית בקרב הנוער המקומי. הוא באמת חרוץ מאוד ומתאים לתפקיד.

אך עד מהרה התברר, שעובדיה אינו מתכוון כלל להצטמצם בפעולת הדרכה במסגרות הקיימות, וכי חותר הוא ליצור קבוצות מעורבות של בנים ובנות. צעד חסר־תקדים זה נתקבל בחרדה ע"י הרבנות ומנהיגים בקהילה, שחששו משינויים רדיקאליים במבנה החברתי־המסורתי של קהילתם. מורת רוחה של הרבנות מפעילותו של עובדיה באה לידי ביטוי, בין היתר, במכתב התלונה, ששלח הרב יחיא אברהם, רבה הראשי של הקהילה, להנהלת הסוכנות בירושלים, כשנה לאחר בואו של עובדיה לעדן. במכתב זה מבקש הרב מהסוכנות לדאוג לכך ששליחם יימנע מלהתערב בעניינים הפנימיים של הקהילה, ושפעילותו תתנהל "על פי רוח התורה והמנהגים של העיר".[16]

עובדיה מצידו מתלונן במכתביו למדור השליחים של הסוכנות בירושלים על התנכלות לפעילותו הן מצד ביה"ד הרבני בעדן והן מצד ארמנדו, מיופה כוחה של הסוכנות בעדן. החתירה נגדו, טוען שליחנו, אינה נובעת מתוך מניעים דתיים גרידא; פוליטיקה, יוקרה ותככים, חברו יחדיו עם ענייני דת, וגורמים אלה ואחרים, קובל הוא, מחבלים קשות בעבודתו החינוכית־חלוצית. כך, למשל, במכתבו מיום ה־17 בינואר 1947,[17] מוסר הוא, שבשל היחסים העכורים, ששררו בין ארמנדו נסים לבין הד"ר ביגל, מנהל מחנה "גאולה", ביקש ארמנדו ממנו, בתמיכתו של הרב יחיא אברהם, להימנע מכל שיתוף פעולה עם המחנה ומנהלו. עובדיה מסביר, שהחלטתו להקים קורסים מעורבים למדריכים ומדריכות וכן קבוצות מעורבות של בנים ובנות במסגרת "החלוץ הצעיר", היתה פונקציה של כורח המציאות ונבעה משיקולי יעילות בלבד: הזמן והכוחות העומדים לרשותו הם מצומצמים למדי ביחס לצרכים החיוניים הרבים והמידיים; חלוקת הנוער לקבוצות חד־מיניות מקבילות היא בחינת ביזבוז זמן יקר, שיביא בהכרח לידי הוראה שיטחית, דבר העלול לחבל בהשגת המטרות החינוכיות הנכספות. עובדיה מוסיף, ש"מלחמת המצווה" של ארמנדו ו"השריעה" לא זכתה לתמיכה מצד הקהילה, ובמיוחד לא מצד שני המועדונים, וכי מאמצי מתנכליו עלו בתוהו.[18]

---

16. מיום ז' לחודש טבת תש"ז, ה־30 בדצמבר 1946 (אצ"מ, תיק S6/1964). ראה נספח 4.
17. אצ"מ, תיק S6/1964.
18. שם, שם.

טענותיו של עובדיה הובאו לתשומת ליבו של ארמנדו, וזה מיהר להגיב במכתב, ששלח לסוכנות,[19] בו דוחה הוא מכל וכל את תלונותיו של עובדיה. לדבריו, הזמינה הרבנות את עובדיה לישיבה מיוחדת, בהשתתפותו הוא ואחדים ממנהיגי הקהילה, והורתה לו בצורה מפורשת להימנע מכל פעולה, שיש בה משום עירובם של בנים ובנות במסגרת אחת. הם העמידוהו על הסכנות, הכרוכות בפעילות מעין זו בעיר מוסלמית כמו עדן, המקפידה מאוד על ההפרדה המוחלטת בין המינים. עובדיה, מוסיף ארמנדו, לא זו בלבד שהתעלם כליל מהוראות בית־הדין, אלא אף הנהיג תלבושת אחידה לחלוצים ולחלוצות, דבר שעורר מורת רוח אף בקרב השלטונות, שחששו מתגובת הערבים. בהמשך המכתב מוסר ארמנדו, שהוא עצמו הזמין את עובדיה לשיחה והעמידו על הסכנה הכרוכה בהופעת נוער יהודי במדי חלוצים וחלוצות ברחובות העיר, דבר העשוי להיראות כפרובוקציה בעיני מוסלמים. עובדיה, מתרעם ארמנדו, משך בכתפיו וענה: "אין זה אלא סימן של חולשה מצד הקהילה".[20] ואמנם הוזמן עובדיה למשטרה ע"י ה־C.I.D, ושם הזהירו קצין בריטי, שפעולותיו עלולות לגרום לשפיכות דמים, וכי הממשלה לא תוכל להגן על היהודים. עובדיה, שהיה לו פספורט בריטי,[21] שאל את הקצין: "וכי מה תפקידך אתה? האין לנו רשות לעסוק בפעילות חינוכית־תרבותית? ואתה לא תגן עלינו?".[22]

3. הזעזוע בקרב הקהילה: מרד הנוער במנהיגותו:

נראה, שהפחד מחמת המציק, ואולי גם סירובו של עובדיה לקבל את מרותם של מנהיגי הקהילה, הביאו לידי כך שהרבנות וארמנדו יצאו במעין "מלחמת מצוה" נגד עובדיה. בשלבי המאבק הראשונים היתה השפעתם של אלה על ההורים בלתי־מבוטלת. הקהילה היתה כמרקחה, רבים מההורים אסרו על בנותיהן להשתתף בפעולות החלוץ, ורב היה הבכי והנהי בתוך המשפחות. על סערת הרוחות, שהתעוררה בעיקבות פעילותו של עובדיה, מוסרת רחל אהרוני־מנזלי ביומנה:[23]

> עובדיה זיעזע את אושיותיה של הקהילה: הוא פרץ פירצה במחיצות המסורתיות, שהפרידו עד כה בצורה קפדנית בין בנים ובנות. אפילו בשני המועדונים "התקווה" ו"היהודי", שריכזו במסגרתם את המשכילים מבין צעירי הקהילה, היתה החברות מוגבלת אך ורק

19. (S6/5401 qh__ ,n'me) ,1947 wetwcic 7-v uthn.
20. שם, שם.
21. בתוקף היותו יליד עדן.
22. מתוך ראיון עם עובדיה בביתו.
23. יומן פרטי, שטרם פורסם.

לבחורים. עובדיה פרץ את החומות, והנוער נענה לקריאתו. הבנות, במיוחד, נמשכו אחריו כבחבלי קסם. הוא נסך ביטחון ורוח גאווה בקרב הנוער, זקף את קומתן של הבנות והעניק תוכן וטעם לחייהן. הוא פתח שערים נעולים בפניהן: שירה, ריקוד, ציונות וחלוציות, ומעל הכל — העניק להן ביקעה להתגדר בה, אתגר לגילוי שמץ מהכשרונות והכוחות הגלומים בהן... אלא שיהודי עדן היו דתיים מאוד. רוב בנותיהם חבשו מטפחות לראשיהן, בצאתן מפתח ביתן. כשהתחילו ללכת אצל עובדיה, הורידו את המטפחות. דבר זה עורר חרדה גדולה בקרב חוגי הרבנות ובקרב הורים רבים, שהרי "שער אשה ערווה"... הייתי עדה לשיחה, שהתקיימה בין אבי לבין אביה של מרגלית עובד, שהיתה חברה פעילה בתנועת החלוץ. שמעתי את אבי אומר ביחס לעובדיה: "הצור תמים פעלו, האד'א אגא איברע באלבאנאת",[24] ואביה של מרגלית ענה: "שו, שו, האד'י מציבה עמייא, שו ניסווי באלגזירה האד'י?"[25] אבי הגיב: "השם יצילנו!"

אך "ניגעו" של עובדיה כבר פשה בבנות, ואלו החלו להתמרד נגד הוריהן. כך, למשל, מאמציו של אבי, שדברו היה עד כה דבר מלך במשפחה, להניא את אחותי חנה מלהשתתף בפעולות החלוץ, לא הועילו כלל. הוא נהג אמנם למשוך באזנו תוך הפלטת איום: "כיער תירוחי, יא מאקסוראת אלנאמוס",[26] אך היא המשיכה ללכת בסתר, ואנו, הבנות במשפחה, חיפינו עליה ושיתפנו פעולה איתה. וכך עשו משפחות אחרות. נראה שבמרוצת הזמן, הכיר אבי בחוסר התועלת שבמאמציו, שכן חדל ממלחמתו בחלוץ, והעלים עין מהשתתפותה של אחותי. חוגי הרבנות געשו וסערו, והנוער "הגיב" בהתלהבות בזמירות החדשות, שעובדיה לימדם זה מקרוב: "חלוץ, חלוץ, אל תתיאש, כוח יש, מרץ יש"; "רצינו ורצינו, ואין זו אגדה"; "אנו באנו ארצה לבנות ולהיבנות בה", ועוד רבים משירי הארץ.

עובדיה עצמו לא קוטל קנים היה: הוא הצטיין בעוז ובמרץ בלתי נלאה, בדבקות בלתי־מתפשרת במטרות, שהציב לעצמו. הוא היה גם נעים־הליכות, תקיף אך זהיר, איש חזון ובעל דמיון. בנים, ובמיוחד בנות, אהבוהו. חברים בקהילה הזכירו את שמו תוך חיבה והוקרה, תוך הערצה וכבוד, שאך בודדים זכו להם בעדן.

---

24. להוציא את הבנות לתרבות רעה.

25. מה, מה, זהו אסון גדול, מה עלינו לעשות לנוכח גזירה זו?

26. אבוי לך אם תלכי (לפעולות החלוץ), חצופה, חסרת־חינוך. (משיכת המזהיר באוזנו תוך השמעת האזהרה מורה על חומרת כוונתו ורצינותה).

ארגון-ה"עוס"
ערן
מחפים לעליה

החלוץ הצעיר

הוא גם לא ישב בחיבוק ידיים לנוכח מתנגדיו: הוא פתח בפעולת הסברה ענפה, ומחנה אוהדיו, שכלל את חברי שני המועדונים היהודיים, הלך וגבר. הוא גם העמיד את המועצה הכללית של "החלוץ הצעיר" על פעולות החתירה תחתיו, וכן על "מכתבי השיטנה", שגורמים שונים בעדן שלחו לסוכנות היהודית בארץ, והמועצה החליטה פה־אחד להתייצב לימינו; היא גם שלחה מכתב להנהלת הסוכנות בירושלים,[27] חתום ע"י יצחק שור, יו"ר תנועת החלוץ, וזו לשונו:

27. מיום ה־18 בפברואר 1947 (אצ"מ, תיק S6/1964).

חברנו ומדריכנו עובדיה טוביה קרא לפנינו את העתק מכתבכם למשרד הא"י בעדן בצרוף המכתב של ב"ד עדן בחתימת מרי יחיה אברהם. בשם תנועת "החלוץ" ו"החלוץ הצעיר" בעדן, (ואנחנו יכולים לומר בבטחה, שבענין הנדון אנו מדברים בשם כל הנוער העדני), אנו רוצים להביע את הזדעזותנו על תוכן המכתב הנ"ל שבו כתוב, כי קהלת עדן אינה מרוצה, כביכול, מעבודתו של מדריכנו עובדיה טוביה, שעבד בכל נפשו ומאדו לפתח ולהדריך את הנוער העדני והתימני בדרך הציונות החלוצית, והחדיר בקרבו ערכים יהודים לאומיים: שפה עברית, ספרות עברית, שירה א"י, ועוד ועוד.

המכתב הנ"ל אינו מכוון נגד עובדיה בלבד, כי אם נגד כל פעולה ציונית־חלוצית מתקדמת; הוא מכוון יותר נגד הנוער מאשר נגד המדריך עובדיה. אנו רוצים לפרט מעט מזעיר מפעולתו של המדריך עובדיה טוביה בתוכנו:

בראשונה החל בקורס למדריכים, ואחרי עבודה של שלשה חדשים הוציא מתוכו כחמשה עשר מדריכים לפליטים ולנוער העדני. בקורס הזה, שהמשיך את עבודתו במשך כל השנה, לומדים: שבעה מורים ומורות בבתי הספר היומיים, (שלשה בין הפליטים וארבעה בין העדנים); חמש מדריכות בשעורי ערב לפליטים; וארבעה־עשר מדריכים בתוך תנועת "החלוץ" ו"החלוץ הצעיר", שהוקמו ע"י הח. עובדיהו טוביה, המחנכים מאות נוער צעיר ובוגר הן מבין הפליטים והן מבין הנוער העדני. מדריכים אלה עובדים שלא על מנת לקבל פרס, ואך ורק בהשפעתו ובהדרכתו של הח. עובדיהו טוביה. אפשר לומר שכמעט כל נער ונערה נהנו, אם באופן ישר או בעקיפין, מפעולתו של חברנו ומדריכנו עובדיהו טוביה. לפי זה תבינו, שאם תמלאו ח"ו את בקשתו של מרי יחיא אברהם, שהמדריך ממלא מקומו יעבוד אך ורק בין הפליטים, יגרום הדבר לאסון בין הנוער בעדן.

אנו, איפוא, פונים אליכם בבקשה ובחרדה, כי לא תניחו למפעל הגדול, שהוקם ע"י שליחכם בעמל רב ובכחות מרובים לרדת ח"ו לטמיון. ומבקשים מכם לעכב עד כמה שאפשר את מדריכנו עובדיהו טוביה; ואם נגזר עלינו להפרד ממנו, אנו מבקשים מכם לתת הוראות מפורשות לממלא מקומו, כי ימשיך לעבוד בתוכנו, לפחות, באותה מדה שעשה ידידינו עובדיהו טוביה. אנו חושבים שיש כעת מקום לשליח מיוחד עבור הנוער בעדן.

יהא מכתבנו זה בטוי של תודה והערצה לכם על דאגתכם הכנה לנו במשלוח מדריכים, ספרים וכו', ובמיוחד על שליחכם וידידנו עובדיהו טוביה.

4. הרחבת מסגרתה והגברת פעילותה של תנועת החלוץ:

התמיכה הגדולה, לה זכה עובדיה מצד הנוער, שני המועדונים וחוגים בעלי השפעה בקהילה, איפשרה לו לא רק לגבור על מתנגדיו, אלא גם לצאת בתנופה גדולה, להכפיל ואף לשלש את מספר חברי תנועת החלוץ, שמיזגה לתוכה את כל מסגרות הנוער, שהיו קיימות בעדן, ובכלל זה תנועת הצופים.[28] הישגים אלה, מציין עובדיה, היו פרי טקטיקה מחוכמת, בה נקט כדי לנטרל את השפעתם הפוטנציאלית המזיקה של המנהיגים המעטים, שעדיין חתרו נגדו: רוב הפעולות, מוסר הוא,[29]

> "נעשו **בבתים פרטיים**..., כל פעם בבית אחר, וכך רכשנו את אימונם של כל ההורים ... בטיולינו, במסיבותינו ובימי העיון, אשר אנו עורכים מדי פעם בפעם, אנו משתדלים לשתף גם את ההורים, וכך אנו מקרבים אותם לענייננו ומזימים את העלילה, שהפריח מנהל המשרד הא"י, כי עיקר החינוך שלי בעדן הוא להפריד בין ההורים והילדים או להמריד את הילדים בהוריהם (הוא הסתמך על השיר הידוע של השומר הצעיר: "בני, אל תשמע מוסר אב ...").

ואמנם ביולי 1947 היו לתנועת "החלוץ הצעיר" בעדן כ־300 חברים פעילים מבין הנוער העדני, מחולקים לקבוצות. שתי הקבוצות, "כנרת" ו"דגניה", שהוקמו לראשונה, היוו את הגרעין והמסד לכל התנועה של "החלוץ" בעדן, שכללה את הקבוצות הבאות:

שם הקבוצה	מספר החברים (בנים ובנות)	הגיל הממוצע
הנגב	35	17
גורדוניה	42	17
דרור	10	22
בלפוריה	26	15
מסדה	12	13
רעננה	18	31
מרחביה	12	13
יודפת	16	13
חניתה	18	14
הגליל	20	11
רביבים	12	11

28. עיין מכתב עובדיהו לסוכנות מיום ה־27 במאי 1947 (אצ"מ, תיק S6/1964).
29. שם, שם.

מעפילים	12	12
הירדן	30	11
הרצליה	18	12
צפורי	15	11
נהלל	12	11

התנועה היתה מורכבת משלוש שכבות: בוגרת, בינונית וצעירה. כן היתה מסגרת נוספת של מבוגרים (גברים בלבד) בשם "ארגון העובד", שהוקם ע"י הח' יצחק שור, ושיתף פעולה עם יתר המסגרות של ה"חלוץ הצעיר". התנועה הצטיינה באירגון פנימי מסועף, מקיף ויעיל. לכל קבוצה היו מדריכים משלה וועדה משלה, ונציגים מועדות אלו היוו את מנהיגותה של כל שכבה. מעל כל אלה היה ועד־גג, "המועצה הכללית", שהנהיגה את כל התנועה. המועצה היתה מורכבת מיושב(ת)־ראש, מזכיר(ה), גזבר(ית) תעמלן(ית), ואחראי(ת) על פעולות התרבות. כל הועדות נבחרו באורח דמוקרטי, עפ"י קלפי. תפקידי הועדות, המועצה ובעלי־התפקידים הוגדרו בכתב, והיתה הקפדה רבה על רישום פרוטוקולים של הישיבות השונות, על קריאתם בפני האספות הכלליות ועל קבלת אישור לכל הוצאה כספית. נוהל דמוקרטי זה היה חידוש גדול בעדן, והנוער דבק בו בלהיטות יתרה. יש לציין, שכל הדיונים בוועדות ובמועצה הכללית, רישום הפרוטוקולים, וההתכתבויות השונות, נעשו אך ורק בלשון העברית.

התנועה שקקה חיים. החברים התכנסו פעמיים בשבוע, ולעיתים גם בשבתות אחה"צ להרצאות ולשיחות על התנועה הציונית, תנועת העבודה בארץ, ידיעת עמנו וידיעת הארץ, פעולות שהתחילו וגם הסתיימו בשירה, ריקודים ומשחקים. קבוצות ה"חלוץ" הוזמנו למסיבות, שנערכו בבתים פרטיים לרגל אירועים שונים (בר־מצווה, יום־הולדת, ט"ו בשבט, חנוכה, פורים, וכד'). עובדיה עצמו נהג להשתתף ברבים מאירועים אלה, וקול השירה והרינה, במיוחד של השיר "עוד לא אכלנו, עוד לא שתינו, יבש לנו בגרון", בלווי הכינור, הידהד בכל הרובע היהודי. ל"חלוץ" היתה גם מקהלה של בנים ובנות, בניצוחו של עובדיה ובהשתתפות מועדון "התקוה". מקהלה זו, שהיתה בת ארבעה קולות, היוותה את עמוד התווך של כל אירוע יהודי־חברתי מקיף. נוסף על־כך קיימת היתה תזמורת חליליות, שגם היא היתה בהדרכת עובדיה. קבוצות ה"חלוץ" נהגו לצאת לעתים מזומנות לאחד הגנים שבשיך עות'מאן ביחד עם עובדיה לצורכי נופש ועיון. שהות זו במקום מבודד נוצלה לעיתים על ידי עובדיה ללימוד אמצעי הגנה וקרב פנים אל־פנים (קפ"פ).

הצגת מחזה "המלכה אסתר" בהדרכתו של עובדיה

קבוצה מ"החלוץ הצעיר" עם השליח בנימין רצאבי

קבוצה מבוגרי "החלוץ הצעיר"עם השליח שמעון שער (אביזמר)

רבות היו תרומותיה של תנועת "החלוץ הצעיר" להעשרת חייה הרוחניים־חברתיים של הקהילה. בין המרכזיות שבהן היו ההצגות, שהוצגו מדי פעם בפעם על קרשי הבמה של התנועה, כגון: 'יהודה המכבי', מאת לונגפלו, 'חנה ושבעת בניה', 'רות המואבית', והכל בלווית מוסיקה, שירה, וריקודים. אלה היו אירועים חברתיים, שעוררו עניין רב בקרב רבים מחברי הקהילה על כל שכבותיה.

על אף ההתנגדות מצד חוגים שונים, גבר שיתוף הפעולה בין תנועת החלוץ של הנוער העדני לבין התנועה המקבילה במחנה הפליטים "גאולה". שמץ מפעילות משותפת זו בא לידי ביטוי במכתבו של עובדיה להנהלת הסוכנות:[30]

> בי"א באדר ובפסח ערכו תנועות "החלוץ הצעיר" בעדן ובמחנה מסיבות, שהקיפו המונים. הנוער הצעיר שלנו הפגין שוב את יכלתו התרבותית ואת להטו הציוני. כן נערכו במחנה בחג הפסח תחרויות בכדור־רגל בין תנועת "החלוץ" ומועדון "התקוה" מעדן ובין קבוצות מהמחנה ומשיך עותמאן, שמשכו קהל אורחים רב והשרו אוירת חג מיוחדת במחנה... אחרי המשחקים יושבים מסביב למדורה (לעיתים בלי מדורה), שרים בצוותא בלויית כינור, וחמימות נעימה שוכנת בלבבות.

לעובדיה היתה כאמור יכולת אירגונית מעולה. הוא הצליח לגייס גרעין של נוער, בנים ובנות, שהיוו את מנהיגותה ועמודי התווך של התנועה. גרעין זה היה מסור לו ולתנועה בלב ובנפש, והתייצב כחומה בצורה לימינו. בראש גרעין זה עמד יצחק שור, בוגר בית־הספר התיכון הממשלתי בעדן, שתרומתו להנהגתה של התנועה היתה ניכרת. בין אלה, שעזרו לידו, בלטו בעיקר, הח"ח: דוד בן־צבי, ברכה מנחם, שולמית שאול, יונה מאיר, דניאל כהן, מנחם יעקב, מרגלית עובד, אסתר יעקב, אליאס עטר, רחל ערבה שעזרה בהכנת ההצגה של "רות המואבית", ומרים טוב. כשנוכח עובדיה, שהתנועה עומדת איתן על רגליה, ביקש לארוז את חפציו ולחזור ארצה. בשורה של מכתבים מאיץ הוא בהנהלת הסוכנות לשחררו מתפקידו, וכשפקעה סבלנותו מהתחמקויותיה של הסוכנות, הודיע נמרצות: "ולבסוף אני מזכירכם בענין השליח ממלא מקומי. הבטחתם אותו ליוני והנה כבר יולי ועדיין לא בא. אני מודיעכם סופית: בסוף חודש אוגוסט אני אורז את חפצי וחוזר ארצה, עם שליח או בלי שליח. על כן הזדרזו!".[31] אלא שהנסיבות אילצו אותו להישאר בעדן ולשמש בתפקידים חינוכיים ואדמיניסטרטיביים שונים (בהנהלה של מחנה "גאולה, ולאחר מכן כקצין העלייה בעדן). במכתבו מיום ה־15 בפברואר 1948,[32] מבקש הוא לפחות חופשה של חודשיים־שלושה בתפקידים חינוכיים בתפקידים חינוכיים

30. מיום ה־27 באפריל 1947, (אצ"מ, תיק S6/1964).
31. מכתב מה־7 ביולי 1947 (אצ"מS6/1947).
32. אצ"מ, תיק S6/1964.

למחנה — דבר שדרש ממני מאמצים על־אנושיים". הוא עזב את עדן בסוף מאי 1949. עזר לידו מאז 1947, השליח בנימין רצהבי, ולאחר מכן גם שמעון שער (אביזמר).[33]

עובדיה מצר על כך, שנבצר ממנו להגשים חלום נכסף: הקמתה של מסגרת להכשרה חקלאית ותרבותית לנוער העדני והתימני, כדי לזמן להם תעסוקה קונסטרוקטיבית, וגם כדי להקל עליהם את חבלי הקליטה בארץ. מאמציו בכיוון זה נתקלו, לדבריו, "בקיר אטום, חוסר רצון וחוסר הבנה לפעולה מעין זו", ומעל הכל, בחוסר תקציב.[34]

5. המאבק על הציר לקונגרס הציוני הכ"ב:

בשנת 1939, נתבקשה הקהילה היהודית בעדן, לראשונה בתולדותיה, לשלוח נציג לקונגרס הציוני הכ"א. בישיבה מיוחדת של ועד הקהילה היהודית, שהתקיימה ב־15 במאי 1939, הציע שמואל נסים, אחיו של ארמנדו, שלאור הרגישות היתרה, שמגלים המוסלמים בעדן לעניינים הקשורים בציונות ובא"י, א) לוותר על ההליכים הרגילים, הנקוטים בקהילות יהודיות אחרות, לבחירתו של ציר לקונגרס; ב) הנציג ייבחר מבין חברי ועד הקהילה, שהם ממילא נציגיה הרשמיים של הקהילה; ג) למנות את מר בן־טוב מיסה, נשיאו של ועד הקהילה, לנציגה הראשון של הקהילה לקונגרס הציוני הכ"א. הצעתו של שמואל נתקבלה פה אחד, ושיטת המינוי (לא בחירה) של נציג לקונגרס הציוני היתה שלטת מאז בעדן.[35] ועד הקהילה בחר במשומר בן־טוב מיסה לשמש כנציגה של הקהילה.

אולם בשנת 1946 נכנסו גורמים חדשים, שנאבקו על הזכות לשלוח לקונגרס הציוני את הציר האחד והיחיד, שהוקצה לעדן (בהתאם למספר השקלים שנמכרו): הפליטים התימנים, בעיקר אלה שבמחנה "גאולה", וצעירי הקהילה העדנית, בעיקר חברי "החלוץ הצעיר". אלה עירערו על שיטת המינויים ודרשו עריכת בחירות דמוקרטיות, בהתאם ל"חוקת הנהלת ההסתדרות הציונית". הבחירות, שנקבעו ל־29־30 באוקטובר 1946 לא נתקיימו. לדבריו של עובדיה,[36] סיכל ארמנדו את הבחירות הללו, במטרה למנות ציר בלי בחירות, את מר משומר בן־טוב. עמדתו של ארמנדו היתה ברורה וחד־משמעית: "אם מועמדותו של בן־טוב לא תתקבל, לא יישלח כל

---

33. עיין להלן, בפרק הבא.

34. מכתב לסוכנות מיום ה־28 באוקטובר 1946 (אצ"מ, תיק S6/1964). כזה היה למעשה גורלם של כל הרעיונות בכיוון זה, שהושמעו בעבר ע"י אישים שונים, ובכללם מרדכי טביב (עיין לעיל).

35. עיין נספח למכתבו של ארמנדו להנהלה הציונית בבזל, מיום ה־13 בנובמבר 1946, (אצ"מ, תיק S6/5401).

36. ראה מכתבו למחלקת הארגון של ההנהלה הציונית בירושלים (אצ"מ, תיק S5/802).

ציר לקונגרס...״[37] אולם הפליטים, שרכשו כמחציתם של השקלים, שנמכרו בעדן, טענו לעומתו, שמר בן־טוב מיסה אינו נמצא זה מזמן בעדן, אינו בקי בנעשה בקירבם, ועם כל הכבוד שהם רוחשים לו, אין הוא מסוגל לייצג ביעילות את ענייניהם בקונגרס. הם, ביחד עם חברי תנועת החלוץ בעדן, פתחו בפעולה תעמולתית נמרצת, שתכליתה היתה להביא לבחירתו של עובדיה כציר לקונגרס. ועד הקהילה, ובראשו ארמנדו, התנגדו לכך, והתנהלה הסתה פרועה, שבאה לידי ביטוי, בין היתר, במכתבים הרבים, שנשלחו ע״י שני הצדדים לירושלים ולבזל. לדידו של עובדיה, ״הרשימה היחידה החוקית היא רשימת הפליטים״, משום ש״הם היו היחידים שהגישו רשימה עם חתימות כדת וכדין״.[38]

ארמנדו מצידו הודיע למחלקת הארגון של ההנהלה הציונת בבזל,[39] שהחלטתה של הקהילה היהודית בעדן ביחס למינויו של מר בן־טוב מיסה כנציגה, היא החלטית ואינה ניתנת לשינוי. הוא פטר את כל המאבק כפרי מחרחרי ריב, הפועלים בשירות אינטרסים זרים. הוא גם מציג את רשימת הפליטים כאבסורדית, משום שלפליטים ״אין כל מושג מעניינים אלה״. הוא רומז, שמוטב לה להנהלה הציונית לשתף פעולה עם הקהילה העדנית, וכי תמיכת הקונגרס בקהילה ובמועמדה תבטיח את העמקת הפעילות הציונית בעדן, והרחבת שיתוף הפעולה בהפצת השקלים בעתיד. אשר לפליטים, הרי אלה ״היום הם כאן, אך מחר יהגרו לארץ, או אולי יחזרו לתימן, אם הקיפאון בעלייה יימשך״.[40] מכל מקום, אין הפליטים, לדעתו של ארמנדו, מסוגלים להביע את דעתם האמיתית בעניין, משום ״שהם מודרכים ע״י נציגים שכירים, הפועלים עפ״י הוראות, המתקבלות ממשרדם הראשי בארץ,[41] הרוצה לחבל בזכויות הקהילה היהודית בעדן.[42] עם זאת, מציע ארמנדו, למען השלום, וכדי לצאת ידי חובת הכול, משלחת של שניים: בן־טוב מיסה כנציג, ועובדיה טוביה כסגנו. לעובדיה תהיה הזכות לייצג את ענייני הפליטים בפני הקונגרס.[34] הפשרה לא נתקבלה, והציר לא נשלח.

---

37. שם, שם.
38. שם, שם.
39. מכתבו מיום ה־4 בנובמבר 1946 (אצ״מ, תיק S6/5401).
40. שם, שם.
41. הכוונה היא, כנראה, להתאחדות התימנים בתל־אביב.
42. ראה מכתבו מיום ה־13 בנובמבר 1946 (אצ״מ, תיק S6/5401).
43. שם, שם.

הנשיא בן-טוב מיסה בקונגרס הציוני

6. פשיטת משטרת עדן על פליטים תימנים וגירושם:

בשנים 1946-1947 נתרבה לאין שיעור זרם הפליטים היהודים מתימן, שנהרו לעדן בהמוניהם. את חייהם ומצבם של הפליטים ברובע היהודי בעדן מתאר עובדיה בזו הלשון:

> אדם שנכנס לשכונה היהודית בעדן, נתקל בראש ובראשונה בפליטי תימן. בכל חור ובכל פנה תמצאם: ברחובות, בסמטאות האפלות והצרות, בכניסות לבתים ובמסדרונות, במרתפים השחורים והאפלים, בכל מקום שאפשר להניח בו את צרור הסמרטוטים העלובים לשמש מראשות — שם תמצאם. ברחוב לעיני השמש עוברים חייהם המשפחתיים העלובים: מבשלים את תבשילם, אוכלים את לחמם הצר, רוחצים את ילדיהם, סורקים את שערותיהם, מתקנים את בגדיהם, מעשנים את פסולת הטבק, ולבסוף גם מולידים את ילדיהם. בתי מלאכה שלמים תמצאו ברחוב: סנדלרים, נפחים, קולעי מטות וסלים, צורפים, רוקמים, ועוד ועוד. עשן תנוריהם המוסקים בגללי צאן וגמלים, בנעלים בלויות ובסמרטוטים, מרגיז את מנוחתם של דרי הבתים. בדרך זו הפכו הפליטים לבעיה מטרידה ומתמדת בשביל השלטונות (ראה גם נספחים 5-9).

בהמשך מכתבו, מוסר עובדיה:

> עם בוא המשלחת הרפואית החדשה, נתחדשו התכניות לפנות את רחובות עדן מהפליטים, אך לפתע בא קיצוץ בתקציב העזרה ב-10%. קיצוץ זה מיוחס להתאחדות התימנים בא"י, שנמנעה כנראה מתת את חלקה בעזרה. לפיכך קם ההכרח לפנות אל הממשלה, שתסייע בבנין סוכות, אם יש ברצונה שפליטי עדן יועברו למחנה. בטרם תשיב על הבקשה, בא צו לסגור את המחנה לפני כל פליט נוסף. היה ברור, כי ע"י כך נתכוונה הממשלה להרוס את כוח המשיכה המשוער אשר למחנה לגבי הפליטים מתימן. סמוך לצו הסגירה באה תשובת הממשלה: דעתה היא, כי הקהילה היהודית צריכה לשאת בהוצאות הקמת הסוכות הדרושות לשיכון הפליטים במחנה. על כך ענה הדובר מטעם הקהילה בשלילה. יומיים אחרי כן באה פעולת החטיפה בחשכת הלילה.

ביום חמישי ה-13 במרץ 1947, פשטו כוחות משטרה על רחובות הרובע היהודי בעדן, ועצרו למעלה מחמישים גברים מהפליטים התימנים, במטרה לגרשם

---

44. במכתב לסוכנות מיום ה-24 ב מרץ 1947 (אצ"מ, תיק S6/1964).

לתימן, דרך חודיידה. על פשיטה זו דווחו עובדיה וד"ר דניאל אלקנה, מנהל מחנה "גאולה", לסוכנות היהודית:[45]

> ליל חמישי 13/3/47, היה ליל שמורים מלווה בלהות בשביל פליטי תימן המתגוללים בעדן. ללא כל הודעה מוקדמת התנפלו לפתע עשרות שוטרים במקלותיהם על פליטי תימן, שישנו אותה שעה ברחובות עדן. ילדים, נשים וזקנים נלקחו מעל יצועם, ובכוח הזרוע העלו לאוטומובילים של המשטרה והובלו למקום מעצר. הפעולה, שחלה סמוך לחצות הדהימה את הפליטים ואת תושבי המקום גם יחד. קשה לתאר את בהלת הריצה המטורפת שתקפה את הפליטים. הם הפקירו את כל כליהם ומטלטליהם לרחוב ונסו מנוסת זוועה לבקש מחסה בבתי היהודים. וכאשר נגמרה פעולת החטיפה, שבה נחטפו כ־70 נפש נאספו הפליטים בבית הכנסת הגדול לתפילת זעקה שנמשכה כל הלילה. קינתם ושועתם שברו כל לב. אותו זמן נחלץ הנוער היהודי העדני ואסף את כל המטלטלים מן הרחובות לחצר בית־הכנסת. מהומה ומבוכה, חריקת שנים וזעם כבוש אפפו את הכל.

בו ביום פנו מנהיגי הקהילה היהודית בעדן למושל המושבה בבקשה להימנע מגירושם של הפליטים חזרה לתימן. פטיציה חתומה ע"י מר בכור יעיש ומנהיגים אחרים מהקהילה, נשלחה שעות אחדות לאחר הפשיטה[46] למושלה של המושבה, בה מבקשים החתומים מהמושל להימנע מגירושם של העצורים לפנים תימן. עצורים אלה, מציינים הם, "כבר מזמן ניערו אבק תימן מכפות רגליהם". גירושם חזרה לתימן, מזהירים הם, "הוא בחינת פסק דין של חורבן וכליה", דבר ש"אינו עולה בקנה אחד עם המסורת הבריטית, הדבקה בעקרונות הצדק, היושר, האנושיות והחסד, וגם נוגדת את מסורתה של האדמיניסטרציה הבריטית בעדן", ביחסה אל הפליטים התימנים. החתומים מדגישים, ששום "שיקולי נוחיות", ובכלל זה שיקולים תברואתיים וסניטריים, אינם יכולים להצדיק צעד אכזרי מעין זה, הגובל בהפקרת חייהם של עלובים, שכל חטאם הוא היותם דלים ואביונים ומחוסרי קורת־גג, הבאים לעדן במטרה לעלות לא"י כדי למצוא מפלט שם מהחיים העלובים, שהיו מנת חלקם בתימן.[47]

הממשלה לא שעתה לפנייה, ויומיים לאחר הפשיטה (ב־15 במרץ), בעצם יום השבת, גורשו האסורים לחודיידה. באותו יום קיבל מר בכור יעיש, מראשי הקהילה היהודית בעדן, מכתב מ־א. קירקברייד, (A.L.Kirkbride), מזכירה הראשי של

---

45. מכתב מיום ה — 24 במרץ 1947 (אצ"מ, תיק S6/1964).
46. מה־13 במרץ 1947 (אצ"מ, תיק S6/4578).
47. שם, שם.

ממשלת עדן,[48] בו דוחה הוא את מחאתם של ראשי הקהילה הן ביחס לעצם הפשיטה, והן ביחס להחלטת הגירוש. תכלית פעולתה של הממשלה, מסביר קירקבייד, הוא שיקומם של פליטים מחוסרי־גג, ע"י החזרתם לבתיהם בתימן. צעד זה, מציין הוא, נעשה בעיקבות ההבטחות המפורשות, שמושל עדן קיבל מהאימאם של תימן, לפיהן יוחזרו לשבים זכויותיהם המלאות ויורשה להם לחזור לבתיהם ולאדמותיהם. הוא מוסיף, שממשלת עדן חיכתה בסבלנות רבה להיענות מרצון מצד חלק ניכר מהפליטים לתוכנית השיקום, וכשנכזבה תוחלתה, וזאת לאחר תקופה ארוכה של ציפייה, נאלצה היא לנקוט בצעד "מאוס" ("distasteful") זה של גירוש יהודים לפנים תימן. המזכיר הראשי מדגיש את חוקיותה של החלטת הגירוש, שנתקבלה מכוחה של תקנת "המשוטטים והבלתי־רצויים", שעל פיה נוהגת הממשלה לגרש מעדן באופן תדיר גורמים, המהווים סכנה לציבור, ובכלל זה מוסלמים. נוכחותם של הפליטים היהודים מתימן ברחובות עדן ללא תנאים סניטריים נאותים, קובל הוא, מהווה סכנה לבריאותם של תושבי עדן, ולפיכך אין מנוס מצעדים נוספים של גירוש, אלא אם כן ייענו הפליטים מרצון לתוכנית השיקום של המושל, שעדיין שרירה וקיימת.[49]

תיאור מקיף של הפשיטה והמאמצים הגדולים, שנעשו כדי להניא את השלטונות מפעולת הגירוש, נמסר במכתב ששלח ארמנדו נסים, בא־כוח הסוכנות בעדן, למחלקת הקליטה של הסוכנות.[50] במכתב זה מוסר ארמנדו, שמושלה של עדן דחה בראיון את בקשתו לבטל את צו הגירוש, שהוצא נגד העצורים, אך ניאות לחדול לזמן־מה מפשיטות נוספות, וזאת בתנאי שכל מחוסרי קורת־הגג יועברו בהקדם האפשרי למחנה "גאולה". ארמנדו מוסיף, שמייד לאחר הראיון, החל הוא במאמצים לגיוס כספים מעשירי הקהילה, כדי לאפשר הקמת סוכות נוספות במחנה, וכי חברים מהקהילה נענו לקריאתו. ארמנדו מבקש מהסוכנות להקציב סכום חודשי של 3000 רופיות (כ־230 לי"ש), לצורך החזקתם של כשלושת אלפים נפש במחנה. במכתב נוסף, ששלח ארמנדו, כחודשיים לאחר מכן,[51] להתאחדות התימנים בתל־אביב , מוסר הוא, שהסוכנות העניקה סכום של 600 ל"י לצורך הקמתן של ביקתות נוספות במחנה, וכי בסכום זה כבר הוקמו מאה ועשר ביקתות נוספות (2 X 2.5 מטר כל אחת). ועוד מוסר הוא, כי הממשלה עמדה עד כה בהבטחתה לא לערוך פשיטות נוספות, וזאת משום, שהפליטים שנשארו בעיר, מצאו לעת עתה מקלט במדרגות הכניסה ובגגות הבתים של יהודי עדן. אך מצב קיום זה בתנאים כה

---

48. ארכיון ועד שלוחי הקהילות בלונדון. (ראה נספח מס. 10).

49. שם, שם. ועיין גם מכתבו של גופל (Goepel), הממונה על מחוז עדן, למר סולומון אהרוני (נספח מס. 11).

50. מיום ה־19 במרץ 1947 (אצ"מ, תיק S6/4578).

51. מה־22 במאי 1947 (אצ"מ תיק S6/1964).

"מחניקים", מזהיר ארמנדו, לא יוכל להימשך לאורך ימים, ויש להעביר את יתר הפליטים למחנה, דבר הדורש תקציב מוגדל. ארמנדו מתלונן על כך, שלמרות מצב החירום המדאיג, לא קיבל עד כה מהסוכנות היהודית הקצבה נוספת לשם קליטתם במחנה של יתר הפליטים המצויים בעיר. הוא מותח ביקורת חריפה על התאחדות התימנים, שלא נענתה, לדבריו, לקריאותיו להיחלץ מבחינה כספית לעזרת אחיהם. העדה התימנית בארץ, מעיר ארמנדו, המונה כ־30,000 נפש, ובכלל זה בעלי אדמות ובתים, סוחרים, ופועלים מקצועיים שונים, לא מילאה כלל את חובתה לגבי אחיה המצויים במצוקה גדולה. עובדה זו, קובל הוא, מצערת היא מאוד, במיוחד לנוכח היחלצותה הנדיבה של הקהילה היהודית הקטנה בעדן, המונה כ־3000 נפש בלבד, שרובם שכירים וחנוונים.[52]

ארמנדו מוסיף, כי בעת כתיבת מכתבו, מצויים היו 1587 פליטים במחנה, ובכלל זה 227 מהמפונים מעדן. אך הוא מזהיר, שעדיין מצויים למעלה מאלפיים פליטים מחוץ למחנה, המשוועים לעזרה ולמקלט במחנה. בשיך עות'מאן, מוסר ארמנדו, נמצאים כ־1120 פליטים (מחוץ למחנה). ארמנדו מעמיד את ראשי ההתאחדות על חומרת המצב, ומאיץ בהם להחיש סיוע לפליטים, באשר בדיני נפשות עסקינן.[53] גם ד"ר אלקנה, מנהל מחנה "גאולה", קובל על חוסר היענותה של התאחדות התימנים לקריאת העזרה הכספית, דבר הגורם מרירות בקרב הקהילה העדנית. "משהבאנו את תשובת המושל אל המורי דמתא ואל עשירי הקהילה, מספר הוא, "החלו להנשא קולות גינוי לגבי קפיצת היד מצד התאחדות התימנים לעזור אף בסכום קטן, בה בשעה שהם, העדנים, נדרשים לקרבן רב".[54]

7. תכניתם של השלטונות להחזרתם של הפליטים לתימן ושיקומם שם:

יש לציין, שממשלת עדן עשתה מצידה מאמצים גדולים כדי לשכנע את הפליטים היהודים מתימן לחזור לארצם, אך ההיענות היתה מעטה. נושא תוכנית ה"שיקום" של ממשלת עדן הועלה אף בפרלמנט הבריטי: בתשובה לשאילתה של סקפינגטון, חבר בית־הנבחרים הבריטי, בנושא זה, מסר מר קריץ' ג'ונס, שר המושבות הבריטי, שבעיקבות הסכמתו של מלך תימן להעניק ליהודים השבים לתימן את "מעמדם וזכויותיהם הקודמים", עשו השלטונות בעדן סידורים, לפיהם מוענקים לחוזרים הן הסעה חינם והן סכום כסף להוצאות כלכלתם בזמן הנסיעה. הוא הוסיף,

---

52. שם, שם.

53. שם, שם.

54. מכתבו לסוכנות מיום ה־15 במרץ 1947 (אצ"מ, תיק S6z4578). ראה גם מכתבו של ישראל ישעיהו לגולדה מאירסון בעניין זה (נספח מס. 12).

ש־1100 פליטים כבר חזרו לתימן.[55] אך מדו"חו המפורט של מינדל,[56] שנשלח לעדן מטעם הג'וינט, למדים אנו, שמספר זה הוא מופרז, וכי חזרו לתימן כ־860 פליטים בלבד, ומאלה כבר שבו רבים לעדן. בין הגורמים, שהניעו פליטים לשוב לתימן היו התשישות הנפשית והגופנית בשל תנאי החיים הקשים הבלתי־נסבלים בעדן, סיכויים קלושים לעלייה לארץ, וכן השמועות על יבול מצויין בתימן בשנה זו. יש לציין, שהשלטונות בעדן העניקו לכל חוזר סכום של עשר רופיות (כ־0.80 לי"ש) והסעה חינם לתימן. סכום זה היה גורם מפתה לאחדים מן הפליטים, שחסרו פרוטה לפורטה, והם חישבו ומצאו, שנסיעתם לתימן וחזרתם משם לעדן יאפשרו להם לחסוך סכום "ניכר" של כ־5־7 רופיות.[57] יש לזכור, שכל תוכנית ה"שיקום" הבריטית והבטחתו של האימאם להחזרת זכויות, היו למעשה חסרי־משמעות, באשר רובם ככולם של הפליטים כבר מכרו, טרם צאתם לעדן, את הרכוש הדל, שהיה ברשותם, וזה לא היה ניתן להחזרה.

דו"ח מאלף על שובה של קבוצת פליטים לתימן נמסר ע"י א. ג'עפר (A.H. Jaffer), פקיד ממשלתי מעדן, שליווה בעצמו קבוצה זו. הדו"ח הוגש לממשלת עדן, ולהלן תוכנו:[58]

> ב־17 ביוני [1947], יצאתי מעדן לקעטבה עם קבוצה של 31 יהודים, שנאספו ע"י מר אהרוני, 17 מהעיר עדן, ו־14 משיך עות'מאן. הם באו מתימן [לעדן] בתקווה לנסוע לא"י, אך נשארו בעדן ללא עבודה במשך שנה או שנתיים, והם מנצלים את ההזדמנות, שהוענקה להם ע"י הממשלה בעדן לשוב לבתיהם בתימן חינם אין כסף.
>
> בשעה 1.30 הגענו לדאר־אל־אמיר, בגבול לחג', ושם הוטל מס של 8 ענות[59] לכל נפש, וסכום זה שולם ע"י הנהג מדמי הנסיעה. פקידי המכס ערכו חיפוש ממושך וקפדני במטלטלים, אך מכס לא הוטל, ומאומה לא נלקח, והורשינו לצאת לעיר לחג'.
>
> 2. בשעה 4.00 הגענו ללחג' ונתבקשנו לקחת את היהודים לבית־המכס. ושוב נערכו חיפושים במטלטלים, והוטל עלינו לשלם בס"ה

---

55. ראה *House of Commons*, מה־16 ביולי 1974, שאילתה מס. 20.

56. N .I .Mindel, 'Report on a Visit to Aden in Behalf of the American Jewish. Joint Distribution Committee to Examine the Condition of the Jewish Yemenite Refugees in Aden (23rd June | 2nd July, 1947) (ארכיון ועד שלוחי הקהילות בלונדון).

57. שם, שם.

58. מה־27 ביוני 1947 (בנספח ב' לדו"חו של מינדל), שם.

59. כ־0.040 לי"ש.

מכס של שתי רופיות ו־8 ענות.[60] עוכבנו בבית־המכס כשעתיים וחצי. בשעה 5.30 לערך עזבנו את לחג׳.

3. לרוע המזל, מסענו החל במשב כבד של רוח, הדרך היתה טרושה ומלאת אבנים, והיוותה למעשה אפיקו היבש של נחל. בשעה 7.00 בערב עברנו את הכפר זידה, ושוב המשכנו בדרך חתחתים, וככל שהרחקנו נסוע, גרועה יותר היתה הדרך. המשאית התנהלה באיטיות רבה, עד שהגענו, לאחר נסיעה של 3.5 שעות, לכפר מילה, הנמצאת בשטחו של החוושבי. בכפר זה מצויים כ־40־50 בתים קטנים, עשויים מלבני־טיט. הנציג החוושבי דרש מסים מהיהודים, והיה עלינו לשלם לו 4 ענות לנפש. אנשים במילה יעצו לנו לא להמשיך בלילה, וזאת מחשש התנפלות שודדים משבט הכותייבי עלינו. בהתאם לכך, עשיתי סידורים למזון וללינה במקום עבור היהודים. ישנו אותו לילה במילה, ובשחרו של יום רביעי ה־18, יצאנו למדבר, עד שהגענו, לאחר שלושת־רבעי שעה לנקודה, הנקראת ת׳ומייר (Thumeir). פתאום יצאו מבין העצים ארבעה אנשים מזויינים ואיימו עלינו ברוביהם לעצור, וכן עשינו. הם ראו מייד את היהודים, וצעקו בשמחה, שיהודים אלה הם עשירים, וכי עליהם לשלם מסים, דולר אחד לכל נפש. הסברתי להם, שיהודים אלה נשלחו ע״י הממשלה, אך הם עמדו בשלם: על היהודים לשלם, או לחזור. מאמצי השיכנוע, שנמשכו שעה ארוכה, לאפשר לנו לעבור, עלו בתוהו. למזלנו, אחד בשם סייף, בנו של שיך חסן עלי משבט הכותייבי, בא והתערב בעניין. כשהסברתי לו את מצבם של יהודים אלה, ולאחר משא־ומתן ממושך, הסכימו הכותייבים (ארבעת האנשים שעיכבונו), להרשות לי לעבור עם היהודים, תמורת תשלום של דולר אחד עבור התה שלהם, וכך עשיתי בנוכחות בנו של העאקל שלהם. לאחר זאת, כששאלתי את סייף, שעלה למשאית שלנו, כדי ללוותנו למרחק של שני מילין מת׳ומייר [לפשר הדבר], הסביר לי והבטיחני, שארבעת המזויינים באים משבט אחר, בשם אל־גזאלי, שבט שאנשיו פרועים. סייף חסן עלי עזב אותנו שני מילין מעבר לת׳ומייר, והודינו לו מאוד.

4. בבוקר, בשעה 7.50 לערך, הגענו לנקודה, הנקראת בילה, שם עצרנו כדי להצטייד במים ולשים דלק במשאית. היה זה מקום יפה, עם נהר זורם, ומוקף עצים נאים, אך לא היו בו תושבים. ישבנו שם לאכול לחם וביצים, שקיבלנו במילה לצורך מסענו. בשעה 8.20 לערך,

60. כ־0.2 לי״ש.

עזבנו את בילה, ובשעה 9.25 בבוקר, הגענו לנקודה, הנקראת מגבה (Magba). שם שילמנו מס, בסך 4 ענות לכל נפש, לפקיד של צ׳אלע, ולאחר־מכן עזבנו בשעה 9.35 בבוקר לצ׳אלע.

5. המשאית היתה צריכה לעלות על הר תלול ובדרך־חתחתים, עד שהגענו לצ׳אלע בשעה 10.55 בבוקר. היהודים הלכו לנוח בבתי חבריהם היהודים שבצ׳אלע, ואני הלכתי מייד לדווח על התקריות, שהיו לנו בת׳ומייר לממונה הפוליטי שבצ׳אלע, והלה רשם לפניו את התלונה.

6. לאחר ארבע שעות מנוחה, בשעה 3.00, עזבנו את צ׳אלע לכיוון קעטבה. בדרך קשה מאוד מלאת אבנים כבדות, הגענו לכפר סינה, השייך לנסיכות צ׳אלע, והודות לשיחה שקיימתי עם עוזר הממונה הפוליטי בצ׳אלע, הורשה לנו לעבור ללא כל עיכובים, והגענו לעיירה התימנית קעטבה בשעה 5.30. היהודים נלקחו לבית־המכס, שם נבדקו ע״י המשטרה התימנית ... ולאחר מכן שוחררו. כשנכנסו לבתיהם, ערבים ויהודים קידמו את פניהם בברכה ובאדיבות.

7. בקעטבה עצמה הבחנתי בלמעלה ממאה מהיהודים, ששלחנו מעדן. כולם נראו מאושרים.

נראה שממשלת עדן הכירה עד מהרה, שמאמציה לשכנע פליטים יהודים לחזור לתימן, לא הביאו לתוצאות הצפויות. כאמור, אך מעטים מהפליטים נענו לקריאת הממשלה, ומאלה חזרו רבים לעדן. ב־20 בדצמבר 1947, הודיע מר ג׳ופל (J. Goepel), הממונה על מחוז עדן, שממשלת עדן החליטה להסתלק כליל מהתחיבותה לממן את החזרתם של פליטים יהודים מתימן למולדתם, וכי אל להם, לפליטים, לצפות לחידושה של התחייבות זו. עם זאת, הוסיף הוא, מושל עדן קיבל הודעה ממלך תימן, בה מאשר הוא מחדש, שאין כל מניעה לשיבתו של כל יהודי תימני לארצו, וזאת בתנאי, ששיבתו תעשה תוך חודשיים מיום ההודעה; לחוזר יוחזרו ביתו ורכושו, אך יהא עליו לנהוג בהתאם להרגלי החיים, שהיו לו טרם עזיבתו את תימן, כפי שהם נהוגים בקרב כל יהודי תימן.[61]

8. דו״ח של מינדל על הפליטים בעדן:

ביוני 1947 בא לעדן מר מינדל (N. I. Mindel), בשליחות הג׳וינט, במטרה ״לבחון את מצבם של הפליטים היהודים התימנים המצויים בעדן״. מר מינדל שהה בעדן כעשרה ימים, ובתום שליחותו הגיש לג׳וינט דו״ח מקיף של 30 עמודים באנגלית[62] על חומרת הבעייה והיקפה; אילו אמצעים ננקטו, ומה ניתן עוד לעשות

61. ארכיון ועד שלוחי הקהילות בלונדון.

62. שם, שם.

כדי לעצור בעד זרם ההגירה מתימן; תנאי הדיור של הפליטים בעדן; אפשרויות התעסוקה; האפשרות לקבלת סיוע חומרי וכספי נוסף מהממשלה בעדן וממקורות אחרים; פעולות חינוך ותרבות; ביקורת על דרכי ניהולו של המחנה ופעולות סגל המדריכים והעובדים שם; תנאי התברואה והמזון; היחסים עם הממשלה, הקהילה היהודית בעדן, הסוכנות היהודית ואירגונים אחרים. לפי הדו"ח, מצויים בשטח המושבה (ביולי 1947), כ־3850 פליטים יהודים מתימן (גברים, נשים וילדים): א) במחנה "גאולה" נמצאים 1698 נפש, 931 בני־נוער, מתחת לגיל 16 (מספר זה כולל 360 יתומים, 285 בנים, ו־75 בנות); ו־767 בוגרים (מעל לגיל 16). ב) בשיך עות'מאן מצויים 953 נפש (382 גברים, 200 נשים, ו־371 ילדים). כל אלה משוכנים בשני בתים שכורים ובבנין בית־הכנסת המקומי. ג) בעיר עדן (Crater) נמצאים כ־1200 נפש, שאינם מקבלים סיוע כספי כלשהו. רבים מהם, מחוסרי האמצעים, מתקיימים מקיבוץ נדבות. ועוד מוסר מינדל, שזרם ההגירה מתימן לעדן פחת במידה ניכרת, וזאת בשל הידיעות המדאיגות והבלתי־מעודדות ביחס לפליטים המצויים בעדן, ההסגר הכמעט הרמטי שהטילו השלטונות על הכניסה לשטח המושבה, וכן המצב הכלכלי הטוב (prosperity), המצוי, לפי השמועות, בתימן.

המורה מנחם ברגר עם מורים ותלמידים

נספח מס. 1

עדן: ו' – טבת – תש"ד.
(6.1.44)

לכבוד
הקרן הקיימת לישראל בארץ
"ירושלים".

א.נ.

לפה ענית אחדות שאני עוסקת בקבוצות
הקהילה, ואני בטוחה שכל הסכומים שאני אוספת
בהשארתי מגידים לתזכרתם בשמי.

כיוון הולת וחני מכבדת בתור מורה כוללת
וגבאית בבית-ספרי הקטן המאוסר כל שנה
מרשויות; וש לי את הזכות ורצון לי לאסף בכל
סכום הנאספ בהשארתי בימי הסרס וכו'... לשלוח
אליכם. ובר. בבקשה להבטיח לתורך שבדן כי
רצוי לכם תנין כה, באופן שלא ובגין שכן
ניתה בקשה שלכי.

כיוון בתשובתכם לשלח פרטים אחדים מהמ-
ספרי שכה לי כ שנים לעזות פתחתי בית-ספר
בכפר לתשבוני ובור. מונה הולת 170 תלמידה,
הלומדות בכתות א. ב. ג. ד. ה. תשיל כ שנ עד.
1-32 בעורות תשיל 10 שנה הלומדות בכתות
א. ב. ג. ומוד הכלתתי בכה הנני תלכות
סך לובה 100 (מאה) לקהקל,
בבקשה לשלות חזר תאמונתי כדי להפיל,
בין התלמידות הקטנות והמתקדמות.
נסו לשלות סרטי שנידה לומי-הסרס
ושתוני-קיר, 6 לוחות תיהרון.
בתקוה לקבל אשור על הנ"ל,
הנני חתמת בכם הכבוד
ובברכה שלמה בארצנו
מרים ויהודה.

נא למסר את
תמכתב הקצוף בכה
שם המחלה על סך תכוונו,
לקרן-היסוד.

MARY IUDAH SHALOM.
מרים יהודה שלום

נספח מס. 2

...JUDEAN CLUB

"Telegraphic Address:-
"YEDIDUTH" ADEN

ESTD. 1944.
Ref. No. JCA/ 43/46.

המועדון היהודי

המען למברקים "ידידות"
נוסר בשנת התש"ה

ADEN 21st May, 1946. ערן

The Executive of the Zionist Organisation,
Organisation Department,
Jerusalem.

Dear friends,

We are obliged to you for your letter No.264/5349 dated 1st May 1946 in which you show a keen interest in our activities in regard to Jewish matters, Palestine and Zionism.

We are glad to inform you that we have almost effected the sale of 500 Shekalim received from Mr. Armando Nassim and we hope that the Shekel campaign in Aden will secure a representation at the forthcoming Zionist Congress.

Passover Seder. This Club has conducted a Seder celebration for Jewish servicemen in Passover and it is felt that it turned out a most pleasing and joyous occasion.

This Club will start lessons in Hebrew once weekly and Mr. Obadya Tubia has kindly agreed to act as instructor.

We fully appreciate your point of view regarding the conduct of our activities in close co-operation with other Zionist bodies and we realise the importance of such unity.

We again assure you of our continued activities and we shall be looking to you for guidance and assistance.

-2-

With Zion's greetings,

55/802

Yours Sincerely,

Hon. Secretary.

נספח מס. 3

מועדון התקוה
עדן
הטען למברקים:
"התקוה"

HATIKVA CLUB
ADEN
Telegraphic Address:-
"HATIKVA"

THE JUDEAN CLUB
ADEN

Aden, _____ 194

2421/56 30.054

עדן י"ז אב תשי"ח.

לכבוד הנהלת הסוכנות היהודית לא"י.

ירושלים.

א.נ.

אנו החותמים מטה ראשי שני המועדונים "מועדון חיהודי" ו"מועדון התקוה".

הריגו מבקשים בזה לתאר את הענין דלקמן, בתקוה כי תקחו חשומת לב מיוחדת ואחיזת אמצעים מתאימים להגשמת הענין בהקדם האפשרי.

בזמן האחר, רבת התמרמרות ותגדילות גדולה בקרב הצבור העדני מתוך טענה כי מצב רבים מהעדה הקומוניסטית חוא מבוצל ביחס בלתי חגון כלפי עדות אחרות במתן רשיונות עליה לא"י. ידועות ותלונות כאלה בודאי כבר בהקבלנ בהשרדכם מטאר חוגים שונים, וכתוצאה גורם לידי התמרמרות והתנגדיות טובות ביחס החפלית לרעת כלפי עדתנו.

ישנם עדנים המצבם יותר גרוע מהפלישים. מחובתינו להדגים כי ישנם אחדים הסומדים לאבד את עצמם לדעת בזה שאין נותנים להם רשיונות עליה לא"י ותם מתכים ברגע לעזב את גולת עדן.

אנו מבקשים כי לא תסלונו בהסובות מסופקות, למשרד ארמנדו לא בפנה יותר עד אם הסלחו לנו תעודות עליה מיוחסת בשבילנו, כי ארמנדו סוען סתנא מפלא אך ורק אחרי תוראותכם.

אנו כאן מנצלים כל הזדמנות ועפלים לטובת הקק"ל, מעיצים את הפקל הציוני הכללי, סולקים את הפקל, ועפלים ופועלים לטובת עמנו, ארצנו ושפתינו.

מקוים אנו כי מכתבינו זה יביא תועלת ותצלחה לעדה העדנית בכלל ולהמשכת עבודתינו הציונית בפרט.

בתקוה כי תענו לנו בהסובה מירית ותיובית.

בגאולה שלמה בארצנו התפסית,

י. שושם
יו"ר חמועדון "חיחודי".

יהודה אשכנזי
יו"ר חמועדון "חתקוה".

נספח מס. 4

[illegible]

[illegible]

ירושלים תו

ח.נ.

הנני נאלץ לכתוב לכבודכם אודותיו אלה להודיעכם
שקהלת עדן מיצה תרוצה משפעלותיו של המדריך
מר שוברים טוביה, ולפורטס לא כדאי ואני מבקש מכם
בכל לאון על בקשה שהמדריך שתשלחו להבא במקום
שוברים טוביה שיקבל הוראות מדוייקות שאלא לא
תפקידו רק בתור מדריך לתרבות וחינוך בין הפליטים
וכל פעולותיו יהיו על פי רוח התורה והמנהגים של העיר
כאשר להזהירו שלא ישרוב בענינים של הקהלה בכדי שלא
חס ושלום ינרוס מכמוכים בין הקהלה
הנני מקוה שתמלאו בקשתי בכדי שהקהלה תשתתף עם
אחיכם למען תפקידם
והנני חותם בברכה ותורה רבה

יחיאל מיכאל אברהם

נספח מס. 5

Medical and
Public Health Department,
Colony of Aden.
Dated 2nd November 1941.

To,

Mr. Armando Nissim.

Representative, Jewish Agency for Palestine.

A D E N.

"Immigrant Jews in Aden."

Dear Sir,

The population of the Jews from Yemen has increased considerably of late. They are all concentrated in Section A, Crater. In the absence of proper housing facilities, they have created a serious problem for this department. One cannot have any idea of the insanitation and overcrowdeng abounding in the places occupied by them, unless one sees them. 250 to 300 Jews are huddled together in one house alone in Street No. 4, Section A. About 50to 60 persons are residing on the verandah of Mr. Salim's house in Street No. 2, Besides these, quite a large number reside in streets end lenes which are rendered very filthy by these people. Many of them a under- nourished and in apoor state of health. All of them seem to be awaiting emigration to palestine.

I shall be pleased if you will kindly let me have the following information:-

1. Who is responssible for the arrival of these immigrants in Aden ?

2. Who is supposed to feed and house them? At present they are living on alms given by the charitably disposed.

3. When are they likely to leave Aden?

4. In the mean time what action you propose to take with a view to alleviate the seriousness of the situation.

An early reply will be highly appreciated.

Yourd faithfullY.

Sd.
Medical Officer of Health.

True copy
A. Nissim

PALESTINE

נספח מס. 6

PALESTINE OFFICE ADEN

Aden, 22nd August 1946

The Jewish Agency for Palestine,
Immigration Department,
Jerusalem

Dear Sirs,

I beg to forward herewith copy of a letter N.40/46/526,dated 19th.inst. addressed to this office by the local District Commissioner, concerning the return to Yemen of Yemenite Jews who came to Aden for the purpose of proceeding to Palestine.

Copies of the notices (English and Arabic) in question, are also attached herein.

It is quite evident that such a move on the part of the local authorities is due to the fact that they are awfully preoccupied,specially from the sanitary and health point of view, of the consequences which may derive from the presence in the Colony of about 4000 destitute Yemenites scattered in the streets and living under the most insanitary conditions without neither any prospects of improvement of their living conditions nor the hope of their immigration to Palestine in the near future.

The position will be still more aggravated by the gradual expulsion of people from the camp started this week by Dr.Bejgiel who,apparently,have been advised by the Joint that they do not intend to continue their relief alloca-

tion to Adem. I know nothing positive about the Joints decision as I have no heard anything from you nor from Dr. Bejgiel.

As I have already mentioned in my letter of the 11th.instant,Dr.Bejgiel came to me to ask a loan of Rs.5000/ which I granted him,and told me that he has been assured by the Joint that they will grant the relief for the corrent month but they cannot promise anything for the future.

So far Dr.Bejgiel did not repay me the above sum,probably because he did not yet receive the remittance.

The situation is really very grave.

Yours obediently,

The Representative

P.S. It appears that the Yemenites in Aden have not the least desire to return to Yemen while those in Yemen are very anxious to come here following the recei of letters from their relatives in Palestine inciting them to join them.

נספח מס. 7

No.40/46/526. DISTRICT COMMISSIONER'S OFFICE

A D E N.

19th. August 1946.

Sir,

I have the honour to enclose for your information a copy of a notice (English and Arabic)which is being published in order to make clear the position of Jews who left the Yemen with the intention of proceeding to Palestine,and who now wish to return to the Yemen.

I shall be grateful if you will give this publicity among any Jews who wish to return to the Yemen.

Additional copies of the Arabic notice are available if you require them.

I am, Sir,
Your obedient servant,

Sd. J. Goepel
District Commissioner.

Mr. A. Nassim.
ADEN.

True Copy

נספח מס. 8

NOTICE TO THE JEWS.

In order to make clear the position of the Jew who have left the Yemen with the intention of proceeding to Palestine and now wish to return to the Yemen, His Excellency the Governor has written to H.M. the Imam and has received the following reply:

" In reply to your Excellency's letter dated 6th Shaban 1365 (5th. July 1946) No. 2254, we would state that we have given due consideration to the contents of the letter concerning the Jews whose return to the Yemen is (now) desired, and would invite Your Excellency's attention to what we already stated in this respect.

Whoever of the Jews return will have their houses and lands restored to them, and will be reinstated in the list of our subjects whom we look after, in the same ways as when they were before departure. Had it mot been for Zionist propaganda they would have not departed.

We stipulate that they should resume their former manner (of life), should not interfere in anything and should refrain from carrying out Zionist propaganda.

And we offer you an expression of our consideration and profound respect."

Notice is therefore given that all Jews who wish to return to the Yemen should make arrangements to return at once, and they will be received in the Yemen in accordance with the word of the Imam.

(l.s.)
True copy.
Palestine Office, Aden.

נספח מס. 9

اعلان لليهود

تلي تبين بكل وضوح موقف اليهود الذين غادروا اليمن لقصد الذهاب الى فلسطين والذين يريدون الآن الرجوع ثانية الى اليمن فقد بعث صاحب السعادة والي عدن بكتاب الى صاحب الجلالة الإمام واستلم الرد التالي :-

"حضرة صاحب السعادة السر تشمبيون والي عدن المحترم - بعد التحيه الوفيه نبدي في جوابنا على محرر سعادتكم بتاريخ ٦ شعبان ١٣٦٥ ورقم ٢٢٥٤ ان تأملنا في المحرر من البيان عن اليهود الذين تراد عودتهم الى اليمن ونحيب الى ذاكرة سعادتكم ما سبق بيانه منا في نقدنا الى من وكل من رجع من اليهود اعيدت اليهم بيوتهم وارزاقهم وعادوا الى إنتظامهم في سلك رعايانا المشمولين برعايتنا كما كانوا من قبل أن يسافروا.

ولذا الدعاية الصهيونية لما غادر هؤلاء اليهود اليمن

ونشترط في حالة رجوعهم أن يسيروا على نفس الطريقة السابقة في أحوال معيشتهم وان لا يتداخلون في اي شيء كما يلزمهم أن تقلعوا عن الدعاية الصهيونية

وختاماً تقبلوا فائق احترامنا"

نعلن بهذا بأن جميع اليهود الذين يرغبون في العوده الى اليمن يلزمهم ان يعدوا العدة للرجوع عالاً وسيستقبلون هناك كما قد وعد صاحب الجلالة الإمام بذلك .

נספח מס. 10

Government of Aden

In Reply please quote:
No.C/147/43/902
and date

The Secretariat
Aden
15th March 1947

Gentlemen,

I am directed to acknowledge the receipt of your appeal to His Excellency the Governor dated the 13th March, 1947, on behalf of the 53 Vagrant Yemeni Jews who are being removed to Hodeda under the Vagrants and Undesirables Ordinance for repatriation to their home in the Yemen, where His Majesty the King of the Yemen has promised (in response to a request by His Excellency) to restore their former rights and to permit them to resume their homes and/or lands.

Your appeal was duly laid before His Excellency on 14th March 1947 and I am directed to say that His Excellency decided that the public interest requires that the deportations should proceed. As you are no doubt aware, the removal of vagrants from Aden is not a new thing and Arab and other vagrants are deported regularly throughout the year.

I am to add that the distasteful decision to resort to this compulsory removal in the case of vagrant Yemeni Jews was taken, after a long period of patient waiting in the hope that substantial numbers would avail themselves of the voluntary repatriation scheme arranged by Government many months ago, particulars of which are, I believe, well known to you. Lack of response to that scheme compelled His Excellency to decide on compulsory removal in the public interest, notably to safeguard the health of the inhabitants of this Colony from the danger of insanitary conditions created by the presence of the large number of vagrants. That voluntary scheme is still open and if sufficient numbers avail themselves of it, His Excellency may be able to consider abstention from any further compulsory removals when he is satisfied that the need no longer exists.

I am,
Gentlemen,
Your Obedient Servants,

Sd. A. L. Kirkbride
Chief Secretary to the Government

Messrs. B.J.Yaish & Others
ADEN

נספח מס. 11

District Commissioner Office
ADEN

17 March 1947

Sir,

I have the honour to inform you that the request of the Chief Rabbi that H.E. should not order the deportation of fifty three Yemeni Jews was considered by H.E. who regrets that he feels compelled in the public interest to proceed with the deportation in question under thr Vagrants and Undesirable Ordinance.

I should add that your request to see the deportees on Saturday the 15th. inst. could not be granted as they had already left.

I am
Your obedient Servant

Sd. J. Goepel
District Commissioner

Mr. Ahronee Solomon
Crater

נספח מס. 12

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל
הועד הפועל

בהעתק נא להוכיר: מל/1/2/18
הועדה המרכזית
לענייני התיימנים

תל-אביב, יום כ"ח בניסן תש"ז
18.4.1947

לכבוד
הח' גולדה מאירסון
המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית לא"י
י ר ו ש ל י ם.

851/36 Post 23 A 1947

חברה יקרה,

מעדן, הגיעו אלינו ידיעות מחרידות בדבר גזירת גירוש שנגזרה ממעם הסלטנות הבריטיים על תליסי תיימן שבעדן.

המצב העובדתי הוא כך:

בעדן וסביבותיה מתרכזים כחמשת אלפים פליטי רעב ופחד מתיימן המחכים לעליתם ארצה. הם חיים בתנאים קשים למדי. מצד המוסדות נעשו ונעשים מאמצים רבים כדי לבוא לעזרתם. הג'וינט והסוכנות היהודית שולחים עתה מדי חדש בחדשו סך 2500 לא"י לכלכלת הפליטים האלה שחלק גדול מהם סרוכזים במחנה סיוחד הנקרא מחנה "גאולה". וכן נשלחה אליהם משלחת רופאים ותרופות. גם צבור התיימנים בא"י וקהלת היהודים בעדן נותנים את עזרתם למטרה הנ"ל.

ואמנם לפני שתבוא העזרה הזאת היו הפליטים סופקרים לגמרי ומציאותם ברחובות ובשווקים של עיר קסנה זו - גרמה קשיים מסויימים.

עכשיו עם בוא העזרה הזאת בהתמדה נתמעטו לגמרי אותם הקשיים.

ואף על פי כן באה גזירת הגרוש והחרידה את כולנו. קבוצה אחת בת 70 נפש בכר שולחה חזרה לתיימן. והשאר סרויים בפחד לא יתואר.

נקל לתאר מה גורל צפוי לאלה המוחזרים לתיימן, אבל הסלטונות הבריטיים נאחזו בהשליה שיצרו במו ידיהם כי למוחזרים האלה לא יאונה כל רע. אותם שלטונות פנו למשלת תיימן בשאלה אם היא מסכימה להחזרת האנשים לתיימן וזו בסובן ענתה בחיוב. האמת היא: שאלו היה סוב ליהודים אלה לא היו יורדים לעדן עד שתהא אפשרות ברורה לעליתם ארצה. ואם הם מוסיפים לבוא לעדן משמע שרע להם במאד מאד.

אפשר שהסוכנות עם שלטונות עדן תנעשה ע"י הנציגים היהודיים בעדן לא היה די נבון ואפשר שהשלטונות מעלימים עין ביודעין מן העזרה הניתנת עכשיו לכלכלת הפליטים ולריפויים ומוסיפים להיאחז בנמוק שהפליטים גורמים טרדא לתושבים ולשלטונות המקומיים כדי להיפטר מלחץ מציאותם כמועמדים לעליה לארץ ישראל.

אם כן ואם כן - יש צורך שהסוכנות תטפל בענין זה בכל צורה אפשרית כדי למנוע את זוועות הגרוש חזרה לתיימן.

אנו מביאים ענין זה לתשומת לבכם ולדאגתכם המהירה.

בכבוד חברים
[illegible]
מזכיר מחלקת העלייה

העתק: למחלקת העליה של הסוכנות י-ם
לועדה המרכזת של הועה"פ של ההסתדרות.
י"י/מק

פרק יג

שואת הדמים של דצמבר 1947 והשלכותיה המקיפות:

1. בעיקבות החלטת האו״מ על הקמת מדינה יהודית:

ב־30 בנובמבר החליטה העצרת הכללית של האומות המאוחדות להקים שתי מדינות בשטח א״י: מדינה יהודית ומדינה ערבית. החלטה זו נדחתה, כידוע, ע״י מדינות ערב והביאה לנחשול של התפרעויות מצד הערבים נגד היהודים, תושבי ארצותיהם. חומרת ההתפרעות היתה שונה מארץ לארץ, אך הקטלנית מכולן היתה זו, שהיתה מנת חלקם של יהודי עדן, שחיו אז תחת חסותו של הדגל הבריטי. הפרעות נגד יהודי עדן, שנמשכו כשלושה ימים, חוללו קציר דמים, שכמותו, ואף כמקצתו, לא ידעה הקהילה הקטנה מעודה:[1] בעיר עדן נהרגו 76 יהודים (גברים, נשים, זקנים, ילדים וטף), נפצעו כ־80 יהודים ו־6 גופות (קרוב לוודאי של יהודים) לא זוהו. 106 חנויות של יהודים (מתוך 170 חנויות, שהיו קיימות בעיר לפני הפרעות), נבזזו כליל, ו־6 חנויות נבזזו חלקית. 30 בתים, השייכים ליהודים בעיר, וכן שני בתי־הספר של הקהילה נשרפו. נשרף גם מספר גדול של מכוניות, השייכות ליהודים. בשיך־עות׳מאן נהרגו כ־15 יהודים ונפצעו כ־40. יהודי שיך־עות׳מאן איבדו למעשה את כל הרכוש, שהיה להם. 73 בתים, 15 חנויות, 66 ביקתות, בית־כנסת ובית־ספר נבזזו ונשרפו או ניזוקו. כן נבזז ונשרף בית־משרפות הי״ש.

גורמיהן, מהלכיהן ותוצאותיהן של הפרעות מצאו ביטוי בדוחו״ת רבים, ובכלל זה דו״חו המפורט של השליח עובדיה טוביה, שהיה עצמו עד ראייה למאורעות.[2] הדו״ח פותח במילים הבאות:

> ביום ג׳, יט בכסלו (ה־2 בדצמבר 1947) הוכרזה ע״י הערבים (בעדן) שביתת סולידאריות עם ערביי הארץ. עוד התווכחו ביניהם אם להמשיך אותה שלשה ימים (כמו בארץ) או רק יום אחד. היהודים גם הם —

---

1. בפרעות 1932 נפצעו קל כמה יהודים, אך לא היו הרוגים (עיין לעיל). ראה נספחים מס. 1 ו־2.

2. מיום ה־13 בדצמבר 1947, נושא את הכותרת ״שואת יהודי עדן״ (אצ״מ, תיק S86/5293).

באופן אוטומאטי — סגרו את עסקיהם. עוד היתה שאלה אם ילמדו בבית הספר או לא. מפקח המשטרה יעץ לפתוח גם את בתי־הספר וגם את העסקים. הוא היה בטוח, שלא יקרה מאום..."המשטרה עומדת במצב הכן!"

היהודים, מוסר עובדיה, אספו בעוד מועד, אבנים ובקבוקים ריקים וערמו אותם על גגות בתיהם. צעירים מ"החלוץ הצעיר" ומשני המועדונים, "התקוה" ו"היהודי", תפשו עמדות על גגות הבתים, תוך החלטה נחושה להתגונן בפני כל אספסוף עוין, שיעז לפרוץ לתחום הרובע היהודי. ואמנם בליל רביעי, ניסה המון פרוע לפרוץ לרחובות הרובע היהודי, תוך ידוי אבנים לעבר חלונות הבתים, אך נתקל במטר של בקבוקים, שניתך עליו מהגגות, "ובן רגע, אלה אשר נכנסו בתרועות נצחון לרחובות היהודים, ברחו כעכברים, והרחוב נשאר ריק מאדם, ורק שברי זכוכיות ואבנים התגוללו ברחובות". אך מנוסתם של הערבים לא החזירה את השקט על כנו. ההמון הפרוע פנה לעבר בנייני היהודים, המצויים בקצוותיו של הרובע, והחל להעלותם באש. תימרות עשן התאבכו מכל עבר. בית־הספר לבנות "סוכת שלום" הוצת באותו לילה, ומכוניות רבות, השייכות ליהודים, הוצתו. שוטרים מזויינים ומכבי אש הוחשו אמנם למקום, אך אלה הגיעו רק לאחר מעשה הפורענות, וגם אז לא עלה בידם לפזר את ההמון הפרוע, שהמשיך במעשה ההרס לעיניהם של השוטרים, שרובם עמדו מנגד "חסרי אונים". אך עם הופעתה של יחידה קטנה של מלחים בריטים, שירתה יריות אחדות באויר, התפזר ההמון לכל עבר, והשקט חזר לשרור באותו לילה. אך למחרת, ביום רביעי בבוקר, צבא מחדש אספסוף פורעים על קצוות הרובע היהודי והחל לשרוף את הבתים הקיצוניים. כתגובה לקריאות העזרה של מנהיגי הקהילה, שלחו השלטונות יחידות מה־א.פ.ל (Aden Protectorate Levies), יחידות ערביות, שגויסו ע"י הבריטים משטחי החסות, לפעולות שיטור שם. עם בואם של חיילים ערבים אלה, מעיר עובדיה, החלה השואה האמיתית, עם כל גילויי זוועותיה: החיילים, שנועדו לשמש כמגינים, הפכו עד מהרה לרוצחים. וכה מתאר עובדיה את השתלשלות הדברים:[3]

והמצב מחמיר והולך. בעינינו אנו רואים כיצד מעבירים את הבזה במכוניות משא וה־א.פ.ל. עומדים ונהנים. עוד מעט והנה משחק חדש: ה־א.פ.ל. מעודדים את הפורעים לשרוף את בתי היהודים. בעינינו אנו רואים כיצד הם בעצמם מגישים את השקים הרטובים בבנזין, מציתים ושורפים על ימין ועל שמאל. שוב פנינו לשלטונות והסברנו שה־א.פ.ל. גרועים מהחוליגאנים, כי לאחרונים אין נשק ביד, ובקבוקים מספיקים כדי להרחיקם. אך ה־א.פ.ל. מזויינים בנשק חם ופורעים באין

3. שם, שם. וראה גם נספח מס. 3, המתייחס לפרעות.

מעצור. זאת ועוד: הרובע היהודי נשרף בית אחר בית, ועוד מעט וכל הרובע יעלה באש. סוף סוף השלטונות נאותו לבקשתנו והכריזו עוצר ל־24 שעות. (העוצר הזה נמשך למעשה למעלה מ־48 שעות). העוצר, שבא כביכול להגן על היהודים, הפך לרועץ להם. כי ה־א.פ.ל. קיימו את העוצר בכל חומרתו כלפי היהודים, והערבים המשיכו בשוד ובביזה ובשריפות, כשכדורי הא.פ.ל. מחפים על מעשיהם. כל יהודי שקרא לעזרה, או עלה לכבות את הדליקה שבביתו או לברוח ממנה, כובד במטר יריות. צעקות הזוועה והטירוף בשכונת היהודים קרעו את לב השמים. מהתפרעות החוליגאנים עוד לא נפל אף יהודי, אך מ"הגנת" ה־א.פ.ל. נפלו יהודים אחד אחרי השני.

רפיון הידיים, שגילו השלטונות לנוכח התפרעות קטלנית חסרת־תקדים זו במושבת הכתר הבריטית, עוררה חרדה גדולה בקרב העדות השונות בעדן, בעיקר הלא־מוסלמיות, שחששו הן לרכושן ולמסחרן, והן לעורם. הם ידעו, שכל הלא־מוסלמים בעדן אינם מחוסנים מפני פורענותם של הערבים, וכי גילויי פייסנות וחוסר־אונים מצד הממשלה, משכרים את האספסוף הערבי, ומעוררים את תיאבונם לשוד ולביזה.[4] במיוחד חששו לכך ההודים, שמיהרו לכנס את לישכת המסחר של עדן (Aden Chamber of Commerce), בה היתה להם כמעט שליטה מוחלטת. ב־18 בדצמבר 1947, פירסמה לישכה זו את ההחלטה הבאה:[5]

> ההתפרעויות הבין־עדתיות, שאירעו לאחרונה, הביאו לשיתוקו של המסחר במושבה ובנמל, ועירערו את אמונו של הציבור בזכותן של כל העדות לצפות להגנה לנפש ולרכוש. לפיכך, סבורים אנו, שעל הממשלה למנות שופט־עליון עצמאי וכן שלושה שמאים בלתי־משוחדים, שיחד יהוו חבר מושבעים, לצורך ניהול חקירה מלאה ביחס לסיבות ההתפרעויות האחרונות, ואופן הטיפול בהן ע"י השלטונות, האחראים לשמירה על החוק והסדר. יש גם ליפות את כוחו (של גוף זה) להציע הצעות לגבי צעדים, שיש לנקוט בעתיד כדי להבטיח את ביטחונן של כל הקהילות, המנהלות את המסחר במושבה, או המשתכרות בה את מחייתם בצורה חוקית. יש גם לדאוג לפירסום מלא של הדו"ח, דבר שיהיה בו כדי להחזיר את הפרסטיז'ה והאמון בכוחות, הממונים על החוק והסדר במושבה.
>
> בינתיים, רואים אנו בחרדה נוכחותם והמשך הסתננותם של מספרים גדולים (של אנשים) מהשטחים (תימן וארצות החסות), ללא אמצעי־מחייה הנראים לעין, ומאיצים אנו (בממשלה) לנקוט בצעדים

4. ראה לעיל, בפרק על פרעות 1932.
5. אצ"מ, תיק S25/5.293.

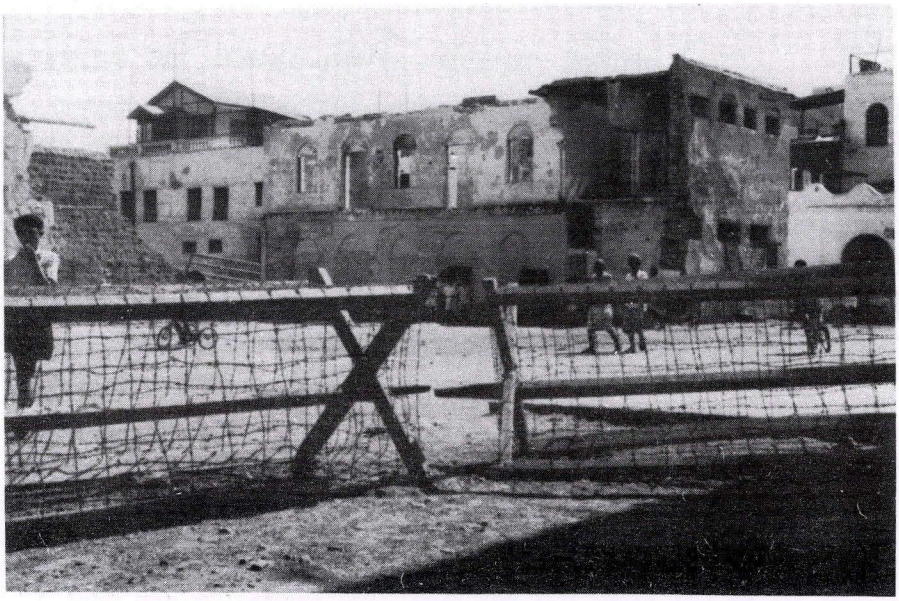
שריפת מכוניות של יהודים

חלק מבית מנחם מיסה

בית-הספר לבנות עולה באש

במצור ובמצוק

מיידיים לתקון המצב. לדעתנו, ידם של טיפוסים מעין אלה, היתה, במידה רבה, בשוד ובביזה, שנעשו לאחרונה בעיקבות השריפות. לפיכך, מבקשים אנו, שיוגברו במידה ניכרת אמצעי הביטחון לעתיד, ע"י נוכחות מתמדת של יחידות צבא בריטיות, וחיזוקה של המשטרה האזרחית ע"י הוספת סגל בריטי למנגנונה.

החלטתה זו של לישכת המסחר עוררה מורת רוח בקרב חוגים מוסלמיים בעדן, ובגליונו מה־4 בינואר 1948, מתח העיתון המקומי הערבי, "פתאת אל ג'זירה" ביקורת חריפה על תביעותיה של לישכת המסחר, במיוחד על הדרישה להציב בצורה מתמדת יחידות בריטיות בעדן. תביעה זו, מעיר העיתון, לא זו בלבד שמנוגדת היא לרצונם של תושבי עדן, אלא גם בלתי נחוצה. המהומות האחרונות, מדגיש העיתון, לא היו מכוונות נגד היהודים באשר יהודים הם, ולא נגד זרים או נגד קהילה כלשהי, אלא תגובות לנסיבות פוליטיות, מהשלכותיה של ההתנגשות בין העולם המוסלמי בכללו ובין הציונות. האומות המוסלמיות, מוסיף העיתון, מצטיינות ביחסן ההוגן לקהילות הזרות שבארצותיהן, וברצונן לחיות איתן ביחסי ידידות, אחווה ושיתוף פעולה, לקידומם של אינטרסים משותפים. הדרישה להציב באופן קבוע יחידות בריטיות בעדן, מזהיר העיתון, תהווה מעמסה כבדה על המצב הפיננסי של עדן. העיתון מסכים לכך שיש לחזק את כוחות המשטרה, אך, לדעתו, יש לעשות זאת ע"י גיוס אנשים מקומיים ולא בריטיים, וזאת משום שמשכורתו של הפקיד הבריטי עולה פי כמה על זאת של המקומי.[6]

2. מינויו של השופט-החוקר טרסטד ודו"חו:

כתוצאה מהלחצים הכבדים, שהופעלו על הממשלה, הן מבפנים (היהודים והעדות הלא־מוסלמיות) והן מבחוץ (האירגונים היהודים בלונדון), הטיל מושלה של עדן ב־3 במרץ 1948 על סר הרי טרסטד (Harry Trusted),[7] לבחון את גורמי הפרעות בעדן ובפרבריה — השתלשלותם ותוצאותיהם, ולהגיש לו המלצות ביחס למניעת הישנות מעשי־איבה מעין אלה, והאמצעים שיש לנקוט במקרה של התפרצותם. הממשלה יוצגה ע"י התובע הכללי הממשלתי בעדן, E. Crawshaw, ואילו הקהילה היהודית יוצגה ע"י נורמאן בנטויץ' (Norman Bentwich), עורך־

6. יש לציין, שהחרדה, שהביעה לשכת המסחר מנוכחותם של ערבים מחוץ לעדן, הדאיגה מאוד את יהודי עדן, באשר יש בה סכנה גם לנוכחותם של הפליטים היהודים מתימן. לאחר הפרעות, החלה הממשלה לפעול ביתר תוקף נגד הזרים. היה חשש, שהשלטונות יפגעו גם ביהודים לצורך הפגנת מדיניות של שווי משקל ואי משוא פנים כביכול.

7. שימש קודם לכן בתפקידים שונים: כתובע כללי בא"י, כשופט עליון של א"י, ולאחרונה כשופט עליון של מלאיה.

דין יהודי, שנשלח לעדן מטעם אגודת אחים (AJA) בלונדון.[8] גם יתר העדות יוצגו ע"י עורכי־דין משלהם. השופט טרסטד גבה עדות מפי שישים־ואחד איש, ובכלל אלה מפקדי צבא ומשטרה בריטיים, שמילאו תפקידים שונים ביחס לפרעות. ב־7 באפריל 1948, הגיש את דו"חו למושל.[9] הדו"ח הוא ארוך ומקיף, ונספחים רבים נלווים אליו. נסתפק כאן בהבאת עיקרו.

סר טרסטד פותח בהצגת גורמים כלליים רקעיים, שהכשירו, לדעתו, את הקרקע להתגעשות אלימה חסרת־תקדים, מבחינת חומרתה והיקפה, בתולדות מושבה בריטית זו: א) מאז מלחמת העולם השנייה התרופפה בקרב חוגים שונים באוכלוסייה, חגורת המשמעת במושבה. מערכת המיגבלות וחוקי־הפיקוח, שהטילה הממשלה על היצוא והיבוא של סחורות, כמתחייב מצורכי המלחמה ותנאיה, והפיחות בכוח־הקנייה של המטבע המקומי, עודדו גורמים שונים במושבה לעסוק בהברחות ובמעשים, שיש בהם משום הפרת החוק והמשמעת. ב) כניעתה של הממשלה בינואר 1947 בפני שביתה אלימה של הנהגים המקומיים (נהגי מוניות ומשאיות־נוסעים), שמחו נגד הענקת זכיון לחברת אוטובוסים זרה (איטלקית), שכבר החלה לפעול בעדן, פגעה קשות בתדמיתם וביוקרתם של השלטונות בעיני חוגים רבים במושבה ג) מציאותם במושבה של פועלים זרים (coolies), שמוצאם מתימן ומארצות החסות, היוותה ומהווה איום פוטנציאלי לשקט ולביטחון בעדן. פועלים אלה, המהווים חלק ניכר מאוכלוסיית עדן, שמנתה אז כ־78,400 נפש, מועסקים בעבודות מקריות וארעיות וחיים ברמה נמוכה מאוד, מתגוררים בביקתות עלובות, במערות ובנקיקי סלעים; כולם נבערים מדעת ופאנאטיים, ובשעת שילהוב יצרים, נוטים הם למעשי־פראות. אין פלא, איפוא, שעיקרו של המון הפורעים מורכב היה מפועלים זרים אלה. ד) הפוליטיזציה, ההולכת וגוברת בקרב האוכלוסייה המוסלמית במושבה, במיוחד ההתעניינות בנעשה בעולם הערבי בכלל ובא"י בפרט, הביאה אף היא לירידה ברמת המשמעת והציות לחוק; שידורי־הרדיו, המושמעים בבתי־הקפה, בעזרת רמקולים, שעיקרם דברי הסתה, תורמים לשילהוב היצרים.[10] ה) מציאותם של פליטים יהודים מתימן בעדן גרמה אולי לחששות, ללא־ספק בלתי־מוצדקים, בקרב פועלים מקומיים, לתחרות מצד היהודים.[11]

---

8. ראה מאמרו "The Jewish Community in Aden, and the Riots of December," *The Jewish Monthly*, Vol. 2, (April 1948), עמ' 7־11.

9. Report of the Commission of Enquiry into the Disturbances in Aden, December 1947, Colonial Office, London, 1948.

10. שם, עמ' 5.

11. שם, עמ' 6. הדו"ח גם מציין שבאזור המושבה היו לפני הפרעות כ־3,500 פליטים יהודים מתימן, מהם כ־2400 במחנה "חאשד" ("גאולה"), כ־700 בעיר עדן (Crater), וכ־450 בשיך עות'מאן.

הגורם הספציפי והמיידי לפרעות, מעיר השופט, הוא המתיחות, שנוצרה עקב החלטת האו"מ על הקמתה של מדינה יהודית בא"י, שלאחריה הכריזו הערבים בעדן, בדומה לאחיהם בארצות ערב, על שלושה ימי שביתה, החל ביום שלישי, ה־2 בדצמבר. נציגי השלטונות, ציינו בפני השופט, שהפרעות היו, לכל הדעות, בלתי־צפויות לחלוטין, והם באו על המושבה כרעם ביום בהיר, בניגוד להערכותיהם ותחזיותיהם של כל הנוגעים בדבר, ובכלל זה היהודים. משום כך לא מצאו השלטונות כל צורך לנקוט באמצעים מיוחדים, כדי לקדם רעה אפשרית. הם האמינו, שיש ביכולתם להבטיח, בעזרת הכוחות הרגילים המצויים ברשותם, את השקט והביטחון במושבה. זאת ועוד: הפרעות התחוללו בניגוד מוחלט לרצונם של ערביי עדן, שמנהיגיהם עשו מאמצים גדולים, כדי למנוע אותם. הפורעים היו בעיקר מבין המוני הפועלים השחורים (coolies), שעם הכרזת השביתה, מצאו עצמם בחוסר־מעש.

הרעה, קובע השופט, החלה ביום הראשון של השביתה, (ביום ג' ה־2 בדצמבר), בשעה 8:20 בבוקר, כשיהודים מרחוב אספלנאד (Esplanade Road), זרקו שני בקבוקים לעבר קבוצת־מפגינים של תלמידים ערבים, שחלפה, בין היתר, ליד ביתם. אחד מהבקבוקים פגע במפקח הכללי של המשטרה, מוחמד ח'אן. כתגובה להתגרות זו, הגיבו הערבים ברגימת אבנים לעבר הבית. המשטרה פעלה מיד ופיזרה את ההמון.[12]

בצהרי אותו יום, הופצו שמועות, שהאמיר עלי, בנו של סולטאן לחג', ינאם ממרפסת ארמון הסולטאן בעדן, וקבוצה גדולה של ערבים נאספה ברחבת הארמון, כדי לשמוע את דבריו. לפתע, בשעה 6.15 בערב, הופיע מכיוון רחוב עיידרוס, המון סוער, שנשא דגל, עליו חרותות היו המילים: "תחי פלסטין". המון המפגינים פנה לאחר מכן לעבר בתי־הספר היהודים, והחל להתפרע שם: הוא יידה אבנים לעבר בתים יהודים, ויהודים הגיבו בזריקת בקבוקים מגגות בתיהם. המשטרה ניסתה לפזר את ההמון בעזרת גז מדמיע, אך מאמציה עלו בתוהו. באותו זמן הופצו שמועות, שערבי נרצח ע"י היהודים באחד מרחובותיהם, ושמועות אלו שילהבו את היצרים של המון המפגינים. באותו ערב שרפו הערבים את בית־הספר היהודי לבנות, והעלו באש מכוניות השייכות ליהודים. שוטרים ומכבי־אש דיווחו, שהם נרגמים באבנים. דיווחים על שוד חנויות של יהודים, הנמצאות בשווקים המרכזיים, החלו להגיע לאוזני המשטרה. בשעה 9.15 באותו ערב, טילפן מפקד המשטרה למושל וביקש עזרה מהצבא. המושל נענה לקריאה והטיל את האחריות להחזרת הסדר והביטחון במושבה על מפקד חיל האויר, והלה הורה ליחידה מה־א.פ.ל. לנוע לכיוון העיר. בסביבות השעה 11.00 בערב שרר שקט בעיר, אך תימרות עשן התאבכו מבתי־הספר היהודיים ומשני בניינים אחרים.[13]

12. שם, שם.
13. שם, עמ' 6־9.

למחרת, ביום רביעי בשעה 7.00 בבוקר לערך, התחדשה הפורענות, כשהמון של ערבים החל לשרוף בתים בקצה רחוב מס' 2. יחידות מהא.פ.ל הוחשו למקום והוכנסו מיד לפעולה. למאורעות, שהתחוללו ביום זה, התייחס מר גופל (Geopel), הממונה על המחוז, ובעדותו ניכרה נימה ביקורתית חריפה ביחס להתנהגותם של היהודים. גם באותו בוקר, בדומה לליל אמש, מסר מר גופל, איבדו היהודים את עשתונותיהם והשליכו "מטר כבד של בקבוקים" לכל עבר וללא הבחנה, ובכלל זה על חיילי הא.פ.ל, שהיו איתו. לדבריו, הוא עצמו ניצל מפגיעה הודות לקסדה, שחבש לראשו. מצב זה אילץ את החיילים להשיב אש לעבר גגות הבתים, כדי לסלק את היהודים משם.[14] בינתיים הגיעו ידיעות, שבתים של יהודים ברחובות הרובע עולים באש, וחנויות נשדדות. הדו"ח מוסר, שהצבא ניסה להטיל עוצר על העיר החל ביום רביעי בשעה 12 בצהרים, אך קשה היה להחילו, וזאת משום שהאמצעים להביא את העוצר לידיעת ההמונים, הוכיחו עצמם כבלתי יעילים.

מדבריו של גופל משתמע, שהבוזזים, הפורעים והמציתים היו אך בודדים מתוך המון מתקהלים, שמן הסתם השקיפו על הנעשה. לפיכך, כך טוען הוא, אעפ"י שראה במו עיניו בוזזים ושורפי־בתים בשעת מעשה, לא ראה מן התבונה לצוות לירות בהם, משום שהדבר "עלול היה לסכן את ההמון", שלתוכו נבלעו. המון זה, הוסיף הוא, כלל ילדים רבים, שמקצתם עסקו בידוי אבנים. הוא גם לא מצא לנכון לאסור את הפורעים מבין ההמון, שהרי אנשיו היו חיילים ולא שוטרים.[15] בסיום עדותו העיר גופל, כי בדרכו חזרה לביתו במכוניתו, חלף ליד קבוצה של ערבים, וזו הכירה אותו והריעה לו. "אני מציין זאת", הוסיף הוא, "כדי להראות שלא היה כל סימן לרגשות איבה נגד הממשלה".[16]

יש לציין, שהשופט מסר בדו"חו, שהעדים היהודים, ובכללם סלים בנין, יו"ר הקהילה, מתחו מצידם ביקורת קשה על התנהגותו של מר גופל בימי הפרעות והעירו, שהלה עמד מנגד למראה יהודים, שהיו תקועים בבתים בוערים, ולא נקף אצבע לחילוצם מן הדליקה. מר גופל וחייליו, הוסיפו הם, סיירו אמנם ברחובות הרובע היהודי, אך לא עשו מאומה לפיזור האספסוף המוסלמי, שהתפרע שם לנגד עיניהם. גילויי חוסר־מעש מצד המפקח המחוזי, קבל בנין, תרמו רבות לעידודו של המון המתפרעים.[17]

השופט־החוקר מציין, ששמע מפי עדים שונים, ובכללם לא־יהודים, ביקורת חריפה על חיילי הא.פ.ל., שפעלו ביחידות קטנות, ירו ללא כל הבחנה, ולא נקטו

14. שם, עמ' 10.
15. שם, עמ' 10־11.
16. שם, עמ' 11.
17. שם, עמ' 11.

באמצעים נגד הבוזזים.[18] מר בנין, יו"ר הקהילה מסר בעדותו: "לא יכולנו לפתוח את החלונות, משום שהם (כלומר: חיילי הא.פ.ל) ירו ישירות לתוך בתינו... להבות האש התפשטו במהירות. עשינו גשר מבית 57 לבית 58. החלטנו לנטוש את בית 58, וכשניסינו לעזוב (דך הגשר) נורה חמי למוות על ידי החיילים..."[19].

ביום חמישי, בשעה 3.00 בבוקר הגיעו לנמל עדן שתי אניות מלחמה בריטיות: ה'קונטסט' (Contest) וה'קוקייד' (Cockade). בשעה 6.30 בבוקר תפסו יחידות מאוניות אלו עמדות בנקודות שונות בעיר וקיבלו הוראות לירות, על מנת להרוג, בבוזזים הנתפסים בשעת מעשה. אך באותו בוקר אירעו שתי תקריות חמורות: א) ד"ר פירוזודין, שנקרא לרובע היהודי כדי לטפל בפצועים, נורה למות. מפקדים בריטיים וחיילים מהא.פ.ל טענו, שהרופא נורה ע"י צלפים, שפעלו מגג של בית יהודי. לעומת זאת, מסר עד-ראייה, שהיריות, שפגעו ברופא, נורו ע"י חיילים מה-הא.פ.ל, שפעלו מתוך סימטה ברובע.[20] ב) בשעה 11.00 בוקר, ניסו מפקד הבריטי פוקוק וארמנדו נסים לחלץ יהודים, שהיו תקועים בבית בוער. עם צאתם של כשנים-עשר אנשים, נשים וילדים מן הבית, מטח של יריות נורה לעברם, ואחדים מהם נורו ונפצעו, ובכלל אלה תינוק. המפקד הבריטי העיד, שלהערכתו באו היריות ממעל ומאחור, וכי בדיקת חיילי הא.פ.ל, שהיו בשטח, העלתה, שהיריות לא נורו על-ידם. עדים יהודים מסרו, לעומת זאת, שהיורים היו מחיילי הא.פ.ל. נוסף על-כך, מפקד בריטי בשם ברוס, העיד, שהוא התלונן בפני המפקד פוקוק, על התנהגותם של חיילי הא.פ.ל., וכי חיילים אלה אינם ממלאים את תפקידם. לאחר דיון, סולקו יחידות הא.פ.ל. מהשטח. הרובע היהודי הוקף בגדרי תיל, וחיילים בריטים הוצבו כשומרים על הכניסות לרובע. עם ערב השתרר שקט בעיר.[21] ביום שישי, ה-5 בדצמבר, נעשו נסיונות לקבור את המתים בעזרת אסירים, אך הערבים סרבו לקבור מתים יהודים. ביוזמתו ובסיועו של האב הקאתולי אדמונד התארגנה קבוצה של יהודים, שקברו את מתיהם. שישה טון של קמח חולקו בין בתי

---

18. שם, עמ' 12.

19. שם, עמ' 13. במכתבו לקונגרס היהודי העולמי בניו-יורק, הרחיב מר בנין את הדיבור בנושא זה. הוא מסר, ש"מייד עם מסירת האחריות (לביטחון) לידי חיילי הא.פ.ל., החלה שריפת הבתים, ובית אחר בית נשרף ע"י האספסוף לעיני חיילי הא.פ.ל. יהודים, שניסו להציל בתיהם מהשריפה נורו ע"י החיילים... דלתות של בתים, שלא ניתן היה לפתוח באש רובים, נפרצו בעזרת מכוניות משוריינות, וחיילי הא.פ.ל. נראו, כשהם נוטלים חלק פעיל במעשה הביזה. גברים, נשים וטף נרצחו ע"י חיילי הא.פ.ל מיריות לתוך בתיהם. רוב בתי היהודים נוקבו ככברה בכדורי רובים. רבים הוצאו בכוח מבתיהם, ותוך כדי מנוסתם לבתים אחרים (למצוא מפלט), נורו ע"י החיילים. אספסוף ערבי פרץ לתוך רבים מבתי-המגורים, ודקר רבים מהדיירים, שלרוע המזל, לא יכלו לברוח בעוד מועד (מיום ה-14 בדצמבר 1947, גנוז המדינה, ירושלים). עיין גם התייחסותו של השליח עובדיה לנושא זה, לעיל.

20. דו"ח טרסטד, עמ' 14.

21. שם, עמ' 14-15.

היהודים.[22] הגיעו יחידות בריטיות נוספות בים ובאויר, ואלה הצטרפו לכוחות הקיימים. למחרת (ב־6 בדצמבר), הוסר העוצר משעה 6.00 בבוקר ועד 6.00 בערב. היחידות הבריטיות הוצאו בהדרגה מן העיר, וב־16 בדצמבר החזיר מפקד חיל האויר בעדן את הסמכויות לביטחון בעדן לידי המושל.[23]

3. המצב בשיך עות'מאן:

ב־3 בדצמבר היו התפרעויות נגד היהודים בשיך עות'מאן. בתי היהודים הותקפו, יהודי נהרג באבן כבדה. יחידות מה.א.פ.ל. נקראו לשמור על הסדר. לאחר מכן החליטו השלטונות לפנות את כל היהודים למחנה חאשד. נמסרה הודעה ליהודים, שהפינוי יתקיים בשעה 4.45 אחה"צ, וכי עליהם לקחת אתם רק מה שאפשר לשאת בידים. נאמר להם, שאלה שלא יהיו מוכנים בשעה היעודה, ישאו באחריות לגורלם. רבים מהיהודים סירבו לנטוש את בתיהם ורכושם. קבוצת המפונים לוותה ע"י חיילי הא.פ.ל. והגיעה למחנה חאשד בשעה 6.10. כ־750 יהודים פונו ע"י המשטרה מבתיהם. בית משרפות הי"ש של היהודים נבזז ונשרף. בתי היהודים נבזזו, ורבים מהם הועלו באש.[24]

השופט טרסטד משבח את התנהגותם של המשטרה וחיילי הא.פ.ל. בשיך עות'מאן. "הם ביצעו משימה קשה ביעילות, ובשימוש מינימלי של אש".[25] הוא הוסיף, שלפי המידע המצוי ברשותו, "כל היהודים שנהרגו, להוציא אולי אחד, איבדו את חייהם "משום שלא נענו להוראות, שניתנו להם".[26] למשטרה, קובע הוא, לא היו כוחות מספיקים להגן על רכושם של היהודים, ולפיכך העדיפה להתרכז בהגנה על הנפש ובפינוי, והיא עשתה זאת בצורה הראויה לשבח. יהודי שיך־עות'מאן איבדו למעשה את כל הרכוש, שהיה להם, ובכלל זה 73 בתים, 15 חנויות, 66 ביקתות, בית־כנסת אחד, בית־ספר ובית־משרפות הי"ש.

על מה שהתרחש בשיך עות'מאן ביום ה־3 בדצמבר 1947, לומדים אנו ממכתב, שכתבו נציגי הניצולים להנהלת הסוכנות:[27]

> בראותנו את הצבא [חיילי הא.פ.ל.], נרגענו קצת. אך תיכף ומיד התפרץ ההמון ויתפשט לכל בתי היהודים המפוזרים אחד כאן ואחד שם, וכאלו על פי צו ניגשו לחנויות, שברו דלתותיהם ושדדום, ואח"כ

22. שם, עמ' 15־16.
23. שם, עמ' 16.
24. שם, עמ' 16־17.
25. שם, עמ' 24.
26. שם, שם.
27. צרור אגרות, תעודות ומראות על השואה בעדן ולאחריה, ת"א, תש"ח, עמ' 32־33.

שמו פניהם אל הבתים. כל יהודי שנתפס בידיהם רסקו את גופו כליל. באותו רגע נהרגו 15 איש, ונפצעו כ־40 איש; אנו צעקנו לעזרה: הצילו! אך החיילים הביטו אלינו בבוז ובמבטם הלעגני ראינו כי דעתם נוחה מהענין. לבסוף נגש אלינו הקצין האנגלי ויאמר: עליכם לברוח אל מחנה "גאולה", ותשאירו כאן את כל מה שיש לכם באחריות הממשלה; תיכף יצאנו שיירה של הרבה אנשים, נשים וילדים בלוית צבא ערבי, כשכל אחד גונח תוך אנחת לב. מי שהצליח להוציא בגד, שדדוהו ממנו הערבים בלוית מכות לעיני הצבא שלא נקף אצבע להדוף את הפורעים... כשהגענו למחנה, נפקדנו והנה נעדרו כ־70 איש... אחרי שיצאנו מהשוק, התנפלו הערבים על בתינו ושדדום עד אפס דבר ואחר שרפו את כולם... מתימן ומרדיפותיה ברחנו והנה הדביקתנו הרעה גם פה בעיר כתר בריטית, תחת חסותה של מעצמה אדירה.

עובדיה מוסר בדו"חו, שהחבאנים בשיך עות'מאן "התגוננו כאריות" והשיבו אחור את כל התקפות הערבים. אך ב"חסות" חיילי הא.פ.ל., שאמורים היו להעביר את היהודים למחנה חאשד, התנפלו ערבים על היהודים, הרגו 11 נפש ופצעו למעלה מ־20.[28]

אשר למצב בתוואהי (Steamer Point), אזור בו היה מספר גדול של חנויות־מסחר גדולות של יהודים, אך בית־מגורים יהודי אחד בלבד (ביתו של מר חתוכה), מוסר השופט טרסטד, שנעשו אמנם נסיונות לשדוד חנויות של יהודים ולהעלותן באש, אך המשטרה מנעה זאת. השוד והנזקים שם, קובע השופט, היו מינימליים. הוא מוסיף, שיהודים מעטים נרצחו שם, וזאת משום שהמשטרה לא ידעה כלל על מציאותם. אלה שהתכנסו בביתו של חתוכה, פונו בשלום.[29]

4. מסקנות השופט טרסטד והשלכותיהן:

השופט מתח ביקורת קשה על הממשלה, שלא עשתה מאומה לקידום פני הרעה, וגם לא גילתה החלטה נחושה לחנוק את ההתפרעויות בעודן באיבן. אילו עשתה זאת, מעיר השופט, כי אז היתה משתלטת על המצב. חוסר־ההחלטיות, שגילו השלטונות והאמצעים בהם נקטו, "אם לא עודדו את הפורעים, פעלו מעט להרתעתם".[30]

השופט התייחס בפרוטרוט לעדויות, שהשמיעו לפניו אחדים ממפקדי המשטרה

---

28. ראה לעיל, הערה מס. 2.
29. שם, עמ' 24.
30. שם, עמ 21.

ויחידות ה־א.פ.ל, לפיהם צלפו יהודים בנשק חם בחיילים, בשוטרים ובאחרים מחלונות ומגגות בתיהם. הוא קבע, שאעפ"י שמספר של יהודים זרקו בקבוקים, "ללא־ספק שלא מחכמה", אך משום שהיו מפוחדים וביקשו להגן על עצמם,[31] צלף אחד לא נתפס. העדויות ביחס לצלפים, קבע השופט, לא היו משכנעות, והחיפושים היסודיים, שערכו השלטונות בבתי החשודים במהלך הפרעות ולאחריהן לא העלו מאומה: לא נמצאו תרמילי־קליעים משומשים, או כל זכר לצלפים.[32] לעומת זאת, ציין השופט, הושמעו עדויות חותכות, שמעשי הרצח של יהודים ושל הרופא ההודי נעשו ע"י חיילי הא.פ.ל. הוא הוסיף, שאנשים שונים, ובכללם עדים לא־יהודים, השמיעו ביקורת ביחס להתנהגותם של חיילי הא.פ.ל: הם לא השתדלו כלל למנוע את מעשי השוד, הביזה וההצתה; אחדים מהם השתמשו בצורה בלתי־מרוסנת בכלי נשקם (רובים ומקלעי ברין), ובכך גרמו לרצח או לפציעת אנשים רבים חפים מפשע, רובם יהודים. הם גם גרמו לנזקים לרכוש. בהתייחסו ליריות, שירו החיילים ברובים ובמקלעי ברין לתוך חלונותיהם הסגורים של הבתים ולעבר אנשים על הגגות, בטענה שצלפים מצויים שם, קבע החוקר, שלא היתה כל הצדקה לשימוש חסר־אבחנה זה". העדויות מורות בעליל, העיר הוא, שאחדים מן החיילים הוכיחו עצמם כ"ששים־לירות" (trigger happy).[33]

ניקויים של היהודים מאשמת הצליפות, נתקבלה בברכה ע"י הקהילה היהודית, וזאת משום שעד לפירסום דו"חו של השופט טרסטד, התייחסו השלטונות לטענה זו של הצליפות כאל עובדה בלתי־מעורערת. יש לציין, שטענה זו מצאה ביטוי גם בדבריו של המושל, הוד מעלתו סר רג'ינאלד צ'מפיון, בנאום שנשא ביום שישי ה־5 בדצמבר 1947 (ביום האחרון של הפרעות) בפני אסיפת מועצת המחוקקים של עדן. באותה אסיפה, קרא המושל דו"ח, שהוא שלח למזכיר המדינה בלונדון, ובו

---

31. שם, עמ' 16. על התגוננותם של יהודי עדן בפני אספסוף הפורעים, כותבת רחל אהרוני־מנזלי ביומנה:

> השליחים, ובמיוחד עובדיה, דאגו לכך, שצעירים יעמדו על גגות הבתים שבכניסה לרובע, מצויידים באבנים ובבקבוקים מלאי פלפל חריף. מספר של בחורים הוצב בבית־הספר לפליטים, העומד בכניסה לרחוב מס. 2, מול מגרש ה"סילה" (Seilah), סמוך לשני בתי־הספר היהודיים. בית־ספר זה היה צמוד לביתנו. ניתן לומר בביטחה, שלולא עמידת הגבורה של הבחורים הללו, שחרפו את נפשם על הגנת הרובע היהודי, היה בית־ספר זה עולה באש ביחד עם בתים אחרים ברחוב זה, ובכלל זה ביתנו אנו. עם בואם של חיילי הא.פ.ל, שצלפו ללא הפוגה לתוך בתי היהודים, ובמיוחד במתגוננים, שעמדו על הגגות, נאלצו הבחורים שבבית־הספר לפליטים להציב קרש, שגישר בין גג בית־הספר לחלון ביתנו ולעבור באמצעותו אלינו. תוך כדי מעברם, בו היו חשופים בפני יריות החיילים, נהרגו ונפצעו אחדים מהם.

32. שם, עמ' 21־23.

33. שם, עמ' 23.

פיסקה הקובעת, ש"מעשי איבה" שקרו במהלך הפרעות, "יצרו מצב של מתיחות חדשה ומסוכנת, במיוחד לאחר רצח חייל הא.פ.ל. ורופא ממשלתי הודי־מוסלמי, קרוב לוודאי ע"י יהודים".[34] פיסקה זו, שפורסמה גם בעיתון הממשלתי הרשמי, Aden Observer, מיום ה־5 בדצמבר 1947, עוררה חרדה גדולה בקרב יהודי עדן, ומר בנין, יו"ר ועד החרום של הקהילה, שלח את מכתב־המחאה הבא למערכת העיתון:

> אנו מבקשים למחות בצורה נמרצת ולהכחיש בצורה קטיגורית ביותר את הטענה, שמצאה ביטוי ב־Aden Observer, מיום שישי, ה־5 בדצמבר, חתומה ע"י "מתבונן מן הצד" (Onlooker) לפיה, "ומעל גגות הבתים ניתן היה לראות יהודים, יורים בנשק קל. כמו כן [מבקשים אנו למחות] נגד ההצהרה, הכלולה בפרוטוקול ישיבת בית המחוקקים, שפורסם כנספח ל־Aden Colony Gazette, מס. 26, מיום ה־11 בדצמבר 1947, לפיה "אבל, כפי שטוענים, פעולות איבה מצד יהודים יצרו מתיחות חדשה ומסוכנת, במיוחד לאחר רצח חייל מה־א.פ.ל ורופא ממשלתי הודי־מוסלמי, קרוב לוודאי ע"י צלפים יהודים".
>
> התבטאויות אלה הן לא זו בלבד בלתי נכונות, אלא גם מזיקות לביטחונה של הקהילה היהודית, ונותנות רושם מטעה ביחס לאסוננו. אין זה הוגן להשמיע טענה זו ללא הוכחות כלשהן. אנו מצהירים בזה, שליהודים לא היה נשק כלשהו, כפי שמוכח מהחיפושים המרובים, שנעשו ע"י היחידות הבריטיות.
>
> אשר לד"ר פירוזודין, אנו מודים, שהוא אמנם נקרא ע"י משפחה יהודית כדי לטפל באבי המשפחה, שנורה ע"י הא.פ.ל, אולם כשהרופא עמד מתחת לבית, נורו גם הוא וגם אחיו של הפצוע, בכדורים ע"י הכוחות, ששלטו אז בשטח. האם מתקבל על הדעת, כשהיא חסרת־פניות, שיהודים יירו ברופא, שבא לטפל בפצועים ולהציל נפשות מן המות?! האשמות מעין אלה הן לעג לגיהינום על שבעת מדוריו...[35]

יש לציין, שמערכת העיתון לא מצאה לנכון לפרסם את מכתב־המחאה; אין

---

34. פורסם כנספח ל־Aden Colony Gazette, מס. 26, מיום ה־11 בדצמבר 1947:
"But alleged hostile activity of Jews created new dangerous tension, especially after killing of a Levy and an Indian Moslem Government doctor, almost certainly by Jewish snipers".

35. מיום ה־14 בדצמבר 1947.

פלא, איפוא, שקביעתו של השופט־החוקר בנושא זה נתקבלה ע"י הקהילה בהכרת תודה ובהרגשת הקלה רבה.

דו"חו של השופט קובע, שבמהלך הפרעות נהרגו 76 יהודים, 38 ערבים (כולל חייל מהא.פ.ל.), ו־2 הודים. נפצעו 76 יהודים, ו־87 ערבים. 6 גופות (קרוב לוודאי של יהודים) לא זוהו. 106 חנויות של יהודים (מתוך 170 חנויות, שהיו קיימות בעיר לפני הפרעות), נבזזו כליל, ו־6 חנויות נבזזו חלקית. 30 בתים, השייכים ליהודים בעיר נשרפו, וכן שני בתי־ספר. נשרף גם מספר גדול של מכוניות, השייכות ליהודים.[36] הדו"ח מוסר, שלאחר הפרעות נשפטו 9 חיילים על מעשי ביזה, 5 נדונו לשנת מאסר, ו־4 לשישה חודשי מאסר.[37]

הדו"ח מכיל גם המלצות לגבי העתיד. לדעתו של השופט, יש להקפיד על נוכחות מתמדת של יחידות בריטיות (לפחות 350 חיילים) במושבה. תנועה בלתי־מבוקרת של פועלים ארעיים לעדן, מזהיר הוא, טומנת בחובה סכנה לביטחון, משום שבמקרה של מהומות כלשהן, יימצאו, ללא ספק, בקרב פועלים אלה יסודות פורעי־חוק, שינצלו את ההזדמנות לשוד ולביזה. השופט הוסיף, ששיטת העונשין הקיימת היא קלה מדי, ואין בה כדי להרתיע פועלים (coolies) ואחרים, הרגילים לשיטת־עונשין חמורה יותר בארצותיהם. הוא מציע לגרש מתחום המושבה כל מי שיורשע על עבירות, הכרוכות במעשי אלימות או גניבה ולמנוע את שיבתם של מגורשים לעדן. כמו־כן יש לחוקק חוקים שיאפשרו פיקוח, ובשעת הצורך אף איסור על קיום התקהלויות, הפגנות והנפת דגלים וכרזות. מר טרסטד מדגיש את חשיבות חניקתן של מהומות כלשהן בעודן באיבן. כוחות הביטחון חייבים להקדים את הפורעים; מכל מקום אין לעכב את בואם עד לאחר התחלת המהומות.[38]

5. הקהילה היהודית לאחר הפרעות:

הפרעות היכו בתדהמה את הקהילה היהודית ועירערו לחלוטין את חייה החברתיים והכלליים. הבסיס הכלכלי נשמט מתחת לחלקן המכריע של המשפחות היהודיות, שחנויותיהם נשרפו או נשדדו, ורכושן ירד במחי יד לטמיון. ניטלו אמצעי המחיה מאלה, שהועסקו לפני הפרעות ע"י בעלי החנויות שניזוקו. בתים רבים נשרפו, ודייריהם עברו לגור בבתי קרוביהם ומכריהם, דבר שהביא לידי צפיפות גדולה, וכתוצאה מכך גם לבעיות סניטריות, במיוחד בימי החום הלוהט. האחות אתל סלונים שבאה לעדן ב־16 בינואר 1948, בשליחות הג'וינט, מתארת כך את מצבה והלך־רוחה של הקהילה:[39]

---

36. שם, עמ' 24.
37. שם, עמ' 23.
38. שם, עמ' 26־28.
39. מכתב לסוכנות היהודית בירושלים, מיום ה־3 בפברואר 1948 (אצ"מ, תיק 6/5072), ועיין גם צרור אגרות, תעודות ומראות על השואה בעדן ולאחריה, עמ' 46.

> המחזה שנתגלה לעיני בעדן הוא נורא ואיום. מצאתי קיבוץ יהודים פצוע, הרוס פיזית ורוחנית, המפחד להוציא את אפו מדלת ביתו. עד היום עוד לא פסקו איומי הערבים, ומלחמת העצבים שלהם נגד היהודים נמשכת בכל תקפה. חרב ההשמד עוד תלויה ועומדת נגד עיניהם בכל אימתה. מקורות הפרנסה של היהודים נהרסו, וחלק גדול מבתי המגורים שלהם נהרס גם הוא. הם מתקיימים עתה על עזרת ממשלת עדן ומתמיכות שונות הבאות מהמוסדות הלאומיים שלנו בארץ ומהג׳וינט. הילדים מתבטלים בבתיהם ללא חינוך. הם גם אינם יוצאים לשחק ברחוב מפחד הערבים... מצאתי נוער נפלא בעדן... הם צמאים לחינוך ארצישראלי, ואין כל אפשרות למלא את זאת מחוסר מדריך מיוחד עבורם. כולם מדברים עברית ושרים את שירי הארץ. על זאת יש להודות למדריך עובדיה. הוא המשתדל בחינוכם, נוטע בהם רוח ארצישראלית, מלמד אותם שירה אי״ת ומחדיר בקרבם את ההכרה הלאומית הציונית.

התשתית הכלכלית, החברתית והרוחנית, שעלה בידי יהודי עדן לבנות במשך למעלה ממאה שנות שלטון בריטי, ירדה לטמיון במחי יד אחת בשלושת ימי פרעות. זאת ועוד: לאחר הפרעות, ניהלו הערבים מלחמת עצבים קשה נגד היהודים. ההסתות והפצת דברי שיטנה ואיבה נגד היהודים, הן בע״פ והן באמצעות העיתונות הערבית המקומית, גברו במידה ניכרת, והמסיתים התהלכו חפשית בחוצות, באין מרסן. ועד החרום של הקהילה התלונן במכתבו למחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית[40] על מצב חוסר־הישע, שלתוכו נקלעה הקהילה לאחר הפרעות. חוסר האונים, שגילו השלטונות בימי הפרעות, והצלחתם הגדולה של הפורעים, שרבים מהם נתעשרו מהביזה, מציין הועד, ״נסכה בהם [בערבים] רוח של שיכרות והתרוממות״. טעמה המתוק של הביזה הגבירה בהם את הפיתוי לחזור על המעשה בהזדמנות הנראית להם, ״איבדנו כליל את תחושת הביטחון... מאז הפרעות, נעשים נסיונות לשרוף את בתינו״.[41]

עובדיה מגדיר את השבועות הראשונים כ״ימי עצבנות, פחדים ובלהות בלתי פוסקים״. וזאת כתוצאה מעלילות שונות, שהערבים העלילו על היהודים. עלילות אלו, מדגיש עובדיה, ״הופצו בצורה גלויה ע״י העתונות הערבית וע״י כרוזים״, במטרה לעורר את ההמון ״לקום ולעלות על הקהילה ולכלותה״.[42] באחד

---

40. מיום ה־17 בדצמבר 1947 (אצ״מ, תיק S25/5/293). פורסם ב־*Congress Weekly*, כרך 15, מה־9 בינואר 1948, ביחד עם מכתב מיום ה־14 בדצמבר 1947, המתייחס גם הוא לפרעות.
41. שם, שם.
42. מיום ה־3 בינואר 1948 (אצ״מ, תיק S86/42).

עדנים ותימנים מבכים את מתיהם

מצבת זכרון לחללי השואה

המכתבים,[43] ששלח לסוכנות היהודית כותב הוא:

> המאורעות המחרידים שאירעו כאן, הרסו את הקהילה לחלוטין — הרס פיזי ורוחני. אין לתאר את השפעתם הפסיכולוגית על ההמון הערבי. היהודי ורכושו נעשו הפקר — הפקר בגלוי. קשה ליהודים לצאת מתוך הרובעים שלהם, הן בעדן והן במחנה. למעשה הפכו המחנה והרובע היהודי בעדן לבתי מעצר הכוללים תשעת אלפים נפש. כל אנשי עדן, לרבות אנשי המחנה בטלים ומבוטלים ואין איש יכול להשיג מה למחית נפשו... למעשה כל יהודי עדן מקבלים כיום "חלוקה" כפליטי תימן שבמחנה "גאולה", אלא שהראשונים מקבלים פחות ממחצית המנה שמקבלים האחרונים.

ואמנם היו החודשים דצמבר 1947 וינואר 1948 רצופים תקריות, שהחרידו את הקהילה ומרטו את עצביה. להלן שתיים מהתקריות החמורות, שקרו בחודש דצמבר:

א) ב־20.12.47, חיטט ילד ערבי בין ההריסות ברובע היהודי, ואבן קטנה נפלה עליו ופצעה אותו קל בראשו. מייד נפוצה שמועה שהיהודים הרגו ילד ערבי. בן רגע צבא המון ערבי על השכונה היהודית, ואיים לפרוץ לבתים. להלן דברי עובדיה ביחס להמשך הדברים:[44]

> שעה שלמה עברה עד שהצבא הבריטי (הנמצא במרחק של 200 מטר בלבד מהרובע היהודי) יצא והפגין את מציאותו. ואני אומר "הפגין", כי באמת הוא לא עשה ולא היה צריך לעשות יותר מזה. הוא השתמש בתכסיס פרימיטיבי ופשוט: בו בזמן שכוח משטרה קטן לערך עמד ופיזר את ההתקהלויות (בס"ה ירה שתי יריות באויר), יצא הצבא הבריטי בתהלוכה של כתריסר אוטומובילים, כשבראשו תזמורת צבאית אשר משכה את ההמון הרחק מהשכונה היהודית אל הגן העירוני...אך גם פעולת הפגנה זאת לא נעשתה אלא אחרי אזעקות ס.או.ס. לשלטונות ואחרי שכבר החלו לשרוף ולשדוד בכמה מקומות.
>
> הכל הצהירו שבפעם זאת היה הפחד גדול הרבה יותר מאשר בימי הפוגרום, כי הרחובות היהודיים היו מלאים חוליגאנים פראים, חצי ערומים, שהובאו במיוחד מהמדבר כשהם מזויינים בפגיונות ובידיהם בנזין וסמרטוטים לתבערות... מראה פניהם הטיל מורא על הרובע היהודי. "לולא חסד ה' כי אז אבדנו" — זאת היתה הרגשת היהודים לאחר המאורע.

---

43. מיום ה־19 בדצמבר 1947 (אצ"מ, תיק S25/5.293).
44. לעיל, הערה 42.

ב) ב־24 בדצמבר 1947, התפוצצה פצצה באזור הערבי חג'יף, וכתוצאה מכך נהרגו ונפצעו מספר ערבים. הופצו שמועות, שהפצצה נזרקה ע"י יהודים. כתוצאה מכך, ניסה באותו יום, בשעה 4.00 אחה"צ, המון של ערבים לפרוץ לתוך הרובע היהודי, אך מזימתם סוכלה ע"י המשטרה. העיתון צות אלימן (קול תימן), מיום ה־25 בדצמבר 1947, מוסר את הפרטים הבאים ביחס לתקרית הנ"ל:

תקרית מצערת בחג'יף (Hedjuff) עדן

אתמול בסביבות השעה שתיים אחה"צ, עברה מכונית, נטולת מספר מהתוואהי לכיוון המעאללה, נהוגה בידי נערה יהודיה, כשלידה צעיר יהודי. המכונית שבה במהירות ממעאללה, והושלכה ממנה פצצה לעבר קבוצת פועלים ערבים, שישבו כדי לנוח מעמלם. אחד מהם נהרג מייד, ו־14 נפצעו, אחד מהם מת לאחר העברתו לבית־החולים.

המשטרה מיהרה להקיף את מקום התקרית, כפי שהקיפה את הרובע היהודי בעדן כדי לשמור עליו, מחשש להישנות המאורעות שקרו בעבר.

אשר לערבים, רבים מהם הלכו לעבר האיגוד התימני העליון, כדי לגולל את הפרשה בפני המנהיג איברהים, שיעץ להם להירגע. הוא שלח את מזכירו המיוחד מר... וכן את מר.... אל מקום התקרית, ושם נפגשו עם השיך... והם הרגיעו את הערבים ויעצו להם לשמור על שלוותם. לאחר מכן ביקרו את הפצועים וראו את ההרוג, והניחו את העניין בידי החוגים המוסמכים (עיין נספחים מס. 4 ו־5).

בעיקבות פרשה זו כתב מר בנין, יו"ר ועד החרום של הקהילה, את המכתב הבא למר ת'ומאס (A. R. Thomas), המזכיר הכללי של הממשלה:[45]

יש לנו הכבוד להודיע, שביום רביעי ה־24 בדצמבר 1947, בשעה 2.30 לערך, משאית, שנופפה דגל אדום עברה ברחובות שלנו, כשהיא קוראת לחוליגנים לנקום את מותם של אותם שני ערבים, שלפי טענת הכזב שלהם, נהרגו ע"י פצצה שנזרקה בחג'יף ממונית נהוגה בידי יהודים. מיותר לומר, שזו היתה עלילה נוספת, שתכליתה לעורר את ההמונים להתנפל על הרובע היהודי כדי להשמידנו ולבזוז אותנו.

הודות לפעולה המיידית של המשטרה, סוכלה מזימה זו. אנו מבינים, שעיתון ערבי, "צות אלימן", פירסם סיפור זה, ופירסום זה של דבר שקר מכוון להנציח עלילה זו, ולגרום לכך שחיי היהודים יהיו

45. מיום ה־26 בדצמבר, ארכיון ועד שלוחי הקהילות, לונדון. ועיין גם מכתב ועדת החרום לועד שלוחי הקהילות בלונדון, הדן בנושא זה (מיום ה־25 בדצמבר 1947, אצ"מ, תיק S6/5072).

בסכנה מתמדת. אנו מבקשים, שהממשלה תנקוט בצעדים כדי לחשוף את השקר שמאחורי סיפור בדים זה, ותפעל נגד "צות אלימן", על הפיצו שמועות שווא ודברי הסתה. שמועות שקר אלה מכוונות גם להחדיר איבה [נגד היהודים] בקרב כוחות המשטרה, האחראים לשמירת החוק והסדר.

גם כך חשופה הקהילה היהודית לסכנה חמורה, הנובעת מהפצת דברי בדים, דבר הנעשה מפעם לפעם ע"י מנהיגי כנופיות, שזהותם ידועה בוודאי לממשלה. עובדה היא, שבעיקבות כל עלילה, ולו קטנה ביותר, אלפי ערבים מתאספים, כשהם מאיימים להסתער על הרובע היהודי. לאור נסיון העבר, חוששים אנו, שאם הממשלה לא תנקוט באופן מיידי בצעדים נמרצים לכליאתם של מנהיגי הכנופיות ולאסור על התקהלותם של המונים גדולים ברחובות, עלול האספסוף, משולהב ומעודד ע"י העדר אמצעי־מניעה מצד הממשלה, לפרוץ ביום מן הימים לתוך הרובע היהודי, טרם יהיה סיפק בידי כוחות צבא או משטרה לחוש לעזרתנו...

כן מבקשים אנו מהממשלה לנקוט בצעדים נגד אלה הנושאים דלק או מאחסנים אותו, כדי להשתמש בו למטרות בלתי־חוקיות. אנו גם מבקשים שכוחות משטרה חזקים יוצבו בכניסות לרובע היהודי כדי למנוע התקפת פתע, שעלולה לגרום לחורבן נוסף לנפש ולרכוש...

בהתייחסו לפרשה זו מוסר עובדיה,[46] שבעיקבות עלילה זו, ריחפה "סכנה רצינית ביותר" על חיי היהודים, ועוצר הוטל לשלושה ימים על האזורים הסמוכים לרובע היהודי. הוא מוסיף, שלבסוף נתברר, כי תקרית ההתפוצצות הקטלנית היתה תוצאת "משחק" התעסקות בלתי־זהירה של עובדים ערבים ברימון־יד, שמצאו ליד החוף. ועוד מוסר עובדיה, שהמשטרה פירסמה את האמת ברבים, דבר שהרגיע את ההמון הערבי.[47]

ביטוי ממצה למצב יהודי עדן לאחר הפרעות כלול במכתבו של שליח הסוכנות היהודית, שמעון שער (אביזמר), שהגיע לעדן ב־12 בינואר 1948:[48]

אשר למצב בעדן, עדיין לא שבו החיים למסלולם הרגיל. עדיין מתהלכים להם היהודים רק ברחובותיהם הם ובפחד. נפצעה הנפש היהודית עמוק. נשבר חוט השדרה הכלכלי. הא' הנכ' ויטליס וג'אנר

---

46. מכתבו לסוכנות מיום ה־3 בינואר 1948 (אצ"מ, תיק S86/42).
47. שם, שם.
48. המכתב הוא ללא תאריך, אך פותח במלים "חלפו כשבועיים מאז הגיעי למחנה גאולה" (אצ"מ, תיק S86/42). יוצא מזה, שהמכתב נכתב בסוף חודש ינואר.

עשו הרבה למען השב את הנורמליזציה. אך מי ישור את העתיד? עיקר עיסוקם של היהודים בעדן — מסחר, ורוב חנויותיהם של הללו נשרפו כליל או נשדדו. כאן משתדלים השלטונות להיטיב את המצב ולהשיבו לאיתנו. קשה הדבר, כי מצב החולה קשה ואולי אנוש... שני בתי־הספר השרופים וההרוסים, העומדים להם כשלדים בקצה הרובע היהודי, מסמלים את השואה הקשה, שניתכה על יהודי עדן. חדלו הילדים ללמוד... עדיין הכל מהוממים, רק הנוער מראה סימני חיים, הוא הוא המחייה את הרובע היהודי ונותן לו דמות חיים. פעולות החלוץ מתחילות מחדש, נפגשים שוב חברי התנועות, לחידוש חיי החברה. יש לציין, ובצער, את יחסם הבלתי חיובי כלל של רבים מבני העדה העדנית לכל פעולה חלוצית או ציונית של הנוער במקום, ובעיקר של אנשי הועד. הרב הראשי, למשל, מתנגד בחריפות ללמוד הבנות, כי בגללן באתם כל זאת... ובמצב עוין חיצוני ופנימי זה הנוער פועל... שירה עברית עכשיו באיסור חמור.

חבר הפרלמנט הבריטי ברנט ג'אנר (במרכז) עם נכבדים מחקהילה

6. הלחץ על הקהילה להתנער בפומבי מזיקתה לציונות:

בימים קשים אלה עמדה הקהילה העדנית תחת לחץ ניכר מצד השלטונות, שיעצו לה להתנער בפומבי מכל זיקה לציונות, כדי להפיס את דעתם של הערבים. על לחץ זה מוסר ועד החרום של הקהילה במכתבו לועד שלוחי הקהילות בלונדון. "הממשלה, באמצעות אחד מדובריה", כותב הועד, "יעצה לנו לפרסם הצהרה, המוקיעה קשרים כלשהם עם הציונות, בדומה למה שעשו יהודים בארצות ערביות, בהן מצויים יהודים".[49] ואמנם בנאום, שנשא מר רג'ינאלד צ'מפיון, מושלה של עדן, בפני מועצת המחוקקים של המושבה הבריטית,[50] אמר בין היתר: "אני מקווה, שעתה ידוע לכל, שהקהילה היהודית בעדן, נתינים בריטים וסוחרים ובעלי־מלאכה שוחרי־שלום מזה דורות, ניתקו עצמם בגלוי מהציונות הפוליטית". נראה, שיו"ר ועד החירום של הקהילה, סלים בנין, עמד גם בפני לחץ לחתום על עצומה המגנה את הציונות. כך למדים אנו ממכתבו של ארמנדו נסים,[51] ששהה אז מחוץ לעדן, מחמת הסכנה שנשקפה לחייו מצד הערבים. במכתב זה, שנשלח למר בנין, כותב ארמנדו:

> מר סלים היקר:
>
> נדהמתי מאוד לשמוע, שאתה עומד לחתום על הצהרה, לפיה מגנה הקהילה היהודית של עדן את הציונות ואת העלייה לא"י.
>
> אני עצמי איני מאמין ואיני רואה כל סיבה עבורך לחקות את בני עמנו בארצות ערביות, שגורלם ועצם חייהם נתונים לחלוטין בידי ממשלות ערביות.
>
> שונה במידה רבה הוא מצבנו: אנחנו אזרחים בריטיים, החיים במושבה בריטית; לפיכך, אחראית הממשלה הבריטית לבדה להגנתנו ולבטחוננו. רוצה אני להזכיר לך, שהוד מעלתו המושל, הבטיחני בצורה קטיגורית, בעת ביקורו בביתי, שהטרגדיה שבאה עלינו, לא תישנה, וכי ננקטים כל אמצעי הזהירות להבטחת שלומנו ובטחוננו.
>
> אין לך כל הצדקה לגנות את הציונות, אלא אם כן יאמרו לך השלטונות הבריטיים במפורש, שאין הם יכולים לערוב לשלומנו; מובן,

---

49. מכתב לועד שלוחי הקהילות בלונדון, מה־17 בדצמבר 1947, פורסם ב־Congress Weekly, כרך 15, מיום ה־9 בינואר 1948.

50. נאום מיום ה־5 בינואר 1948: "It will, I hope, now be a common knowledge that the Jewish community of Aden, British subjects and peaceful craftsmen for generations, have openly dissociated themselves from political Zionism". ראה נספחים מס. 6 ו־7.

51. מה־14 בדצמבר 1947 (ארכיון ועד שלוחי הקהילות, לונדון).

שאין להעלות דבר כזה על הדעת, גם מהסיבות המצויינות לעיל, וגם משום העובדה, שממשלת הוד מלכותו היא אחד הגורמים האחראים להקמתו של הבית היהודי בא״י, וגם תמכה בציונות מאז היווסדה.

לפיכך, מקווה אני, שאין כל יסוד לשמועות הנ״ל. אחינו כאן הם אתכם בלב ובנפש, ועושים כמיטב יכולתם כדי להחיש עזרה.

חזק ואמץ. מקווה אני, כי אתם מנהלים היטב את מלאכת הסעד, שכן המשימה החשובה ביותר כרגע היא הצלת נפשות.

יש לציין עוד, שבישיבה בה הכריז המושל על הסתייגות יהודי עדן מהציונות, לא נכחו כלל נציגי היהודים. עובדיה מסביר העדרות תמוהה זאת במכתבו למדור השליחים של הסוכנות היהודית:[52]

לפני ההכרזה ישבו נציגי היהודים ודנו בעניין. כל הזקנים היו בעד ההכרזה, וכל הצעירים היו נגדה. אך כנראה שהזקנים עשו את שלהם, וכאשר קבלו היהודים את ההזמנה להיות נוכחים בטקס קבורת כבודם הנ״ל, עצרו בעדם הצעירים וההכרזה ניתנה בלי נוכחות היהודים. פקיד ממשלתי אשר קרא את נאום המושל מהכתב בעוד מועד, גילה את הדבר לצעירים, והם הקימו רעש גדול ואיימו באלימות נגד אלה אשר יהיו נוכחים באותה ישיבה... מאז לא פסקו הדרישות מצד הזקנים להפסיק את הפעולות שלנו ובמיוחד את פעולות ״החלוץ״. הם חששו מכל שיר ומכל מסיבה. כל אסיפה של חברים נראתה בעיניהם מסוכנת. לדידם נראה הדבר, כאילו הערבים בולשים כל צעד וצעד מצעדינו... לעומת זאת, הנוער בעדן בהדרכתם של חברינו שמעון שער ובנימין רצאבי... המשיכו בפעולתם, אמנם בצינעא, בבתים פרטיים, אך בקביעות ובהתמדה.

השמועות על גינוי הציונות ע״י מנהיגי יהודי עדן נתקבלו בצער, אך בהבנה רבה ע״י ההנהלה הציונית בארץ. במכתבו של ח. ברלס, לד״ר א. טרטקובר מהאוניברסיטה העברית בירושלים, מעיר הראשון בנדון:[53]

אני שולח לך העתקים של מספר מסמכים, אשר תראה מתוכם מה רבו התלאות בעדה האומללה הזאת. כפי הנראה, לא הוסכם על הצטרפות עדת עדן לקונגרס היהודי העולמי. לעומת זאת מעציב לראות מתוך הודעתו של הנציב העליון..., כי ״יהודי עדן הסתייגו מן הציונות המדינית״. נקל לתאר לעצמנו את הרקע להסתייגות מאונס זו. אני

52. מיום ה־13 במאי 1948 (אצ״מ, תיק S86/42).
53. מיום ה־19 בפברואר 1948, (גנזך המדינה, ירושלים).

שולח לך את החומר מתוך בטחון, שתעשה את כל האפשר למען החיש עזרה ליהודים, שנשבו בין הבריטיים ובין הערבים באי נידח זה.

רוח הדכאון והדיכדוך הביאו גם לגל הכאה על־חטא, ומחוגי הרבנות יצא הקצף על השליחים ותנועת "החלוץ", שפגעו כביכול בתשתיתה ובחוסנה המוסרי והדתי של הקהילה, והביאו עליה את העונשים הנוראים, שניתכו על הקהילה מהשמים. לדבריו של השליח בנימין רצאבי,[54] מקצת מגל זה של דברי תוכחה והטפה לחזרה בתשובה, מצא ביטוי גם במחנה "גאולה", והיו אנשים שם, שטענו שהשואה באה "בגלל השליחים, המחנכים את הצעירים לא ברוח הדור הישן". רבנים ואנשי דת במחנה, מוסיף רצאבי, הזהירו את הנשים "לבל תלמדנה ולבל תתקשטנה ולשבת בסוכות"; הם דרשו מהילדים לעסוק בתורה, ומהבוגרים לחגור שק ולהתוודות על חטאותיהם.

עמדתם המסתייגת של מנהיגים מהקהילה ביחס לפעולות השליחים, מצאה עידוד מצד שליחי הג'וינט, המורה מנחם ברגר,[55] ובמיוחד מצד הד"ר אבו יצחק, שנשלח לעדן לשמש כרופא שם.[56] לדבריו של עובדיה, יעצו שני שליחים אלה לשליחי הסוכנות (עובדיה, שמעון ובנימין) להימנע מקונפליקט עם הקהילה, וניסו להשפיע עליהם להפסיק את פעולותיהם בעדן.[57] ד"ר אבו יצחק אף הבטיח לועד הקהילה "להרוס את פעולות 'החלוץ' ולעקור מן השורש את התנועה, וכולם קמו על רגליהם וברכו אותו מעומק לבם".[58] עובדיה מציין עוד, שכל השליחים זומנו ע"י השריעה לישיבה מיוחדת, בה טענו הזקנים, ש"הפעולות של "החלוץ" מעוררות "רעש", והערבים רוטנים ורוגזים". באותה ישיבה, מעיר עובדיה, השמיע השליח ברגר את הטענה הבאה: "אסור שיגידו על שליח א"י, שגרם לנפילת שערה משערת יהודי ארצה". ימים אחדים לאחר מכן, מוסיף עובדיה, הוזמנו הד"ר

---

54. מכתב למדור לשליחים של הנהלת הסוכנות היהודית, מיום ה־7 בינואר 1948 (אצ"מ, תיק S86/42).

55. המורה מנחם מוניש ברגר, מורה מא"י, נשלח לעדן באפריל 1948 ע"י הג'וינט. לפי מכתבו של הרי ויטליס, שנשלח לועדת החירום של הקהילה (מיום ה־9 באפריל 1948, ארכיון ועד שלוחי הקהילות בלונדון), ישמש מר ברגר כמנהלו של בית־הספר לבנים; משכורתו תשולם במלואה ע"י הג'וינט, ובדומה ליתר עובדי הג'וינט, יהיה נתון באופן בלעדי לסמכותה של הנהלת הג'וינט. מר ויטליס מדגיש במפורש, שהג'וינט יהיה אחראי אך ורק למשכורתו של מר ברגר, ולא יוכל ליטול על עצמו כל התחייבות כספית לגבי בית־הספר, ובכלל זה משכורותיהם של המורים האחרים. הקהילה, מוסיף ויטליס, תצטרך לספק למר ברגר דיור מתאים חינם.

56. שמו התורכי הוא אבויזק. ראה להלן.

57. מכתבו לסוכנות היהודית מיום ה־13 במאי 1948, (אצ"מ, תיק S86/42).

58. שם, שם. עובדיה מעיר במרירות במכתבו זה: "אם כן יהדי עדן קבלו אישור לטענותיהם משליחי הארץ".

ויינברג ושלושת השליחים למשרד מפקח המשטרה ביחד עם נציגי הקהילה היהודית. המפקח הטיף מוסר לשליחים, והזכיר להם שיהודי עדן מהווים מיעוט מבוטל בין רוב ערבי פראי, שיש לו סימפטיה לערביי א"י. הוא טען, שפעולותיהם הבלתי־אחראיות של השליחים, תורמות לליבוי היצרים ולמעשי־האיבה מצד הערבים נגד היהודים, ולפיכך יש להפסיקן, "אחרת הוא לא יוכל לקבל על עצמו את האחריות להגנת הקהילה". המפקח העיר, שהציונות מסוכנת היא ליהודי עדן ודרש מהשליחים להפסיק את פעולתם בעדן ולהתרכז רק במחנה "חאשד". הוא גם ציין, שדבריו אלה נאמרים על דעתו של המושל.[59]

יש לציין, שגם מנהיגים ערבים יעצו ליהודים להימנע מכל גילוי, העשוי להיראות כפרובוקציה בעיני מוסלמים, ובמיוחד מכל פעולה ציונית. לאור כל זאת, חששו כמה ממנהיגי הקהילה מכל התקהלות של נוער, העלולה לעורר את תשומת ליבם של ערבים, במיוחד מפגישות קולניות, המלוות בשירה וריקודים. "אוזניים לכותל", הפטירו המנהיגים באוזני השליחים, והטיפו לזהירות, לפחות עד שיעבור זעם. ישראל ישעיהו,[60] שביקר בעדן ב־23 בדצמבר 1948 (כשנה לאחר הפרעות), גילה הבנה רבה לרוחם ולמצבם של מנהיגי הקהילה, ובדו"חו, "המתרחש בעדן ובתימן",[61] כותב הוא:

> הועד היהודי לשעת חירום הוקם בזמן הפרעות אשתקד, והוא ועד הקהלה בפועל. לפני בואי לעדן, שמעתי כמה הערות על חשבונם. האשימו אותם בהתנכרות לציונות ובשאיפה להתאנגלות. כן שמעתי בהיותי בארץ, שרב הקהלה, מארי יחיא, מכביד את ידו על כל פעולה ציונית וחינוכית. בפגישה עם הועד היהודי לשעת חירום ועם רב הקהלה מצאתי, כי לבם נאמן עם ישראל ועם הציונות, והם מוכנים לשאת על שכמם כל תפקיד, שיש בו משום הצלת יהודים ועזרה לעליה. אך הם טוענים: למען בטחון היהודים צריך להזהר מכל דבר, שעלול לשמש עילה למקטרגים ולאויבים. אם כי נדמה לי, שהם מגזימים בזהירותם, אך הבנתי לרוחם, כי בדרך כלל מי שנשכו הנחש מתיירא אפילו מן החבל. הם חשבו שאצלם זה לא יקרה, והנה קרה מה שקרה, ומי יוכל לערוב לה, שזה לא יישנה בכל עת מצוא. ועוד טענה בפיהם: אנו קהלה דתית ויושבים בקרב עם פרימיטיבי, ולא נוכל

---

59. מכתבו לסוכנות מיום ה־13 במאי 1948 (אצ"מ, תיק S86/42). ראה גם מכתבו של ש. שאער (אביזמר) לסוכנות מיום ה־6 במאי 1948, (אצ"מ, תיק S86/42).

60. לאחר מכן יו"ר הכנסת.

61. אצ"מ, תיק S6/5072.

להסכים לחינוך של בנים ובנות יחד ולא לטיולים של נערים ונערות מחוץ לעיר וכיוצא בזה.

וכשנדמה היה לאחדים ממנהיגי הקהילה, שהשליחים מתעלמים מדברי האזהרה, שהם והמשטרה השמיעו באוזניהם, נעשו נסיונות למנוע בכוח את פעילותו של "החלוץ הצעיר". לדבריו של עובדיה,[62] אירגן סלים בנין, יו"ר הקהילה, חבורת "גנגסטרים", שהפריעה לפעולות "החלוץ". אולם פעולות עוינות אלו, שהיו בודדות וחריגות, גונו בצורה חריפה ע"י רוב ההורים, הדור הצעיר, ובכלל זה שני המועדונים היהודיים. עובדיה מסכם את מכתבו בנימה חיובית:

> התנועה החלוצית בעדן גילתה בימים קשים אֵלה כוחות חיוניים מפליאים, והיא ממשיכה להתקיים בכוחותיה העצמיים על אף הכל... אכן הפרודות שנזרעו היו בריאות וגדלו נטיעים יפים, ורשאים אנו להיות גאים עליהם. הם למעשה מהוים את קרן האור היחידה המאירה ומחממת בימי העלטה והכפור השוררים כיום בקהילת יהודי עדן. ואשר לנו, הנה 32 כיתות ביה"ס במחנה לפנה"צ ועשר הכיתות אחה"צ, 17 הקבוצות ב"החלוץ" ואלפי הפליטים במחנה "גאולה" מהווים כר נרחב לעבודתינו. ואנשי המחנה שוקדים על התורה יומם ולילה, מתקדשים ומטהרים בכל נפשם ומאודם לקראת היום הגדול, בו יעלו למדינתם וישתתפו יחד עם אחיהם בבנינה ובהגנה עליה.

עם זאת קובלים השליחים במרירות בלתי־רגילה על חתירותיו של ד"ר אבו יצחק נגדם. בו בזמן, שהמורה מנחם ברגר הכיר בשגיאותיו ותמך בעמדת השליחים, המשיך הד"ר אבו יצחק, לדבוק בכל מאודו במשימה לעקור את הפעילות הציונית מן השורש. כל יתר השליחים ראו בחתירותיו של הרופא ובעמדתו האנטי־ציונית כבלתי אחראית ואף מסוכנת, ולפיכך החליטו לנקוט בצעד חסר־תקדים בחריפותו: דרישה לסילוקו המיידי של הד"ר אבו יצחק. על מכתב זה, המתייחס גם לעמדתו של מר בנין כלפי השליחים, חתומים כל השליחים בעדן, ובכלל זה שליחי הג'וינט. להלן המכתב, שנשלח ב־29 ביוני לועד היהודי האמריקאי המאוחד לסיוע (ג'וינט):

> הננו מתכבדים למסור להלן פרטים על התנהגותו ומעשיו של ד"ר אבו יצחק, רופא קופת חולים לשעבר, וכן ההתנהגות של סלים בנין, יו"ר הועד היהודי לשעת חירום בעדן.
>
> תנועת "החלוץ", שנוסדה לפני שנתיים והגיעה להישגים גדולים, נחבלה קשות על ידי פעולותיהם של ד"ר אבו יצחק וסלים בנין. והרי לפניכם את העובדות.

---

62. במכתבו לסוכנות, לעיל, הערה 59.

1. ב־21 לאפריל 1948 הצהיר ד"ר אבו יצחק לפני בית הדין בעדן, כי הוא מתחייב לעקור מן השורש ולשבור את תנועת החלוץ.

2. בפגישת שליחי הג'וינט והסוכנות היהודית בתאריך של 23 באותו חודש אישר את הצהרתו זאת והציע לחלוץ לרדת במחתרת, אשר תהיה במחנה גאולה, בה בשעה שמעולם לא עלה על דעת איש, שהתנועה הציונית בעדן זקוקה להסתר.

3. אלה מיהודי עדן, שהיו יריבים מועדים לתנועת החלוץ, מצאו בו סעד רשמי לפעולותיהם האנטי ציוניות, וביום ד' בחול המועד פסח, בשעה 7.30 בערב, בשעת מסיבת השנה של החלוץ, שנתקיימה בבית פרטי, ללא שירה וללא תנועה גדולה (כפי שדרש בית הדין בעדן), הופיעו שומרי ראשו של סלים בנין, אשר ד"ר אבו יצחק התאכסן בביתו...וערכו פוגרום ממש על הנאספים, ושליחי הסוכנות הותקפו בכסאות ובמקלות. כן הותקפו כמה חברות בסכינים (המתקיפים קבלו בעד פעולתם זאת 7 רופיות כל אחד מסלים בנין).

4. שבועיים לפני 15 במאי, כאשר הורגשה מתיחות מה ברחובות היהודים, הובטח לבית הדין בעדן, כי מדריכי החלוץ יעשו את עבודתם בקרב הנוער בצנעא וללא שירה וריקודים (בלאו הכי לא רקדו ולא שרו מאז הפוגרום).

5. שבוע לאחר ההתנפלות על החלוץ הוזמנו ד"ר פיינברג ושלושה שליחי הסוכנות היהודית אל המפקח הכללי של משטרת עדן, והוטל עליהם איסור חמור לעסוק בכל פעולה חינוכית בעדן.

6. בתאריך של 7 למאי הוטל איסור כללי על שליחי הסוכנות לבקר בעדן בלי רשותו של סלים בנין, ורק לאחר התערבותה של ד"ר פיינברג בוטל האיסור הזה, ואילו האיסור שבסעיף 5 נשאר בתוקפו, עד היום הזה.

7. מיד לאחר הפוגרום פנתה ד"ר פיינברג למפקח המשטרה, והלה הוציא מיד פקודת מאסר נגד אלה שעשו את הפוגרום, ואולם לאחר התערבותו של סלים בנין בוטלה פקודת המאסר.

8. לפי חקירותיו של מנחם ברגר מן החתומים מטה, הרי ד"ר אבו יצחק הוא אשר יזם את החבלות הנ"ל בתנועת החלוץ ובשליחים.

9. לפי הידיעות שבידנו, בקר ומבקר ד"ר אבו יצחק תכופות במשרדי הסי.אי.די. (C.I.D), ללא צורך נראה. ד"ר פיינברג לאחר שיחה עם ראש הסי.אי.די. נתרשמה כי לד"ר אבו יצחק ישנם קשרים בלתי לשרים עם אנשי הבולשת. כן בידינו ידיעה, כי ד"ר אבו יצחק נפגש ליד כוס בירה עם ראש הפורעים בעדן.

ב. הערות על סילוף האמת מתימן:

1. באחד הימים נתבקש ד"ר אבו יצחק במברק ע"י הג'וינט לחקור את מצב יהודי תימן לאחר הרציחות והשוד, שבאו עליהם עם ההפיכה האחרונה, והד"ר אבו יצחק לא התייעץ עם שליחי הסוכנות, שיש להם קשרים הדוקים עם יהדות תימן על ידי חליפת מכתבים תמידיים קבועה ומשלוחי ספרים ועתונים וכספים.

2. הוא מסר מספרים מסולפים על יהדות תימן והוכיח בורות גמורה.

3. את ידיעותיו על יהדות תימן בשעה זאת שאב ממקור זר, כמו הקונסול הצרפתי בעדן.

4. על דעת עצמו קבע והודיע לג'וינט, שאין להגיש ליהדות תימן שום עזרה בשעה שהיא משוועת ותובעת אותה.

5. למרות מחאותיהם של שליחי הסוכנות, שבאו להוכיח לו את אי הצדק שבהתנהגותו זאת, לא שינה ד"ר אבו יצחק את דעתו, ורק לפני שבועיים ימים הבטיח "לעיין" בשאלה מחדש...

ג. הערות כלליות:

1. שם ילדו בן ה־6, שהיה בארץ ישראל "שלמה", נקרא עתה בשמו התורכי..."סלים". ד"ר אבו יצחק מתכחש בפומבי ליהדותו ולארץ ישראליותו ומציג עצמו כתורכי.

2. הוא רצה להכריח את האחיות בבית החולים היהודי לענוד את הצלב האדום וכן רצה לתלות את הצלב האדום על שער בית החולים.

3. באסמרה, בדרכו לעדן, נפגש ד"ר אבו יצחק עם באי כח היהודים (הקהילה) בנוכחות יוסף סימון ומנחם ברגר, ובדבריו הודיע להם, שאין מקום בשביל יהודי עדן בארץ ישראל, וישכחו עליה. "מה יש בארץ? יש יהודים בכל העולם; יהיו גם באסמרה וגם בעדן". וכאשר סופר לו, שהיהודים בעדן נדרשו לחתום על הצהרה, שאין להם שום ענין בציונות ובארץ ישראל, תמה בפניהם ושאל: "אז למה לא חתמתם?" התנהגותו באסמרה באופן הצגת שאלותיו למצב הבטחון בעדן, הביאה לידי זה, שהעדנים תמהו על מידת פחדנותם של שליחי ארץ ישראל ובאופן כזה הושמצו גם שני השליחים, שנוכחו יחד אתו באותה הפגישה.

4. בדרך כלל התנהגותו של ד"ר אבו יצחק במקצועו כרופא היא גסה ונגד האטיקה הרפואית, והיא פוגעת במיוחד בצניעות הנשים בעדן. ועובדה שבתאריך של 28 לחדש מאי שנה זו אסף, ללא הודעה מוקדמת לאחראי על החינוך, 10 תלמידות ו־2 תלמידים בגיל 12־13 והכריחם להתפשט ערומים, דבר שגרם למחאות חריפות של ההורים.

הגיעונו תלונות שבשביל ריפוי אצבע למשל הוא עושה בדיקה גיניקולוגית.

5. אנו מציינים את היחס הבלתי חברי מצד ד"ר אבו יצחק כלפי שאר השליחים בהפיצו דיבות שקר עלינו.

סיכום: בישיבת החתומים מטה הובעה החרדה לפעולותינו ולמעמדנו בעדן לאור מעשיו ההרסניים של ד"ר אבו יצחק, ואנו מקוים שתסיקו את המסקנה הראויה.

(חתומים): ד"ר אולגה פיינברג; אתל סלונים; בנימין רצאבי; יוסף סימון; מנחם ברגר, עובדיה טוביה, שמעון שאער.[63]

יש להעיר, שגם בעדן וגם במחנה, נתקלו החוגים, שהסיתו נגד עבודתם של השליחים בהתנגדות חריפה, במיוחד מצד הנוער, שהחלטתו נחושה היתה לעלות לא"י. גם ההורים בעדן התעלמו מדברי ההסתה, ורובם לא נקפו אצבע כדי להניא את בניהם ובנותיהם לפעול במסגרת ה"חלוץ". חשוב לציין, שההורים וכל חוגי הנוער רחשו כבוד והערצה גדולה לשליח עובדיהו טוביה, שהרשים אותם באישיותו המקסימה, בכנותו, ובמסירותו הגדולה למשימות הרבות שנטל על עצמו. עובדיה, ולאחר מכן השליחים בנימין רצאבי ושמעון שאער, שעזרו לידו, הטביעו חותם כה עמוק על חיי הנוער והבוגרים בעדן ובמחנה, שכל דברי ההסתה, עם כל אי־הנוחות שגרמו, התנפצו בסופו של דבר אל סלע הדבקות הרבה בציונות וברצון לעלייה ארצה. "השאיפה לצאת מעדן", כתבה מזכירות ה"חלוץ הצעיר" להנהלת הסוכנות, "היא הכובשת את לבותינו, והיא הפתרון הנכון והיחידי באמת; כל אחד אינו רואה דרך לעצמו, כי אם לעזוב את עיר הדמים וההשמדה וללכת, כי כפסע אחד שולט בין חיים ומות".[64] תחושה זאת היתה גם נחלתם של רוב המבוגרים, שביטחונם בחסות הדגל הבריטי נתערער כליל. כפי שהתבטא השליח שאער (אביזמר), חיי היהודים בעדן אין להם על מה לסמוך עוד, אלא על ארץ־ישראל, ועצם המחשבה על העלייה יש בה כדי להמתיק את הגלולה המרה שבחייהם, "וכל יום צצה מחדש השאלה מפי רבים: "מתי?" והתשובה שגורה: "היום אם בקולו תשמעו... מי יתן, כי בקרוב, בקרוב, תצא מציון ומהעם היושב ונלחם בציון, תשועת ישראל כולו".[65] ביטוי קולע וממצה ליחסה של הקהילה על כל שכבותיה לעדן ולציונות, נותן ישראל ישעיהו בדו"חו, "המתרחש בעדן ובתימן", דו"ח שכתב לאחר ביקורו בעדן ב־23 בדצמבר 1948, כשנה אחת לאחר הפרעות:[66]

---

63. אצ"מ, תיק S86/42.
64. צרור ידיעות, עמ' 31.
65. מכתבו של שמעון שאער (אביזמר) למדור השליחים של הסוכנות היהודית (מיום ה־17 באפריל 1948 (אצ"מ, תיק S86/42).
66. אצ"מ, תיק S6/5072.

שלושה דורות מתבלטים בעדן. דור ראשון — יהדותו עומדת לו גם בפני המשברים. הם יהודים דתיים מאד, החיים באמונתם ורואים בכל דבר אצבע אלהים. דור שני — דור הביניים, שטעם קצת טעמה של חרות ותרבות אירופית; הוא המוכה בנפשו והמאוכזב ביותר. עולמו נחרב עליו כמעט ללא תמורה. ואילו הדור הצעיר משוחרר מיאוש ואכזבה, והוא רואה בכל היסורים יסורי גלות, שיש להשתחרר מהם ע"י עליה לארץ. הם חיים וניזונים במלוא חלל הוויתם מארץ ישראל, תרבות ישראל, שירי ישראל וכל המתרחש והולך במערכותינו. זהו נוער ארצישראלי נפלא, שכאילו על פי מקרה נתקע בשבי עדן. מה שמעורר התפעלות יתירה הוא חוסר המחיצות, שהבדילו אי־פעם בין עדנים ותימנים. כולם יהודים. כולם נוער עברי, שמקור היותו חד הוא. הם מאוגדים בארבעה איגודים, שאין ביניהם הבדלים גדולים מלבד הבדלי גיל.

ועוד מוסר ישעיהו בדו"חו, שתנועת "החלוץ הצעיר" בעדן מונה כ־300 חברים, מחולקים לארבע שכבות: צעירה, בינונית, מתבגרת ובוגרת. כן קיימים שני מועדונים, "התקוה" ו"היהודי", בהם מאוגדים כ־360 חברים (180 בכל מועדון), בגילים 25־35. החברים מתאספים ערב ערב במועדוניהם, שומעים הרצאות, עורכים הצגות או מסיבות, קוראים עתונים ומאזינים לרדיו. רובם אנשי עבודה. נוסף על כך, קיימת קבוצה של כ־60 חברים, הנושאת את השם "ארגון העובד". חברי ארגון זה, שאין להם מועדון, הם כולם אנשי עבודה (דייגים, צלמים, סבלים וכד'); אחדים מהם מחוסרי עבודה. כולם משתוקקים לעלות ארצה בהקדם. כן קיים "ארגון אמהות", הכולל כ־60־70 נשים, הלומדות עברית בשיעורי ערב.[67]

ואמנם, כפי שנראה להלן, כשניתנו האות וההזדמנות לעלות ארצה, נטלו רוב רובם של יהודי עדן את מטלטליהם והצטרפו למבצע "על כנפי נשרים", מבצע שנשא אותם לישראל.

7. תביעות הפיצויים של יהודי עדן והמלצות השופט המיוחד:

לאחר הפרעות שלח ועד שלוחי הקהילות שבלונדון את עו"ד דיאמנד (A. S. Diamond), כדי להנחות את יהודי עדן בהגשת תביעותיהם לפיצויים מאת הממשלה וגם לייצגם בפני השלטונות בעדן. ב־20 בינואר 1948 מינתה ממשלת עדן את המשפטן בוכגארד (K. Bochgaard) כשופט מיוחד לענייני פיצויים, וב־28 במאי 1948 פורסם דו"חו של השופט. להלן עיקרו של הדו"ח:[68]

---

67. שם, שם.
68. ארכיון ועד שלוחי הקהילות, לונדון.

שלמה וחנה מנצור סאלם ז״ל

ישראל ישעיהו (במרכז) במסיבת חלוצים בעדן. מימינו שמעון שער (אביזמר)

הוגשו בס"ה כ־800 תביעות, יותר מ־700 מהן מתייחסות לרכוש (אישי ונכסי דלא ניידי), וכ־90 תביעות לפיצויים עבור מוות ונזקים גופניים. כל התביעות, להוציא כארבעים, הוגשו ע"י יהודים. סכום התביעות הוא כ־136 מיליון רופיות (קצת למעלה ממיליון לי"ש), לפי הפירוט דלהלן:

נכסי דלא ניידי ..... 3,000,000 רופיות (כ־230770 לי"ש)
רכוש אישי ..... 8,400,000 רופיות (כ־646154 ")
מזומנים וחפצי ערך ..... 2,200,000 רופיות (כ־169230 ")

23 מהתביעות מהוות יותר ממחציתו של כל הסכום הנקוב לעיל, והן באו מצד יהודים בעלי בתי־מסחר גדולים.

בהתייחסו למעמדן החוקי של התביעות, קבע השופט, ש־90 אחוזים מהפורעים היו ערבים ממוצא תימני או מארצות החסות, ורק כ־10 אחוז היו עדנים, וכי לא ניתן לזהות את הפורעים עצמם. אף אילו ניתן היה לזהות אחדים מהם, היה מתברר, שאלה הם אנשים מחוסרי אמצעים, משוללי רכוש כלשהו, ולפיכך לא יהיה זה מעשי לתבוע פיצויים מהם. כמו־כן, אין כל הוכחות המורות על השתתפות אנשים בעלי רכוש, שניתן לתבוע פיצויים מהם. נהפוך הוא: כל העדויות מורות על כך, שהרוב המכריע של העדנים, ללא הבדל דת ועדה, התנגדו לכל גילוי של אלימות. לאור כל זאת, הגיע השופט למסקנה, שאין מקום לקבוע, שהאוכלוסייה המקומית גרמה או תרמה בהתנהגותה למהומות. לפיכך, מטעמים מעשיים טהורים, יש לדחות את כל התביעות, גם אם יוכחו כצודקות, וזאת משום שאין למצוא אזור כלשהו בתחום שיפוטה של המושבה הבריטית, שאפשר לתבוע ממנו פיצוי כלשהו על הנזקים, שנגרמו לרכוש ולנפש. לפיכך, אין הממשלה חייבת, מבחינה חוקית, להיענות לתביעות הפיצויים. זאת ועוד: לפי חוקי עדן, אין כל חובה על הממשלה המקומית או המרכזית לשלם פיצויים על נזק, שנגרם כתוצאה מפרעות, וכל התביעות, שהוגשו עפ"י סעיף S16 של תקנות המשטרה, אינן מסוג התביעות, שאפשר להפנותן נגד הממשלה.[69]

עם זאת, קבע השופט, שקיימות נסיבות מסויימות, בלתי־משפטיות, הקוראות לממשלה לשקול את אפשרות הענקת סעד (לא פיצויים) לניזוקים, מתוך שיקולים הומאניים ולפנים משורת הדין. רווחתה של מושבה כעדן, לא תוכל להימשך, כל עוד חלק ניכר מאוכלוסייתה, קרי היהודים, יישאר מרושש לחלוטין, וזאת משום: א) ריבוי חסרי האמצעים במושבה יביא בהכרח לידי עלייה בסכומי־הסעד, שיוטלו על הממשלה. ב) מחוסר אמצעים, לא יוכלו יהודים לבנות מחדש את בתיהם, דבר שיגביר את הצפיפות, ויחריף בעייה סוציאלית זו, שהיא חמורה בלאו הכי. ג) באין

69. שם, שם.

סיוע, שיביא הקלה כלשהי לסוחרים היהודים, תתמוטט מערכת האשראי של בעלי העסקים בעדן, דבר העלול לפגוע במסחרה הכללי של עדן.[70]

השופט הכיר בזכותה של הממשלה להתנער מכל אחריות חוקית לפרעות, אך יעץ הוא לה להתייחס אל התביעות לפנים משורת הדין. עם זאת, הביע הוא את החשש, שמא התביעות הכספיות, שלדעתו מסתכמות הן בסכום גדול בהרבה מהכנסתה השנתית של המושבה, יטילו, גם לאחר בחינתן וניפויין, מעמסה כספית כבדה, שהממשלה לא תוכל לעמוד בה. לפיכך, קבע השופט סכימה של סולם תשלומים נע (sliding scale), מופחת ומדורג ביחס לסכומי התביעות, לאחר שהוכחו והוכרו ע"י השופט.

השופט מצביע על קשיים רבים בהערכת התביעות, שכללו נזקים עבור תכולת בתים וחנויות, ובכלל זה תכשיטים וכסף מזומן; תביעות המתייחסות לבניינים ציבוריים, שנשרפו או ניזוקו בפרעות; פיצוי עבור הרוגים ופצועים. לאחר שיקולים, אימץ השופט את הקריטריונים הבאים: התשלום עבור הבתים והמיבנים ייקבע לפי שכר־הדירה השנתי המוערך של הבניין כפול עשרים. לא יינתנו כל תשלומים עבור אובדן כסף מזומן וחפצי־ערך, וזאת משום שתביעות מעין אלו אינן ניתנות, בעצם מהותן, להוכחה, וגם משום הנטייה להגזמה, הכרוכה בהן. מי שמתעקש להחזיק סכומי כסף וחפצים יקרי ערך בביתו ללא ביטוח כלשהו, העיר השופט, חייב לשאת בעצמו בתוצאות.[71] גם הערכת התביעות לגבי הסחורות, שנשדדו מתוך החנויות, היוותה בעייה בפני עצמה: בעלי החנויות, העיר השופט, לא ניהלו ספרי חשבונות; גם לא ניתן היה להעריך את מעמדם ומצבם הכספי של התובעים עפ"י תשלומי מס־ההכנסה, באשר הנטייה להשתמט מתשלום מסים אינה בלתי מושרשת בעדן. השופט ציין, שהוא ייחס משקל לאפשרות שתביעות נופחו.

אשר לתביעות ביחס למקרי מות או פציעה, רובן של אלו נידחה, משום שהקרבנות היו בד"כ בגיל רך או בלי משפחות התלויות בהם. לגבי היתר, החליט השופט להשתמש, עם שינויים, במודל של תקנת 1943, המתייחסת לתשלום פיצויים עבור הרוגים ופצועים כתוצאה מהפצצות מן האויר. הוא המליץ לשלם אקס־גרציה לאלמנת ההרוג שישית ממשכורתו החדשית, ושמינית לכל בן או בת, שהיו תלויים בו. לפצוע, המליץ לשלם אקס־גרציה שליש ממשכורתו הממוצעת והמוכחת, כל עוד אינו כשיר לעבודה. השופט העריך, שהתשלומים, הכרוכים בהרוגים ובפצועים יסתכמו ב־8,000 רופיות (כ־615 לי"ש) בשנה הראשונה. סכום זה יופחת בהדרגה

---

70. שם, שם.

71. נראה שהשופט התעלם מן העובדה, שמעטים מאוד מתושבי עדן נהגו להחזיק את כספם או את חפצי הערך שלהם בבנקים. הם החזיקו אותם בביתם במקומות־מחבוא שונים, כגון ב"כוזאנה" (חדרון קטן) או ב"תאזורי" (כספת). יהודי עדן, כמו יתר התושבים, לא ביטחו כלל את בתיהם או את תכולתם.

במרוצת השנים, באשר יש לצפות, שאלמנות תנשאנה שוב או תמותנה, וילדים יגדלו מעבר לגיל 15, שאז לא יהיו זכאים עוד למענק תמיכה. כל התשלומים, קבע השופט, צריכים להיבחן מחדש מדי שנה בשנה, כדי לוודא את מידת הזכאות להם. השופט סירב לדון בתביעות לפיצויים עבור בניינים ציבוריים (בתי־ספר, בתי־כנסת ובתי־מחסה לפליטים). לדעתו, תביעות אלו שייכות לתחום הפוליטי, שהוא מעניינה של הממשלה.

כאמור, קבע השופט סכימה יחסית ומדורגת, סולם נע (Sliding scale), לתשלומים עבור התביעות, לאחר שנבחנו והוכחו במלואן. כך, למשל, יש לשלם את מאתיים הרופיות הראשונות של כל תביעה במלואן, אך על הסכום מ־201 ועד 1000 רק 90%, ומ־1001 ועד 5000 רק 80%, מ־100,001 ועד 200,000 רק 40%, ומעל ל־200,000 רק 30%. השופט קבע, שהתשלום המירבי לתביעה אחת לא יעלה על מאה אלף רופיות (7,700 לי״ש). הוא גם מדגיש, שאין על הממשלה כל חובה מוסרית לקבל את המלצותיו, הנובעות אך ורק מתוך שיקולים של טובת הציבור והמושבה.

השופט העריך, שהנזקים לרכוש (אישי ונכסי דלא ניידי) מסתכמים ב־5,045,018 רופיות (כ־388,078 לי״ש), אך ממליץ לשלם לפי הסכימה שלו, המדורגת, סכום של 3,164,996 רופיות (כ־243,461 לי״ש).[72]

8. גורל המלצותיו של השופט:

קביעותיו של השופט היו, כאמור, בגדר המלצות בלבד, שאינן מחייבות כלל את הממשלה. ואמנם ב־6 באוקטובר 1948 דנה ועדת הכספים של ממשלת עדן בהמלצות אלו, ובשאלות הכרוכות בשיקומה של הקהילה היהודית בעדן. באותה ישיבה, הודיע המזכיר הכללי של הממשלה, שממשלתו מכירה אמנם במידה מסוימת של מחויבות לסייע לנפגעי הפרעות, אך ״כל סיוע שיינתן, יהיה בבחינת לפנים משורת הדין (ex-gratia), וללא כל הודאה באחריות חוקית״.[73] הועדה לא קיבלה את המלצותיו של השופט במלואן, והחליטה על תכנית סיוע מוקטנת, המסתכמת ב־260,000 רופיות בלבד (20,000 לי״ש). היא גם החליטה להעניק לתובע סכום מירבי של 300 לי״ש בלבד כפיצוי, וסכום מירבי של 2,300 לי״ש כהלוואה. היא גם כרכה הן את מתן המענק והן את מתן ההלוואה בתנאים: כסף יינתן רק לאלה, שיוכיחו, שהם אמנם זקוקים לו, וימציאו ערבות מהימנה, שתבטיח את החזרת ההלוואה. על הלווה להתחיל בהחזרת ההלוואה כעבור שלוש שנים מיום קבלתה,

72. שם, שם.

73. פרוטוקול הישיבה מצוי בארכיון ועד שלוחי הקהילות, לונדון.

ולסיים את התשלומים תוך 15 שנים; סיוע לא יינתן לאלה שעזבו את המושבה, או שמעדיפים להישאר במחנה "חאשד".[74]

בדיונו על משמעות החלטתה של הממשלה לגבי תשלומי המענק או הפיצוי, מביא עו"ד דיאמנד,[75] שייצג את יהודי עדן בפני השופט המיוחד, דוגמאות אחדות לצורך המחשה. להלן שתיים מהן:

א) מר א. הוא עני טיפוסי, שהגיש תביעה בסכום 40 לי"ש, מחיר רכוש שדוד. השופט פסק לו פיצוי בסך 30 לי"ש. במהלך הפרעות, כשנותר בלי קורת־גג, נלקח למחנה "חאשד", ומאז נשאר שם, לפי שהוא מקבל כלכלה חינם ממקורות יהודיים. לפי תכנית הממשלה, זכאי הוא לקבל סכום של 25 לי"ש, בתנאי שהוא יעזוב את המחנה ויחזור להתגורר בעיר. הוא, כמובן, אינו יכול לעשות זאת, משום שאין לו איפה לגור, וגם יפסיד את הסעד הכלכלי, שהוא מקבל במחנה חינם. לפיכך הוא אינו מקבל מאומה מהממשלה. מר א. (שכמותו יש כ־250 מקרים), אינו זכאי לפיצויים גם מסיבה אחרת: בתוכניתו לעזוב את עדן ולהשתקע בא"י!

ב) מר ב. הגיש תביעה לפיצויים בסך 40,000 לי"ש, והשופט הכיר בנזק של 20,000 לי"ש. לפי התוכנית הממשלתית, זכאי הוא למענק מירבי של 300 לי"ש ולהלוואה בסך 2,300 לי"ש, וזאת רק לאחר שיוכיח, שהוא נזקק לכך, ואינו מתכוון לעזוב את עדן. אך מאחר, שנותרו לו אמצעי מחייה מספיקים, ומתגורר הוא מחוץ לעדן (רבים מבעלי העסקים עזבו את עדן מייד לאחר הפרעות), אינו יכול לקבל מאומה.[76]

יש לציין, שבישיבה נוספת של ועדת הכספים, הגיש מר יהודה מנחם יהודה, חבר מועצת המחוקקים של עדן, תצהיר בכתב,[77] בו מבקש הוא לדון מחדש בסכומי הפיצויים, שהוקצו לנפגעים. הוא הדגיש, שרבים מהיהודים איבדו את כל רכושם, וכתוצאה מכך שרויים הם במצוקה כלכלית קשה, ואפילו על סף רעב. הוא הביע את תמהונו על כך, שהממשלה לא נטלה על עצמה כל אחריות חוקית לפרעות. על מי, איפוא, שואל הוא, יש להטיל את האחריות? האם על הקורבנות היהודים, "שנולדו בעדן, ומנהלים חיי מסחר שלווים מבלי להטריד מנוחתו של איש"? מר יהודה הדגיש, שגם אם ניתן לטעון, שאין לממשלה אחריות חוקית לשואה, שבאה על היהודים, ודאי יש לה אחריות מוסרית. בהמשך הדברים טען הוא, שהממשלה קבעה את תוכנית הפיצויים, בלי להתייעץ בקהילה היהודית. אם המלצותיו של השופט בוכגארד אינן מספקות את הדרישות המלאות, מה ניתן לומר על תוכנית

---

74. שם, שם. ראה גם את סיכומי החלטותיה של הוועדה בדו"ח, שפורסם ע"י הממשלה, "Aden — Compensation for Jews" מה־1 בנובמבר 1948, ארכיון ועד שלוחי הקהילות.

75. "The Aden Disturbances", A. S. Diamond, עמ' 582־586.

76. שם, שם.

77. ארכיון ועד שלוחי הקהילות, לונדון. ראה נספח מס. 8.

הפיצויים של הממשלה? הוא הזכיר לועדת הכספים, שהשופט לא לקח בחשבון את תכולת הבתים שנשרפו, וגם לא את הכסף וחפצי הערך, ובכלל זה תכשיטי־הזהב, שיהודים החזיקו בבתיהם, כמנהגם זה דורות. אם אין הממשלה יכולה להיענות לתביעות הפיצויים במלואן, תבע מר יהודה, עליה, לכל הפחות, לאמץ את הצעותיו של השופט־החוקר במלואן, וגם לקחת בחשבון את ערך הרכוש, שעלה באש.[78]

אך בתגובה לדבריו של יהודה, העיר סר תום היקינבות'אם,[79] שהממשלה כבר דנה ביסודיות בנושא זה והביע את דעתו, שתוכנית הסעד המוצעת היא נדיבה למדי, ו"יהא זה משגה גדול לפתוח אותו (את הנושא) מחדש".[80] ועדת הכספים החליטה לא לשנות עמדתה בנושא זה.

תוכנית הסעד הממשלתית נראתה כמגוחכת בעיני ועד שלוחי הקהילות בלונדון, וב־18 בנובמבר 1948, שלח ועד זה את מר ברנט ג'נר, חבר הפרלמנט הבריטי,[81] ביחד עם מר א. ברוטמן, מזכיר הועד, למשרד המושבות הבריטי כדי למחות בפני ראשי המשרד על תוכנית הפיצויים.[82] מר ג'נר גינה את התוכנית, המתעלמת "בצורה מצערת" מהצרכים האמיתיים של הקהילה, ומציגה תנאים, שיש בהם כדי לסכל כל אפשרות לשיקומם של נפגעי השואה. תנאים חמורים אלה, הוסיף מר ג'נר, שוללים מרבים מתובעי הפיצויים את הזכות לקבל פיצוי כלשהו. מר ג'נר העיר, שיהודי עדן הצטיינו תמיד בנאמנותם הבלתי־מסוייגת לכתר הבריטי, ותרמו רבות לשיגשוגה הכלכלי של המושבה, והם גאים על כך, שמעולם לא נזקקו לתמיכה או לצדקה כלשהי מגורמים חיצוניים. נציגי משרד המושבות הבריטי השמיעו מצידם את הטענה, שאעפ"י שאין לממשלת עדן כל חובה חוקית או מוסרית לשלם פיצויים, החליטה היא להגיש, לפנים משורת הדין (ex-gratia), סיוע לנפגעים. ג'נר הזכיר, שהדו"ח על הפרעות, מטיל מידה רבה של אחריות לשואה על השלטונות: היו אלה השלטונות, שהציבו את חיילי הא.פ.ל. "להגן" על היהודים. הוא הוסיף, שגם אם ניתן להתעלם כרגע מהמחוייבות החוקית של הממשלה לשלם פיצויים, קיימת עדיין החובה המוסרית, לפיה צריכה הממשלה להתייחס לתביעות ברוח ליבראלית, ולא "קמצנית" ("niggardly spirit"). הוא גם דרש ממשרד המושבות להטיל על ממשלת עדן לדאוג לשיקומם של בתי־הספר ומוסדות קהילתיים אחרים, שנפגעו בפרעות.[83] נציגי משרד המושבות הבריטי

---

78. שם, שם.

79. שימש לאחר מכן, בשנים 1951־1956, כמושלה של המושבה. הוא היה ניכר בחוסר־אהדתו ליהודים. ראה לעיל, בפרק "פרעות 1932".

80. ראה הערה 77.

81. מר ג'נר ביקר בעדן לאחר הפרעות, מטעם ועד שלוחי הקהילות בלונדון, וסייע רבות להתארגנותה מחדש של הקהילה, ולהכנת תביעותיה לפיצויים.

82. דו"ח על השיחה מצוי בארכיון ועד שלוחי הקהילות, לונדון.

83. שם, שם.

הבטיחו אמנם באדיבות לבדוק את העניין עם ממשלת עדן, אך למעשה לא חל כל שינוי בנושא זה. כחצי שנה לאחר מכן, מסר מר ליאון קובוביצקי, שביקר בעדן בשליחות הנהלת הסוכנות היהודית, שביחס לפיצויים, לא חל כל שינוי בעמדתה של הממשלה, וכי מסרבת היא להכיר בשמץ של אחריות (liability) לנזקים. עצם זכר הפיצויים [ליגאליים], מעיר קובוביצקי, הוא עבורה מוקצה מחמת מיאוס (anathema), ורק "מוכנה היא להאזין לקול החסד הנוצרי".[84]

נסיונה העקשני של ממשלת עדן להתנער מכל אחריות ליגאלית לפרעות, והתכסיסים בהם נקטה כדי להתחמק מתשלומים הוגנים לקורבנות הפרעות, עוררה עוגמת נפש הן בקרב הקהילה היהודית בעדן והן בקרב המוסדות היהודיים בלונדון. אחד הביטויים למרירותם של יהודי עדן למה שנראה להם כיחס ציני ומתנכר מצד הממשלה מוצאים אנו בראיון, שהעניק מר בנין, נשיאה של הקהילה, לכתב הג'ואיש כרוניכל,[85] בו אמר, בין היתר: "חרף הבטחותיה, לא שילמה עדיין ממשלת המושבה פיצויים". כתבה זו הרגיזה את הממשל הבריטי בעדן, וב־24 בינואר 1955 שלח מר רוברטסון, מזכיר הממשלה, מכתב למר בנין,[86] ששהה אז בלונדון, בו מחה נמרצות על "אי־הדיוקים" שבכתבה, וטען, שהממשלה כבר העניקה סך של 90,217 לי"ש כפיצוי חינם וסך 80,579 לי"ש, כהלואות ללא־ריבית, "מהן הוחזרו עד כה 5,720 לי"ש בלבד". מר רוברטסון דרש מבנין לדאוג לכך, שהעיתון יפרסם תיקון ל"אי־הדיוקים".

מר בנין הסתפק בשליחת מכתב למזכיר הכללי, בו ציין הוא, ש"קורבנות הפרעות קיבלו מממשלת עדן סכומי כסף זעומים כמענק וסכומי כסף גדולים יותר כהלוואה". מר בנין הוסיף, שהסכומים שנקבה הממשלה במכתבה אליו אינם מדוייקים.[87] ואמנם במכתב ששלח רוברטסון, מזכיר ממשלת עדן לברוטמן, מזכיר ועד שלוחי הקהילות בלונדון, מודה הראשון על ה"טעות", שנפלה בציון סכום המענק, וקובע שהסכום המדוייק, שניתן כפיצוי חינם הוא 62,781 לי"ש בלבד (ולא 90,217 לי"ש, כפי שציין קודם לכן). עם זאת מעיר המזכיר הכללי, שמבחינה מהותית אין לייחס חשיבות גדולה לטעות זו, באשר "גם הסכום של 62,781 לי"ש הוא סכום ניכר עבור ממשלת מושבה בגודל של עדן". המזכיר הכללי הוסיף, שלדעת ממשלת עדן, היה זה מעשה חסר־אחריות מצידו של מר בנין למעט בערך סכום הסיוע, שניתן ליהודי עדן.[88] מר ברוטמן הגיב במכתב,[89] בו ביקש להזכיר

---

84. מר קובוביצקי ביקר בעדן ב־27 במרץ 1949, ודו"חו נושא את התאריך ה־24 באפריל 1949 (אצ"מ, תיק S6/5039).
85. פורסמה בגליון הג'ואיש כרוניכל מיום ה־10 בדצמבר 1954.
86. ארכיון ועד שלוחי הקהילות, לונדון.
87. ראה מכתבו של רוברטסון לברוטמן מיום ה־9 במאי 1955, (שם, שם).
88. שם, שם.
89. מכתב מה־23 במאי 1955 (שם, שם).

לממשל הבריטי בעדן, שאזרחים בריטים במושבה בריטית, נפלו קורבן לפרעות, בהן נהרגו גברים, נשים וילדים על לא עוול בכפם, והפסד רב נגרם לרכוש קהילתי ופרטי. מר ברוטמן הדגיש, שאין כל פיצוי לחיי אנוש, אך אפשר בהחלט להקל במידה מסויימת את סיבלם של אלה, שאיבדו את מפרנסיהם, וניתן להעניק פיצוי מלא עבור אובדן רכוש. מר ברוטמן טען, שגם אם אפשרי הדבר, שממשלת מושבה קטנה כעדן תראה בסכומים, הנחשבים כפיצוי הוגן, כגדולים מנשוא, סכומים מעין אלה ייראו כמבוטלים בתקציבה של בריטניה, שהיא, בסופו של דבר, אחראית למושבותיה.[89] יהודי עדן, העיר מר ברוטמן, חיים בעדן בחסותו של הדגל הבריטי, תוך אמונה, שממשלת בריטניה ערבה לביטחונם של הנפש והרכוש.[90] במכתב נוסף, שכתב מר ברוטמן לעורך הג'ואיש כרוניכל,[91] מתרעם הוא על־כך, שמר רוברטסון "שם יתר דגש על תיקון מספרים" תוך התעלמות מהנקודה המכרעת, שסכום הפיצויים היה זעום למדי ובלתי־הוגן. יהודי עדן, מסכם הוא, "יצאו קרחים מכאן ומכאן: מצד אחד, אין ממשלת עדן מסוגלת לשלם פיצויים הולמים מתקציבה המצומצם, מבלי לדלדל את אוצרותיה, ולעורר בכך את זעמם של הערבים, ומצד שני, מסרבים ממשלת בריטניה ומשרד המושבות הבריטי לקבל כל אחריות חוקית, ואף לא אחריות מוסרית, לפרעות."

9. יחסה של ממשלת עדן למחנה "חאשד" ("גאולה") לאחר הפרעות:

יש לציין, שכתוצאה מהפרעות, רוכז חלקו המכריע של הפליטים במחנה "גאולה", שם שוכנו בסוכות עשויות מכלונסאות ומחצלאות. הדחיסות והצפיפות, ששררו במחנה, גם לפני פינויים של הפליטים מעדן ומשיך עות'מאן והבאתם לשם, מעיר השליח בנימין רצאבי,[92] היו בלאו הכי קשים מנשוא: "יש שמשפחה מאוכלסת תדור לה בסוכה קטנה ביותר, שאין בה גם אשנב אחד לאור ולאויר; בימות הגשמים — הכל נוזל. משום כך אין בעית הנקיון מוצאת כלל וכלל את פתרונה". אך בואם הבלתי־צפוי של יותר מ־1500 נפשות נוספות למחנה כתוצאה מהפרעות, מוסיף רצאבי, "הוסיף על המועקה הכבדה, ששררה בטרם בואם למחנה. רבים מהם פצועים, חולים, חלשים מאד, והם תפשו את כל הסוכות, ששמשו מוסדות המחנה... משוכנים עתה במחנה כארבעת אלפים נפש". עם זאת, מעיר הוא, בהתלהבות, אוירת א"י שורה בתוך המחנה ונזקפה קומתם של הפליטים, ובמיוחד הנוער: "המחנה כולו שר שירי א"י. השפה המדוברת — עברית. ללא

---

90. שם, שם.

91. מיום ה־26 במאי 1955 (שם, שם).

92. צרור אגרות, תעודות ומראות על השואה בעדן, עמ' 38־39.

הפרזה אפשר לומר, שכאן 'חתיכת' א"י".[93] רוח המולדת מפעמת מכל ישותם.

יש להוסיף, שהפרעות, ובעקבותיהן ריכוזם של הפליטים במחנה, ואיומיהם החוזרים ונישנים של השלטונות בעדן לגרש את הפליטים לתימן, הפנו את תשומת־לב המוסדות היהודיים לחומרת המצב, והביאו להכרה בצורך להיחלץ לפתרון מהיר של הבעייה. כתוצאה מכך, הוגברה מעורבותם ופעילותם של המוסדות השונים, דבר שהתבטא בהגדלה ניכרת של תקציב המחנה, בשליחת שליחים נוספים, ובדאגה לשיפור מצב הדיור, החינוך, התזונה והתברואה, וכן בעדיפות שניתנה לעלייתם של תושבי המחנה לא"י. מבחינה זאת, מציין עובדיה בצדק, "מעז יצא מתוק".[94]

בחודש מאי 1948 היו במחנה "חאשד" כארבעת אלפים פליטים תימנים. הג'וינט נשא בכלכלתם של כל הפליטים, להוציא 450 נפשות, שהיו תושבים קבועים בשיך־עות'מאן, ושהועברו בימי הפרעות בליווי משטרתי למחנה. באלה תמכה הממשלה בסכום חודשי של לירה שטרלינג לכל נפש. נראה, שדעתה של ועדת הכספים של ממשלת עדן, שרוב חבריה היו מוסלמים, לא היתה נוחה מתמיכה כספית זו, ובישיבתה מה־6 באוקטובר 1948, דנה הועדה בשאלת המשך התמיכה. המזכיר הכללי לממשלת עדן, הציע להמשיך את התמיכה לחודשיים נוספים, וזאת בשל הסיבות הבאות: א) הדאגה לביטחונם של הפליטים, אם יאלצו לעזוב את המחנה. ב) הצורך להתחיל בפעולות שיקום של הבתים, טרם יופעל לחץ על אנשים אלה לעזוב את המחנה. ג) אין למצוא, כרגע, בתים בשיך עות'מאן לאיכסונם של אלה, שנאלצו לנטוש את בתיהם שם. עם זאת, הודיע המזכיר הכללי, שנעשים מאמצים לשיקומם של הבתים הנטושים.

חברים מועדת הכספים הציגו שאלות ביחס לעצם ביטחונם של היהודים, אם יוחזרו לבתיהם בשיך־עות'מאן, לאחר שיקומם. הועלו הצעות שונות לעיון. שני ערבים, מחברי הוועד, העירו, שיהודים מתושבי המחנה, מועסקים בעיר עדן במשך ימי־החול, וחוזרים למחנה כל יום שישי. בתגובה, הבטיח המזכיר הכללי של הממשלה, לבדוק את הנושא, "במטרה לוודא, באיזו מידה, משתכרים יהודים מהמחנה כדי מחייתם, וזאת משום השאלה, אם צריכה הממשלה להמשיך לתמוך באנשים מעין אלה". הועד קיבל את ההצעה להאריך את התמיכה במחנה לתקופה של חודשיים.[95]

באוקטובר 1948, החליטה ממשלת עדן, באישורו של משרד המושבות הבריטי, להתיר את הטסתם של הפליטים המצויים במחנה "חאשד" לארץ, במימונם של הג'וינט ומוסדות יהודים אחרים. מחשש לתגובה חריפה מצד המוסלמים בעדן, כינס מר ת'ומאס שלושה־עשר מנכבדי המוסלמים בעדן, כדי להסביר להם את פשר

---

93. שם, שם.
94. שם, שם, עמ' 37.
95. ראה פרוטוקול הישיבה בארכיון ועד שלוחי הקהילות, לונדון.

צעדה זה של הממשלה. פרטים על פגישה זו, שהתקיימה ב־29 באוקטובר, הובאו בעיתון המקומי "פתאת אלג'זירה" בגליונו מה־7 בנובמבר 1948. מר ת'ומאס סקר בפני הנכבדים את תולדותיו של מחנה "חאשד", בו רוכזו כ־4000 פליטים יהודים, שהסתננו לעדן מתימן. הוא העיר, שההחלטה לאפשר את עלייתם של פליטים אלה לארץ נבעה מתוך שיקולים הומאניטריים ומעשיים. הדאגה לביטחונם של אלפי פליטים יהודים במחנה, מהווה מעמסה כבדה על כוחות המשטרה בעדן. כרגע, הדגיש הוא, נושאים מוסדות יהודיים בהחזקתם ובכלכלתם של רובם המכריע של הפליטים. מוסדות אלה, הוסיף הוא, הודיעו לממשלה, שאם לא תותר עלייתם של הפליטים לארץ, ייאלצו להפסיק את התמיכה בהם, דבר שיסב את המעמסה הכלכלית לידי הממשלה. פליטים אלה, הדגיש המזכיר הכללי, נטשו את תימן, ואין להעלות על הדעת החזרתם לשם. גם אין כל אפשרות ליישבם בעדן, וזאת בגלל הצפיפות הגדולה, הקיימת בלאו הכי בעיר. המוצא הסביר ביותר, מבחינת האינטרסים של המושבה, הוא איפוא התרת הגירתם לישראל. מר ת'ומאס הבטיח, שהממשלה לא תתיר הגירתם לארץ של פליטים צעירים בגיל הגיוס, שמספרם היה, לפי הערכתו, כ־700 נפש. הוא גם ביקש להרגיע את הנכבדים המוסלמים באמרו, שפליטים אלה, שרובם זקנים ונשים, לא יהוו נכס לישראל, אלא מעמסה כבדה, הנובעת מהצורך לספק להם מגורים וכלכלה.

העיתון מוסר עוד, שהנכבדים השמיעו ביקורת קשה על החלטה "מסוכנת" זו של הממשלה. עו"ד לוקמאן הביע את החשש, שמא הפיכתו של מחנה "חאשד" לתחנת מעבר להגירתם של יהודים לישראל, תעודד את בואם של יהודים נוספים מתימן. הוא גם תהה, מדוע שולחים את הפליטים דווקא לפלסטינה ולא לארצות אחרות? שיך מוחמד מחמוד פרחאת היקשה: מדוע שולחים יהודים, כיצד מרשים הגירתם של יהודים לפלסטינה, כל עוד נאלצים 500,000 אלף ערבים פלסטינאים לנטוש את בתיהם? הוא הציע לשלוח את הפליטים במחנה "חאשד" לארה"ב. מר ת'ומאס השיב, שהשאלה הכרוכה בארץ הקליטה אינה כלל מעניינה ומאחריותה של הממשלה. הוא הבטיח, שהממשלה לא תרשה את קליטתם של פליטים נוספים במחנה "חאשד", וכי יינקטו צעדים למניעת הסתננותם של יהודים מתימן לעדן. הוא סיים בקביעה, שההחלטה להתיר את הגירת הפליטים לישראל, נתקבלה ע"י הממשלה באישורו של משרד המושבות, וכי הממשלה לבדה נושאת את האחריות להחלטה זו.[96]

---

96. שם, שם.

בתוך מחנה "גאולה"

10. סגירתו של המחנה:

הפליטים במחנה "חאשד" ("גאולה") הוטסו בהמוניהם לישראל באמצעות מבצע "על כנפי נשרים". ב־6 באוגוסט 1950, הוציא מרדכי לפידות, מנהל משרד הג'וינט בעדן, איגרת קצרה "לידיעת כל יהודי תימן", בו הוא קובע בצורה נחרצת, שהמחנה "יסגר בהחלט תוך חודש ימים וימסר לשלטונות". מר לפידות מאיץ ביהודי תימן, הרוצים לעלות לא"י, להזדרז ולבוא לעדן עוד לפני סגירת המחנה, "אחרת ח"ו יכול לאחר את המועד וכל האחריות תפול עליכם".[97] אך, לאור הידיעות, שאלפי יהודים עדיין מצויים בתימן, הוחלט לעכב את סגירת המחנה. ב־1 בפברואר 1951, שלח מר שלמה בן צבי מנחם הכהן שמידט מכתב "ליהודי צעדה ושאר היהודים בתימן" איגרת ארוכה.[98] בה מזרז הוא אותם לבוא לעדן. מפאת חשיבותו של המכתב, נביאו כאן במלואו:

> מחנה "גאולה" כ"ה בשבט תשי"א
> ליהודי צעדה ושאר היהודים בתימן!
>
> **אחים יקרים.** הוטל עלי התפקיד, מצד אחינו־אחיכם שבארצנו הקדושה, לכתוב זו פעם האחרונה אליכם. למען האמת התפקיד הזה הוא לא קל בשבילי וחושב אני אותו כמעט למיותר. בכל זאת הנני

97. אצ"מ, תיק L27. ראה נספח מס. 9.
98. אצ"מ, שם.

כותב, כאמור זו פעם האחרונה, למען תזכרו יפה את אזהרתנו זו האחרונה. כידוע לכם, אנחנו העברנו מתימן למולדתנו על כנפי נשרים רק בשנות תש"ט־תש"י ארבעים ושמונת אלפים, שמונה מאות ושמונה עשרה אחים מיהודי תימן. 430 המראות של אוירונים היו במפעל הנקרא בארץ "מרבד הקסמים", לעומת שמונה עשרה אלף שלוש מאות ושמונה נפש שעלו בכל עליות מתימן לישראל עד אז. המסוגלים הנכם להבין כמה כספים זה עלה וכמה מסירות ואהבה הושקע במפעל הזה של הצלת היהדות היקרה הזו? וחשוב חשבנו שבלי ספק לא ישאר יהודי ע"מ לשרת את "אדוניו" ויעלה לארץ על מנת לחיות חיי אדון לעצמו. לצערנו כל ההסברות מצדנו בזמן האחרון לא נשאו פרי, וכי במשך חדשים רבים התרגלתם לספר לנו כל מיני סיפורים על כל מיני עכובים כביכול. טוב שתדעו שכאן יושבים אנשים היודעים בדיוק למה שעוד לא באתם, לכן החלטנו סופית שהמחנה הזה הנקרא "גאולה" יסגר בדיוק בשעה 8 בבקר כ' אדר ב' תשי"א. אין לנו אוצרות בלתי מוגבלים בכדי לשרת את הדחיות האין סופיות של בואכם. החשבתם בתמימותכם שאכן אנחנו נשב כאן לעולמים? אם כן, טעיתם טעות גסה, ועלי להודיע כאן ברורות, שלא יהיה כח בעולם שישנה עוד את החחלטה הזו. בתאריך הנזכר לעיל, האחרונים שעוד ימצאו כאן יעלו או יחזרו לארץ. בקביעת התאריך הנ"ל לקחנו בחשבון את יהודי צעדה, את הדרך הארוכה עליהם לעבור, שהם עוד יספיקו לבוא אלינו. אני רוצה להדגיש שוב הפעם שכ' אדר ב' זהו התאריך שכלם צריכים כבר להמצא כאן. טוב גם שתדעו שעם הסתלקותנו מכאן סוגרת ממשלת עדן את הגבול ולא תהיה לכם בשום אופן עוד הזדמנות של גאולה, כפי שזה ניתן לכם כעת. קבלנו ידיעה שכמה יהודים מצעדה כבר התאסלמו. אני בטוח שזה יהיה גורל כל היהודים שישארו בתימן, כולם יהיו צפויים לזה או להשמדה גמורה. כעת אתם עוד מתפרנסים איך שהוא; דעו לכם, כפי שכבר כתבתי לכם פעם אחת, מיום שאנחנו נעזוב את המחנה, מצבכם יהיה ללא נשוא, חמור מאוד, ואף אחד לא יגיש יותר עזרה, תהיו מנותקים מכל. אני יודע גם יודע שרבים ביניכם אחים, הם פקחים ונבונים, והאם לא רואים אתם את החרב המרחפת על ראשכם? האם אין לכם טפה של אחריות, האם לא נוגע ללבכם שרבים מביניכם הולכים ונטמעים בין הגויים? הנה לפני זמן קצר חגגו בארץ את התגשמותו של חזון קבוץ גלות תימן. ושם אמר אחד הצעירים שביהודי תימן, כי "עלית יהודי תימן, יש בה משהו הדומה ליציאת מצרים; ליוצאי מצרים נבקע הים וליוצאי תימן נסללו מסילות בשמים". וקשה באמת לתאר שאתם שעוד נשארתם לא תנצלו את

חסדי ד' ותחמיצו את ההזדמנות של הצלה, העוד ניתנת לכם עכשיו ברגע האחרון ממש. כתבנו לכם כבר מזמן יהודי צעדה, שברגע שתגיעו לצנעה יחכו לכם כספים בשביל הנצרכים, ועד לצנעה הבעלי יכולת ילוו לעניים, והכסף יוחזר כאן במחנה, כפי שהחזרנו בעבר רבבות רבות של ריאלים. לפני כמה ימים שלחנו לכם גם מברק, בו אנחנו כותבים שכבר שלחנו מאתיים ריאל הראשונים ליוסף גישפן שבצנעה ע"מ שימסור אותם לרחמים אלחשש ואברהם דאמרי בהגיעם לצנעה, שהם יחלקו את הכספים לנצרכים. כמובן שלא נסתפק בסכום הזה, ולפי דרישתכם והצורך נשלח כמה שתצטרכו, בתנאי שהכסף יהיה מיועד רק לכושלים. ואם כל זה לא יעזור הברירה בידכם. הלחץ הגדול לעליה של יהודי עיראק, פרס, פולניה וארצות אחרות הבאים לאלפים יום־יום לא נותנת לנו מנוחה ולנו לחסל עכשיו את הגלויות האלה, כל יהודי המחכה לעזרתנו מקבלה. העזרה הניתנת לכם נפסקת בכ' אדר ב' תשי"א. אני מבקש מכם סליחה ומחילה שלא נתתי לכם מנוחה עד עכשיו, כעת אני מבטיח לכם, לא אדריך יותר את מנוחתכם. אני מצדי עשיתי הכל ע"מ שלא ישאר יהודי בתימן. היחס הסבלני הזה כלפי יהודי תימן, הוא רק בגלל זה שכל הארץ אוהבת ומכבדת את השבט האציל הזה של יהודי תימן. התקופה שעוד נשארה לכם מספיקה שכל היהודים יוכלו להגיע לכאן. מצדנו תוגש כל עזרה שתדרש בזמן הזה, אך אחרי התאריך שהזכרתי לעיל, תהיו מהצועקים ולא נענים.

זכרו יפה את התאריך של כ' אדר ב' תשי"א! רגע אחד אחר התאריך הנ"ל המחנה הזה שדרכו עברו חמש רבבות של יהודי תימן יסגר לעולמים!!! ברכתי נתונה לכם, לכל היוצאים לדרך מיד וללא רגע של דיחוי, שאבינו שבשמים יצליח את דרככם ושתגיעו סוף סוף לארצנו הקדושה המחכה לכם.

ידידכם בלב ונפש

שלמה בן צבי מנחם הכהן שמידט.[99]

זכור את תאריך סגירת המחנה **כ' אדר ב' תשי"א**

עם זאת לאור העובדה, שפליטים יהודים מתימן המשיכו להגיע לעדן במספרים מצומצמים גם לאחר סגירת המחנה, החליט הג'וינט להקים מחנה מעבר קטן לצורך קליטתם והכנתם לעלייה לארץ. הג'וינט ייפה את כוחו של המשרד הא"י בעדן להעסיק באופן זמני את יחיא כסאר ושתי אחיות: מזל מנחם עואץ' ורחל סאלם עואץ' וכן עובדים סניטריים. הוקצב סכום של רופייה אחת (0.08 לי"ש) ליום

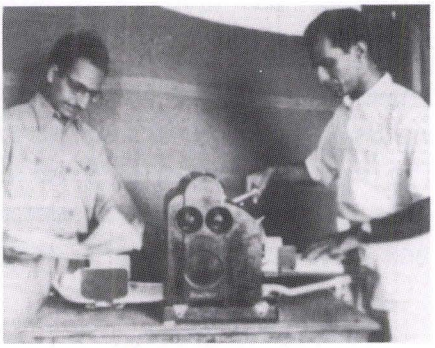
99. שם, שם.

להזנתו של כל פליט. הופקד סכום של 10,000 רופיות (כ־770 לי"ש) בבנק של הודו בעדן לצורך החזקתו של המחנה. מנהל הג'וינט מציין, שהסכם זה יישאר בתוקפו למשך שלושה חודשים.[100]

100. ראה מכתבו של מרדכי לפידות, מנהל הג'וינט בעדן למר רחמים הוורד, מנהל המשרד הא"י בעדן, מיום ה־14 בספטמבר 1950 (אצ"מ, שם, שם).

מורים ומדריכים מבני הפליטים, ובכללם הסופר נסים בנימין גמליאלי (שורה תחתונה, ראשון מצד ימין)

עובדיה ושמעון שער

נספח מס. 1

CLASS OF SERVICE

This is a full-rate Telegram or Cablegram, unless its deferred character is indicated by a suitable symbol above or preceding the address.

WESTERN UNION (25)

JOSEPH L. EGAN PRESIDENT

SYMBOLS

DL – Day Letter
NL – Night Letter
LC – Deferred Cable
NLT – Cable Night Letter
Ship Radiogram

The filing time shown in the date line on telegrams and day letters is STANDARD TIME at point of origin. Time of receipt is STANDARD TIME at point of destination

1947 DEC 22 PM 2 28

NB1 DL PD=NND NEWYORK NY 22 1250P

MOSHE SHERTOK=

BERKSHIRE HOTEL=

CABLE ARRIVED SATURDAY AFTERNOON FROM ADEN "COMMUNITY IN DANGER ATTACKS RENEWED RUSH HELP SOS" MY COMMUNITY IS BLEEDING CABLING REPEATEDLY RUSH HELP AND INCESSANTLY ASKING MONETARY AID FOR MOURNERS WOUNDED AND DESTITUTES PRAY HELP US IMMEDIATELY BEFORE IT IS TOO LATE PLEASE GRANT ME INVERVIEW=

M BENTOB MESSA HEAD JEWISH COMMUNITY ADEN AT PRESENT HOTEL BRIERFIELD 215 WEST 83 STREET=

SOS BENTOB MESSA HEAD 215 83

FROM ITS PATRONS CONCERNING ITS SERVICE

יהודים מחבאן

נספח מס. 2

Copy

Aden, 7th December, 1947

His Excellency, Sir R.S. Champion, K.C.M.G., O.B.R.,
Governor & Commander-in-Chief,
Aden Colony.

Your Excellency,

The Jewish Community after the catastrophe which passed over them, beg to express to your Excellency and the Government of Aden their gratitude for the action taken by the Government - though late - which stopped the continuance of massacre and destruction of Jewish life and propery.

It is too early for the community to assess the loss of life and damage caused to property, and the present petition is to pray for the safety of the remaining of the lives of Jewish community and its property. So far, it is known that about sixty persons were killed by shots and about eighty wounded. Our only two Jewish schools, two synagogues, many private houses and cars have been burnt down. Nearly the whole of the Jewish shops at Crater in and outside the Jewish quarters were looted and/or burnt. The economic and moral basis of the Jewish community has thus been destroyed, scores of families have been rendered homeless and destitute without any hope of recovery, and the community see no sign of confidence in future life. In view of the desperate position in which the community has been placed, we see no alternative but to be evacuated to a safer place within the British Empire.

Your Excellency must by now be aware that the Jewish community has mostly suffered through the barbarous and murderous action of the Aden Protectorate Levies, who also encouraged the Arab mobs to carry out their evil design against the community. Immediate relief came when British troops took over. Had the removal of the Aden Protectorate Levies been delayed for some more hours, there is no doubt that no Jewish houses would have remained intact and many more innocent lives would have been lost.

Having survived the terrible ordeal through which we have passed during the past two days, we crave leave to state that the Aden Protectorate Levies who were sent to protect us were responsible for most of the death, arson and destruction of the Jewish community. They purposely showered continuous shots on houses to mask the fires which they themselves set on the houses and to cover the looting of Jewish property. Almost all Jewish houses are riddled with bullets. Those who cried for help or tried to escape from the fire were answered by shots. Had it not been for the arrival of the British forces on the afternoon of Thursday the 4th instant, God knows what would have been the fate of the Jewish Community. As the time is very nervous and dire, we have not the ability to relate in detail the calamity we received at the hands of the Aden Protectorate Levies. How on earth could arson, plunder and murder take place during curfew? The whole scenery of the Jewish quarter testifies to Heaven against the barbarous action of the Aden Protectorate Levies. The Jewish community therefore pray that British troops remain stationed permanently at Crater.

The Jewish Community request that an Enquiry Committee be instituted to investigate into the matter, take evidence of eye witnesses and to assess the loss of life and property sustained by the Jewish Community. In consequence, the Jewish Community prays for justice and redress and to be evacuated to a safer place within the British Empire.

We beg to remain, Sir
Your Excellency's most obedient servants.

נספח מס. 3

CHIEF SECRETARY'S OFFICE.
JERUSALEM,
PALESTINE.

11. 1. 1948
הארכיון הכללי

21st December, 1947.

Dear Mrs. Myerson,

Thank you for your letter, written on Christmas Day, enclosing the copy of a report about rioting in Aden.

I agree that it seems to have been a most distressing affair. With regard to your remark about British rule, however, I would say that under any other rule things might have been far worse- as would seem to be appreciated by the Jews of Aden who, I note, asked in their petition to be transported to a safe place within the British Empire.

If you have a further copy of the report I should be grateful for it: otherwise we will copy it here.

Yours sincerely,

V. L. Stamp

Mrs. G. Myerson.
The Jewish Agency for Palestine.
P.O.B. 92.
Jerusalem.

נספח מס. 4

رحيل قوات الجنود فى مناطق معينه ، واتخاذ
التدابير اللازمة لتسليم زمام الادارة الى لجنة
الامم المتحدة الخاصة
ما يحدث من ١ الى ١٥ مايو ، ستتناول
الحكومة البريطانية عن انتدابها فى هذا الوقت

جنة الامم المتحدة فى بلده بنفع حوالى اسبوعين
أما بريطانيا المحافظة على الأمن فى المناطق التى
يكون الجنود البريطانيون قد غادروها فعلا
فانها ستنقل الى هيئة الأمم المتحدة

صوت اليمن 25.12.47

حادث مؤلم فى حجيف عدن

حوالى الساعة الثانية بعد ظهر أمس مضت سيارة من التواهى بدون رقم متجهة نحو الملا تسوقها فتاة يهودية والى جانبها شاب يهودى وقد عادت السيارة من الملا مسرعة فألقيت منها قنبلة على جماعة من العمال العرب وهم جالسون للراحة من عناء العمل فقتل واحد منهم فى الحال وجرح (١٤) مات احدهم عقب نقله للمستشفى

وسارع البوليس للإحاطة بمكان الحادث كما أحيطت الأحياء اليهودية فى عدن بالحراسة خشية ان تتكرر الحوادث الماضية

اما معظم العرب فاتجهوا الى الجمعية اليمانية الكبرى يعرضون الحادث على الزعيم ابراهيم فصحبهم بالهدوء وبعث سكرتيره الخاص الأستاذ البراق ، والشيخ ناشر عبد الرحمن العريقى الى مكان الحادث وقد اتصلوا بالشيخ محمد عبدالله المحامى والشيخ خالد عبد اللطيف والشيخ محمد عبد القادر خان بهادر فهدأوا العرب ونصحوهم بالسكون ثم زاروا الجرحى وشهدوا القتيل وتركوا الأمر للجهات المختصة

« الراوى »

لب قوتا لرجالها من الشركة التجارية الاهلية (عدن) المحدودة ... تساعدوا شركتكم العربية
لة لتلبى هـــذا النداء . . أعرضوا علينا ماعندكم من الحبوب لتصديره الى فلسطين .

נספח מס. 5

Aden, 26th December 1947

The Honourable A. R. Thomas,
Chief Secretary to the Government
Aden Colony

Sir,

We have the honour to state that on Wednesday the 24th December, 1947 at about 2.30 p.m. a lorry flying a red flag passed by our streets shouting to the hooligans to revenge the death of those Arabs who were, falsely alleged, to have been killed by a bomb thrown at Hedjuff from a taxi driven by Jews. It is needless to say, that this was one more invention to start the mobs to storm the Jewish quarter to destroy and loot us.

Thanks to the prompt action of the police, this plot was frustrated. We understand that an Arab paper "Sout El Yemen" has published the same story, and as this false publication is calculated to perpetuate this false libel and place the lives of the Jewish community in permanent danger, we request that the Gevernment will take steps to give the lie to the said story and take action against "Sout El Yemen" for the spread of false and inciting rumours. These false rumours are also calculated to antagonise the local Police Forces responsible for the maintenance of law and order.

As it is, the Jewish community is exposed to the gravest danger by the circulation of false rumours from time to time by the ring-leaders, who must be well known to the Government. It has been a fact that at the slightest provocation, thousands of Arabs assemble threatening to storm the Jewish quarter. Having regard to previous experience, we are afraid that if no immediate steps are taken by Government to arrest the ring-leaders and make it illegal for the collection of large mobs in the streets, we are afraid one day, all of a sudden, the mobs, encouraged by the absence of preventive measures, may storm the Jewish quarter, before police or military help arrives for our rescue. Being elated and encouraged by the recent wanton looting and destruction of Jewish life and property, the mobs will not be subdued until strong and radical measures are taken to end this state of lawlessness.

We further request that action be taken against the carrying or storing of petrol by individuals for unlawful purpose. We also request, that strong police forces should be posted at the entrances to the Jewish quarter to avoid a surprise attack, which may cause any further destruction of life and property. In the long run, these measures will prove to be effective and in accordance with the principles of the maintenance of law and order.

Thanking you sincerely for any action that may be taken to put a full stop to the vulnerability of the Jewish community to sudden intimidation and danger.

We have the honour to be,
Sir,
Your most obedient servants,
JEWISH EMERGENCY COMMITTEE

נספח מס. 6

EXTRACT OF HIS EXCELLENCY'S ADDRESS AT THE MEETING OF THE LEGISATIVE COUNCIL OF THE COLONY OF ADEN ON 5th JANUARY 1948.

The Council having been opened by prayer to Almighty God, and the Honourable Chief Secretary who has newly joined us having taken the oath, we now enter upon the normal business of the second Session, on the 5th December last year was for the special purpose. Of confirming my action in declaring a state of emergency and was of an extraordinary nature. Our purpose now is the constructive legislative business of Government.

For just over a month the life and activities of the Colony in every sphere and at every level have been over-shadowed by the shameful outbreak of violence in the first week of December.

On the 5th December I informed Council of the number of casualties then known to have been sustained. I regret to tell you that during the ensuing days still further casualties came to light, and the totally by the 15th December when quiet has been restored was 36 Arabs killed, 2 Indians killed and 75 Jews killed. In addition, on the 20th December a further six bodies of unknown sex, origin, cause of death or community were discovered in Holkat Bay, it is to be presumed that they had been killed during the riots.

By the 8th December the situation had been to a great extent restored, a satisfactory number of pupils were back at Government Schools, business was being cautiously resumed, but labourers in the harbour were still not back at work. Calm was only on the surface and incidents during the next few days were still attempted. By the 10th December coolies had resumed work generally and matters were still more normal. On the 14th December it was possible to release H.M.S. "Challenger", and most of the British infantry were moved back to Khormaksar leaving one platoon in the Crater. On the 15th December the two destroyers left, whose men had been of so much assistance to us and on the 17th December a third company of British Infantry arrived in Aden by sea. On the day before the Military Security forces had returned to a state of normality, and the Commissioner of Police had resumed charge of security in the Colony.

It might have been hoped that this calm would have been maintained but I regret that on the 20th and 21st December the latest excitement was touched off again and there were renewed attempts at arson and looting, as a result of which 1 Arab was killed and 1 wounded by Security forces in the very act of looting.

On the 24th December a bomb exploded in the cooliemlines at Hedjuff killing 2 Arabs and wounding 6, and on that afternoon in view of the gravely tense situation and of the absolute necessity to use all available forces to put down disorder immediately it should occur I requested the Fortress Commander to resume security control throughout the Colony.

The total known casualties today are Arabs dead 38, Jews... Indians 2, and unknown 6.

Page 2

During the disturbances 448 persons were arrested, 321 of them by the police. Up to the 31st December 1947, 226 had been dealt with by the courts: 12 had been sentenced to 2 years, 34 to 18 months and 128 to one year's imprisonment or less, the latter figures include a few cases of fine and strokes in the case of juveniles, 52 persons were acquitted and 91 persons only are awaiting trial. 127 persons which had been taken into custody by troops at various times and against whom no specific charge could be brought have been expelled from the Colony.

If these tragic events be a lesson to us all of the frightful danger that lies behind every act of public political demonstration among an ignorant and excitable population. It is right and salutary that I should be precise. Large sections of the populations of this Colony wishes to protest against the decision of the United Nations to partition Palestine and to show their solidarity with others of the same mind elsewhere in the Middle East. Many of our wiser citizens were prepared to prove that solidarity by the collection of money for the cause they supported: Others would no doubt have been content to express their opinions in some legitimate form such as by resolutions in clubs or by subscribing to memorials. All these methods were legitimate and unexceptionable, for a free people must have freedom of political expression within the proper limits of public order. The general strike which was called was in itself not improper, though in my opinion an unwise, way of showing political feeling - unwise because, "Satan findeth mischief still for idle hands to do", and also because a strike of this kind is unconstructive and a useless hindrance to business and production.

And so it proved, while the moderate, the instructed, and the wise, remained calm, the hot-heads led away their ignorant fellows into utterly unnecessary public demonstrations - unnecessary because the world knew the political solidarity of Arabs and Moslems on this issue-, and violence ensued. It is in my judgement not immediately material what precise act or impulse led to the first manifestation of violence, whether stoning or looting or worse. With mass excitement, with mass poverty, with mass ignorance and with mass indiscipline learned during years of economic disturbance - and with clear and tempting opportunity - the riot began, and those excesses ensued which have brought death and suffering to many innocent people - and to some guilty too, it will I hope now be a common knowledge that the Jewish Community of Aden, British Subjects and peaceful traders and craftsmen for generations, have openly dissociated themselves from political Zionism. Every wise man, every human man, every good citizen of whatever community must regret and deplore these events. Let them, I say, be a lesson to us all; and let us bring every influence at our command to bear always knowledge that we now have how quickly and easily it may result in violence from which the Colony can reap nothing but loss. And let this also be a warning to trouble makers: The forces at my command are strong and vigilant as malefactors have already found. I have renewed the Proclamation of a State of Emergency, and the Fortress Commander is still in command. Any further attempt at disturbance will be suppressed ruthlessly.

נספח מס. 7 8

Excerpt of Letter (dated 17.12.47) from Jewish Emergency Committee to Jewish World Congress.

The Government through one of her spokesmen suggested that we should make a Declaration denouncing the connections with Zionizm in the same way as has been done in Arab countries where there are Jews, in order to appease the Arabs. Unless you come to our rescue in time, we are sure that we shall fall victims to the policy of the Government.

A Statement made by Mr. Yehudah Menahem Yehudah at the meeting of the Standing Finance Commitee of Aden, 5th October, 1948 (chaired by the Chief Secretary to the Government of Aden, A. R. Thomas).

Mr. Chairman, Hon. Members.

Since my return to Aden I have studied the proposed scheme for ex-gratia payments and loans to those who suffered during the riots in December last. Needless for me to say anything about the dilemma in which these poor sufferers are. I am sure all of you are aware that many Jewish victims have lost everything they had, and they are on the verge of starvation. No doubt Government has been good enough to give them rations and some relief, but this was insufficient. The scale of rations was meagre. The Jewish community abroad and here in Aden contributed towards the feeding and clothing of these sufferers, but too far from adequacy. No legal liability has been placed on Government but may I ask whether the local Jews, who were Aden born and carrying on peaceful trade without interfering with any one, could be held responsible for the disturbances? No doubt these who did the mischief were not Aden born, and they cannot be held responsible, but certainly the poor Jews should not be allowed to suffer any more. Government may be having no legal liability but they certainly have a moral responsibility.

I am told that the scheme was drawn up without consulting the Jewish community. It has not been ascertained how far this would meet the case. The recommendation of the Special Magistrate itself does not meet the full demand, how then can the present scheme satisfy the poor people? In what way will they rehabilitate themselves with the meagre ex-gratia payments. Houses have been burnt out and most of them do not own houses. How can they be expected to re-establish their trade. Unless the claims of landlords are met in full, they cannot be expected to rebuild houses. I do not think the Special Magistrate has taken into account the value of the houses burnt in considering the claims. Unless the poor sufferers return to the Colony, they will be given no grant. When will they have a chance of rehabilitating themselves?

Hon. Members, I would therefore appeal to you to reconsider this question and modify the scheme. I know you have had lot of patience in dealing with this question and much of your time has been wasted, but in view of what I have stated, I feel confident that you will agree with me that the whole question needs further consideration. I would ask that at least the recommendation of the Special Magistrate be accepted, if claims cannot be put in full, and further consideration be given to clains for cash securities and valuables which the special magistrate has totally excluded. I may mention that the local Jews have for generations a custom of keeping money and gold ornaments of their wives and children in their houses.

I would add that in addition, the bigger merchants be given higher loans without limiting to Rs. 30,000/-, as the uplift of the poor people largely depends on the successful trade of the bigger merchants. If the loan is limited to Rs. 30,000/-, a merchant who has suffered in lakhs will not find this small amount useful to him at all.

נספח מס. 9

AMERICAN JOINT DISTRIBUTION COMMITTEE
ADEN

TELEPHONE;
SHEIKH OTHMAN 237

CAMP GEULAH (HASHED

ב"ה מחנה גאולה כ"ג באב ח'תש"י

לידיעת כל יהודי תימן .

אחים יקרים. ד' עמכם.

הננו להודיעכם שאנו עומדים לסגור את המחנה תוך חודש ימים.

אנחנו יודעים שחור מעלתו חמלך תימן מרשה את יציאתכם לכן עלינו להזהיר את כל אחינו בני תימן , שמי שחושב לעלות לארץ ישראל יזדרז ומשם מיד יבא לכאן , אחרת ח'ו יכול לאחר את המועד וכל האחריות תפול עליכם.

המחנה יסגר בהחלט תוך חודש ימים ויימסר לשלטונות האנגליים אחר התאריך הזה.

בכבוד רב וברך צלחה

מרדכי לפידות
/מנהל חגוב"נש

פרק יד

מצב יהודי עדן בשנות החמישים והשישים:

1. התמורות במעמדה של הקהילה, שנותרה לאחר העלייה הגדולה:

רבות נכתב על מבצע "על כנפי נשרים",[1] שהטיס לישראל מעדן (בעיקר בשנים 1948-1952) למעלה מ-45 אלף יהודים מתימן. במסגרת זו הוטס גם חלקה הארי של הקהילה היהודית בעדן, כך שמקהילה שמנתה כ-4,500 בשנת 1946, נותרו רק 1100, בעלי אזרחות בריטית. שמץ מאוירת השמחה, שאפפה את השכונה היהודית בימי העלייה, והדיכדוך ושיברון-הלב, שבאו לאחריה, עולה מהדברים, שרשמה רחל אהרוני-מנזלי ביומן זכרונותיה:[2]

> רח' מעלאמת סלים המה יומם ולילה מאנשים. משאיות באו, העמיסו עולים ומטלטליהם והסיעום לשדה התעופה, שם ציפו להם מטוסים, שהטיסום ארצה. רגשות מעורבים של שמחה ועצבות נסוכים היו על השכונה היהודית. תנועת החלוץ הצעיר המתה מפעילות. השליחים עובדיה, רצאבי ושאער עבדו ללא-ליאות בהכשרת הלבבות לעלייה. כחמישים נערים ונערות מחברי החלוץ החליטו לעלות ארצה כקבוצה מאוחדת לצורך הכשרה חקלאית באחד הקיבוצים בארץ. רעיון "ההגשמה החלוצית" הלהיב את הלבבות, והשירה העברית בקעה מכל עבר. אשר להורים, שמחה וחרדה כאחד מילאו את לבבותיהם. קשה מאוד היתה הפרידה מיקיריהם, אך התנחמו בכך, שעתידים הם להצטרף לילדיהם בארץ. שבועות לאחר מכן למדנו, שקבוצה זו נשלחה לקרית-ענבים, שליד ירושלים. הורים התגודדו ברחובות וקראו בקול, איש בפני רעהו, מכתבים שקיבלו מבניהם או מבנותיהם שם: הם עמדו נדהמים לשמע המקצועות החדשים, בהם עבדו בניהם ובנותיהם: רפתנים, רועים,

---

1. עפ"י שמות יט, ד: "ואשא אתכם על-כנפי נשרים". מבצע זה ידוע גם בשם "מרבד הקסמים".
2. עדיין בכתב יד.

עובדי מטבח, גננים, לולנים, חקלאים וכד', מקצועות אשר לא שיערום הם ואבותיהם. אכן, מנהג חדש בא למדינה: גם חרשנו וגם זרענו...

עדן מתרוקנת מיהודיה, בתי היהודים נמכרים בזיל הזול, לערבים ויהודים, שעברו ביחד עם משפחותיהם להתגורר בלב ליבו של הרובע היהודי. פלישה בלתי־צפויה זו חוללה תמורה ניכרת בצביונה של השכונה. ניטלה הפרטיות מחיי היהודים. כתוצאה מכך, איבדה השכונה היהודית את צביונה הקהילתי והדתי המגובש והמיוחד. בתי־כנסת עמדו שוממים באין מתפללים, וכמה מהם כבר מוקפים בבתים, בהם מתגוררים גויים. כך, למשל, הבית של משפחת אלחדאד, הסמוך למקווה הטבילה של הנשים נמכר לערבים, וכתוצאה מכך, היו הטובלות חשופות, בלכתן ובשובן, לעיניהם הסקרניות של זרים. הופצו שמועות, שעיני הערבים טימאו את בית־הטבילה, ונשים נשבעו, שראו במו עיניהן נחשים ועקרבים יוצאים מתוך המקווה. הנשים הצנועות ראו בדבר אצבע אלקים, וחדלו ללכת לבית־מקווה זה, והטבילה נעשתה בבית־המקווה של הגברים, הצמוד לבית־הכנסת הגדול. הגברים נהגו לטבול שם רק בימי שישי. הבית שליד בית־ספרה של המורה מרים נקנה ע"י ערבים, שהפכו אותו לבית־קפה ("מיקהאיא"). כבר מהבוקר השכם המה בית־הקפה מערבים וצומאלים, שישבו על הכיסאות בחוץ, תחת כיפת השמים. קולות המנגינות הערביות בקעו מתוך בית־הקפה, ובמועדי החדשות נשמעו דברי־ההסתה הרגילים של קול קהיר. לכתנו (אנו הבנות) לבית־ספרה של המורה מרים ושובנו משם מלווים היו במבט עיניהן התאוותניות של יושבי בית הקפה. הם לטשו עיניים, ואף השמיעו דברי נאצה וניבול לעברנו, אך נמנעו מלפגוע בנו מבחינה פיזית. אנו והורינו חרקנו שיניים, אך ברירה לא היתה: גדול היה הצימאון ללימודים.

הקהילה נתרוקנה מעיקר מנהיגותה הרוחנית, באשר רוב הרבנים, המורים, השוחטים והמוהלים עזבו; רבים מהמנהיגים המעטים שנשארו, מתכוונים אף הם לעזוב. פנה זיוה פנה הדרה של עדן.

אלה, שנשארו בעדן לאחר מבצע "על כנפי נשרים", היו ברובם בעלי רכוש ועסקים, ועיני הממשלה היתה פקוחה עליהם, לבל יבריחו את הונם לארץ. ועד החירום של הקהילה מתלונן במכתבו לועד שלוחי הקהילות,[3] שממשלת עדן מקשה על עלייתם של בעלי העסקים היהודים מעדן לישראל. בתחילה הסכימה היא להרשות לכל יהודי להעביר מעדן לישראל עד סכום של 5000 לי"ש, בשיעורים של

3. מיום ה־5 במרץ 1950 (ארכיון ועד שלוחי הקהילות, לונדון).

1250 לי"ש לשנה, אך לאחר מכן שינתה את דעתה והגבילה את הסכום המירבי השנתי המותר להעברה ל־1000 לי"ש בלבד, ואת השיעורים ל־250 לי"ש. נראה, שהממשלה לא היתה מעוניינת בעקירתה המוחלטת של הקהילה היהודית, מחשש שהדבר יעורר חרדה בקרב מיעוטים אחרים, בעיקר ההודים, ויפגע בצביונה הכללי, החברתי והמסחרי של המושבה.[4] בין הקשיים, שהערימה על המבקשים לעלות, כך קובל ועד הקהילה, מניעת הוצאת פספורטים בריטים לאלה המבקשים לעלות ארצה, דבר הגובל עם שלילת נתינותם הבריטית.[5] ואמנם במכתבו של מזכיר מח' העלייה של הסוכנות בירושלים למשרד החוץ של מדינת ישראל,[6] מצטט המזכיר פיסקה ממכתב, שקיבל ממשרד העלייה בעדן, לפיה נתקלים העולים מעדן ביחס של התנכלות מצד השלטונות שם. שרות המודיעין בעדן (C.I.D), מעיר המזכיר, דורש, שהעולים העדנים "לא יסעו בפספורטים בריטיים, אלא יעלו לפי רשימות כדוגמת הפליטים התימנים". יתר על כן נדרש כל עולה "להצהיר, שהוא עולה לישראל מרצונו החפשי ושלא יתבע מהממשלה בעדן או מאיזה שהוא גוף אחר ריפטריאציה באיזה זמן שהוא".[7]

ממכתבים השונים, שנשלחו בשנות החמישים ע"י ועד קהילת יהודי עדן, למוסדות יהודיים בלונדון, בעיקר לועד שלוחי הקהילות בלונדון, גוברת הנימה של חוסר ביטחון ואף חרדה מאפשרות הישנותן של הפרעות נגד היהודים. במכתבו לועד שלוחי הקהילות,[8] מתלונן סלים בנין, נשיאה של הקהילה, על התגברות גילויי האיבה מצד הערבים בעדן כלפי היהודים. השמעת איומים והתגרויות, טוען הוא, הם ממעשי יום־יום, דברי הסתה ובלע נכתבים בעיתונות הערבית המקומית, במיוחד בעיתון "פתאת אלג'זירה". מר בנין מבקש מועד שלוחי הקהילות, ובמיוחד ממר ג'אנר, חבר הפרלמנט הבריטי,[9] להשפיע על המושל, סר תום היקינבות'אם, לפעול לשיפור מצבם ומעמדם של היהודים בעדן.

הקהילה היהודית המדולדלת, שהיוותה בשנת הכיבוש הבריטי כמחציתה של האוכלוסיה הכללית בעדן, מנתה באמצע שנות החמישים, רק 831 נפש, ובכך היוותה מיעוט מבוטל מבחינה מספרית בתוך אוכלוסייה, שמאז סוף מלחמת העולם

---

4. ראה מכתבו של ליאון בטנסקי (Leon Betensky) למר ויטליס, מנהל הג'וינט, מיום ה־9 בספטמבר 1948 (שם, שם).

5. ראה לעיל, הערה מס. 3.

6. מיום ה־31 במרץ 1949 (גנזך המדינה, משרד ראש הממשלה, ירושלים (תיק משרד החוץ, 9/2563).

7. שם, שם.

8. מיום ה־22 ביוני 1951 (ארכיון ועד שלוחי הקהילות). עיין גם מאמרה של ג'ין יפה, "Portrait of Aden Jewry", in Congress Weekly, כרך יח, אוקטובר 1951, עמ' 6־8.

9. מר ג'אנר היה ממנהיגי ועד שלוחי הקהילות, ובשנת 1955 נתמנה לנשיאו.

הרב הראשי יחיא אברהם ונכבדים מהקהילה בחברת הרב הראשי של אנגליה

השנייה גדלה בצורה ניכרת מאוד, ומנתה באמצע שנות החמישים כ־135,000 נפש. הערבים, שבאו מתימן ומארצות החסות מנו כ־50,000 (למעלה משליש האוכלוסייה הכללית). כן גדל בצורה ניכרת מספרם של מיעוטים אחרים, בעיקר הודים ופאקיסטאנים (כ־16,000) וצומאלים (כ־10,000). כתוצאה מכך, נחלש במידה ניכרת מעמדם של היהודים. כמו כן חלו בשנות החמישים תמורות ניכרות ביחסה של הממשלה לדרישתם של הערבים לשלטון עצמי במושבה, להרחבת סמכויותיה של מועצת המחוקקים ולשיתופם של ערבים בהיראַרכיה השילטונית הגבוהה. הממשלה נאלצה להיענות לדרישות אלו, ובשנת 1955 החל לפעול גוף חדש של נציגים נבחרים עם סמכויות נרחבות ביחס לקודם. הוגבלה זכותה של הממשלה למנות נציגים ככל העולה על רוחה, זכות שהיתה לה עד כה. כתוצאה מתמורות אלו ואחרות, נמנעה הממשלה ממינוי נציג יהודי למועצת המחוקקים החדשה, דבר שהביא שוב לגל של מכתבי מחאה מצד ראשי הקהילה. ב־28 בדצמבר 1955, כתב מר בנין, ששימש מאז שנת 1948 לנציגה של הקהילה במועצת המחוקקים במקומו של הנציג הראשון, יהודה, מכתב למושל, בו מוחה הוא על אי־מינוי נציג מטעם הקהילה למועצת המחוקקים החדשה. במכתב זה ובמכתבים אחרים,, ששלח לועד שלוחי הקהילות, קובל הוא, ששלילת הייצוג היא הרת־סכנות למעמדה ולתדמיתה של קהילתו: לא זו בלבד שתשלול מהקהילה את האפשרות להשתף בצורה פעילה בזירה האזרחית של המושבה, אלא אף עלולה ליצור את הרושם, שירד חינה של הקהילה היהודית בעיני השלטונות, ובכך עשויה היא לעודד חמומי מוח מבין הערבים להגביר את מעשי האיבה שלהם נגד יהודים. קהילת יהודי עדן, מציין בנין, היא קהילה עתיקה, שחבריה הוכיחו עצמם תמיד כאזרחים נאמנים ושומרי חוק, ולפיכך זכאית היא לייצוג במוסד המחוקקים.[10] בתשובתו למכתב הנ״ל של בנין, הביא המזכיר הכללי של המושבה שני טעמים, שהניעו את הממשלה לשלול את הייצוג מהקהילה: דילדולה המספרי הניכר, וההצטמקות המקבילה בהשפעתה על חייה הכלכליים והמסחריים של המושבה.[11]

המאבק על זכותה של הקהילה לשלוח נציג למועצת המחוקקים נמשך במישורים שונים. ב־12 בינואר 1956, שלח מר סלים בנין מכתב בנושא זה לועד שלוחי הקהילות בלונדון, בו מאיץ הוא בועד להפעיל לחץ על השלטונות הבריטיים בעניין זה. מר בנין שלל לחלוטין את טענת הממשל הבריטי בעדן, שכוחה והשפעתה הכלכליים והמסחריים של הקהילה היהודית נחלשו ביחס לירידתה מבחינה מספרית. כל הפירמות המסחריות הגדולות של היהודים, טוען בנין, עדיין עומדות בעינן, ולמרות הדילדול המספרי, שבא בשל נסיבות אומללות, שיסודן

10. ראה נספח מס. 1 והדו״ח, שהגיש ועד הקהילה לועד שלוחי הקהילות באוגוסט 1959 (ארכיון ועד שלוחי הקהילות, לונדון).

11. ראה נספח מס. 2.

בגורמים מחוץ לקהילה, עדיין מחזיקה הקהילה ברכוש ובנכסי דלא ניידי, העולים על אלה של כל עדה אחרת מבין המיעוטים. מר בנין מוסיף, כי אפילו ארצות ערביות, כגון טוניסיה ומרוקו, מקפידות על מינוי נציגים יהודים למוסדות ממשלתיים מקומיים, וזאת על אף העובדה, שהקהילות היהודיות מהוות אך מיעוט מבוטל שם. בנין מסיים את מכתבו במשפט: "עם כל ההערכה, שיש לנו להבטחותיה של הממשלה, לפיהן יקבלו האינטרסים שלנו מלוא תשומת הלב מצידה, סבורים אנו בכל זאת, שנוכחותו של יהודי במועצת המחוקקים תהווה הגנה טובה יותר לאינטרסים של הקהילה".[12]

מאמציהם של ועד שלוחי הקהילות וחבר הפרלמנט ג'אנר להביא לידי שינוי בעמדת הממשלה בעדן בנושא זה לא הניבו פירות. משרד המושבות הבריטי חזר על הטענה, שמספרה הדל של הקהילה היהודית אינו מצדיק ייצוג במועצת המחוקקים. הוא גם הסביר, ש־20 מחברי המועצה נבחרים ע"י המחוזות השונים, ורק 4 נציגים מתמנים ע"י המושל מהעדות השונות. הוא הדגיש, שהמינויים למועצה אינם נעשים על בסיס עדתי, אלא נקבעים על פי כישורים וסגולות אישיים, בעיקר על פי היכולת לייצג את האינטרסים של כל התושבים. אישים אלה צריכים להיות מקובלים על כל העדות, ללא הבדל דת ועדה. כאלה, ציין נציג משרד המושבות, לא נמצאו בקרב הקהילה היהודית.[13]

יש לציין, שמדובר כאן בתקופת כהונתו של סר תום היקינבות'אם, ששימש כמושלה של עדן בשנים 1951(1956. מושל זה, כפי שניתן ללמוד הן מספרו *Aden*,[14] והן מהתבטאויותיו בע"פ, לא היה כלל מאוהדי היהודים, ולא היסס למתוח בכל הזדמנות, שניתנה לו ביקורת חריפה עליהם.[15] מר רובין גילברט, ששימש כמנהלו של בית־הספר העברי בעדן בשנים 1954־1956, מעיר,[16] שהמושל היה מלא כעס על סלים בנין, נשיאה של הקהילה, שהעז למתוח ביקורת חריפה על ממשלת עדן בראיון, שנתן לג'ואיש כרוניקל.[17] מר גילברט משוכנע, שהקהילה הפסידה את מקומה במועצת הנציגים בשל התנהגותו של בנין, שייצג אותה במוסד זה. כל עוד, משמש בנין כנשיאה של הקהילה, קובע גילברט, אין כל סיכוי לחידוש מינויו של נציג יהודי למועצת המחוקקים, ודאי לא בתקופת כהונתו של היקינבות'אם.[18] מר גילברט מציין עוד, שחודשים אחדים קודם כתיבת מכתבו הזמין

---

12. ארכיון ועד שלוחי הקהילות, לונדון.
13. ראה דו"חו של ג'אנר על השיחה, שקיים עם סר ברנרד ריילי, ממשרד המושבות, ב־26 באפריל 1956 (שם, שם). סר ריילי שימש קודם לכן כמושלה של עדן (1930־1940).
14. יצא לאור בשנת 1958.
15. ראה לעיל, בפרק על "פרעות 1932".
16. עיין מכתביו לועד שלוחי הקהילות (מיום ה־16 בפברואר 1956, ו־29 במרץ 1956).
17. מיום ה־10 בדצמבר 1954. ראה לעיל, "פרעות הדמים של דצמבר 1947", הערה 85.
18. שם, שם.

ועד הקהילה, לראשונה בתולדות בית־הספר, את סר היקינבות׳אם, כדי לשאת נאום ב״יום הנאומים״ של בית־הספר (School Speech Day), והמושל ניצל במה זו כדי להשמיע הערות לגלגניות, מעליבות ובלתי־צודקות נגד הקהילה ומנהיגותה. עם זאת מגלה מר גילברט מידה של הבנה לרוחו של המושל, הנאלץ לעבוד עם מנהיגות, שאינה, לדבריו, מעוררת כבוד. מר גילברט מותח ביקורת חריפה על ועד הקהילה, במיוחד על נשיאה, שאינם מגלים אומץ ליצור מגעים ישירים עם הממשל, כדי לדון בבעיותיהם, ומעדיפים למסור מלאכה זו למוסדות יהודים בלונדון. פניותיהם של מוסדות אלה למשרד המושבות ולמושל בשם יהודי עדן, מעיר גילברט, מעוררת מורת רוח גדולה בקרב שלטונות המושבה.[19]

שאלת מינויים של נציגים יהודים בגופים ממשלתיים וציבורים החריפה כשנתיים לאחר מכן. ב־16 במרץ 1958 נערכו בחירות לעירית עדן, ו־14 נציגים נבחרו מכל המחוזות של המושבה. הממשלה מצידה מינתה שישה חברים, אך לא כללה נציג יהודי. כתוצאה מכך, חברותו של שמעון הוארד במועצת העיריה, שבאה בעבר מכוחו של מינוי ממשלתי, הגיעה לקיצה, וכתוצאה מכך, נותרה הקהילה היהודית, שמנתה אז כ־800 נפש, ללא כל ייצוג גם במסגרת זו. מחאותיה של הקהילה והתערבות ועד שלוחי הקהילות בעניין זה לא נשאו כל פרי.[20] הגל הערבי־לאומני, שהחל להציף את עדן, הרתיע את המושל מלנקוט בצעדים, שיש בהם לעורר את זעמם של הערבים. יש לציין, שלראשונה בתולדות המושבה, השמיעו נציגים ערבים את הדרישה להכיר בלשון הערבית כלשון רשמית. כך, למשל, מוחמד סאלם עלי, אחד הנבחרים החדשים למועצת העיריה, הצהיר בגלוי, שהוא מתכוון להביע את דעותיו במועצה זו אך ורק בלשון הערבית, וכי ״אין כוח בעולם, שיאלצו להשתמש בלשון כלשהי, שאינה לשון־האם שלו״. הוא הוסיף, שיפעל למען הפיכת הלשון הערבית כלשון הרשמית לא רק במועצת העיריה, אלא גם של מסגרות ממשלתיות וציבוריות אחרות.[21]

2. החינוך היהודי בשנות החמישים והשישים:

כפי שראינו לעיל, נמנע השופט המיוחד מלדון בתביעות לפיצויים המתייחסות לבניינים ציבוריים, ובכלל זה בתי־הספר, שנשרפו או ניזוקו בימי פרעות הדמים של סוף שנת 1947, והשאיר נושא זה לשיקולה הבלעדי של הממשלה. מאז הופעל לחץ כבד על השלטונות, הן ע״י ועד החרום של הקהילה והן ע״י ועד שלוחי הקהילות

19. מכתבו מיום ה־16 בפברואר 1956 (ארכיון ועד שלוחי הקהילות בלונדון).
20. ראה נספחים מס. 3 ו־4.
21. ראה העתון המקומי אל־פח׳ר, מיום 13 באפריל 1958.

בלונדון, לעשות למען שיקומם של בתי־הספר.[22] ואמנם באפריל 1948, החליטה ממשלת עדן לתרום, לפנים משורת הדין, מחצית מהסכום הדרוש לשיקומו של בית־הספר לבנות "סוכת שלום" ולהחזרתו "למצב שמיש" ("usable").[23] בית־ספר זה ניזוק בצורה ניכרת, אך בניגוד לבית־הספר לבנים, לא נשרף לחלוטין. הממשלה גם יעצה להשתמש בבניין גדול זה לחינוכם הן של הבנים והן של הבנות (במיסגרות נפרדות). היא גם הבהירה בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים, שאין בדעתה להעניק סכום כלשהו לשיקומו של בית־הספר לבנים. הממשלה אף סרבה להיענות לבקשתה של הקהילה להרשות לה לשקם את קומתו הראשונה של בית־הספר לבנים, וגם התערבותו של חבר הפרלמנט הבריטי, ג'אנר, בעניין זה לא הביאה לשינוי בעמדתה זו. המושל טען בפני ג'אנר, שתופעת הצפיפות והמחסור החמור בשטחים לבניין בעדן, מאלצת את השלטונות לאסור בניית בתים חד־קומתיים, ולעודד הקמת בתים רב־קומתיים. איסור זה, הוסיף הוא, חל גם על בית־הספר היהודי לבנים.[24] המוסדות היהודיים בבריטניה הבטיחו מצידם לסייע מבחינה כספית לשיקומו של בית־הספר "סוכת שלום", והאיצו בועד הקהילה לתרום גם הוא את חלקו למפעל. דא עקא, עבודת השיקום התעכבה בשל חוסר ההתלהבות שגילה ועד החרום של הקהילה מעצם הרעיון. הובע החשש, שמא קבלת מענק חלקי מצד הממשלה, יתפרש כהכרה בעמדתה של הממשלה, שסרבה בעקשנות ובעקביות לקבל על עצמה כל אחריות חוקית ומוסרית לפרעות ולתוצאותיהן, ויזיק לעניינה של הקהילה בנושא זה, שעמד אז ברום עולמה של הקהילה. ועד החרום גם סירב לקבל את עמדתה של הממשלה ביחס לבית־הספר לבנים,[25] וגם חשש מפני עירובם של שני המינים בבניין אחד. אך, כתוצאה מהלחץ הכבד, שהפעילו המוסדות היהודים על ועד הקהילה, החלה, בשנת 1950, עבודת השיקום של בית־הספר "סוכת שלום", ושנתיים לאחר מכן, בשנת 1952, נפתח בית־הספר מחדש.

הצימצום הניכר, שחל במספרה של הקהילה, המחסור החמור במורים, ושיקולים תקציביים ואחרים אילצו את הקהילה להרשות, לראשונה בתולדות החינוך היהודי והכללי בעדן, הקמת כיתות מעורבות של בנים ובנות במסגרת בית־הספר. סביר להניח, שהנסיון, שהיקנתה תנועת "החלוץ הצעיר" בתחום זה של פעילות משותפת לבנים ולבנות, תרם רבות להקהות את רגישותם של ההורים לנושא זה. הסתבר, כפי שהעירו הורים בפני, שהשד לא היה נורא כל כך.

מנהלו הראשון של בית־הספר היה ד"ר ד. גריפין־וורויק (D. Griffin-

22. ראה מכתבו של בנין לועד שלוחי הקהילות, מיום ה־22 באפריל 1948 (ארכיון ועד שלוחי הקהילות, לונדון).

23. ראה מכתבו של המושל למר בנטויץ', מיום ה־30 באפריל 1948 (שם, שם).

24. ראה דו"ח הפגישה של ג'אנר עם המושל מיום ה־30 ביוני 1954 (שם, שם).

25. ראה נספח מס. 5.

Warwicke), שמשכורתו שולמה ע"י אגודת אחים (AJA) בלונדון. מנהל זה רכש את אימונם של השלטונות החינוכיים בעדן ותרם רבות לביסוסו של בית־הספר. לידו עזרו שמונה מורים מקומיים.[26] לפי דו"ח רשמי, שנערך בראשית 1954 ע"י מבקר חשבונות ממשלתי,[27] למדו בבית־הספר המשוקם, שנתמך בצורה חלקית ע"י הממשלה, 133 תלמידים. חלק מההוצאות כוסה ע"י שכר־לימוד, שהוטל על כל תלמיד, בסך 7־8 שילינגים לחודש.[28]

באוגוסט 1954 שלחה אגודת אחים לעדן את מר רובין גילברט, בוגר אוקספורד, כדי לשמש כמנהלו של בית־הספר, במקומו של ד"ר וורויק, שהתפטר מתפקידו. במכתבו לאגודת אחים מיום ה־1 בנובמבר 1954,[29] מציין מר גילברט, ש־140 תלמידים, מחציתם בנים ומחציתם בנות, בגיל 6־17 לומדים בבית־הספר. הוא מוסר עוד, שבהעדר תנאים נאותים לילדים בגיל הרך, נאלץ היה להוציא מתחום בית־הספר את גן הילדים. קיומה של מסגרת זו בתחום בית־הספר, מוסיף הוא, נוגד את תנאי המענק הממשלתי. לפיכך החליט, שילדים מתחת לגיל שש יישארו בבית, עד שיימצא סידור הולם עבורם.

אשר לרמת הלימודים בבית־הספר, כותב מר גילברט, שזו נמוכה בהרבה ממה שציפה. אחת המכשלות העיקריות, מעיר הוא, כרוכה בעצם הצורך בהקניית שלוש שפות, משימה קשה למדי, עליה חל בהכרח הכלל "תפשת מרובה לא תפשת". כתוצאה מכך, מציין הוא, אין לתלמידים ידע ממשי בלשון הערבית הסיפרותית, ורמתם בלשון האנגלית היא "מחרידה". הוא קובל על כך, שרמת ההשכלה של המורים היא נמוכה מאוד. עם זאת, מציין הוא, רמתו הכללית של בית־הספר טובה היא ביחס לזו של בתי־הספר של עדן, ובכלל אלה בתי־הספר הממשלתיים. מר גילברט מציין בצער, שאין לרשות תלמידיו מגרש־משחקים משלהם. אמנם קיימים מגרשים ציבוריים בעיר, אך אין הוא יכול לשלוח לשם את תלמידיו מחשש התנכלות מצד הערבים.[30] המצטיינים מבין התלמידים ממשיכים ללמוד בקולג'ים משלתיים.

בשנת 1956 שלחה אגודת אחים לעדן את מר א. מרקס (Marks), כדי לשמש כמנהלו של בית־הספר במקומו של מר גילברט, שביקש לחזור לאנגליה. מהחוזר, ששלח המנהל החדש להורים,[31] שלושה חודשים לאחר כניסתו לתפקידו,

---

26. ראה מכתבו של ב. יעיש, מזכיר ועד הקהילה בעדן לאגודת אחים, מיום ה־5 באוגוסט 1954, (ארכיון אגודת אחים, לונדון).
27. שם, שם.
28. ב־1951 שונה המטבע בעדן, מרופיות הודיות לשילינגים מזרח אפריקניים.
29. ארכיון אגודת אחים, לונדון.
30. שם, שם.
31. מיום ה־28 במאי 1957, שם, שם.

למדים אנו, שבית־הספר נמצא במצוקה כספית. מר מרקס מאיץ בהורים לתרום בעין טובה לבית־הספר. עוד למדים אנו, שמחוסר מורים, נהגו המנהלים, שקדמו למרקס, להושיב תלמידים בגילים שונים בכיתה אחת. כך, למשל, גילאי 6־10 למדו יחד בכיתה אחת. מר מרקס מעיר בחוזר שלו, שמנהג זה אינו בריא מבחינה חינוכית, וכי מתכוון הוא לעשות לתיקונו של מצב אנומאלי זה. הוא גם מודיע, שהחליט להחזיר למסגרת בית־הספר את גן־הילדים, ובשנת 1957 כלל בית־הספר בס"ה 196 תלמידים. המנהל מציין עוד, שפתח שתי מסגרות חינוכיות לבוגרים, אחת לגברים ואחת לנשים, מסגרות שפעלו בעיקר בימי ראשון. לרשות הנוער היהודי, מציין הוא, עמד מועדון, שפעל בשעות הערב בפיקוחו של המנהל. רבים מהתלמידים היו חברים בתנועת הצופים, וגילאי 4־6 פעלו במסגרת "בני עקיבא".[32]

3. התמורות במצבה הפוליטי של עדן והשלכותיהן:

מהמכתבים והדוחו"ת השונים, המתייחסים לשנות החמישים, עולה תמונה של תנודות במצבם הביטחוני של יהודי עדן, שנותרו לפליטה שם לאחר גלי העלייה הגדולה. מובן, שלאירועים במזרח התיכון, במיוחד היחסים המתוחים שבין ישראל למדינות ערב, היו השלכות ניכרות על יחסם של הערבים בעדן כלפי הקהילה היהודית. כך, למשל, בעיקבות ביקורן בעדן של שתי פריגטות מצריות בשנת 1953, וקבלת הפנים החמה, שנעשתה למלחיהן ע"י מנהיגים ערבים בעדן, פתח אספסוף ערבי בפעולות איבה נגד יהודים, דבר שהתבטא בעיקר ברגימת אבנים. כדבר הזה קרה ביוני 1954, עם ביקורה של משלחת נכבדים מירדן, שכללה גם את ראש עירית חברון, במטרה לאסוף כספים לשיפוצו של מסגד אל־אקצה שבירושלים.[33] יש לציין, שבשנות החמישים החלו תמורות ניכרות בעמדתה של הממשלה הבריטית כלפי שאיפותיה של המושבה לשלטון עצמי ולהגברת זיקתה החברתית, הכלכלית והפוליטית לארצות החסות הסמוכות. רעיון הפדרציה של עדן עם מדינות החסות קיבל תנופה, בעיקר לאחר מלחמת סואץ של 1956, שעירערה במידה רבה את מעמדה של בריטניה כמעצמה עולמית והבליטה את פגיעותה. נצחונו של נאצר עורר התלהבות עצומה בקרב העולם הערבי, שהכיר בו כמנהיגו הנערץ. הטפתו של שליט מצרים למאבק לאומני מזוין נגד בריטניה, שהושמעה מעל גלי רדיו קהיר, מצאה לה קרקע פוריה גם בקרב הערבים בעדן ובארצות החסות. זאת ועוד: חסימת

---

32. שם, שם.

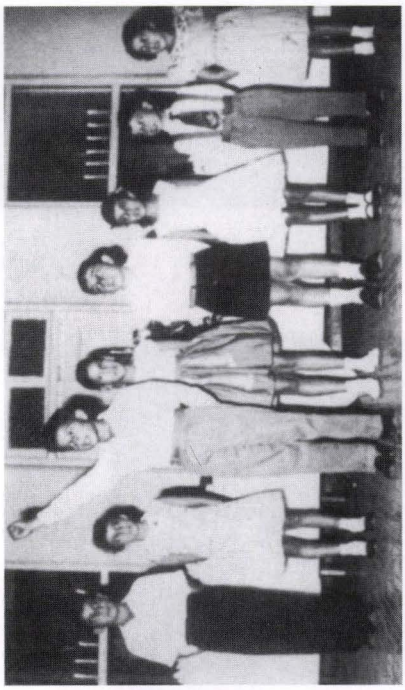
33. ראה, דו"חו של ג'אנר, שנמסר לועד שלוחי הקהילות לאחר פגישתו עם סר היקינבות'אם, מושלה של עדן, מה־30 ביוני 1954 (ארכיון ועד שלוחי הקהילות, לונדון), וכן מכתבו של מר יעיש לועד שלוחי הקהילות, מיום ה־23 במאי 1954, בו הוא מביע חרדה מהביקור הצפוי של המשלחת (שם, שם). יש לציין, שבאמצע שנת 1955 נתמנה מר ג'אנר לנשיאו של ועד זה.

SELIB SCHOOL
FOR
BOYS AND GIRLS

תלמידי בית-הספר ע"ש סלים המשוקם (ביתות מעורבות)

תחפושת פורים

שמעון וגבריאל חיים שלום

התעלה ע"י המצרים גרמה נזק רב לכלכלתה של עדן. כתוצאה מחסימה זו נתמעטו ביקורי האוניות בנמלה של עדן, המסחר ירד פלאים, ואלפי פועלים, בעיקר מתוך אלה, שבאו לעדן מתימן ומארצות החסות, נותרו ללא תעסוקה. גל של הפגנות ושביתות החל להציף את המושבה, ואירגוני פועלים שונים, שצצו כפטריות, התחרו ביניהם, בניצוחה של מצרים, בהסתה נגד השלטונות הבריטיים. הקיצוניים שבהם פתחו אף בפעולות טירור נגד הבריטים בעדן.

הפעילות העוינת הופנתה בד"כ נגד השלטונות, ובד"כ נמנעו האירגונים הערביים מלפגוע באופן פיזי ביהודים. עם זאת, קשה היה להשתלט על יסודות קיצוניים, שמדי פעם בפעם רגמו יהודים באבנים, במיוחד לאחר דברי הסתה, שרדיו קהיר והעיתונים הערבים המקומיים נהגו להשמיע נגד ישראל. חילול בתי־הקברות של היהודים בעדן הפך בשנות החמישים "למעשה כרוני ומכאיב".[34]

4. הנסיון לפרוע ביהודים בסוף שנת 1958:

החלטתם של הבריטים להישאר בעדן היתה נחושה יותר מתמיד. הצורך להגן על המעברים למפרץ הפרסי ולמזרח הרחוק הדגיש את חשיבותה של עדן כבסיס צבאי בריטי. בשנת 1958 נכנס רעיון הפדרציה להילוך גבוה, נוכח הכרזת האיחוד של מצרים, סוריה ותימן, ומיגורם של בית־המלוכה ההאשמי והממשלה הפרו־מערבית בעירק. השלטונות סברו, שפדרציה של שליטים בעלי אוריינטציה שמרנית, תשרת את האינטרסים של בריטניה בעדן, באשר עשויה היא לקזז את היסודות הלאומניים הקיצוניים והאנטי־בריטיים במושבה. מושלי מדינות החסות ראו מצידם בפדרציה מסגרת, העשויה להגן על זכויותיהם המסורתיות מפני להט הנטיות הלאומניות והמהפכניות, ששטפו אז את העולם הערבי ואיימו להציף גם את עדן. הם קיוו, שהפדרציה תשמש גם מחסום בפני שאיפות ההתפשטות של האימאם, שתבע לעצמו את שטחי החסות.[35] אולם הנסיון להקמת מסגרת פדרטיבית זו ניתקל בהתנגדות עזה מצד מצרים ומצד כמה ממדינות ערב, במיוחד מצד תימן. התפתחות פוליטית זו הביאה לידי הקצנה בעמדתם של כמה מהאיגודים המקצועיים, שדרשו בתוקף את יציאתם של הבריטים מעדן ומתן עצמאות למושבה. הפגנות, שביתות והתפרעויות אלימות נגד השלטונות הפכו למעשה יום־יום בעדן. דברי הסתה הושמעו לא רק נגד הבריטים, אלא גם נגד המיעוטים הלא־ערביים השונים, בעיקר נגד הצומאלים, ההודים והיהודים. אך המתיחות במזרח התיכון הפכה את היהודים

---

34. ראה מכתבו של בנטוב מיסה למר ברוטמן, מזכיר ועד שלוחי הקהילות בלונדון, מיום ה־19 במאי 1961 (שם, שם).

35. עיין Tom Little, *South Arabia*, 1968; Bernard Reilly, *Area Handbook for Aden and the Yemen*.

למטרה מרכזית למעשי־איבה מצד הערבים, ואלה הגיעו לשיאם ב־31 באוקטובר 1958 ולמחרתו, כשאספסוף ערבי ניסה להעלות באש בתים יהודים. פרטים על שני ימי אימים אלה כלולים במברק הבא, ששלח ועד הקהילה ב־1 בנובמבר 1958 למושלה של עדן:

> ברחשי כבוד מבקשים אנו להפנות את תשומת לב הוד מעלתו לעובדה, שמאז אתמול בתי יהודים ובתי־כנסת נרגמים באבנים, ומספר מכוניות, השייכות ליהודים, הועלו באש ע"י אספסוף ערבי. נראה, שלמכוניות המשוריינות של המשטרה, שסיירו מדי פעם בפעם ברחובות, לא היתה השפעה ניכרת על הפורעים, באשר כל אימת שנעלמו, חידש שוב האספסוף את פעולות האיבה, ללא כל חשש מעונש. מבקשים אנו, בכל לשון של בקשה, שחיילים אירופיים במספר נאות יוצבו יומם ולילה ברחובות היהודים, עד שיחול שיפור במצב. אנו בטוחים, שהוד מעלתך יעשה את כל מה שדרוש כדי להגן על חיינו ורכושנו. תודתנו נתונה לך מראש.[36]

תיאור מפורט יותר על ההתפרעות כלול במכתב, ששלח ועד הקהילה למושלה של עדן ב־4 בנובמבר 1958.[37] המכתב מוסר, בין היתר, שנעשה נסיון להעלות את בית־הספר "סוכת שלום" באש, נסיון שסוכל ע"י המנהל, שחש לכבות את השריפה. עם זאת, עלה בידי האספסוף לנפץ את כל שמשותיו של בית־הספר ולהסב לו נזקים אחרים. המכתב מרחיב את הדיבור על חולשתה של המשטרה המקומית ועל הצורך הדחוף להציב חיילים בריטיים להגנה על חיי היהודים ורכושם.[38] ממכתב, ששלח ועד הקהילה היהודית בעדן לועד שלוחי הקהילות בלונדון,[39] למדים אנו, שהמהומות התחוללו בעיקבות מאסרם של שני עיתונאים ערבים, שנאשמו בבזיון בית־המשפט. מהומות אלה, נאמר במכתב, לא כוונו במיוחד נגד היהודים, אף כי פגיעתן ביהודים היתה רעה. ועוד מדגיש המכתב, שמחוללי המהומות היו ברובם ערבים ממוצא תימני, וכי דעתם של הערבים המקומיים לא היתה נוחה מהתפרעויות אלו.

מהומות 1958 הדליקו נורה אדומה בקרב משפחות יהודיות והודיות בעדן. ידידים ערבים ואנגלים בעדן יעצו ליהודים למכור את רכושם ולהסתלק טרם יבולע להם, וכן עשו, לראשונה בתולדות יחסיהם עם יהודי עדן, מוסדות יהודיים באנגליה. כך, למשל, במכתבו למר בנין,[40] הביע מר קרבלהו (R. N. Carvalho), נשיא

---

36. ארכיון ועד שלוחי הקהילות, לונדון.
37. שם, שם.
38. ראה בנספח מס. 6 את הכתבה, שפירסם הג'ואיש כרוניכל בנושא זה.
39. מה־5 בנובמבר 1958 (ארכיון ועד שלוחי הקהילות, לונדון).
40. מיום ה־26 בנובמבר 1958 (ארכיון אגודת אחים, לונדון).

אגודת אחים בלונדון, דאגה רבה לגורל יהודי עדן ופסימיות לגבי עתידם במושבה. הוא יעץ למר בנין, לראות את ההתפרעות האחרונה בפרספקטיבה הנאותה: לאו דוקא כמכוונת נגד היהודים, אלא כתולדה בלתי־נמנעת של הגאות בלאומנות הערבית, שחיציה מכוונים נגד השלטונות הבריטיים ונגד העדות הלא־ערביות האחרות.[41] הוא יעץ לקהילה היהודית לבל תוציא את עצמה מהכלל בתביעתה לביטחון יתר ולפיצויים, אלא לפעול בשיתוף פעולה מלא עם מיעוטים אחרים, המהווים גם הם, או עתידים להוות מטרה למעשי איבה מצד הערבים. לדעתו, הצגת העניין במסגרת רחבה כזאת, תזכה לאוזן קשבת יותר מצד השלטונות. מר קלברו הזהיר, שלמרות הצהרתם של הבריטים, שיש בכוחם להגן על המיעוטים, אין מנוס מהתגברות ההקצנה הפוליטית והחברתית בעמדתם של הערבים, ובין קורבנותיה יהיו בהכרח גם המיעוטים, בראש ובראשונה היהודים. נשיא אגודת אחים מאיץ ביהודי עדן לשקול בכובד ראש עזיבת המושבה בטרם יאחרו את המועד, ואם לא למענם, יעשו זאת למען עתידם של ילדיהם.[42] התמורות הפוליטיות בעדן גרמו חרדה רבה בקרב יהודי עדן, אך לא הביאו לתזוזה משמעותית, תופעה שלא היתה שונה במהותה מזו של קהילות יהודיות אחרות בנסיבות דומות. יש לזכור, שלמשפחות היהודיות, שנשארו בעדן לאחר העלייה הגדולה, היה רכוש ניכר, בתים ובתי־מסחר משגשגים, וקשה היה להן לעקור עצמן במחי יד אחת מכל אלה. יש גם לזכור, שהשלטונות הבריטים בעדן ובלונדון הירבו להרגיע את יהודי עדן, שאין כלל בכוונתם לנטוש את עדן, וכי החרדה, שמגלים היהודים, אין לה על מה לסמוך. הם הדגישו, חזור והדגש, שלרשותם הכוחות הדרושים להבטיח משטר וסדר במושבה. כך, למשל, למדים אנו מתזכיר שיצא בפברואר 1961 מטעם ועד שלוחי הקהילות בלונדון וכן ממקורות אחרים, שמשלחת של נציגים מהקהילה היהודית בעדן ביקרה בלונדון והביעה חרדה גדולה על גורל קהילתם. התזכיר מוסר, שהועד, בהסתמך על הבטחות מפורשות, שניתנו לו ע"י משרד המושבות הבריטי, הרגיע את הנציגים בציינו, ש"אין לממשלה הבריטית כל כוונה, כעת או בעתיד הנראה לעין, לוותר על שלטונה בעדן".[43]

אך במכתב, שקיבל מר ג'אנר ממר ה. פראזר (Hugh Fraser), איש משרד המושבות הבריטי, חודשיים לאחר ביקור נציגי הקהילה בלונדון,[44] נשמעת נימה שונה לחלוטין. המכתב מציין, שחלה החרפה בתעמולה האנטי־ישראלית בעיתונות המקומית בעדן, וכי פועלת זה זמן־מה ועדה ערבית מיוחדת להטלת הרם על כל הסחורות, הנימכרות ע"י יהודים. מר פראזר מייעץ ליהודי עדן לנהוג, במיוחד

41. שם, שם. אבל ראה מכתב הרגעה של משרד המושבות הבריטי (נספח מס. 7).
42. ראה גם דבריו בג'ואיש כרוניכל, מיום ה־5 בדצמבר 1958, עמ' 5.
43. ראה נספח מס. 8.
44. מיום ה־10 באפריל 1961, ראה נספח מס. 9.

בימים רבי־מתיחות אלה, בצינעה ולהימנע ככל האפשר מלהיראות בפרהסיה. הוא גם רומז, שהלחץ, שמפעילים ועד שלוחי הקהילות בלונדון והקהילה היהודית בעדן בשאלת מינויים של נציגים יהודים לגופים ממשלתיים וציבוריים בעדן, עלול, בסופו של דבר, להזיק ליהודים; מינוי נציגים יהודים, בניגוד למספרם הדל ביחס לכלל האוכלוסיה בעדן, עשוי להראות בעיני הערבים כמשוא פנים בלתי־מוצדק מצד הממשלה כלפי היהודים, ולעורר בכך רגשות עוינים.[45]

החרם, שהטילו הערבים בעדן על סחורות, הנמכרות ע"י יהודים, פגע בצורה ניכרת לא רק בחייהם הכלכליים של יהודי עדן, אלא גם בעצם האפשרות למכור במחיר סביר את בתיהם ורכושם. עם זאת גבר זרם הגירתם של הנשים והילדים לארץ ולאנגליה, והיתר ציפו לימים טובים יותר, בהם יוכלו אולי להשיג מחיר הוגן לנכסיהם. בינתיים התחוללו התמורות הפוליטיות במושבה בקצב מסחרר. ב־24 בספטמבר 1962 החליטה המועצה המחוקקת של עדן (The Legislative Council), ברוב קטן, ובניגוד לדעתם של האיגודים המקצועיים הקיצוניים, להצטרף ל"פדרציה של נסיכויות ערביות דרומיות" (Federation of Arab Emirates of the South), אותה הקימו הבריטים עוד ב־11 בפברואר 1959, מסגרת שכללה שש מדינות חסות. באותו חודש (ספטמבר) פרצה מהפכת חצר בתימן, שהביאה, לאחר מלחמת אזרחים עקובת־דמים, לחיסולו של המשטר האימאמי האוטוקראטי בארץ זו, והקמתו של משטר ריפובליקאני, שנתמך ע"י מצרים. בינואר 1963 הפכה עדן באופן רשמי לחברה בפדרציה, שהסבה את שמה ל־פדרציה של דרום ערב (Federaion of South Arabia). פדרציה זו התחייבה להימנע מלבוא במגע עם מדינות זרות בלי הסכמת בריטניה, ובריטניה התחייבה מצידה להגן עליה מפני גורמים זרים, לשאת בהוצאות הכרוכות בהחזקתה מבחינה צבאית, לסייע לה מבחינה כלכלית וטכנולוגית, ולעזור לה להתקדם לקראת עצמאות. החלטה זו נתקלה בהתנגדות עזה מצד מפלגות קיצוניות, בעיקר מצד ה־Trade's Union Congress וה־People's Socialist Party, שדרשו מתן עצמאות מוחלטת למושבה. דרישה זו נתמכה ע"י ארצות ערב, ובראשם מצרים.

זאת ועוד: מאבקה של עדן לעצמאות זכה גם לעידוד רב מצד הגוש הסובייטי ומדינות אסיה ואפריקה, תמיכה שהתבטאה, בין היתר, בקריאתה של העצרת הכללית של האו"מ (בדצמבר 1963) לבריטניה להעניק עצמאות לעדן. בד בבד נתרבו במידה ניכרת גלי השביתות, וההפגנות הפוליטיות, וגברו פעולות הטירור נגד הבריטים, שהגיבו בהכרזת משטר חירום במושבה ובריכוז חסר־תקדים של כוחות בריטיים בתחום המושבה. למרות זאת, התפשטו פעולות הטירור והמרד כאש קוצים לא רק בתחומי המושבה, אלא אף בארצות החסות. ניכר בעליל, שהבריטים איבדו

45. שם, שם.

את השליטה על המצב, ולא היה מנוס מהתקפלותם. השלטונות מצאו את עצמם חסרי אונים בפני התעמולה הארסית וההסתה הפרועה, שניהלו המצרים נגדם. הם גם ניצבו בפני מפלגות לאומניות בלתי מאוחדות, שהתחרו זו בזו בפעולות הטירור וכן בפני אנארכיה ששררה במושבה.

היהודים מצידם שמרו על פרופיל נמוך ונמנעו מכל התבלטות יתרה. אלה, שנמצאו בסבך פעולת טירור נגד השלטונות או חילופי אש בין יריבים, נורו ונפגעו. כך, למשל, דוד אברהם, ממנהיגי הקהילה היהודית, שהשתתף בלוויתו של ידיד ערבי, שנרצח ע"י יריביו, נורה ונהרג באש עזה, שבאה מצד היריבים וכוונה אל המשתתפים בלוויה.

5. נטישתם של אחרוני הקהילה את עדן:

אנארכיה שררה בתוך המושבה, ורבים מבין המיעוטים, בעיקר ההודים, החלו לארוז חפציהם. כן עשו גם יהודים רבים, כך שבשנת 1965, מנתה הקהילה כ־450 נפש בלבד. הכתובת, שהכריזה על קיצו של השלטון הקולוניאלי בעדן, ניכרה על הקיר, ולבריטים לא היה מנוס מהתקפלות. וכך אמנם עשו: בפברואר 1966 הכריזה בריטניה על כוונתה להוציא את כוחותיה מעדן לא יאוחר מדצמבר 1968. אולם, לאור לחץ הטירור שגבר והלך, ביחוד לאחר מלחמת ששת הימים (ביוני 1967), החליטו הבריטים להקדים את נסיגתם מעדן, וב־29 בנובמבר 1967 עזבו אחרוני הכוחות הבריטיים את מושבת הכתר, וזאת לאחר 129 שנות שלטון. בו ביום נולדה הרפובליקה העממית של דרום תימן People's Republic of Southern Yemen, עם קחתן אלשעבי כנשיאה הראשון. כ־300 מאחרוני יהודי עדן עזבו את המושבה ימים אחדים לפני פרוץ מלחמת ששת הימים. אלה שהתמהמהו, כמאה וחמישים נפש, נאספו במשאיות ע"י הצבא הבריטי ושוכנו במלונות בטוואהי, שם היו תחת שמירה בריטית מעולה, מחמת פגיעה מצד הערבים. בערב ה־19 ביוני 1967, הטילו הבריטים עוצר על המושבה, נטלו את היהודים והובילום לשדה התעופה, שם חיכה להם מטוס, שהטיס חלק מהם לישראל, וחלק לאנגליה, חינם אין כסף. אחרוני הקהילה שילמו מחיר יקר עבור התמהמהותם: הם נאלצו לנטוש את בתיהם, חנויותיהם וכמעט כל מה שהיה להם בעדן. אך נפשם היתה להם לשלל.

נספח מס. 1

Jewish Community Council
ADEN.
Telegrams: "KEHILLA" Aden.

תעד הקהלה היהודית
עדן.
טלגרמות: « קהלה » עדן.

28th December 1955.

His Excellency the
Governor & Commander-in-Chief,
Government House,
A D E N.

Your Excellency,

As loyal and law-abiding citizens we, on behalf of the Jewish Community of Aden wish to express our regret that no leading representative of the Jewish Community has been nominated by the Government of the Colony of Aden to take part in the new Legislative Council, as has been done in the past.

We reasonably feel that the elimination of a Jewish Member from the Legislative Council is likely to create an impression unfavourable to our Community in addition to depriving our Community from taking part in the civic affairs of the Colony to which we, as an ancient Community, are entitled.

Thanking you sincerely in anticipation of the restoration of the seat in the Legislative Council to a representative of our Community.

We have the honour to be,
Sir,
Your Excellency's most obedient servants,

Sol S. M. Banin
CHAIRMAN.

הישיש יהודה מנחם יהודה (שימש כחבר בית-המחוקקים בעדן)

נספח מס. 2

GOVERNMENT OF ADEN.

THE SECRETARIAT,
ADEN.

No. S.4/8
30th December, 1955.

Sir,

I am directed by His Excellency the Governor to acknowledge the receipt of your letter of the 28th December in which you expressed the regret of the Jewish Community of Aden that no leading representative of the Jewish Community has been nominated to the new Legislative Council.

2. Before recommending for Her Majesty's consideration the nominations of Unofficial Members which have now been approved by the Queen, His Excellency considered very carefully the question of the nomination of a Jewish representative, and decided that it would not be justified. The Jewish population of the Colony has fallen from 7,273 in 1946 to 831 in February of this year. Their influence in business circles has fallen in proportion to their numbers, and their influence in the marcantile life of the Colony is greatly reduced.

3. Notwithstanding the fact that His Excellency regretfully came to the conclusion that he was unable to recommend the nomination of a Jewish representative for Her Majesty's approval, the Jewish Community may rest assured that their interests will continue to receive the fullest consideration by the Government of Aden.

I am, Sir,
Your obedient servant,

Sgd. E.D. Hone,
CHIEF SECRETARY TO THE GOVERNMENT.

THE CHAIRMAN?
JEWISH COMMUNITY COUNCIL,
Aden.

נספח מס. 3

27th March, 1958.

His Excellency
Sir William H.T. Luce, K.C.M.G., K.B.E.,
Governor and Commander-in-Chief,
Aden Colony.

Your Excellency,

As one of the oldest communal groups in Aden, we beg to bring to your Excellency's attention our feelings regarding the Nominated Municipal Councillors published in today's press. We are constrained to state that our entire community was astonished and deeply disappointed at the failure of the Government to reappoint one of the members of our community to the Municipal Council.

Frankly, it is impossible for us to understand the policy of the Government which prompted the complete ignoring of our community in such a vital matter of recognition and representation, particularly when it is realised that the Jewish Community of Aden with its long history has always had a seat in the Municipality's governing bodies. This therefore is the first time that our community has been deprived of representation and the opportunity to defend and protect our many and varied interests and civic rights in Aden which go back hundreds and hundreds of years and covers every field of activity - religious, educational, cultural and economic. We have always found it necessary in the past and feel, as we are sure you will appreciate, that it is all the more imperative in these troubled times for us to have representation in order to defend and protect our rights as well as the rights of all loyal and devoted British citizens and subjects.

As a result of our elimination there can be no doubt that our entire position and prestige in Aden vis-a-vis all other groups will deteriorate. This must follow since it appears that every racial communal group has representation in the Municipal Council except ours.

May we respectfully state that we feel that this matter of representation could have been adequately provided for without any objection on the part of any other groups, nor would it have detracted in any way from their privileges and rights. In the past, as your Excellency no doubt realises, a member of our community served in the last Municipal Council in a most cooperative and conscientious manner. It is respectfully submitted that certainly there should have been no difficulty regarding the appointment of a Jewish member which would have served to give us

...2

some voice in Municipal matters which affect us gravely, directly and indirectly.

We are deeply aggrieved by this discriminatory move of the Government and beg to register our strong protest against its action in depriving a venerable and loyal minority of its just rights of representation in accordance with the highest British traditions of fair play and justice for all.

We beg to remain,
Sir,
Your Excellency's most obedient servants,

CHAIRMAN.

נספח מס. 4

COLONIAL OFFICE,
THE CHURCH HOUSE,
GREAT SMITH STREET, S.W.1.

16th June, 1958.

Dear Janner

I am writing as promised in Morgan's letter of 16th May about the question of Jewish representation on the Aden Municipal Council.

As you know, the constitution of the Council was altered last year to provide for fourteen elected and six nominated members. In the elections last March thirteen Arabs and a Moslem Indian were successful. Of the six nominated seats two sere set aside for the representation of minorities. The elections had left unrepresented the Somali community (about 10,000), the Hindu community (about 5,000) and the Jewish community (about 800). The claims of the Jewish community were of course carefully considered but the Governor decided that the nomination of a Jew to the exclusion of a representative of one of the other two communities could not be justified.

I understand that arrangements have been made for you and Marcus Lipton to see the Governor on June 18th. It may be that this letter will answer some of the points you have in mind.

The Anglo Jewish Association, as you know, have also raised the same question as yourself and I am arranging for a copy of this letter to be sent to them.

Yours sincerely
Alan Lennox-Boyd

Barnett Janner, Esq., M.P.

נספח מס. 5

ADEN ARABIA.

21st April 1948.

The Board of Deputies of British Jews,
Woburn House, Upper Woburn Place,
L O N D O N.

FOR ATTENTION OF MR. JANNER.

Dear Sirs,

We understand that the Government propose to contribut Rs.25,000/- or 50% on an ad hoc ex gratia basis of the cost of essential repairs to the Girls School Building, at the same time making it clear that this does not commit Government to making any contribution later towards the cost of the reconstructions of the Boys School. Government considers that as public "Buildings" will not rank for"compensation" the School Authorities will not be eligible for compensation awards, (if such compensation is decided upon.) The Jewish Community cannot see its way to accept this contribution as it is at present conditioned as it will prejudice their rights in the restoration of the Jewish Boys School which will require about Rs.3,00000/- to reconstruct, at the same time they do not wish to forfeit Rs.25,000/- which the Government offers under the Grant-in-Aid.

Under the circumstances we shall be glad to receive your advice as to what action shall we take in the matter.

We enclose "Memoranda for the Standing Finance Committee VIII"Education"

Thnaking you in anticipation.

Yours very sincerely
Jewish Emergency Committee,

CHAIRMAN

נספח מס. 6

From: **The Jewish Chronicle, Nov. 7, 1958:**

ADEN MOB ATTACK JEWS
Selim School Set on Fire
COMMUNAL CRITICISM OF AUTHORITIES
From Our Correspondent

The Selim Jewish School was set on fire here during the disturbances last Friday and Saturday in the Colony. The fire was quickly extinguished and little damage was caused. Most of the school's windows, however, were damaged by stones. The headmaster of the school, Mr. A. J. Marks, was slightly injured while helping to put out the fire.

The mob also attempted to burn down some Jewish houses, and threw stones at people trying to extinguish the fires. Three cars belonging to Jews were set alight. No Jewish casualties were reported.

The authorities acted promptly to put down the disorders and arrested 560 persons, 240 of whom were deported over the border into the Yemen.

The attacks occurred at the end of the first curfew - in the Crater area of Aden, which contains the Jewish quarter, during the absence of Government patrols, and lasted some three-quarters of an hour. They were carried out by small groups of Yemeni Arabs who emerged from hiding in the lanes and alleyways to make the attacks, quickly disappearing as soon as the patrols came on the spot. Burning rags and boxes were placed against the wooden doors of Jewish houses. The residents were able to quench the flames with buckets of water thrown from upper storeys.

Government Assurance

Notwithstanding a Government spokesman's assurance that all sections of the population, the Jewish community included, may rest assured that the authorities will not tolerate any attempt to disrupt the life of the Colony, and that adequate forces are available to maintain law and order, the mood of the local Jewish community is one of considerable disquiet.

They recall the 1947 riots in the Colony when 82 Jews were killed and property valued at 900,000 destroyed. Those disorders resulted in the emigration of large numbers of Aden Jews, reducing the community to just over 800 persons.

While it is true that the present disorders were not directed only against the Jewish community, the fact remains that Jewish property appeared to be the immediate target of the mob. Those rioters seen by your correspondent appeared to be mainly teen-aged hooligans bent on destruction.

There is considerable disquiet here at the fact that no police patrols were seen in the Saila Road area from the end of the curfew on Saturday until the arrival in force of armed police and fire-engines - an interval of nearly two and a half hours. Moreover the police arrived on the scene over half an hour after being telephoned by your correspondent, although the nearest police station is barely four minutes walk from the area where the disturbances occurred.

The chairman of the Jewish community, Mr. Selim Menahem Banin, told me in an interview that the rioters were able to perpetrate their acts of violence during the 15-minute intervals when no police patrols were on the spot.

While it was not intended to belittle the generally prompt action of the security forces, he said, there was no doubt that the attacks could have assumed serious proportions. It was strongly felt that the stationing, in times of disturbances, of sufficient armed guards in the streets where Jews lived would have a much better deterrent effect than mobile patrols on trouble-makers.

The Selim School was re-opened in 1951 with the assistance of the Anglo-Jewish Association, which continues to help and advise it. The Colonial Office has promised a full inquiry into the attacks on Jewish property.

נספח מס. 7

COLONIAL OFFICE,
THE CHURCH HOUSE,
GREAT SMITH STREET, S.W.1.

8th January, 1959.

Dear Janner,

Thank you for your letter of the 17th December about the Jewish Community in Aden.

We have heard from the Governor in reply to Profumo's letter and he assures us that the special problem created by the existence of the Jewish quarter is fully recognised and that their needs are borne very carefully in mind. In the recent trouble they were given a greater degree of protection than almost any other area of similar size and had at least one mobile patrol responsible for them throughout. Proportionately very little damage was suffered in the Jewish quarter no doubt largely as a result of the measures taken by the Government. There were, for example, eight cars which were totally burnt out and none was registered in the name of a Jew. As far as we know no Jew was hurt.

I can assure you that all reasonable steps will be taken to ensure the safety of Aden's Jewish population, though I am sure you would agree that any unduly discriminatory protection might well be counter productive.

You also raised the question of compensation with Profumo. From what the Governor has so far told us it would seem unlikely that there will be any substantial claims from the Jewish community, but if he receives claims, I know he will consider them on their merits.

Yours very sincerely,
Julian Amery.

Julian Amery.

Barnett Janner Esq., M.P.

נספח מס. 8

Telephone: EUSton 3952-4 Telegrams: DEPUTIES, KINGSCROSS, LONDN

THE LONDON COMMITTEE OF DEPUTIES OF THE BRITISH JEWRY
generally known as
THE BOARD OF DEPUTIES OF BRITISH JEWS

WOBURN HOUSE,
UPPER WOBURN PLACE,
LONDON, W.C.1.

President:
BARNETT JANNER, M.P.
Vice-Presidents:
ALD. A. MOSS, J.P.
B. B. LIEBERMAN
Treasurer:
P. M. LANDAU
Secretary:
A. G. BROTMAN

All communications to be addressed to "The Secretary"

February 1961.

MEMORANDUM

THE JEWISH COMMUNITY IN ADEN

There are only about 800 Jews remaining in Aden out of a population of several thousands. The anti-Jewish excesses in 1947, the continuous incitement from Cairo and other Arab centres against the Jews and the increasing propaganda by Arab nationalists in Aden, whose avowed aim is independence from British control, have produced a growing sense of insecurity and disquiet, that has been repeatedly impressed upon the Board of Deputies by the Jewish community in Aden, which is affiliated to the Board.

To calm the apprehensions by the representatives of the Aden community, the Board has on the basis of previous consultation at the Colonial Office re-assured the Aden representatives that there was no intention at present or in the foreseeable future on the part of the British Government to give up its control of the Colony.

In their state of anxiety the Aden Jews are inclined to seize upon any relevant reference in a local newspaper which deals with independence as an indication that the Arab nationalists are advancing towards their goal of indepedence. As recently as the 17th January, the London Times spoke of the announcement by Sir Charles Johnston, the Governor of Aden, of the raising to Ministerial status of members of the Executive of the Legislative Council in charge of departments; and also of further contemplated developments in the Constitution of Aden, which were under consideration and might possib become effective in a year or two. It was indeed stated at the time - and has been confirmed at the Colonial Office - that this raising of status was merely putting into constitutional form a change which had in fact already existed for some time past; but the indications of further developments are interpreted as likely to advance Arab nationalist aims, and therefore be adverse to the Jewish community.

It would serve to assuage these fears if steps could be taken in Aden, through conversations between the Governor of Aden and the Chief Secretary with authorised representatives of the Jewish community to assure the representatives that there was no current intention, or in the foreseeable future, to give up British sovereignty and control in Aden.

נספח מס. 9

Aden.

COLONIAL OFFICE
GREAT SMITH STREET
LONDON S.W.1

10th April, 1961.

Dear Sir Bernard,

In our recent discussion about the position of the Jewish community in Aden, you suggested to me that it might help the prestige of the community if some of its leaders were invited to official social functions. When I wrote to the Governor, therefore, to let him know of our talk I took the opportunity of mentioning this.

In his reply the Governor points out that to some extent this already happens. For instance, two Jewish ex-members of the Legislative Council are always invites (in that capacity) and the Speaker annually invited about four leading members of the Jewish community to the opening of the Legislative Council. For your own information, however, I can say that the Governor has undertaken to see if in addition two or three leading Jews can be invited to social functions at Government House when a suitable opportunity arises.

At the same time any move which might be interpreted locally as favouring the Jewish community out of proportion to its size must be avoided, since as I am sure you understand it would attract adverse comment and so arouse bad feeling.

At present the situation is good: a somewhat truculent committee was set up some little time ago for the boycotting of all Jewish goods, and there was a certain amount of anti-Israel publicity in the local Press but to date these emotions have not been directed against the Jewish residents. This may well continue to be the case but only if the Jews keep themselves as much out of the public eye as they can.

I am confident that we can leave the Governor to handle the situation in whatever way is in the best interests of the local Jewish community.

Yours sincerely,
Hugh Fraser.

(Hugh Fraser)

פרק טו

מחיי היום-יום של יהודי עדן

1. הרובע היהודי בעדן:

רוב תושביה של עדן היו מרוכזים בארבע ערים ועיירות: העיר עדן, תוואהי, מעאלה, ושיך־עות'מאן. הקהילה היהודית בעדן, שמנתה בשיאה פחות מחמשת אלפים נפש,[1] היתה כולה מרוכזת ברובע קטן של העיר עדן, הידועה בשם Crater, על־שום היותה משוקעת בתוך לוע של הר־געש כבוי. רוב חנויות היהודים היו בעיר, אך לעשירים שבאנשי הקהילה היו חנויות גדולות באיזור התוואהי (Steamer Point), בהן מכרו כל מיני סחורות, ללא מכס, לתיירים ולמלחים, שאוניותיהם עגנו בנמל שם, כדי להצטייד בפחם (לאחר מכן בדלק, שזוקק בעדן), ובסחורות מוגמרות, כגון גומי, עור, קפה וכד'.

הרובע היהודי כלל שישה רחובות מלבניים, בנויים כגושים מוצקים צמודים זה לזה מלפנים ומאחור, ללא חצרות וגינות. סימטאות ומעברי פסולת וביבים (sweepers' passages), הפרידו בין גושי הבתים. פועלים שחורים (שהיו ידועים בשם "גברתי" ו"כאדם", נהגו לנקות מדי יום ביומו את המעברים מהפסולת, שזרמה אליהם מהבתים. בחלקם האחד של רחובות אלה התגוררו יהודים, ובחלקם השני — הודים (בעיקר בניאנים) ומוסלמים. לארבעה מהרחובות לא היו שמות, כי אם ציוני מספרים: א(1), א(2), א(3), א(4) וכד'. היהודים ציינו רחובות אלה בשמות משלהם, בד"כ עפ"י הבניינים המרכזיים, שעמדו שם, או עפ"י העדות, שהתגוררו שם. וכך קראו היהודים לרחובות הרובע:

1) רח' אלבוהרא (משום ששם התגוררו גם אנשים מכת פרסית, הידועה בשם "בוהר", שדגלה בדת זרטוסטרא). ברחוב זה עמד בניין "בית אל־קודש", בו התגוררו מאות פליטים מתימן.

2) רח' אלמעלאמה אלכבירה (רח' בית־הכנסת הגדול), או רח' אלכובז (רח' הלחם), וזאת משום שברחוב זה עמד בית־הכנסת הגדול, ובקירבתו היו מסעדות

---

1. לפי מפקד מה־8 באוקטובר 1946, היו בעדן כ־7200 יהודים. מספר זה כלל גם למעלה מ־2500 פליטים תימנים, ששהו בעדן, בציפייה לאשרות עלייה לא"י (ראה: Colonial Office, Annual Report on Aden for the Year 1946, London 1948, p.12.

העיר עדן בשנות הארבעים

בית-הקברות היהודי (בצד ימין)

רח' אלמעלאמא אלכבירה (רח' אלכובז)

יהודיות וכן שוק, שבו מכרו לחם, דברי מאפה ומרקחת שונים, וכן ירקות. בימי שישי המה רחוב זה מיהודים, שבאו לשוק זה כדי להצטייד במצרכים מסויימים לשבת, בעיקר בדברי מתיקה, שנרקחו בבתים והוצגו שם למכירה. סמוך לבית־הכנסת הגדול היו בניין הישיבה וכן שתי מקוואות, אחת לגברים ואחת לנשים. בקצהו השני של רחוב זה עמדו גם שני בתי־כנסת נוספים, בית־הכנסת ע"ש פרחי הקדוש, ובית־הכנסת של יהודי רדאע.

3) רח' בנין (כי שם עמד הבניין רב־הממדים של משפחת בנין מיסה).

4) רח' מיעלאמת מורי שמואל נסים, ע"ש בית־הכנסת בשם זה, שעמד ברחוב זה. בית־כנסת זה שימש עד תחילת שנות הארבעים גם כבית־ספר לתלמוד תורה, ובו הרביץ ה"מורי" תורה לילדים. בצידו השני של הרחוב היה בית־כנסת נוסף, שהיה ידוע בשם "מעלאמת סלים", ע"ש הנשיא סלים מיסה.

5) רח' אלפורס (ע"ש הפרסים, שהתגוררו בו לראשונה). רחוב אלפורס היה הרחוב המפואר ביותר בעיר עדן; היו בו שני גנים קטנים, שנטעו השלטונות עוד באמצע המאה הי"ט, ובהם ספסלים לישיבה, בריכות ותעלות של מים. במרכז של כל גן ניצב פיסלה של המלכה ויקטוריה. משני צדדיו של רחוב זה היו בתים מפוארים, ואף וילות, בהם התגוררו מעשירי היהודים, וכן פרסים, הודים ואנגלים. רחוב זה היה הסמוך ביותר לחוף הים, הידוע בפי תושבי עדן בשם "ריזמית" (שיבוש של Regiment, שם היה בעבר מחנה בריטי), וגם הוביל לחוף הים, הידוע בשם "חוקאת" (Holkat Bay). בשל קירבתו לשני חופים אלה, נשבה ברחוב זה רוח קרירה, ולפיכך המה ממטיילים, ובכללם יהודים, בשעות הערב החמים. יהודים

נהגו לטייל לאורכו של רחוב זה בשבתות ובחגים. במרכזו של רחוב זה עמד מגרש כדורגל רחב־מידות, בו שיחקו, בין היתר נבחרות ערביות וצומאליות עם נבחרות של מלחים אנגלים, שאוניותיהם עגנו בעדן. כן היו בצידי רחוב זה מגרש טניס, ומגרשי־ספורט אחרים. בקצהו השני של הרחוב, עמד בניין הספרייה הציבורית, ובו היה גם מדור לספרים בעברית. כן היו ברחוב זה מרפאה ציבורית, בה ניתן שרות רפואי ורפואות חינם אין כסף, וכן בית־חולים ליולדות, שהוקם בשנות הארבעים, לו נזקקו אך מעטות מאוד מנשות הקהילה היהודית, שהעדיפו ללדת בביתן.

6) רח' התורכיב או המיכמארה (ע"ש בית המרזח היחידי בעיר), בו מכרו הבעלים היהודים עראק (קרוי בעדן בשם "ערקי").[2] מוסלמים רבים פקדו מיסבאה זו, דבר שהיה למורת רוחם של אנשי הדת המוסלמים בעיר. ברחוב זה, שהיווה חלק מה־Main Pass, שהוביל למעאלה, תוואהי ושיך עות'מאן, עמדו שני בתי־הספר היהודים, בית־הספר היסודי הממשלתי, בו למדו ערבים בלבד, בית־החולים הממשלתי, שכלל מדור יהודי, המשטרה, שוקי הירקות, הפירות והבשר.

ב־1949 היו ברובע היהודי כ־226 בתים, רובם בעלי שלוש קומות, עם כניסה מהחזית הפונה לרחוב. הקומה הראשונה שימשה בד"כ לחנויות ומחסנים (בכאר, בכאכיר), ושתי הקומות העליונות למגורים. ברבים מהמחסנים התגוררו יהודים תימנים, שציפו לתורם לעלייה ארצה, ציפייה שארכה לעיתים שנים רבות. לכל בית היה גג שטוח, ששימש הן לייבוש דברי כביסה, והן ללינה בלילות הקיץ החמים.

חייה הרוחניים של הקהילה היהודית התמקדו ברובע זה, ומחיצה חברתית־דתית נוקשה חצצה בינה לבין הקהילות הדתיות האחרות, בעיקר המוסלמים. המגעים בין היהודים לבין הלא־יהודים היו מינימליים, והצטמצמו כמעט לחלוטין לענייני עסקים ומסחר. להוציא מקרים בודדים, לא נהגו היהודים לארח לא־יהודים בבתיהם, ואף לא להתארח בבתיהם של גויים. אעפ"י שמשפחות יהודיות יכלו, בדומה להודים ולאחרים, לשכור משרתים ומשרתות מבין העדה הצומאלית במחיר של מה־בכך,[3] העדיפו הם לשכור יהודים מפליטי תימן, שהתגוררו במחסנים, בבית־הקודש, בחדרי הכניסה של הבתים, וכן בסימטאות הרובע היהודי.

הקפדה זו על עקרון "לבדד ישכון", שמרה על הקהילה מפני השפעות דתיות זרות, וכתוצאה מכך מעטים היו המקרים של פריצת־גדר דתית מצד אנשי הקהילה, שעד שנות מבצע "על כנפי נשרים", שהטיס את רובה לארץ, הצטיינה בדבקות לדת ישראל ולמסורת. תופעות של נישואי תערובת והתאסלמות כמעט שלא היו

---

2. יש לציין, שיהודי עדן לא הרבו לשתות יין, שהיה קרוי בפיהם בשם חי (ḥoy). רוב יהודי עדן השתמשו במישרת צימוקים לצורכי קידוש.

3. ואמנם כך עשו רבים מאנשי הקהילה, שנותרה בעדן בשנות 1952־1967, לאחר מבצע "על כנפי נשרים".

בקרב יהודי עדן (אולי שלושה־ארבעה מקרים מאז הכיבוש הבריטי).

החיים הצפופים בתוך רובע קטן, הנישואין הכמעט אינדוגמיים, התמקדות החיים החברתיים מסביב לבתי־הכנסת — ובשנות הארבעים התמקדות הצעירים במסגרת שני המועדונים היהודים ו"החלוץ הצעיר" — גורמים אלה ואחרים גיבשו את הקהילה ועשוה כמעט אגודה אחת, הקשורה ברגש עז של קירבת־דם ושותפות גורל. יהודי עדן נהגו לומר, ויש מידה רבה של אמת בכך, שכל בני הקהילה קרובים זה לזה קירבת דם ונפש. הקהילה על כל שכבותיה נטלה חלק בטקסים הדתיים ובאירועים החברתיים. כך, למשל, בטקס ברית־המילה צבאו אנשי הקהילה על פתח הבית, בו נערך טקס הברית, התגודדו ברחוב ליד בית הנימול, ורינת שירתם ותפילתם הדהדה בכל הרובע היהודי. סמוך לחגיגות נישואין, פקדו שליחות מטעם המשפחות המאורשות כל בית ברובע, כשבפיהן בשורת החתונה וקריאה־הזמנה להשתתף באירועים החגיגיים. חגיגת ה"פצל" (עלייתו הראשונה של ילד לתורה, בגיל שבע־שמונה שנים), הורגשה בכל הרובע. לאחר התפילה בשבת, נהג חתן־התורה לפקוד עם מלוויו כל בית ברובע, ולחלק למשפחות דברי מתיקה, צרורים בצרורות של נייר צבעוני, וברכות המשפחות לווהו בבואו ובצאתו. כמו־כן, פטירת איש או אשה מנכבדי הקהילה השרתה אבל כבד על כל הרובע, והכל ראו חובה לעצמם לבקר בבית ה"נחום" (nehum, האבל), כדי לזכות במצוות ניחום אבלים. אברהם ערוסי, ששהה בעדן בראשית שנות העשרים של המאה הנוכחית, התפעל מאוד מאורח החיים המגובש והממושמע של יהודי עדן, ואף נקט לשון סופרלטיבית בתיאור אספקטים שונים מחיים אלה.[4] בהתייחסה לאווירה ששרתה ברובע היהודי בעדן, כתבה רחל ביומנה:[5]

> מוזר, שאעפ"י שנולדתי בעדן, איני רואה בה כארץ מולדת, אלא ארץ נכר. כמה מאושרת אני בחיי החדשים כאן בארץ. אמנם מצבה החומרי של משפחתי היה טוב יותר בעדן, אך היתה זו אליה וקוץ בה: למרות היות עדן מושבה בריטית, היו חיינו נתונים לשבט ולחסד בידי הערבים, שנהגו בנו בשרירות לב. הו, כמה שמחה אני להמיר את התנאים החומריים הנוחים, שהיו לי בעדן, בחיי החופש והדרור, שזכיתי להם כאן בארץ. אך לדבר אחד עורגת אני ומתגעגעת: לחיים הרוחניים והחברתיים, שהיו מנת חלקנו שם, לאווירה היהודית המסורתית המיוחדת, שהיתה נסוכה על הרובע, לשמחות ולמסיבות, הכרוכות באירועים החגיגיים־האישיים השונים (ואלה היו רבים), לשבתות ולחגים, שנסכו אווירה של חרדת־קודש והשרו צהלה ושמחת־אמת

4. קורא הדורות ב־י. ל. נחום (עורך), מיצירות ספרותיות מתימן, עמ' קכו־קנט.

5. רחל אהרוני־מנלי, יומן אישי (לא פורסם). ר' גם מיכל אמדור, "אורחות חייהם של יהודי עדן"; "הארגון הקהילתי היהודי בעדן".

בלבבות המבוגרים והילדים כאחד. עם עקירתה של הקהילה מעדן, ירדו כל אלה לטמיון, פנה זיום, פנה הדרם. לאלה נפשי כלה ונכספת.

2. חגים ומועדים:

להלן עיקרי החגים והמועדים, כפי שחגגו אותם יהודי עדן:

א. ראש השנה: יהודי עדן, מבוגרים וילדים, הקיפדו כשאר קהילות ישראל, לומר סליחות במשך כל חודש אלול, מראשיתו ועד סופו. לילה לילה בשעה שלוש־ארבע ניתרו הם ממיטותיהם ושמו פעמיהם לבית־הכנסת, לבקש רחמים ולהכשיר לבבם לתשובה. בלילות אלה, הסתובב ברחובות הרובע "המינאביה" (המעורר), שליח מטעם בית־הדין, כשפנסו בידו, וקרא בשמו של כל אחד מאנשי הקהילה — איש לא נפקד, להמריצם לקום לסליחות. ילדים נקטו בכל מיני תחבולות, כדי להבטיח את יקיצתם בשעה הנאותה, כדי שלא יחמיצו חלילה את הסליחות. אחדים נהגו לקשור את ידם או רגלם בחבל ולשלשל את קצה החוט מעבר למעקה הגג, בו ישנו, כדי שחבריהם ימשכו בחוט ועל ידי זה יעירום משנתם.

קול הניגון הערב של הסליחות ("האשמורות"), שהסתלסל מגרונו של שליח הציבור, שתינה בקול תחנונים את מר גורלו של עם ישראל וכיסופיו לגאולה ואת דבקותו של אלהים בעמו ישראל, השרה תחושה של חרדה וגם של התעלות בקרב הקהל. לגימת ה"קהווה" המתוקה והריחנית, המתובלת בהל ובזנגביל, הוסיפה להתרוממות הלב והנפש.

לאחר הסליחות, טרם בקיעת השחר, זרמו רבים מהמתפללים לכיוון ים "חוקת", כשבידי אחדים מהם פנסים מופעלים על ידי בטריות. ילדים נהגו להתחרות זה בזה בגודל הפנס ובעצמת אלומת אורו. לאחר הטיול, שכלל בד"כ טבילה בים, חזרו לבתי־הכנסת לתפילת שחרית.

בערב ראש השנה לפני כניסת החג, עטו יהודי העיר עדן, העומדת בקירבת הים, על ראשי הדגים הגדולים, כדי לזכות לברך "והיית לראש ולא לזנב". ביום זה מאמירים במידה ניכרת מחירי ראשי הדגים, הנמכרים על ידי הדייגים הערבים.

תפילת העמידה של מוסף ראה"ש היא, כידוע, ארוכה מאוד. לפיכך לא נהגו יהודי עדן לאומרה בלחש וחזרה בקול. שליח הציבור הטעימה בקול, ובזה הוציא את חובת הציבור, שלחש אחריו בכוונה. הציבור שמע וענה 'אמן' אחר כל ברכה וברכה.[6] לפנים, מעיר בעל "נחלת יוסף", נהגו יהודי עדן לומר את פזמון "עת שערי רצון" על שולחנם בלילה, איש בביתו, ולא בבית־הכנסת. בשנת התרס"ה (1905), התקין בית־הדין של הקהילה, בראשותו של הנשיא בנין מנחם מיסה, לומר

---

6. נחלת יוסף, מנהגים, ו, א; עיין גם עץ־חיים, ח"ב, עא, עח; סידור רס"ג, עמ' ריח.
יש לציין, כי מנהג זה הנקוט גם בקהילות יהודי תימן, בהררי קודש יסודתו. (עיין משנה ראשה"ש ד', ט; בבלי ראשה"ש לא, עא; עיין גם רצהבי, במעגלות תימן, עמ' 215.

פזמון זה לפני התקיעות, כשאר הקהילות. סדר "התשליך", שהוא מנהג מאוחר, לא היה ידוע בקהילות יהודי תימן. בדורות האחרונים נהגו יחידים, בהשפעת מחזורי ספרד, לאומרו, איש־איש ליד מי־הבאר שבחצרו.[7] יהודי עדן נהגו לנער עוונותיהם ליד המקווה, הסמוכה לחצר בית הכנסת הגדולה.

ב. חג הסוכות: חג זה קרוי בפי מוסלמי עדן "עיד אלעישאש" או "עיד אלעושה", ובפי היהודים "עיד אלסוכה". גגות הבתים בעדן היו כולם שטוחים, עליהם לנו בימי הקיץ החמים, ועליהם הקימו בד"כ את הסוכות.[8] בדומה לשאר קהילות ישראל, טרחו יהודי עדן לשוות לסוכותיהם מראה נאה ומרהיב עין. הם קישטו את דפנותיהם בשטיחי קיר, במעשי ריקמה ובמטפחות בשלל צבעים ופרשו על ריצפותיהן מחצלאות, שטיחים ומצעים נאים, וכל מי שהרבה בהידור הרי זה משובח. על תיקרות הסוכה תלו עששיות צבעוניות, שמוצאן מהודו. תקרת הסוכה עוטרה בפירות ממינים שונים: רימונים, תפוחים, בננות, אתרוגים, תפוזים וכד'. הפירות השונים ומי הבשמים המוזלפים הפיחו ריח ניחוח, האופייני כל כך לחג הסוכות. העיר עדן, כידוע, שוכנת בתוך לועו של הר געש כבוי. עיר זו לא תיזרע ולא תצמיח, ולפיכך אין לראות במשכנותיה חתימת דשא או צל אילן. רשרוש הסכך הירוק, הקישוטים ודברי הנוי, עיטורי הפירות, ושלל צבעי אור העששיות, שנצצו מאשנבי הסוכות "ככוכבי אורות"[9] שינו כליל את פניו של הרובע היהודי, באשר קורטוב מאווירת הטבע מוחדר לתוך משכנות ישראל, והגגות שוקקים חיים. מהלל העדני היטיב לתת ביטוי לתמורה הגדולה המתחוללת בנופו של הרובע היהודי בחג הסוכות, בו "מלאו כל הבתים הצפופים סוכות, ורחובות היהודים דומים כעיר גנים",[10] ורוח של חגיגיות וקדושה שורה על הסוכה ועל יושביה. יהודי עדן הקפידו לאכול את ארוחותיהם בסוכה, כדי להדר בקיום המצווה "אין טועמים דבר מחוץ לסוכה בכל ימי החג".

בערב החג, לאחר התפילה בבית־הכנסת, נכנסים לסוכה, מקדשים על משרת צימוקים, מברכים "לישב בסוכה", אוכלים "קולאיה" (דברים קלויים) ושותים ערקי, ברנדי, ויסקי וכד', ופוצחים בשירי החג. כפי שמציין מהלל,[11] אחד השירים הפופולריים לחג זה הוא השיר:

---

7. י. רצהבי, במעגלות תימן, עמ' 215.

8. יהודי תימן, בניגוד ליהודי עדן, לא הקימו את הסוכות בגגות בתיהם או בחצרותיהם, אלא בחדר בתוך הבית, שיוחד למטרה זו. בפינת תקרתו של חדר זה, לו קראו במשך כל ימות השנה בשם סוכה, היה ריבוע חלול, מעין ארובה, אותה סתמו באופן ארעי בלוחות עץ, מחצלות, טיט וכד'. בבוא חג הסוכות, חושפים היו את הפתח ופורשים עליו סכך. רצהבי מעיר, שסיבת קביעת הסוכה בבית נעוצה אולי בגורמים אקלימיים: גשמים בחודשים אב ואלול, ורוחות עזות בחודש תשרי (במעגלות תימן, עמ' 29, ועיין גם קאפח, הליכות תימן, עמ' 33־37).

9. ראה מהלל העדני, בין עדן לתימן, חלק א', עמ' 53.

10. שם, עמ' 51־52.

11. שם. שם.

יא חמאם אל אקצאן / אלדי פי אלבוסתאן
סבחו ללרחמאן / אל עזיז אלגבאר.

קולות השירים השונים, הבוקעים מגגות הבתים הסמוכים זה לזה, מתמזגים לערבוביה אחת, והופכים למעין מקהלה של בליל קולות. הערב מסתיים בסעודות ערבית.

בימי חג הסוכות השכימו יהודי עדן לבית הכנסת, איש איש ובידו האתרוג והשענא (כך קראו יהודי עדן ותימן ללולב האגוד בהדסים וערבות, קיצור מ"הושענא") כדי לזכות לברך "על נטילת לולב" ולנענע בהם בשעת ההלל. יש לציין, שהאתרוגים, שנמכרו בעדן היו גדולים, וקליפתם מלאה גבשושית. ספיר, שביקר בעדן בשנת 1860, הביע ספקות לגבי כשרותם של האתרוגים, שנראו לו "מנוקרים ומנוקבים וחזזים".[12] אך חכמי הקהילה השיבוהו נמרצות: "גם אלה כשרים עפ"י הדין, לא זה חסר ולא זו חזזית, ולא זה שינוי מראה, זה כך גדולו וזה כן מראהו, אל תרבה עלינו נוספות אשר לא שערום אבותינו".[13]

ג. חג האורים: (עיד אלסראג): ניתן לומר, שחג האורים (חנוכה) הוא למעשה חגם של הילדים והצעירים בעדן. כפי שמעיר מהלל העדני[14] בחג זה "נפקד אפם של יהודי עדן בריח של גפרית". זיקוקי די־נור צבעוניים מלאו רחובות הרובע, ואוזני העוברים ושבים ברחובות היהודים תצילינה מרעמם של אבק השריפה, חמרי הנפץ (הבינדוק), שהילדים פוצצו בזה אחר זה בשמונת ימי החנוכה. מהלל מעיר, שבימי החנוכה "נהפכים רחובות היהודים כשדה קרב לאזנים ולעינים".[15] בכל ערב מערבי שמונת ימי החנוכה מתמלא בית הכנסת של "האסכול" (בית הספר היהודי ע"ש המלך ג'ורג' החמישי) קהל מתפללים של תלמידים ומבוגרים, הפוצחים בשירי חנוכה, כעין: הנרות הללו, מעוז צור, מזמור של חנוכת הבית, מי ימלל גבורות ישראל ועוד, ומסיימים בהימנון הבריטי, שיהודי עדן אהבו לשיר במסיבות ובאירועים שונים:

אל נא שמור מלכנו
לעולם יחי מלכנו
אל שמור המלך.

שלח שלום בנוהו
בעוז והדר עטרהו
לעד המשילהו
אל שמור המלך.

12. אבן ספיר, חלק ב, כט, א.
13. שם, שם.
14. בין עדן ותימן, חלק א', עמ' 56־57.
15. שם, שם.

החל מאמצע שנות הארבעים של המאה הנוכחית, נהגו בתי־הספר, ולאחר מכן שני המועדונים: "התקוה" ו"היהודי" ("Judean club"), להעלות על קרשי במותיהם הצגות, שבמרכזן מחזה "יהודה המכבי" — הכל בעברית במבטא ארץ־ישראלי. ההופעות היו מלוות במעשי קונדס ותעלולים וכן בשירים וריקודים. רבים מהשירים נכתבו בעדן לצורכי ההצגה, והמנגינות לשירים אלה נלקחו בד"כ ממנגינות הודיות וערביות פופולריות.

ד. פורים:

יהודי עדן נהגו בד"כ לסגור את חנויותיהם בשני ימי הפורים. בערב פורים, לפני קריאת המגילה, נהגו אנשים מהקהילה להתקבץ בחצר בית הכנסת הגדול, שם קראו את החיבור, הפותח במילים: "אל חמד לאללה אלכרים אלוחיד", חיבור בלשון ערבית, מעין גירסה פופולרית של מגילת אסתר. כל אחד מקהל המשתתפים קרא בית אחד בקול ניגון, המיוחד לחיבור זה, והזקנים נהגו להכות במקלם על השולחנות, כשהם פולטים קללות עסיסיות מפיהם, מעין "תכו את המן ימ"ש!" שאון הקוראים התמזג עם קול ההמולה הגדולה, שהשמיעו בחורים, שתלו מחוץ לחצר בית־הכנסת את דמותו של המן על עץ, ולאחר מכן שרפו אותו ואת זרש אשתו במדורה, כשהם מרקדים סביבה, וצורחים "ארור המן".[16]

בהתייחסו למנהגי־פורים בקרב העדות השונות, כותב נ. ס. דוניאש במאמרו "סקירה על פורים",[17] שיהודי עדן נהגו בשובם מבית־הכנסת לכתוב את שם המן בדיו על פסת נייר, ולאחר־מכן טבלו את הנייר במים, כדי למחות את שם המן. מנהג זה, מציין דוניאש היה נהוג גם בקרב המהגרים היהודים הפולנים באנגליה בסוף המאה הי"ט. אך במכתבו ל"ג'ואיש כרוניכל",[18] דוחה מר יוסף יעיש מכל וכל את ייחוסו של מנהג זה ליהודי עדן. הוא מוסיף, שבעבר היו חגיגות פורים בעדן סוערות יותר, אך לאחרונה (בימיו), מעיר הוא בנוסטלגיה, פחתו עצמתם ושאונם של האירועים הכרוכים בחג זה.[19] יש להוסיף, כי בשעת קריאת המגילה נהגו יהודי עדן לרקוע ברגליהם על הרצפה כל אימת, שקוראי המגילה הזכירו את שמם של המן או זרש, וכן בשעת קריאת "ויתלו את המן", והזכרת שמות עשרת בניו. ילדי הקהילה (ילדים וילדות) נהגו לפקוד את בתי קרוביהם ומכריהם, כל ילד עם נרתיק בד, שתפרה לו האם, כדי לקבל מעות של פורים. בשעות הערב, נהגו

16. ראה י. מנזלי, ספר עילוי הנשמות, עמ' קנד.
17. ג'ואיש כרוניכל ספלימנט, מס. 135, מרץ 1932.
18. מיום ה־27 במאי 1932.
19. נראה, שמר יעיש מתכוון לתהלוכת הפורים, שנהגו לקיים בימי נשיאותו הרמה של בנין מנחם מיסה, תהלוכה, שהצטיינה בחגיגיותה ובאווירת השמחה, שהשרתה על הכל (ראה לעיל, בפרק על בנין מיסה). זקני יהודי עדן, מזכירים בגעגועים רבים את חגיגות הפורים, שנהגו לקיים בתקופתו של בנין.

משפחות רבות ליסב ליד השולחן, עם קרובים ומכרים, לשיר שירי פורים, מעין "אנשי יקר" וכד', לשתות משקאות משכרים, ולסעוד ליבם במאכלים קלויים ובסעודה כיד המלך, כדי לקיים הלכה למעשה מקרא שכתוב, "ליהודים היתה אורה ושמחה וששון ויקר".[20] קריאת המגילה בבית־הכנסת הגדול יועדה בד"כ לחתנים, דבר שהגביר את אווירת השמחה והחגיגיות, האופיינית לפורים.

ה. פסח (עיד אל מידה):

בדומה לנעשה ביתר קהילות ישראל, הצטיינו הימים שלאחר הפורים בעדן בהכנות קדחתניות לקראת חג הפסח. הכל דחופים, דחוקים ובהולים לסיוד הבתים ולניקויים, ולהכשרה קפדנית של המטבח לחג. בדומה ליהודי תימן, אפו יהודי עדן את המצה בבתיהם. החל מהמחצית השנייה של שנות השלושים, יובאו מצות יבשות בקופסאות מחו"ל, ואלה נאכלו נוסף על המצות האפויות בתנור. מכל מקום, יהודי עדן הקפידו על אכילת מצה אפויה, בתנורים, מעשה ידיהם, בליל הסדר של הפסח. ההגדה של יהודי עדן, כזו של תימן, כוללת שני פיוטים, המצויים בסידור רב סעדיה גאון: "תרומה הבדילנו" קודם כוס ראשון, ו"אתה גאלת". כמו כן כוללת היא נוסח ערבי של "מה נשתנה". בקהילות יהודי תימן השמיע הבן הקטן במשפחה את הנוסח הערבי למען הנשים והילדים, שלא הבינו את הנוסח העברי.[21] בעדן נהגו כל המסובים לאומרו במקהלה. להלן נוסח "מה נשתנה" בערבית, כפי שמובא בהגדת יהודי עדן:

> מא כאן כ׳בר האדי אל לילה מן גמיע אליאלי כרגו גדורנא ואבאינא מן מצר מן בית אל עבודייה מא כאנו יפ׳עלו כאנו יכ׳לטו אל תבן פל לבן ואל לבן פל תבן. למן לפרעה אל רשע אלגמור אלרור אבן אל ארור אל מקולל אבן אל מקולל וארסל אללה עלא אל מצריון אלדם. ולאצ׳פאדע. ואלקמל. ואל קומל. ואלוחוש. ואלפנא. ואלגרב. ואלברד. ואלגראד. ואלצ׳לאם. ומות אלאבכאר. וחתא עגוז בגוז עליהא אלף לענה תגוז. כאן מעאהא מעבוד, מן עגנה דכ׳ל אלכלב ואכלהא ת׳ם צרכ׳ת פי תלך אללילה צראך עצ׳ים לקיים מה שנאמר כי אין בית אשר אין שם מת. וכ׳לך אללה בני ישראיל מנהום ביד שדידה ואדראע ממדודה ואחכאמא עצימה ואיאת ובראהין עלא יד מוסא אבן עמראן אלנבי אלעצ׳ים כלים אלרחמאן עליה אלסלאם.

יש לציין, שרוב יהודי עדן לא נהגו בד"כ לקדש על יין בליל הסדר, וגם לא בשבתות ובחגים, כי אם על מישרת צימוקים. מנהג גניבת האפיקומן ופדיונו מגונבו לא היה ידוע בעדן.

---

20. אסתר, ח, 16.

21. רצהבי, במעגלות, עמ' 142, 208.

ו. חג שבועות (עיד אל נרג'יל):

יהודי עדן האמינו בלב תמים במסורת,[22] לפיה נפתחים בערב חג שבועות שערי השמים כהרף עין, וכל הזוכה לחזות בפתיחת השערים יוכל להביע משאלתו, ומובטח לו, כי היא תתמלא במלואה. לפיכך השתדלו רבים, ובכלל זה ילדים, להישאר ערים כל הלילה, כדי לא להחמיץ את השעה, אלא שלמגינת הלב מתגברים חבלי התנומה כמעט על הכל, ובמיוחד על הילדים. הציפיה לחג השבועות הבא משמשת מעין חצי נחמה, אך נראה שלעולם אין מפלט מפני חבלי התנומה.

3. ממנהגי התפילה של שבת ויום טוב בעדן:

נהגו לומר את הזמר "בר יוחאי" אחר "לכה דודי" שהוא זמר עם זמר, אח"כ "במה מדליקין" ו"מזמור שיר ליום השבת" — כל אלה בניגון וקול ערב. את הזמירות מ"הודו לה' כי טוב" ועד סוף "שירת הים" נהגו לומר בניגון וקול זמרה.

הזכות לפתיחת ההיכל, הלבשת הרימונים והעליות לתורה נמכרו לכל המרבה במחיר, והמכירה נעשתה בשבת, לאחר תפילת שחרית. הכרוז ('מיחריג'), קרא בקול: מי יזכה בפתיחה (של ההיכל)...מי יזכה (להלביש) ספר תורה...מי יזכה שלישי וכד'.[23] בבית־הכנסת הגדול נעשתה המכירה ב'תסבירא' (כל 'תסבירה' ציינה עשר אגורות). העלייה השביעית יועדה בד"כ לחתן או לאבי הנימול, ובהעדר אלה ניתנה לנשוי, אלמן, או גרוש. בדומה ליהודי תימן, נוהגים יהודי עדן (וכן נוהגים גם כיום בארץ ובלונדון) לעמוד על רגליהם לכבודו של רבם או נשיאם כל שעת קריאתו בתורה. כן חלקו אנשים כבוד לנכבדים מהם: הבן עמד לכבוד אביו, רבו, אחיו הגדול, זקנו, דודו וכד'.[24] בשבת הגדול, אחר תפילת מוסף, אמרו יהודי עדן את האזהרות לר' יהודה הלוי.

בדומה ליהודי תימן, אין יהודי עדן אומרים את ההלל ביחד עם הש"ץ. הש"ץ מקרא את ההלל לקהל, ועל כל פסוק ופסוק הם עונים אחריו 'הללויה' בקול גדול. מכירת מקומות לימים נוראים לא היתה נהוגה בעדן (וכן לא בתימן). הוצאות בית הכנסת מומנו מהעליות לתורה ומקרנות.

בעל "נחלת יוסף"[25] מוסר, שיהודי עדן התפללו בד"כ בנוסח ספרד. אנשי הקהילה ובכלל זה חכמיהם ורבניהם, נהגו להניח תפילין של רש"י בלבד, והתופעה של הנחת שני תפילינים, כמנהג שד"רי וחכמי ארץ־ישראל, היתה נדירה מאוד. זקני העדה נהגו בד"כ לצאת מן הבית מעוטפים בציצית ומוכתרים בתפילין. בתפילת

---

22. עיין רצהבי, במעגלות, עמ, 210.
23. נחלת יוסף, חלק ב, מנהגים, ב, ב.
24. עיין רצהבי, במעגלות, עמ' 22.
25. חלק ב, מנהגים.

העמידה נהגו יהודי עדן לעמוד בד"כ עמידה זקופה ויציבה ללא נענוע הגוף, "כעומד לפני המלך". הכוהנים נהגו לשאת את כפיהם יום־יום בברכת כוהנים, כדינא דגמרא. הם לא מצאו לנחוץ ליטול ידיהם לפני נשיאת כפיים, כי הסתפקו בנטילת ידיים של שחרית.[26]

יהודי עדן נהגו להתעטף בציצית גם בתפילת מנחה, אבל לא הניחו תפילין (במנחה), להוציא ימי תענית. את תפילת 'עלינו לשבח' אמרו בכל אחת משלוש התפילות: שחרית, מנחה וערבית. את 'קריאת שמע', כולל 'ואהבת', קרא הציבור ביחד ובקול רם, כמנהג יהודי תימן.[27]

בניגוד למקובל בקהילות רבות בעולם, לא נהגו יהודי עדן להגביה את ספר התורה ולסובבו לארבע הרוחות, כדי להראותו לציבור. החזן הסתפק בפתיחת ארונו של ספר התורה ובחשיפת היריעה לפני הציבור, כשארון התורה מוצב מעומד על התיבה. הטעם להימנעות מהגבהת ספר התורה, הוא החשש "שמא יפול מידם ח"ו". כל העולה לתורה קורא בעצמו את חלקו בפרשה, כמנהג יהודי תימן.[28]

4. ה'פצל', עלייתו הראשונה של ילד לתורה:

ילד, שעלה לראשונה לתורה (בד"כ בגיל שבע־שמונה שנים), קרא, טרם אמירת הברכה, את השיר 'טוב להודות', בנוסח הבא:[29]

טוב להודות ליי' ולזמר לשמך עליון
החייני אלהי הנשמה
וזכני יוצר כל בחכמה
להיות מיודעי התורה התמימה
בזכות ישראל הסגולה והשלמה
ולכן, יזכה אלי אבי

---

26. שם, שם.
27. שם, שם.
28. שם,
23. נחלת יוסף, חלק ב, מנהגים, ב, ב.
24. עיין רצהבי, במעגלות, עמ' 22.
25. חלק ב, מנהגים.
26. שם, שם.
27. שם, שם.
28. שם, שם.
29. שים לב להבדלים הקלים ביחס לגירסה, המובאת ע"י רצהבי, במעגלות תימן, עמ' 111. ועיין גם שמעון גרידי, בקובץ "מתימן לציון", עמ' 159; יוסף קאפח, הליכות תימן, עמ' 55־56. י. רצהבי, במעגלות תימן, עמ' 123־157; 205־225.

לשמוע קולי וניבי
להגות בתורה אשר למדני ריבי
ועל זאת, אשבחך
ואפארך וארוממך
ואגדל את שמך
ואען ואמר במענה רך.

כפי שמעיר רצהבי,[30] שיר זה הוא למעשה חלק מתפילת "אל לבי פתח בתורתך ה' תחכמני", שראתה אור לראשונה בתאג' (כתר תורה, ירושלים, תרנ"ט) בראש ספר ויקרא. מחברה וזמן חיבורה של התפילה אינם ידועים. רצהבי מוסיף, שהשיר "טוב להודות", שהוא תפילה נפרדת מצד תוכנו, מצוי כבר בתאג' קדום, שהועתק בשנת אתתע"ו לשטרות (1565). בראשה של התפילה קבועה הכותרת: "הקדמה לקטנים", שיתחילו לברך בספר תורה.

יהודי תימן ייחדו את כל תפילת "אל ליבי פתח" לתינוקות של בית רבן, שאמרוה לפני מלמדם בחדר, במקהלה לפני לימוד פרשת השבוע. נראה שיהודי עדן שמרו על המסורת המקורית של אמירת השיר 'טוב להודות', על ידי הילד העולה לראשונה לתורה, ולא נהגו לאומרו בחדר־הלימוד לפני פרשת השבוע.

הקהל מלווה את חתן התורה, הן בעלייתו לקרוא בספר התורה והן בשובו למקומו, בשירים מיוחדים, המושרים בחגיגיות לכל החתנים השונים: חתן־תורה, חתן בר־מצווה, וחתן כלולות.[31]

חתן התורה נהג לפקוד בכבודו ובעצמו, בצהרי השבת בה עלה לתורה, את כל בתי הקהילה, כשהוא צועד ביחד עם קהל חבריו כמלך בגדוד, ובידו צרורות צבעוניים מלאים סוכריות ודברי מתיקה אחרים, לחלוקה בין המשפחות. הילדים, כמובן, ציפו ל"משלוח מנות" זה בכליון עיניים.

5. ממנהגי האבלות:

יהודי עדן הקפידו במצוות ניחום אבלים. בשבעת ימי האבל הראשונים התפללו שחרית, מנחה וערבית בבית ה"נֶחום" (האבלים). במשך ימי השבעה הוגשו למתפללים קפה, עוגיות ופרפראות, איש כמסת ידו. בליל השבעה, ביום השלושים וביום כלות השנים־עשר חודש לפטירה, ערכו סעודות שלמות לקהל המנחמים. בכל יום שבת אחה"צ, במשך שנים־עשר החודשים, התאספו אנשים בביתו של הנפטר ולמדו שם בזוהר הקדוש עד מנחה, שלאחריה נאמרו בקשה והשכבה למנוחת המת.

---

30. במעגלות, עמ' 111

31. עיין לעיל, בפרק על הנישואין.

הרב יעקב מנזלי מוצא במנהג זה טעם לשבח: "ואשריהם קהלות עדן מנהגם מקדם קדמתה נראה לעין כל, עושים תיקונים בלימודים ומתפללים כל יום ויום מהשבעה מהבוקר עד הלילה. ואכילות ושתיות לתיקון המת, בחמלת לבם עליו עושים לו יותר מיכלתם".[32]

בעל "נחלת יוסף" מציין, כי במות אדם נכבד מקרב הקהילה בעדן, נהגה משפחתו "להציע לו מטתו בכל שבת, וחלילה לאיש לשכב עליה כל י"ב חדש, ועורכין השולחן במקומו ונר דלוק כמו שהוא בחיים חיותו".[33]

בניגוד ליהודי תימן, שנשאו את מתם על כתפיהם לבית הקברות על מיטה (לפוף בתכריכין) וקברו אותו בלי ארון, נהגו יהודי עדן לקבור את מתם, גבר כאשה, בתוך ארון עץ. בעל "נחלת יוסף" מוסר, שלפנים נהגו יהודי עדן לעשות ארון עץ מסורג בחבלים, שאינו סתום מכל עבר, אך בשנת 1900, כתוצאה מהתפרצותה של מגיפת דבר בעיר, "גזרה הממשלה לעשות ארונות שלמים סתומים מכל צד, אפי' כמלא מחט סדקית לא נראה".[34]

טרם הובלת המת (הגבר) לקבורה, נהגו תחילה להספידו בחצר בית־הכנסת הגדולה. את רבניה ונכבדיה של הקהילה הספידו בפנים בית־הכנסת. את הנשים קברו ללא הספד כלשהו, אפילו לא בחצר בית־הכנסת. בעל "נחלת יוסף" מעיר, שלפנים היו מספידים את כל הגברים בבית הכנסת פנימה, ולא הבחינו בין תלמיד חכם לאדם פשוט. בזמן נשיאותו של בנין מנחם מיסה, קבע בית־הדין של עדן, שכל הגברים, להוציא את תלמידי החכמים, יוספדו בחצר בית הכנסת.[35]

החוזרים מבית הקברות, נהגו לשטוף היטב את פניהם, כדי לסלק מעליהם את הרוח הרעה השורה על המת, שלא תזיק ח"ו לתינוקות. היו מבין יהודי עדן, שנהגו כמנהג יהודי תימן לאמור: החוזר מהלוייה לא הסתפק בשטיפת הפנים, אלא נכנס לביתו בהילוך לאחור, כשפניו כלפי־חוץ, ואז "מביאים את התינוק מאחוריו, מעבירים אותו מעל לראשו ואומר...עליהם תחול ה'עיקה' ולתינוק תהיה הבריאות".[36]

מנהגי האבלות בעדן הטילו עול כספי כבד על המשפחות האבלות, באשר כרוכות היו בהוצאות מרובות ובטורח גדול — הכנת מאכלים וסעודות לקהל המנחמים ושירותם. הרב יעקב מנזלי מדגיש בספרו את חשיבותה של מצווה זו

---

32. סדר עלוי הנשמות, הקיצו ורננו, כג. ספרו של הרב יעקב מנזלי נכתב אמנם בארץ, אך הוא משקף בצורה נאמנה את המנהגים הדתיים, שהיו מקובלים בקרב הקהילה היהודית בעדן.

33. מנהגים, כב, א.

34. שם, כא, א.

35. שם, שם.

36. קאפח, הליכות, עמ' 253־254. יש שנהגו (בתימן) ללכת לבאר או למעיין ולהסתכל בו שלוש פעמים, טרם הכניסה לבית (שם, שם).

לתיקון נשמתו של המת "להצילה ולרחם עליה ולא תבוא אל הבית ותראהו שמם באין מנחם לה בתהלים ובזוה"ק ואכילה ושתייה המגינים עליה". הוא מוצא אסמכתא למנהג זה של ריבוי הלמידה, האכילה והשתייה בדברי הרב היחיאלי[37] הרואה בסעודות המצווה תיקון "פגמי הנלב"ע...שאולי ח"ו גרם פגם בחייו. ואז זכות הרבים מסייעתו ומצילתו מכל שטן מקטרג ומקילה מעליו הצער והדינין כידוע".[38]

הרב יעקב מנזלי מאיץ באנשי קהילתו בארץ ובחלקים אחרים של העולם להמשיך במנהג זה, שהיה נהוג בעדן דורות על דורות. אסור להתרשל במצווה, מזהיר הרב, ואל לו לאדם "לחוש על מיעיה, ויפדה נשמת מתו יותר מיכלתו לתקנה ולהכניסה למחיצתה לאור החיים".[39] אלא שההוצאות, המוטלות על משפחת המת, היו במקרים רבים כבדות מנשוא, לעיתים לא פחות מהוצאות הנישואין, ורבות היו המשפחות, שנאלצו ללוות כספים מקרוביהם ומידידיהם כדי לקיים את המצווה כהלכתה.

מנין שאבו יהודי עדן מנהג זה, שספק אם אפשר למצוא לו מקבילות רבות בקרב שאר קהילות ישראל? נראה שמנהג זה אינו עולה בקנה אחד עם מה שכתב רס"ג בפירושו לתורה:

> ובאמרו ולחם אנשים לא תאכל (יחז' כד, יז), חייב את הקהל, שלא יאכל האבל **משל עצמו** (ההדגשה שלי) אם אפשר לו בכך, אבל יתאספו הקרובים והשכנים ויאכלו עמו משלהם, כאמרו בדוד 'ויבא כל העם להברות את דוד לחם בעד היום' (שמואל ב, ג, לה).

ואמנם יהודי תימן, שהקפידו מאוד במצוות ניחום אבלים ותיקון הנשמה, נהגו לפי עיקרון זה. המנחמים נהגו לבוא "וכל אחד עמו כמויות ניכרות של 'געלה' הכוללת פירות העונה, קליות, קנקן של יין או ערק, וכן מביאים מזונות לסעודה, במידה שתספיק לאבלים ולבני ביתם וכן לו עצמו".[40] עיקר העול הכספי היה מוטל, איפוא, על המנחמים ולא על משפחת הנפטר. סביר להניח, שיהודי עדן הושפעו בעניין זה מיהודים, שבאו לעדן מהודו, השתקעו בה, והפכו לחלק אינטגראלי של הקהילה. יעקב ספיר מוסר, כי בכלכתא (בהודו) נהגו האבלים היהודים לעשות בכל יום משבעת ימי האבל סעודות גדולות, "ויעלו הוצאות האבלות כהוצאות החתונות".[41] ספיר מעיר בבדיחותא:

---

37. בבית עולמים, סי' כו.
38. הקיצו ורננו, עמ' יח.
39. שם, כד.
40. קאפח, הליכות, עמ' 255.
41. אבן ספיר, חלק ב', עמ' ק.

> וכראותי רוב ההוצאות האלה, אמרתי לא לחנם יעשו מספד גדול וכבד על המת, כי יריקו שקיהם במנהגיהם אלה, עד שהעניים ימשכנו וימכרו כל אשר להם למען מלאת המנהגים האלה כתומם. ואמרתי בהלצה: 'אל תבכו למת ואל תנודו לו, בכו בכה להולך' (ירמ' כב, ג), ר"ל אינם בוכים על המת, רק על רוב הכסף ההולך ולא ישוב".[42]

ואעפ"י שספיר התייחס בצורה סרקסטית למנהג זה, הקפיד להדגיש, שיסודתו "בהררי קודש".[43]

6. תמורות בחייה ובמעמדה של האשה היהודיה בעדן

הקהילה היהודית הקטנה של עדן, שמנתה עם הכיבוש הבריטי (בשנת 1839) כשלוש מאות נפש, ובשיאה (בשנת 1948) פחות מחמשת אלפים נפש, חיתה באיזור, שאוכלוסייתו מורכבת היתה, כמעט לחלוטין, ממוסלמים (סונים וזיידים), ובעיר, שעיקר אוכלוסייתה היתה מוסלמית, שדבקה בקנאות באמונתה הדתית. בדומה לתימן וארצות החסות, היו זכויותיה של האשה המוסלמית בעדן מצומצמות למדי: יציאתה מפתח ביתה היתה מוגבלת למטרות חיוניות, בעיקר לביקורי קרובים, והיא התהלכה ברחוב, כשהיא רעולת־פנים, וגופה מכוסה מכף רגל ועד ראש. עד לשנים האחרונות של השלטון הבריטי בעדן, לא היתה שם כל מסגרת ממשלתית לחינוכן של הבנות, וכשיסדו הבריטים בית־ספר לבנות, נזקקו לו אך מעטות מהילדות הערביות.

עיגונה של הקהילה היהודית בעדן במסגרת אוכלוסייה מוסלמית אדוקה השפיעה, כמובן, במידה רבה על בחינות שונות בחייה, ובכלל זה מעמדה של האשה. דו"חו של אלפרד פאלק, שביקר בעדן בינואר 1875 בשליחות אגודת אחים בלונדון (Anglo-Jewish Association) כלל את הפיסקה הבאה ביחס לאשה היהודיה בעדן (ראה דו"ח האגודה משנת 1875־1876):

> נראה, שיש ליהודי עדן דעה קדומה חזקה ביחס למתן רשות לבנותיהם לבקר בבית־ספר. דבר זה, לדעתי, ישמש מכשול, שאין להתגבר עליו, בדרכו של כל נסיון להשיג את המטרה הנכספת. הסיבה לרצונם של יהודי עדן לשמור על הבערות בקרב נשותיהם היא, לטענתם, בחוסר רצונם ש"הן תדענה יותר מדי". מקורות־מחקר שונים מלמדים, שמשפט קדום זה מושרש עמוק במוחות אסיאתיים; אנשים אלה סבורים, שנשים צריכות לתפוס מעמד משני ביחס לגבר, ושהחינוך עלול לגרום לכך, שנשותיהן תהיינה בלתי מרוצות ממעמדן הנמוך —

42. שם, עמ' ק־קא.
43. שם, שם.

> דבר העלול להמריצן לשאוף לשיפור מצבן למשהו הקרוב לשויון עם בני זוגן. חשש זה הוא שכיח מאוד בקרב הערבים. אם אמנם תחליט האגודה (AJA) לבצע את השרות הרצוי מאוד של הקמת בתי־ספר בעדן, שבאמצעותם תנסה להעלות את רמתה החברתית של הקהילה היהודית בעדן, מציע אני להתחיל בהקמת בית־ספר לבנים בלבד. אם אכן יצליח צעד זה, ניתן יהיה לנסות להקים גם בית־ספר לבנות.[44]

אולם מגעם של יהודי עדן עם המיעוט האירופאי שבמושבה הבריטית, ונסיעות רבים מהם לארצות שונות, חוללה תמורה ניכרת ביחסם כלפי חינוכן של הבנות. כאמור בפרקנו על החינוך,[45] נוסד בשנות השלושים של מאה זו בית־ספר מפואר לבנות, בו לימדו בין היתר מורות, שהובאו מארץ־ישראל. הלימוד בבית־הספר היה מוגבל אמנם לידע מינימלי־בסיסי בעברית וחשבון, אך להוציא את האירופאים שבמושבה, זכתה הילדה היהודיה לחינוך הטוב ביותר, ביחס ליתר העדות בעדן, ובכלל זה ההודים והפרסים. כתוצאה מחינוך מינימלי זה, ידעו רבות מבין הנשים בעדן, במיוחד אלה שלמדו בבית־ספרה של המורה מרים בת חכם יהודה,[46] לקרוא ולכתוב מעט בלשון העברית. עד סוף שנות העשרים, יצאה האשה היהודיה בעדן מפתח ביתה, כשהיא לבושה בשמלה ארוכה עשויה מבד עבה, ובעלת שרוולים ארוכים, וכשראשה עטוף היה במטפחת כהה ("חברה"). אולם נוכחותן של נשים מאירופה בעדן השפיעה בהדרגה על אורחות לבושן של הנשים היהודיות שם, הרבה יותר מאשר על העדות האחרות, שהיו נתונות למסגרת נוקשה של אורחות חיים. זאת ועוד: הביקור התכוף של נשים יהודיות מעדן באסמרה, איטליה, אנגליה, וארצות אחרות, וכן המסגרות החינוכיות, בהן למדו הבנות היהודיות, האיצו תהליך זה של תמורה באורחות הלבוש, תהליך, שמצא עידוד רב מצד הגברים, שגם הם שאפו להידמות באורח לבושם לאירופאים. כתוצאה מכל אלה, פינה הלבוש המסורתי את מקומו ללבוש אירופאי, כלומר לשמלות, החושפות הן את הרגליים ואת הזרועות. בניגוד לדור הנשים הקשישות, הסתובבו רבות מהבנות היהודיות ברובע היהודי, כשהן חשופות ראש.

תהליך האירופיזציה הטביע את חותמו גם על השמות, שניתנו לילדות היהודיות בעדן. עד סמוך לסוף שנות השלושים נהגו רוב ההורים לתת שמות עבריים, בעיקר מקראיים לבנותיהן.[47] כך, לדוגמה, שמות הסבתות במשפחה אחת היו: מרים וחנה; שם האם, מזל; ושמות הבנות: רבקה, אסתר, חנה, רחל, שרה, ברכה. מאז סוף

---

44. דו"ח שנתי של ה־AJA (1874־1875), עמ' 43־45.
45. ראה לעיל, פרק י'.
46. שם.
47. לפני שנות השלושים רבים היו השמות הערביים, כגון: חמאמה, סלאמה, וכד'.

שנות השלושים החלו הורים לאמץ לבנותיהם שמות לועזיים, כגון: ויולט, מרי, אדילה, ליזה, ארנקה, בטי, סרינה וכד'. תמורה מקבילה חלה, כמובן, בשמותיהם של הבנים.

יש לציין, שמעמדה של האשה היהודיה בעדן היה, בדומה לנשים במזרח, נחות יותר מזה של הגברים. לא היתה לה כל השפעה ישירה על מהלך החיים הציבוריים והקהילתיים. בניגוד לבנים, שחייהם היו משופעים באירועי־שמחה (ברית־מילה, עלייה לתורה, בר־מצווה וכד'), שטפו חייה של האשה כמעט ללא ציונים חברתיים כלשהם, להוציא את חגיגות הנישואין. התחומים בין הגבר לאשה היו מוגדרים למדי. תפקידו של הגבר היה לשאת בעול פרנסת משפחתו, ללכת כל בוקר, לאחר תפילת שחרית, לשוק כדי לקנות מצרכים לביתו, ולאחר מכן לעבודתו. כל הגיגיה של האשה היו נתונים לבעלה, ילדיה ולמשק ביתה. היא בישלה, אפתה לחם ועוגות, ולעתים אף תפרה, סרגה, ורקמה — לצרכי בני משפחתה. הנשים המעטות, שעסקו בעבודות רווחיות, בעיקר אלמנות, עשו זאת במסגרת כותלי ביתם, כשעיקר עיסוקן היה תפירה, סריגה, אפיית עוגות ורקיחת דברי מתיקה. עד שנות החמישים של מאה זו, לא הרשתה הקהילה לנשים יהודיות לעסוק בעבודות כלשהן מחוץ לביתן. הקהילה דבקה בעיקרון: כל כבודה בת מלך פנימה.[48] יש לציין, שתמורות ניכרות חלו באספקטים שונים של חיי האשה היהודיה בעדן מאז הכיבוש הבריטי בשנת 1839, להוציא אולי שני תחומים, שלא חל בהם שינוי כלשהו, מעמד האלמנה וזכות הירושה:

יהודי עדן נמנעו מלשאת אלמנות, וכתוצאה מכך רב היה מספר האלמנות בעיר זו. ערוסי מבכה את גורלן של נשים אומללות אלו, מבוגרות כילדות, עם או בלי ילדים, הנהפכות, לעיתים עוד בצעירותן, ל"תל עולם לא תבנה עוד".[49] על "מתות־חיות" אלו מרחיב את הדיבור מהלל העדני[50] המציין, כי האלמנה בעדן מתה עם בעלה, ו"היא לא תמאן ולא תיאות לשוב ולהיות לבעל אחר". מהלל מדגיש, שאין מדובר כאן באיסור חברתי או דתי, אלא בגניזה, שהאלמנות גזרו על עצמן מרצון, "עד שיבלו ויובאו אלי קבר".[51] בדומה לערוסי, מתמרמר מהלל על כך, שהאלמנים בעדן, ובכלל זה הזקנים שבהם, העדיפו, כמנהג הכוהנים, לשאת דווקא נשים צעירות ובתולות, ונמנעו מלשאת אלמנות. הוא גם קובל על התעלמותם של מנהיגי הקהילה מ"סדר עולם אוילי, בעל דו־פרצופים" זה. הקהילה העדנית, אומר מהלל, אינה חסה כלל על "הנפש הנגנזת ומנושלת מחלקה בחיים".[52]

---

48. תמורה בתחום זה חלה בשנות החמישים, שאז מנתה הקהילה אך מאות אחדות, והורשה לבנות לשמש כמוכרות ומזכירות, בעיקר בחנויות ובפירמות של המשפחה או הקרובים.
49. "קורא הדורות", מיצירות ספרותיות מתימן, יהודה לוי נחום (עורך), עמ' קנא.
50. "דמויות נשים בעדן", בואי תימן, רצהבי (עורך), עמ' 168־170.
51. שם, עמ' 169.
52. שם, שם.

למרות עקרונות השוויון, שהיו מונחים ביסודו של החוק הבריטי בעדן, דבקה הקהילה היהודית בחוק "בנות צלפחד", לפיו נתאפשר לבת לרשת את אביה, אך ורק בהעדר בנים. יש לציין, שהשלטונות הבריטיים בעדן הכירו בזכותה של הקהילה היהודית בעדן (לא בקהילות אחרות!) להגביל את זכויות הירושה של האשה. הא כיצד?

מאז היותה למושבה בריטית ועד ה־1 באפריל 1937, היתה עדן נתונה למרותה האדמיניסטרטיבית והשיפוטית של הודו. משום כך חוקי הודו חלו גם על עדן, ובכלל זה חוק הירושה (Act of Succession), שנחקק בהודו בשנת 1865. חוק זה, הקובע זכויות שוות ליורשים, גברים ונשים כאחד, לא מצא חן בעיני יהודי עדן, והם עקפוהו בצורה פשוטה: האב הוריש נכסיו עוד בחייו לבניו בלבד. כך, למשל, עשה אביו של בעל "נחלת יוסף", שנפטר בשנת תר"ן (1890). כששמע, "כי הממשלה עשתה חוק, כשמת אדם ויש לו נכסים וקרקעות, היא מחלקת אותם לבנים ולבנות שוה בשוה, אשר לא כדת מרע"ה, עמד וכתב כל נכסיו לבניו".[53]

להתנגדותם של יהודי עדן לחוק הודי־בריטי זה, המעניק זכויות ירושה שוות לנשים ולגברים, מתייחס המשפטן הבריטי סר קורטנאי אילברט (Sir Courtenay Ilbert) בספרו "שיטות וצורות חקיקה".[54] אילברט מדגיש בדיונו על חוקי הודו הבריטית את מידת הגמישות והסובלנות, שהמחוקק הבריטי חייב היה לנקוט בהחלת חוקים חדשים על הודו מרובת הכיתות והדתות. חוקי הודו הבריטית, מציין הוא, הצטיינו בריבוי מיגבלות וחריגים בהתאם לתנאי המציאות. לצורך המחשה, מביא הוא את מידת הגמישות וההבנה, שגילו הבריטים כלפי יהודי עדן בנושא חוק הירושה. הוא מציין, שאעפ"י שחוק זה נחקק בשנת 1865, "התענגו" יהודי עדן במשך עשרים שנה על חוסר־ידיעה ביחס לעצם קיומו. אך בשנת 1885, "מצאה את דרכה" לבית המשפט האזרחי בעדן תביעה, המתיחסת לעניין זכות הירושה של אשה יהודיה, והשופט פסק, כמובן, בזכותה של התובעת, וזאת בהתאם לחוק ההודי־בריטי הנ"ל, המעניק זכויות שוות לנשים.

פסק־דינו של השופט, מעיר אילברט, "היכה את יהודי עדן בתדהמה", ואלה מיהרו לשלוח ב־1886 משלחת להודו, כדי לבקש מהממשלה הבריטית לפטור את יהודי עדן מעולו של חוק זה ולאפשר להם לנהוג לפי משפטם הקדום, הנהוג בתימן "במשך אלפי שנים". המדובר הוא, כמובן, בחוק המובא בספר במדבר (כ"ז, א־יא), המעניק אמנם זכויות ירושה בלעדיות לבנים, אך גם מאפשר לבנות לרשת את

---

53. מנהגים, כה א. מיום כיבושה ועד אביב 1932, היתה עדן תחת שיפוטו של מחוז בומביי. בשנת 1932 נותקה עדן ממחוז בומביי והפכה Chief Commissioner's Province תחת שלטונה הישיר של ממשלת הודו. ב־1 באפריל 1937 הפכה עדן ל"מושבת כתר", תחת מרותו הישירה של משרד המושבות בלונדון.

54. Ilbert, *Legislative Methods and Forms*, pp. 53-152.

אביהן בהעדר יורשים זכרים. ממשלת הודו, מוסר אילברט, גילתה הבנה לבקשתם של יהודי עדן, אך הציגה שתי דרישות: המצאת הוכחות, שכך אמנם נוהגים יהודי תימן, והשגת הצהרה מצד מנהיגים יהודים בהודו הבריטית, שהם מצידם לא יערערו על החוק הנ"ל ולא יתבעו זכויות דומות. הדרישות אמנם מולאו, וכתוצאה מכך נפטרו יהודי עדן מ"עולו" של חוק הירושה ההודי והורשו להמשיך לנהוג על־פי חוק התורה.[55]

שניים מזקני העדה העדנית מסרו לי, כי המשלחת שיצאה להודו, עשתה זאת ביוזמתו ובמימונו של הנשיא דאז, בנין מנחם מיסה, שראה בחוק הירושה ההודי־בריטי הזה כמנוגד למסורת ישראל. בנין גייס לצורך זה שורה ארוכה של עורכי־דין ואישים בעלי השפעה בעדן, בהודו ובלונדון. הצלחתו להשיג לקהילתו פטור מ"עולו" של חוק זה, מעידה לא רק על כוחו הרב ועל השפעתו העצומה, אלא גם על דבקותו העיקשת במשימות ובמטרות, בהן האמין בכל ליבו. חוק "בנות צלפחד" זה נשאר בתוקפו בעדן עד לפינויים של הכוחות הבריטיים משם.

עם זאת, מעמדה הכללי של האשה היהודיה בעדן, היה טוב במידה ניכרת מזה של הנשים המוסלמיות וההודיות. כפי שצוין לעיל (בפרק על הנישואין), הקפידו ההורים לקרוא לנערה ולבקש את הסכמתה לנישואין. מעטים היו המקרים, בהם כפו הורים נישואין על בנותיהם. מכל מקום, הביטה הקהילה בעין ביקורתית על תופעות מעין אלו. כאמור, התגוררה האשה היהודיה בעדן ביחד עם בעלה בבית הוריה. מסגרת משפחתית מסועפת זו, שכללה בד"כ הורים, סבא וסבתא, אחים ואחיות וקרובים שונים, ריפדה את חייה של האשה, ושימשה גורם מרסן מפני תופעות אפשריות של עריצות או שרירות־לב מצד הבעל. ניתן לומר, שבד"כ שררו יחסי כבוד הדדיים בין הבעל לאשתו, דבר שתרם גם לפיתוח יחסים הרמוניים בין הורים לילדיהם. מקרים של גילויי אלימות של בעל כלפי אשתו היו נדירים מאוד, ואלה הוקעו ע"י אנשי הקהילה כגילויים גסים של עמי־ארצות. נשים רבות נהגו לשבת בסעודות השבת והחגים, ולעיתים אף בסעודות הצהרים, בימי החול, ליד השולחן לצד בעליהן וילדיהן, וקולן הצטרף לזה של הגברים בסלסול השירים והזמירות.

המשפחה היהודית בעדן היתה בד"כ מטופלת בילדים, שבעה־שמונה בממוצע, ולמשפחות רבות היו כעשרה ילדים ואף יותר. האם נהגה להיניק את תינוקה במשך שנה ואף יותר מזה. עם זאת, נטל גידול הבנים והבנות ועול משק הבית לא היו כבדים במיוחד, וזאת משום שהמשפחה המורחבת, שבקרבה חיתה האשה, הושיטה עזרה ניכרת בגידולם של הילדים ובטיפול בהם. זאת ועוד: הימצאותם של מאות ולעתים אלפי פליטים יהודים מתימן ברובע היהודי איפשרה למשפחות העדניות

---

55. שם, שם.

לשכור במחיר נמוך עוזרות, שסייעו להן בטיפול במשק הבית ובילדים, והקלו במידה ניכרת על עולה של המשפחה העדנית, במיוחד זה המוטל על האם מרובת־הילדים.

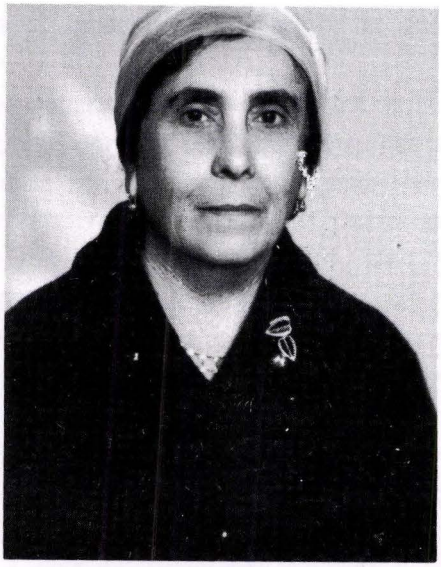
זאת ועוד: למרות העובדה, שקהילת יהודי עדן חיתה בקרבה של חברה מוסלמית, בה היו שכיחים מקרי הביגמיה והגירושין, דאגה היא להענקת הגנה מרובה לאשה מפני תופעות אלו. יהודי עדן ייחסו קדושה יתרה לנישואין, וברוח זו חינכו את בניהם ובנותיהם. הנישואין לדידם היו "ברית עולם", שאינה ניתנת לעירעור ולהפרה. הם ראו בגירושין כחרפה גדולה, שאין להעלותה על הדעת. לפיכך הדגישו את הצורך ביחסי הבנה והארמוניה בין בני הזוג. ואמנם, אעפ"י שבחירת החתן בעדן נעשתה על ידי ההורים, נדירים היו הגירושין. איסור הגירושין בקרב יהודי עדן נראה כבלתי־סביר בעיניו של אברהם ערוסי, שבא מחימן לעדן בראשית המאה העשרים של המאה הנוכחית, והוא מצא לנכון להוקיעו. כיצד יתכן, קובל ערוסי, שאיש לא יוכל לשלח את אשתו כל ימי חייו, "בין שתהיה טובה או רעה, פקודה או עקרה"?.[56] גם הביגמיה היתה אסורה בקרב הקהילה היהודית בעדן. היתר לשאת אשה שנייה ניתן אך ורק לגבר, שאשתו לא נפקדה במשך עשר שנות נישואין, וגם זאת לאחר קבלת הסכמה מפורשת לכך מצד אשתו. דבקותם של יהודי עדן בעיקרון המונוגמיה, נראתה כמעשה סיכלות בעיניו של ערוסי, משום שבזה ש"חשו לתקנת רבינו גרשום", שלא ישא אדם אשה על אשתו, ויתרו מרצון על נשק הרתעה חשוב ומרסן: האיום בנשיאת אישה שנייה. כתוצאה מכך, מזהיר ערוסי, עלולות הנשים לשמוח בתקנתם, ונקל יהיה בעיני נשות הבליעל "להבזות בעליהם בעיניהם וביטלו 'ואל אשתך תשוקתך והוא ימשול בך', וחזרו למשול בבעליהן".[57] ערוסי אף רואה באיסור הביגמיה מעין גילוי של יהירות: "ועשו עצמם במעלתם יותר מאברהם, שנשא שתים, ומיעקב שנשא ארבע נשים".[58]

האשה היהודיה בעדן הצטיינה בצניעותה, במוסריותה הגבוהה ובהקפדתה על הילכות נידה וטהרה. נדירים מאוד היו המקרים בהם שירכה אשה יהודיה בעדן את דרכה ויצאה לתרבות רעה.

---

56. לעיל, הערה 4, עמ' קנה.
57. שם, עמ' קנה־קנו.
58. שם, עמ' קנו.

נשים מעדן

מזל אהרוני ז״ל (אמו של מחבר הספר)

לאה קנזן ז״ל

6. רבניה האחרונים של עדן:

הרב סאלם יעקב מנחם:

נולד בעיר עדן ב־22 במרץ 1881 (כ"א באדר ב, תרמ"א). היה "עטאר" (מוכר דברי בושם ותבלינים מזרחיים) במקצועו. חנותו ניסחפה באחד השטפונות, שפקדו את עדן. בשנת תרפ"ט (1929), נתמנה הרב סאלם מנחם לאב בית־הדין של הקהילה. הרב שלום גמליאל מפליג בשיבחו של הרב סאלם, אותו הכיר אישית עוד בהיותו בעדן, ולהלן מדבריו:

> ביום שלישי כ"ו באדר תש"ד (20.3.44) ביקרתי אצל הרב הראשי ראב"ד עדן כמוהר"ר סאלם בן יעקב מנחם "אלשריעה". כשנכנסתי אליו, הרגשתי שכבוד ה' מעל לראשו. עטוף בציצית, מוכתר בתפילין, יושב על כסא באמצע חדר גדול בביתו, ולומד. לבוש בגדי לבן עדינים וקלים. התענגתי מחכמתו ומיראת שמים שבו, ויותר הרבה — מענוותנותו וטוהר לבו. חרדתו על היהודים הסובלים בדרכים היתה גדולה מאוד. התעניין מאוד בשיחתי אתו על כל פרט ופרט, והזדעזע ממה שסיפרתי לו על מצב היהודים בדרכים... שאלתי את עצתו לנבכי לבי. הוא חיזק את רוחי, ושידל אותי ללכת במחשבתי זאת לבקר בגבולות. יעצני גם לא לעכב את הרשימה והמכתב שהכנתי לסוכנות. הוא הזכיר לי את דברי שלמה המלך ע"ה: "כל אשר תמצא לעשות בכוחך עשה" (קוהלת ט', 10). בירך אותי ויצאתי מלפניו כשלבי החליט כבר ללכת כפי עצתו.[59]

מארי סאלם נפטר בירושלים בי"ז באדר א, התש"ו (18 בפברואר 1946) ונקבר שם, בהר הזיתים. הוא הניח שלושה בנים ובת, החיים בישראל. בנו, הרב יצחק מארי סאלם, משמש כמוהל בישראל.

מארי יחיא אברהם (1887־1964):

נולד בשנת 1877 לדיין אברהם יחיא. אחיו שלום, שימש עד שנת 1945 כמוהל של הקהילה. בבחרותו עבד בפירמה של משפ' מיסה, ועם מותו של מארי יצחק, רבה הראשי של קהילת עדן בשנת 1931, נתמנה לחבר ביה"ד של עדן, בראשותו של הרב סאלם "אלשריעה". הוא גם שימש כחזן בבית־הכנסת הגדול "מגן אברהם" וכן כבעל קריאה וכבעל תקיעה. ב־1932 מינה סלים משומר מיסה את הרב יחיא כאפוטרופוס על רכושו, ובכלל זה על נכסי ההקדש. עם נסיעתו של הרב סאלם לארץ, נתמנה הרב יחיא לאב בית־הדין של הקהילה.

---

59. פעמי העליה מתימן, עמ' 120.

אומרים עליו, שהיה נוח מאוד לבריות, ושמעולם לא ראוהו יוצא מגידרו. בתפקידו כחזן וכבעל קורא, עמד בשבתות ובחגים, ובמיוחד בימים הנוראים, שעות ארוכות לפני התיבה, כשבידו ה"מרוחה" (מניפה) הסינית, בה השתמש לצינון הפנים בחום הלוהט, ובשעת הצורך גם לטפיחה על התיבה להרגעת הקהל. במרוצת הזמן הפכה ה"מרוחה" לסימלו, סמל מקל הנועם. בעלותו ארצה בשנת 1963, הביא איתו מעדן עשרים־ושנים ספרי תורה, שנמסרו לחלוקה בין הקהילות השונות בארץ. הוא נפטר בירושלים בליל חג הסוכות התשכ"ה (ספטמבר 1964). לרב יחיא שישה בנים ושבע בנות.

עם נסיעתו של הרב יחיא אברהם לישראל בשנת 1963, מילא הרב שלמה כהן את תפקיד אב"ד לשרידי הקהילה של יהודי עדן. הוא שימש בתפקיד זה עד לפינויים של שרידי הקהילה בשנת 1967, ביחד עם אחרוני החיילים הבריטים.

"והגית בו": הרב יחיא אברהם בחברת תח"כ מתימן

פרק טז

התמורות במנהגי הנישואין בעדן

1. האירוסין:

החתונה בקהילתה הקטנה והמצומצמת של עדן היוותה מאורע חגיגי־חברתי חשוב מאין כמוהו, בו השתתפו כמעט כל אנשי הקהילה, גברים ונשים כאחד; חרדת קודש היתה נסוכה על הקרואים־החוגגים, שהרבו לחלוק כבוד לחתן ולכלה ולהדר במצוות הכנסתם בברית הנישואין. במשך שבועות החתונה עמדו הגברים לפני החתן, והנשים לפני הכלה בדחילו ורחימו, והתייחסו אליהם כאל מלך ומלכה. הגיל הממוצע של הנישואין בעדן היה, במיוחד מאז שנות השלושים של מאה זו, 20 לבן ו־18 לבת, וזאת בניגוד ליהודי תימן, שנהגו בד"כ להשיא את בניהם ובנותיהם בגיל רך, לעיתים טרם הגיעם לגיל של עשר שנים.[1] ניתן לומר, שעד מבצע "על כנפי נשרים", שהטיס לארץ את חלק הארי של הקהילה, לא חלו תמורות ניכרות בתהליך בחירתה של הכלה. היוזמה באה בד"כ מצד הורי החתן, שנקטו בררנות יתירה בבחירת הכלה לבנם. המגמה היתה לבחור כלה מבית טוב ומכובד, ואם ניחנה הנערה גם בחן וביופי, הרי זה משובח. משמו הורי הבן עיניהם על נערה כלשהי, הביעו רצונם לקחתה לאישה לבנם באמצעות שליח או מכתב ("כוטבה"). תשובת הורי הכלה ניתנה בד"כ בשתי מלים: "מזל טוב", אם מצא הבחור חן בעיניהם, ו"אין מזל", אם הבחור לא ניראה להם ראוי לביתם. ההורים בעדן הקפידו בד"כ לשאול הן את פי הנער והן את פי הנערה טרם יגבשו דעה סופית בעניין. אם הנער לא הכיר את הנערה, חיבלו אימו ודודותיו כל מיני תחבולות כדי לאפשר לו מבט חטוף במועמדת. אם אחיותיו או בנות דודו וכד' היו מיודדות עם המועמדת לנישואין, נהגו להזמינה לביתם, כדי לאפשר לבחור לראותה, או שדאגו לכך, שהיא תשקיף מבעד לחלון ביתה, בשעה שהבחור אמור היה לעבור באותו רחוב, ב"אקראי". אשר לנערה קשה היה להציל מפיה מלים מפורשות לחיוב או לשלילה, באשר עמדה נבוכה ומבוישת לשמע הצעת הנישואין. כאן התחכמו

---

1. הרצון להציל את הילדים משמד (מחמת גזירת היתומים) שימש אחד הגורמים המרכזיים לנישואין בגיל רך בתימן (עיין קאפח, הליכות, עמ' 107־108).

ההורים לעמוד על כוונותיה באמצעות מבעי פניה: "אחרי זריקת המלים לתוך אזנה, מביטים ההורים מיום ליום במאור פניה — נראו צוהלים, סימן שהיא מסכימה".[2] מובן, שקריאת מבע פניה של הכלה היה בה לא מעט ממידת הסובייקטיביות — הכל לפי מידת ההערכה והחשיבות, שייחסו ההורים לבחור המבקש את יד ביתם. אם מצא החתן חן בעיני ההורים, הפעילו אלה לחצים ולשונות שיכנוע, כדי להתגבר על התנגדות או היסוסים מצד ביתם. בד"כ לא עירערה הבת על רצונם של הוריה, וסמכה עליהם בבחירת בן־הזוג. אך אם זו הביעה התנגדות חריפה מדי לבחור, וכל אמצעי הלחץ והשיכנוע לא הועילו, נסוגו ההורים בד"כ מעמדתם, והיו נאלצים לדחות בדאבון לב את הצעת השידוך במלים "אין מזל". יש לציין, שיהודי עדן ייחסו קדושה יתרה לנישואין, וברוח זו חינכו את בניהם ובנותיהם. הנישואין לדידם היו "ברית עולם", שאינה ניתנת לעירעור ולהפרה. הם ראו בגירושין כחרפה גדולה, שאין להעלותה על הדעת. לפיכך הדגישו את הצורך ביחסי הבנה והרמוניה בין בני הזוג. ואמנם, אעפ"י שבחירת החתן בעדן נעשתה על ידי ההורים, "עברו דורי־דורות, התחתנו מאות על מאות, ובעדן לא ימצא כמעט לא בגידת ידידות ולא גט גירושין".[3]

יהודי עדן הקפידו על חשאיות מרובה בכל מה שכרוך בשידוכין, עד למתן התשובה החיובית. במקרה של דחייה, נשמר כל ענין הצעת השידוך בסוד גמור, כדי לא לבייש את הבחור ולחבל בסיכוייו למצוא כלה אחרת מבית טוב.[4] משניתנה התשובה החיובית, החלו ההכנות המרובות לחתונה. השידוכין היו בד"כ מתחילים מחג הסוכות, והנישואין היו נערכים בתקופה שבין שבט לסוף אדר. לפי האמונה העממית, חוט של חן וחסד משוך על חודשים אלה, כמאמר השיר המושר בליל החופה: "הא מכשטא, הא מצלחא", לאמור: חדשי מכשט"א (מרחשון, כסלו, טבת, שבט, אדר) הם "מצלחא", סימן טוב והצלחה לנישואין.

2. הנישואין:

עד סוף שנות השלושים האריכו יהודי עדן בחגיגות הנישואין, שבד"כ התחילו כשבוע או אפילו שבועיים לפני החופה ונמשכו כשבוע לאחר החופה. החתונה רצופה היתה בשרשרת של אירועים הכרוכים בחתן ובכלה. נתייחס בקצרה למרכזיים שבהם:

א) ליל אל־חינא: בליל החינא נהגו נכבדים מהקהילה ללכת לבית החתן, לטקס

---

2. מהלל העדני, בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 17.
3. שם, שם.
4. בד"כ בחור, שנידחה על־ידי משפחה אחת, יורד חינו בעיני הבריות.

ייפויו של החתן ומריחת ידיו וכפות אצבעותיו בחינא.[5] טקס זה היה מלווה בשירים והללות ובעיקר בשיר:

את בין עצי עדן הדס פורח, וככוכבי שחק כסיל זורח.
שלח לך האל צרור ממר־דרור, ממעשיו, לא מעשה רוקח.
יונה אשר יום קיננה בין ההדס, גנב הדס ריחה ונתן ריח.
אל תשאלה ממה עלות שמש, כמו לא שאלה ממך עלות ירח.
צורי יהא עזרך ועזר אשתך, בין ההדסים תעמוד שמח.
יתן לך האל משאלות ליבך, וגם חיים ארוכים עד בלי ירח.
גם תהיה אשתך כמו גפן, אשר יעלו ענפיו, מהרה יהיה צומח.

ב) ה"דפע" (מלשון תוספת ויתרון): נערך בד"כ במוצש"ק שלפני החופה. בני משפחותיהם, ידידיהם ומכריהם של החתן והכלה באים לבית אבי החתן, כדי לשמח את החתן בשירה ובריקודים. משקה, פרפרת ומיני קליות שונים ("קולאייא") מוגשים לאורחים.

ג) שבוע אל־קדוש (החופה): שעות אחדות לפני החופה מתחיל טקס ה"תילביס": השושבין ונכבדים מהקהילה מלבישים את החתן בבגדי חתונתו: חולצת משי, חליפה אירופית בצבע קרם מאריג משי, שהיה ידוע בעדן בשם "איסטקרודה".[6] השושבין שם טרבוש או מגבעת לראשו של החתן, צונף את הטרבוש או את המגבעת במטפחת משי או סודר ומניח מנדיל (טלית) מקופל על חלקת צווארו של החתן. כל שלב בטקס חגיגי זה מלווה בשירים והללות, כגון: "תזכה ותראה בנים לבניך"; "מה נהדר חתן זה"; "שלום לחתן", ועוד. במעמד זה משמיעים גם שירים בערבית, במיוחד את השיר: "תן אשישה לי לידידי":

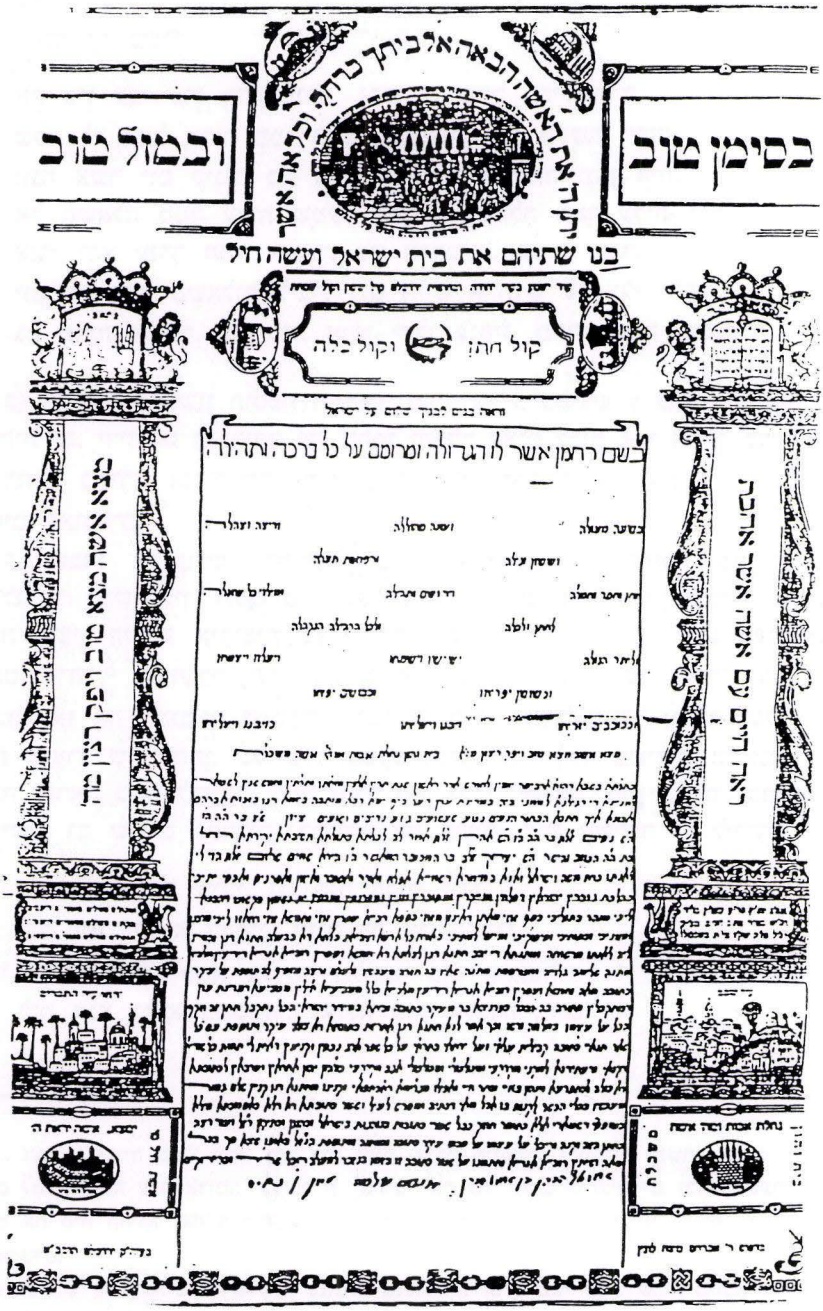
תן אשישה לי ידידי, גם תנה הכוס לידי
קום ואדכול יא חביבי, זיינך רב אל עבאדי
מבסמה חאלי כמא אלדור, מלתחף סוסי ויגמור
לית אנא ורדא במשקור, נאזלה פוק אלכדורי, וגו'[7]

---

5. החינא עשויה מעלי עשב בעל ריח נעים, אותם מייבשים וכותשים ומשרים במים עד שהם הופכים למעין עיסה עבה אדומה. בעיסה זו "טחים" את עור האיברים הרצויים, ולאחר שעות אחדות קולפים את טיח החינא ואח"כ רוחצים במים. לפיפות החינא משאירות לאחר קילופן ורחיצת העור צבע אדמדם.

6. שיבוש של המלים האיטלקיות seta cruda. זהו אריג משי עבה, שהיה מיובא מסין. בעדן נהגו להלביש את כל החתנים, ובכלל זה חתן־תורה וחתן בר־מצווה, בחליפות אירופיות עשויות מאריג זה.

7. עיין חופת חתנים, עניינים, יא.

בסימן טוב
ובמזל טוב
בט שתיהם את בית ישראל ועשה חיל
קול התן וקול בלה
בשם רחמן אשר לו הגדולה ומרומם על כל ברכה ותהילה
ראה הים ויגס
הכתובה

כן קוראים מפרקי תהילים: ויהי נועם, שיר למעלות אשא עיני אל ההרים, ועוד. לאחר זאת מושיבים את החתן על כיסאו באולם, כשמימינו ומשמאלו יושבים הרב, אבות החתן והכלה, ונכבדים מהקהילה. משקאות, (בעיקר ערקי, ברנדי וויסקי), פירות, מיני קליות שונים ודברי מאכל אחרים, לפי מסת ידו של אבי החתן, מוגשים לקהל הקרואים. כטוב ליבם במשקה, קמים המשוררים ונערכים זוגות־זוגות, איש מול רעהו, כל משורר אוחז בכוס המשקה בידו האחת, ובנר דולק בידו השנייה. פוצחים הם בשירי חתונה ומרקדים לפני החתן. השירים, שהיו רובם ככולם משל המשורר שלום שבזי,[8] שיהודי עדן, בדומה ליהודי תימן, ראו בו כקדוש אלוהי, הביאו לידי התלהבות והרגשת התעלות. ככל שנכנס יותר יין, התעצמו השמחה והחגיגיות, הסתלסלו יותר השירה והרינה, והשתתפותם של המסובים בשירה, בעיקר בפזמונים, גברה והלכה. יש לציין, שריקודי יהודי עדן שונים היו לחלוטין מאלה של יהודי תימן, שהיו מלווים בקפיצות, כריעות, כפיפות־ברך ומערכת שלמה של צעדים לולייניים. ריקודם של יהודי עדן היה מרוסן, מורכב בעיקר מצעדים קלים ומדודים, לפנים ולאחור, בכפיפות קלות של הברכיים, בניענוע הגוף לצדדים, ובהושטת היד האוחזת בנר או בכוס, מפעם לפעם, קדימה לעבר החתן.

לאחר חצות לערך התחיל טקס קריאת הכתובה, אותו נהגו לפתוח בשיר: "אלף אלפת לחני פי מדח רב אל אנאמא".[9] מסדר הקידושין נוטל את הכתובה בידו, ופותח אותה בחגיגיות. הכתובה נכתבה על נייר מהודר ומשובח בתוך מסגרת מעוטרת בציורים, מעשה ידי אמן. פתיחתה היתה כתובה אריח על גבי לבנה ולבנה על גבי אריח, הכל בכתב יד רש"י. בכתובה מופיע המשפט: "במתא עדן דיתבא על כיף ימא רבא", לציון מקומה הגיאוגרפי של העיר, ששכנה על חוף ים סוף. יש לציין, שיהודי עדן חדלו, זה זמן רב לפני הכיבוש הבריטי, מלהשתמש במניין השטרות, שהיה נהוג בתימן, ונזקקו למניין היצירה, כשאר קהילות ישראל. חריג בעניין זה הוא הכתובה, בה הקפידו יהודי עדן לציין את תאריך הנישואין לפי מניין השטרות. הכתובה בעדן טבועה בחותם קדומים, ולהלן נוסח אחת מהן:

> בשם רחמן אשר לו הגדולה ומרומם על כל ברכה ותהילה... בתלתא בשבא דהוה ארביסר יומין לחודש אדר ראשון שנת תרין אלפין ומאתן ותלתין וחמש שנין לשטארי למניינא די רגילנא לממני ביה במדינת עדן דעל כיף ימא רבא מותבה ביומא דנו בזכות אברהם אבונא איך חתנא הבחור הנעים נטע שעשועים גזע נדיבים ושועים ציון ש"צ בר ה"ה

---

8. על שירתו של שבזי, עיין רצהבי, "ר' שלם שבזי ושירתו" (1965), עמ' 135־166. על פולחן שבזי, עיין אהרוני, "A Petition," (1985) עמ' 5־30.

9. חופת חתנים, עניינים, ד.

ה״ו ה״ש נסים זל״ת בר ה״ה ה״ו ה״ש אהרן זל״ת אמר לה לכלתא בתולתא חשיבתא יקירתא רחל בת ה״ה הטוב והישר ה״ש יצחק זל״ב בר המכובד המאושר ה״ו הירא שמים שלום זל״ת הביא לי לאנתו כדת משה וישראל ואנא במימרא דשמייא אפלח ואיקר ואסובר ואיזון ואפרניס ואכסי יתיכי כהלכת גוברין יהודאין דפלחין ומייקרין ומסוברין וזנין ומפרנסין ומכסין ית נשיהון בקשוט ויהבנא ליכי מוהר בתוליכי כסף זוזי מאתן דאינון מזוזי כספא דכייא עסרין זוזי וחמשא זוזי דחאזו ליכי מרבנן ומזוניכי וכסותיכי וסיפוקיכי ומיעל לוותיכי כאורח כל ארעא וצביאת כלתא דא בבעלה חתנא דנן והוות ליה לאנתו מרשותה ומתנתא די יהב חתנא דנן לכלתא דא חמשא ועסרין רובייא אנדייא דידיעין מלכיא מתנא שלימה גלוייה ומפורסמת מתנא שאין בה חזרה מעכשיו ולעלם ורצה והוסיף לה תוספת על עיקר כתובה מאה וחמשא ועסרין רובייא אנדייא דידיעין מלכייא כלל מטביעייא אילין מטביעא דמדינת עדן דמתקבלין סחורה בה ובכל כפרניה בר מעיקר כתובה וביתא במידר יהודאי הכל נתקבל חתן זה וזקף הכל על עצמו במלווה ורשו וכך אמר לנא חתנא דנן אחריות כתובתא דא כולה עיקר ותוספת עם שאר תנאיי כתובה קבילית עלאי ועל ירחאי בתראי על כל שפר ארג נכסין וקניינין דאית לי תחות כל שמיא דקנאי ודעתידנא למקני מקרקעי ומטלטלי ומטלטלי אגב מקרקעי כולהון יהון אחראין וערבאין לכתובתא דא כולה להתפרעא מנהון בחיי ובתר חיי ואפילו מגלימא דאכתפאי וקנינו מחתנא דנן קנין שלם גמור מעכשיו בכלי הכשר לקנות בו אכל מאי דכתיב ומפרש לעיל ושטר כתובתא דא דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטארי אלא כחומר חזק ככל שטרי כתובות הנוהגות בישראל וכהוגן וכתיקון רז״ל ועוד רצה החתן הזה וקנה וקיבל על עצמו על סכום עיקר כתובה והמתנה והתוספת הנז״ל באופן שיהא סך הכל מאה ושיתין רובייא אנדייא וחתמנו על שטר כתובה זו בזמן הנזכר למעלה הכל שריר וברור וקיים.

(שלוש חתימות).[10]

מסדר הקידושין קורא את הכתובה בקול חגיגי ובהטעמה, תוך הדגשת חובותיו של החתן כלפי כלתו. עם גמר הקריאה, מוסר הוא את הכתובה לידי אבי הכלה. הלה מציג אותה בהתרגשות לפני קהל הקרואים, כשהוא מניף אותה ומסובבה אנה ואנה, לאות הסכמתו לנישואין. האורחים מושיטים את ידיהם כדי לנשק את הכתובה, כשבפיהם תפילה, שברכות ההצלחה הפרייה והרבייה תשרינה בבית החתן

10. אסיר אני תודה למר אשר נסים מלונדון, שהעמיד לרשותי עותק מכתובת הוריו.

והכלה. ברגע זה מתיזים "ענגר" (מי ורדים) בידי המסובים, ומחלקים להם "פול" (פרחי יסמין מושחלים במקלות דקים). לאחר זאת מתחיל ה"זאף", הובלת החתן לבית הכלה לטקס הקידושין. המשוררים, ואיתם הקרואים, מוליכים את החתן ברחוב לכיוון בית הכלה, כשהם נושאים בידיהם נרות שעווה דולקים, מרקדים לפניו ומשמיעים שירים והללות, ובכלל זה השיר:

אהוב נם בסימנן, בסימן טוב בסימנן
ברוך נם בסימנן, בסימן טוב בסימנן
גבור נם בסימנן, בסימן טוב בסימנן
בחדוותיה יחדינן, ולמשיחיה ייתינן
עשו טלל יתנא דנן, שושבינין
מקדישים בקדושים על הר סיני מקודשים
החתן במלבושים והכלה בקישוטים
הוא יפה באנשים, והיא יפה בנשים
הללויה כי טוב כי לעולם חסדו, וגו'

הכלה מחכה לחתן בביתה, ישובה על כיסא מיוחד, לבושה בשמלת פאר, ראשה ופניה מכוסים בצעיף ("בילו"), ועמוסה במכלול תכשיטים. על צווארה לבא, ו"סילס אבו וארין" (שרשרת זהב באורך שני יארדים), עגילים על תנוכי אזניה, טבעות על אצבעותיה, צמידים ("שוואלי") בזרוע ידה האחת, ו"מסכא" או "טפאי" (צמיד רחב ועבה) בזרוע ידה השנייה — הכל עשויים זהב טהור. שתי זרועותיה שלובות על ברכיה, ארשת פניה רצינית מאד. הכלה יושבת קפואה, ללא זיעה וניעה, עיניה עצומות וכולה חיל ורעדה. פמליית הנשים מעודדות אותה בשירה ובריקוד, מלווים ב"טבל ושינשילה" (תוף ומצלתיים).[11] מאז סוף שנות השלושים נהגו הנשים להוסיף לשירים, המושרים בפני הכלה, שירים ערביים־מצריים וכן שירים עבריים. פופולארי בעיקר היה השיר המצרי הידוע, "מברוך עלייכי, עריסכי אל־כיפה", וכן השיר העברי דלהלן:

ולה אתן ולא אמאן, כי היא בעיני מצאה חן
מראש מראיה חביבה, וקולה כזמר לי ערבה.
כולה הוד חן ואהבה, עוד לא ראיתי כזאת ריבה,
אילת אהבים ויעלת חן. (פזמון: ולה אתן...).

11. יהודי עדן לא נהגו להשתמש, באירועי השמחה של הגברים, בכלי נגינה או תיפוף כלשהם, אף לא בהכאה על פח.

מצחה נוגה כאור הלבנה, תמימה תואר בניה,
מה נעים יפיה וחינה, קסמה כקסם השושנה,
אשר מי יאמיר ערכה אין. (פזמון: ולה אתן...).
רק עמה אשמח ואגיל, יחידה היא לי מכל גיל,
נשיר נדקלם ונצהיל, שנינו יחד מי יבדיל,
שום איש לא יעמוד אתנו הן. (פזמון: ולה אתן...)

וככל שמתקרבים צעדי פמלייתו של החתן וגובר קול שיריהם, כן תגבר סערת ההתרגשות בנפשה של הכלה, ונדרשת היא לעידודן ולתמיכתן של ידידותיה, העומדות לפניה עמידה של יראה ורוממות כבפני מלכה, מצפות למוצא פיה וחשות למלא כל חפצה. עם כניסת החתן ומלוויו, גוברים גלי ההתרגשות בקרב הכל, מוגבר קול שירם של הגברים, וזה מוצא לו מענה בצווחות גילה ורינה מצד הנשים, המקדמות את פניהם ב"חיגרא" (תרועת ל...ל...), שהנשים מוציאות מפיהן תוך ניענוע לשונן. הנשים מכניסות את הכלה לחדר הגדול בבית או לגג השטוח, בו אמורה החופה להערך, בלויית השיר, "ואתמכטרי סמאללה סמאללה".[12] בחרדה ובאימה מתקדם החתן בלויית שושבינו, כשהוא נרגש ורוטט, צועד בפסיעות איטיות ומדודות, עקב בצד אגודל, לעבר הכלה, וטקס הקידושין מתחיל. מסדר הקידושין משמיע את הברכות בנעימה חגיגית, המיוחדת למאורע מעין זה, החתן לוגם מכוס היין, צעיפה של הכלה מורם קימעה, על ידי אמה או חברתה, והחתן מגיש את הכוס לפיה. לאחר זאת שם החתן את טבעת הקידושין[13] על אצבע האמה של הכלה, ואומר: "הרי את מקודשת לי...." דמעות גיל זולגות מעיני הוריהם וקרוביהם של החתן והכלה, וגלי ההתרגשות בקרב החוגגים מגיעים לשיאם. נכבדי המסובין שרים, זה אחר זה, חלקים משירי הללות, כגון:

והלליה, החתן האהוב והנעים הזה
יתברך ברכה צפונה
ותגדל מעלתו כמעלת חנה ואלקנה
וכמעלת רועים שבעה ונסיכים שמונה, והלליה

יש לציין, שעד סוף שנות השלושים של מאה זו, נהגו להחזיר את החתן לביתו לאחר טקס הקידושין בשירה והללות. שם, בבית החתן, קראו את שבע הברכות וקידשו על היין. לאחר זאת הובל שוב החתן לבית הכלה ושם נמשך הטקס, שכלל את הייחוד. בתום הטקס נהגו להחזיר את החתן לביתו. בעל "נחלת יוסף" מציין,

---

12. זהו שיר ערבי־מצרי ידוע.

13. יש לציין, שיהודי תימן לא נהגו לקדש בטבעת, אלא במטבע של כסף. יהודי עדן נהגו בנדון זה כמנהג יהודי אשכנז וספרד: הם קידשו בטבעת.

החתימה על הכתובה

כי יהודי עדן לא נהגו לייחד את החתן והכלה עד ליל שבת קודש, "לבעילת מצוה הראשונה" (מנהגים, יד, א). אך מאז חלו שינויים ניכרים בנוהגי הנישואין.[14] מנהג החזרת החתן לביתו לאחר טקס הקידושין בוטל, והקהל המשיך בקריאת שבע הברכות והתפילות: הא מכשטא, הא מצלחא; ירבו השמחות בישראל; הלליה, ועוד. בהמשך הטקס מברכים שנית על כוס היין, החתן מושיט שוב את כוס היין לפי הכלה, מוסר לידה את הכתובה ואומר: "סבי כתובתייכי וגו". מכניסים לאחר מכן את החתן וכלתו תחת יריעה פרושה "חופה" ומניחים אותם שם לשעה קלה לצורך ייחוד. תוך כדי כך אומרים הקרואים הללות ושירים, מעין "מאוד מאוד יתברכו ילדי טהרה; ברוך אשר חלק לאיש כבוד; אהוב יברך החתן, כליל חתן לברכה. צלחת ובה אפר מוגשת לשושבין. הלה נוטל מעט מהאפר באצבעו ושם קימעה על מצחו של החתן, תוך אמירת "אם אשכחך ירושלים, תשכח ימיני", לזכר החורבן.[15] לאחר זאת הובל החתן לחדר הכלולות, שהיקצה אבי הכלה לזוג הצעיר.

נציין בהקשר זה, שיהודי עדן נהגו צינעא יתירה בכל מה שקשור ביחסי הייחוד בין בעל לאישתו. בהבליטו את הניגוד בין יהודי תימן, שהצטיינו בשריריהם העזים ובאומץ רוחם, לבין יהודי עדן, מעיר מהלל, שהאחרונים היו "ביישנים יותר מדי, מתביישים אפילו מעצמם, מתבוישים מאשת־חיקם, וחדשים על חדשים יעברו עד שהעדני ידבר פה אל פה עם כלתו.[16] קל וחומר ענייני הנישואין: אלה היו מעולפים מיסתורין, ו"אסור [היה] לדבר בם ואסור לדעתם, כי דברי תיפלה הם".[17] איש לא טרח להכשיר את לבבותיהם של החתן והכלה בנושא זה. בני הזוג נכנסו לחופה כמעט בחוסר ידיעה מוחלטת בתחום זה, וכתוצאה מכך "רובם ככולם רואים את צאצאיהם באיחור, כיון שרובם ככולם נצרכים לעזרת מורה הלכה, מורה לזה ומורה לזאת, לנחותם את הדרך אשר ילכו בה".[18] בד"כ עוברים שבועות, ולפעמים חודשים, עד שתבלול התום מוסר מעיני החתן, ובמיוחד הכלה, ועד שמוחוורים להם טעמו ותכליתו של עץ הדעת. נדירים מאוד היו המקרים בהם ידע החתן את כלתו, ידיעת גבר בעלמה, עוד בערב הראשון של לינתם המשותפת.[19] מרבית יהודי עדן התביישו לפנות, בעל אל אישתו ואישה אל בעלה, בשמם, אלא פלטו מלים מעין "או", "אסמע" "אסמעי" (שמע. שמעי), או אף "יא ולידה" (הו, נערה), כדי להפנות את תשומת לב בן הזוג למה שיש בפיהם לומר.[20]

---

14. רבים וויתרו על טקס החינא, והחגיגות הותאמו יותר לתפיסות המודרניות.
15. שבירת הכוס לא היתה נהוגה בעדן ובתימן.
16. בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 3.
17. שם, עמ' 23.
18. שם, עמ' 31.
19. מהלל העדני הרחיב את הדיבור בנושא זה, שם עמ' 28־33.
20. עלי לציין, שכך נוהגים זקני העדנים, גם היום, בארץ ובלונדון, בפנותם איש לאשתו, ואשה לאישה.

למחרת ליל השבת שלאחר החופה, הולך החתן ביחד עם אבי הכלה לבית־הכנסת לתפילת שחרית ומוסף, ושם נוהג בו הקהל כבוד מלכים: מכבדים אותו בפתיחת ההיכל ובהלבשת ספר תורה, ומזמינים אותו בנעימה חגיגית מיוחדת למעמד זה, לעלות לתורה. עם קומו ממקומו ותוך כדי הליכתו לכיוון התיבה, עליה מונח ספר התורה, פוצח הקהל בשיר:

חתן נעים עלה בתוך עם אמוני
לקרוא בספר תורת ה'
יברכך האל משמי עלייה
בממון ובשם בפרייה ורבייה
אשתך תהיה כגפן פורייה
כן יבורך גבר ירא ה'.

ומיד לאחר שיר זה, שר הקהל ביחד ובקול חגיגי:

ישמח חתני בקהל ה', ישא ברכה מאת ה'
שדי ימלא תאוות לבו, מגן וצינה יהיה סביבו
ויאר אותו ויישר נתיבו, לשמור ולגמור דרכי ה'.
לראשו יצווה ברכות עצומות, ויטע בכל עת כנהר שלומות
יזכה ויראה ישועת ה' ישא ברכה מאת ה'.

עם סיום קריאת החתן בתורה ובשובו למקומו, מלווה אותו השיר:

שוב בשלום למקומך כי רצה האלהים את מעשך
ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך
כי בי ירבו ימיך ויוסיפו לך שנות חיים
כי אורך ימים ושנות חיים ושלום יוסיפו לך.

לאחר התפילה הולך החתן ביחד עם פמלייתו לבית אביו, שם נערכת לכבודו סעודה גדולה בזמירות ובתשבחות.

בשבוע השלישי ("סאבע") נערכים שבעת ימי המשתה בבית אבי הכלה. קרובים וידידים באים מתחילת הערב ועד חצות לשמח את הזוג הצעיר בשירים ובריקודים. בשר, אורז, "קולאיא" (מיני קליות), ירקות ופרפרת, משקאות משכרים, שקדים וצימוקים וכד' מוגשים לאורחים. כל ערב מסתיים בהובלת החתן והכלה לחדרם בליווי שירים, ריקודים ונרות דולקים. להלן אחד השירים המושרים במעמד זה:

חתן תנה הודך עלי כלה / כלו לך ליבה ועיניה
וראה עתרת תימרותיה / הנושאות ריח שמניה
מלאו רחובות באבקת רוכל / ויקראו אברך לפניה
רעית הדסה דמתה סהר / ועל הדס נתנה ענניה.

3. החגיגות הכרוכות בכלה:

עד כאן התרכזנו בעיקר באירועים הקשורים בחתן. ומה נעשה בעולמה של הכלה? לפני החופה נלקחת היא לטבילה במקווה, ולאחר שובה לביתה מזוקקת ומטוהרת מנידתה, סובבות אותה הנשים ומורחות את ידיה ורגליה בחינא — כל זה בלויית שירים עממיים. יומיים לפני כניסתה לחופה, עושות לה הנשים מחצ'ר (ראה להלן). בשעות הצהרים של יום המחצ'ר, יוצאות כמה נערות מבית החתן, כשהן נושאות על ראשן מגשים עגולים ("מעאשר"), מכוסים במטפחות צבעוניות. המגשים כוללים דברי פרפרת ומגדים, שקדים, "שוקלית וניענע",[21] ביסקויטים, סוגים שונים של סבון ובגדים, מתנת החתן לכלה. בדרכן לבית הכלה פוצחות הנערות בשירים, ובכללם השיר:

ואליום יא סעדא סעוד — היום, מה רב־האושר
ואלדפע גאבו לנא יא זין — תשורות הביאו לנו, הו היפה
גאבו לנא חסן יוסף — הביאו לנו מיפיפותו של יוסף
חאלי דאלי יא זין — כולו מחמדים, הידד
(שם החתן) אגאנא במאלו — פלוני (שם החתן) בא לנו בהונו
קאל ישא בנתנא יא זין — אמר, רצונו בבתנו, היפה
וקאל בילא עליכון — וקרא, משביע אני אתכם באלהים
תקבלו דפענא יא זין — שתקבלו את תשורתנו...

הליכת הנערות ברחוב מעוררת תשומת לב רבה מצד העוברים ושבים: הודים, ערבים, צומאלים, פרסים ואחרים, ואלה מקדמים את הנערות בחיוך ובחמימות, ופוטרים ברכה, מעין "מברוך יא עראייס". עיני הנשים היהודיות המשקיפות מבעד חלונות הבתים מלוות את תהלוכת הנערות, ואוירה חגיגית אופפת את הרובע היהודי. הכל מריעים לכלה. בבית הכלה מקדמות הנשים את הנערות בשירה וב"חיגרה", נוטלות את המגשים, שמות אותם על ראשן, ומרקדות איתם מסביב לכלה. לאחר זאת הן מריקות את המגשים, ומוסרות אותם לנערות לשם החזרתם

21. שוכלית (שוקולד), ניענייע (סוכריות), בפי יהודי עדן.

לבית החתן. הפעם מחישות הנערות את צעדיהן, כשכולן ציפייה לפיצוי מצד משפחת החתן: דברי מתיקה וביסקויטים. רחל אהרוני־מנזלי, שהשתתפה בילדותה בנשיאת מגש מבית החתן לבית הכלה, נתנה ביומנה[22] ביטוי לחווייתה הבלתי־נשכחת ממאורע זה:

> בשובנו לבית החתן עם המגש, הוענקה לכל אחת מאיתנו כמות של "שוקלית וניענע" (שוקולד וסוכריות). ישבתי על הריצפה כדי לסקור ולמנות את דברי המתיקה שקיבלתי. אחת הילדות הביטה בקינאה על הסוכריות שלי; נדמה היה לה, שקיבלתי יותר ממנה. היא התקרבה אלי באיטיות ולפתע חטפה סוכריות אחדות משלי וברחה. בכיתי מר על אבידתי... חזרתי לביתי והתחלתי להתכונן להליכה עם אמי למחצ'ר.

במחצ'ר, המיועד לנשים בלבד, מושמעים שירים בערבית עממית על ידי קבוצת משוררות, הפוקדות מאורעות מעין אלה. המשוררות מקבלות תשומת לב מיוחדת מצד משפחת הכלה, שמספקת להן נרגילות, דברי מאכל שונים ושתייה כדת, כדי לשמור על צלילות קולן ולהכניסן לאווירה המתאימה לאירוע. לאחר הכיבוד, נוטלות המשוררות נרות שעווה דולקים ומתחילות להוליך את הכלה בצעדים איטיים ומדודים לעבר האולם או הגג ("יסיירוהא"). השירים כוללים את הבאים: בדינא באלכרים אלגוד; אלא סירי וסיירתיך נעים קוסליך וצבונך; וכן את השיר:

באסם אללה אבדי — בשם האל אפתח
שא־אבדע ברבי — בשם האל אפתח
יקים בסעדי — יהיה בעזרי
מן סאעת אבדי — מרגע שאפתח

סמיתו (שם החתן) סמיתו — קראתי (נוקבות בשם החתן), קראתי לו
אלא גאלס עלא אל־קלב — הרי מושבו על הלב
מאניש נאסיתו — לא שכחתיו

אילא אגא (שם החתן) — הנה בא (נוקבות בשם החתן)
ואילא אגא — הנה בא
אלא וירחיבובו — קדמוהו בברכה

22. יומן בכתב יד, טרם פורסם.

עוילת אל־בית	אנשי הבית
ביבכתו (שם החתן) ביבכתו	מזל טוב ל (נוקבות בשם החתן)
ואל־ראב מן פוק	והאל ממעל
יעלי כרגתו.	יגביה מעלתו
קאל אבוהא	אמר אביה
קד קאל אבוהא	אמר אביה
בתי סגירה	בתי קטנה
לא תפג׳עוהא	אל תפחידוה
תפג׳עוהא?	תפחידוה?
ליש תפג׳עוהא?	למה תפחידוה?
אידכאן תירידו	אם תרצו
וילא רגיעוהא	החזירוה
תירגיעוהא?	תחזירוה?
ליש תירגיעוהא?	ולמה תחזירוה?
קד עד מייתין	כבר מנה מאתים
אלא יד אבוהא	לידי אביה
קד עד מייתין	מנה מאתים
קד עד מייתין	מנה מאתים
של אלמליחה	נטל היפה
ולעין תרא־אלעין	עין בעין
אוול־אלקול	דיבור ראשון
אוול־אלקול	דיבור ראשון
אדעית לרבי	ביקשתי מאלוהי
יחפץ׳ לנא־אלכול	ישמור לנו הכל
קד קאלת אומה	אמרה אימו
קד קאלת אומה	אמרה אימו
אבני סגייר	בני עול ימים
לא שי יהומה	אל ידאג יומו

קד קאלת אוכ׳תה	אמרה אחותו
קד קאלת אוכ׳תה	אמרה אחותו
אכ׳י סגייר	אחי עול ימים
יסעד בבכ׳תה	יאיר מזלו[23]

בגמר המחצ׳ר, בלילה, מובילים את הכלה למקווה לשם טבילה. בשובה, מקדמות נשים את פניה בפתח ביתה עם קערת מים. הכלה טובלת את רגליה בקערה, ולאחר זאת עולה היא לביתה מלווה בשיר:

אלא גיתי מן אל־חמאם	בעלותך מן הרחצה
נעים קוסלך וצאבונך	מה נעימים טבילתך וסבונך
נעים אל־מאי עלא בידאנך	מתוקים המים על גופך

הנשים מאכילות את הכלה, מלבישות אותה בשמלת ״תלי״ (talli) מבריקה או מכמל (קטיפה), מכסות את ראשה ואת פניה במטפחת משי ושרות:

יא אבדי באסם אללה אבדי	אפתחה בשם אלהים, אפתחה
יקים בסעדי מן סאעת האד׳י	יהא נא בעזרי משעה זו
מן דאר אבוהא לדאר עבדי	[מובלת] מבית אביה לבית עבדי [בית החתן]
אול אלקול, פי אול אלקול	ראשית דבר, ראשית דבר
ואדעית לרבי יחפץ׳ לנא אלכול	התפללתי לאל, ישמור לנו הכול
דאמו, עמר ודאמו יעלי מקאמה	יאריך את ימיו [של החתן] וירומם מעלתו
דאם דאם עמאר ודאם דאם	יאריך גם את ימיו
(שם אבי הכלה) צחיח אלאבדאן	של אבי הכלה שופע הבריאות

המשוררות מובילות את הכלה למקום המיועד (האולם או הגג), ושם שופכות מעל לראשה כמות ניכרת של דברי מתיקה (״ייצובו לה פולה״), כסימן למזל טוב.

מוצאי השבת שלאחר החופה מוקדש כולו לכלה, המוצגת לפני הכל במלוא זיוה והדרה, ובמכלול תכשיטיה. לבושה שמלה מבריקה (״למאעא״), יושבת היא על כיסאה בתנוחה קפואה ללא ניע וללא חיוך כלשהו (״תתמצא״). הרשות ניתנת לאורחות הסקרניות לחטוף מבט בחדר החתן והכלה, כדי לחזות במו עיניהן במערכות הריהוט ושכיות החמדה, שקיבלו החתן והכלה מהוריהם. פריטים אלה, ביחד עם טיב הכיבוד, שהוגש במשך שבועות החתונה, משקפים במידה רבה את

23. שיר זה מופיע בצורה מקוצרת עם תרגום עברי בגמליאלי, אהבת תימן, עמ׳ 153.

כבודם ומעלתם של ההורים בעיני הבריות, לפי הכלל "כל המרבה הרי זה משובח". בימי הילולא וחינגא אלה נחה, כמובן, רוח השירה והריקוד גם על הילדים, במיוחד קרוביהם ושכניהם של החתן והכלה. כחיקוי למבוגרים, נוטלים הם בידיהם נרות שעווה דולקים, עומדים זה מול זה, מרקדים ושרים משירי החתונה, עד כמה שידיעתם משגת, ומשלימים את היתר במלים משלהם, בעברית ובערבית. דאגתם העיקרית היתה נתונה לחריזה ולמנגינה. כך, למשל, שרו:

החתן במלבושים והכלה בקישוטים
חתן זה, ליש תכזה (למה תתבייש)
קום קדש עלא אל־חיגזה...(קום, קדש על האזור...)

4. הביקורת על מנהגי הנישואין בעדן:

עם סיום שלושת השבועות הקסומים של שרשרת החגיגות, המסיבות והסעודות, חוזרות המשפחות מתחום הקודש לחיי החול האפרוריים כשהן, להוציא העשירים שבהם, מוצאות עצמן כורעות תחת נטל ההוצאות המרובות. יש לציין, שבתימן יש ארכו חגיגות הנישואין כארבעה־חמישה שבועות, כשהם מלווית בסעודות ובמסיבות, אך אלה לא היו יחסית לטורח רב על הורי החתן והכלה. יהודי תימן נהגו ללכת למסיבותיו של החתן, איש ומשקהו וצרכי מאכלו בצרורו. תפקידו של החתן הצטמצם בהכנת מקום ישיבה למסובים ובהספקת מאור (נרות ופתילות שמן) ובשמים. בבוקרה של סעודת הנישואין נהגו הנשים בתימן להביא לבית החתן או הכלה עריבה מלאה קמח וקערות חילבה ומלח, ואפילו עצי הסקה. כמו־כן מקובל היה המנהג להושיב בחדר המדרגות איש מהימן, האוסף את תרומותיהם הכספיות של קרואי הסעודה לעזרת משפחות החתן והכלה.[24] כך שאעפ"י שמנהג המוהר, שהיה נהוג בקרב יהודי תימן, הכביד במידת־מה על החתן, לא העיקו עליו הוצאות החתונה הממושכת. שונים לחלוטין היו הדברים בעדן, בה נשאו הורי החתן והכלה, ללא תמיכה כלשהי, בכל הוצאות החתונה. המוזמנים באו לסעודות בידיים ריקות: ללא מאכל, ללא משקה וללא מתת־כסף, וזאת משום שלא היה זה לכבודו של בעל השמחה להיזקק לעזרת קרואיו. יש לזכור, שבסעודות ובמסיבות אלו נשחטו פרות, כבשים ועגלים, משקאות שונים (ערקי, ברנדי וכד') נשפכו כמים, וכמויות גדולות של פירות, ירקות (מלפפונים ועגבניות) מיני פרפראות וקליות הוגשו — הכל על חשבונם של המשפחות המחותנות. יש להוסיף על כך את סכומי העתק, שהוצאו על־ידי אבי החתן לתכשיטים השונים (עשויים זהב טהור), שהיו מיועדים לכלה. כל אלה ואחרים גורמים לכך, שההורים יכלו את כספם, והחתן "יוצא מלפני החתונה

24. עיין קאפח, הליכות, עמ' 149.

כאותו עובד־אדמה אחרי שנות הרעב, שאין בידו מה שיזרע".[25] מנהיגי קהילת יהודי עדן מודעים היו היטב למכשלה זו בתחום זה של חייהם, ולא מעטים היו הנסיונות, שנעשו מאז כיבושה של עדן בידי הבריטים, לתיקונו של המצב. בעל "נחלת יוסף" מוסר, כי עוד בשנת התרנ"ו (1896) נעשו מאמצים על ידי שבעת טובי הקהילה של עדן להביא לצימצום ההוצאות, שהיו "טורח גדול והוצאה מרובה", וכתוצאה מכך "אביוני אדם כמעט מזקינים בלא אשה".[26] הם גזרו אז שלוש גזירות: א) רק לנשוי מותר ללכת לסעודת הנישואין; ב) לא לתת לנשים ההולכות לבית החתן או לבית הכלה "חלוק קליות ואגוזים ודבש" ; ג) אסור למשוך את חגיגות החתונה מעבר לשתי שבתות (במקום שלוש־ארבע שבתות של סעודות ומשתאות שהיו נהוגות).[27]

נראה שתקנה זאת לא מצאה לה אזניים קשובות בקרב חברי הקהילה, משום שעשרות שנים לאחר מכן בתקופת נשיאותו הרמה של בנין מנחם מיסה, נתקלים אנו במנהג זה בכל חומרתו. לדברי מהלל, התייצבה משלחת של כמה מנכבדי הקהילה בפני הנשיא בנין, העמידוהו על חומרת המצב וביקשוהו לעשות למען צימצום החתונה לשני שבועות בלבד, אבל הוא דחה את בקשתם בתקיפות ו"לא רצה לותר אפילו על יום אחד ואמר: צריך מנהג להיות שמור וקדוש על כלל הקהילה, בין שהם עשירים ובין שאינם עשירים".[28]

אברהם ערוסי, ששהה בעדן בשנות העשרים של מאה זו, מתח ביקורת חריפה לא רק על הברירנות היתרה, שיהודי עדן נהגו בבחירת בן־זוג או בת־זוג לבנותיהם ולבניהם, תופעה שגרמה לריבוי הרווקים והרווקות בקרב הקהילה, אלא גם על ריבוי ההוצאות הכרוכות בנישואין: "כי עושים החופה חודש ימים, ובכל יום ויום הוצאות מתחדש וכל כלי ביתו ימכור כתת והדש...ומאבד ממונו על קרן הצבי, לחייב עצמו במה שלא חייבה אותו התורה, אלא זה מנהג הדיוטות.[29] ערוסי גם מתרעם על המנהג, המחייב עשיית מלבושים ותכשיטים לכלה, דבר שהכביד מאוד על הורי החתן; לדעתו, יש להשיא את הבנים והבנות סמוך לפירקן, את הבנות בגיל שתים עשרה ויום אחד, שאז הן בוגרות. הוא מטיף להורים שלא לחמוד "בעל קומה ותואר, ולא לבעלי עושר, אלא לבעלי תורה, שהם חוט הזוהר".[30] כאמור, מאז שנות הארבעים חלו באופן הדרגתי שינויים ניכרים במנהגי החתונה של יהודי עדן, משך זמן החתונה (אך לא ההוצאות!) צומצם, והטקסים הותאמו יותר לדפוסים המודרניים.

25. בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 18.
26. מנהגים, יב, ב.
27. שם, שם.
28. בין עדן ותימן, חלק א, עמ' 205־206.
29. קורא הדורות, עמ' קנג.
30. שם, עמ' קנ.

אפילוג

במשך תקופת השלטון הבריטי על עדן (כ־130 שנים) נחשפו יהודי עדן לחינוך אירופי ולרעיונות של קידמה והשכלה. חשיפה זו הולידה שכבת אינטליגנציה מודרנית, ששאפה לתמורה בחייה האישיים. זו נשאה את עיניה לתרבות המערב ולהסתגלות לסדרי החיים החדשים. ביו היתרת אימצה היא לעצמה את הלבוש האירופי, ואף סיגלה לעצמה שמות משפחה ושמות פרטיים זרים, כגון הוורד (במקום עוץ'), מורים, סימון, ארמנדו, סמי, רוזה, אדל, קטי, ויולט, ועוד. צעירים גילחו את זקנם ואף התהלכו בגילוי ראש בתחום בית־הספר הממשלתי ובמקומות העבודה הממשלתיים והציבוריים (בניגוד ליהודי תימן, לא גידלו יהודי עדן פיאות לוליינוות ארוכות). עם כל זאת, לא חרגה הנטייה להתמערבות מגדר הביטוי החיצוני. למרות התמורות המפליגות, לא חל למעשה כל שינוי ניכר בדפוסי חייהם הדתיים של צעירי יהודי עדן. פרוצי־גדר כמעט שלא היו, ולא הסתמן תהליך של חילון ונטישת המסורת והמצוות. יהודי עדן הקפידו הקפדה יתרה על סגירת חנויותיהם בשבתות ובחגים; על אף הנזק הניכר לאינטרסים שלהם, נמנעו יהודי עדן, מלעבוד בימים הללו במשרדים הממשלתיים והציבוריים, או לבקר בבית־הספר הממשלתי. אורח החיים המסורתיים נשמר בקפדנות.

קהילת יהודי עדן הקטנה לא ידעה קיטוב רעיוני משמעותי בין הדור הישן לבין הדור החדש, מעין הפילוג שהיה בתימן בין המחדשים, שוללי הקבלה, ששאפו לרפורמות בחינוך ("דור דעה"), לבין נאמני המסורת (כונו בשם "עיקשים"), שהתנגדו בתוקף לכל שינוי. אמנם עם ייסודו של "החלוץ הצעיר" ב־1946, היו חיכוכים בין הצעירים לבין רבני העדה, אך אלה לא היו חמורים במיוחד. יהדות עדן על זקניה וצעיריה שמרה, עד לחיסולה הסופי ב־1967, על צביונה המסורתי. תהליך החילון והזנחת קיום המצוות החל, למרבה האירוניה, בארץ. רוב אלה שהיגרו ללונדון עדיין שומרים על הווי חיים מסורתי.

קהילת יהודי עדן מילאה, לדורותיה, תפקיד חשוב בקליטתם של פליטי יהודי תימן ובעלייתם ארצה. היא היתה לסעד, למחסה ולמגן לאחיה התימנים, שבאו לעדן בחוסר כל וגזירות שונות, ובכלל זה גירוש חזרה לתימן, ריחפו מעל ראשיהם. יהודי עדן, מעיד הרב שלום גמליאל, "עשו רבות לאחינו העניים שהגיעו לעדן. הם קידמו אותם בלחם ובמים. אלמלא רחמנותם, לא היו זוכים להיכנס ארצה לבנותה ולהיבנות בה. התקיים ביהודי עדן מקרא שכתוב: "וישלחנו ה' לפניכם לשום לכם

שארית בארץ ולהחיות לכם לפליטה גדולה" (בראשית מ"ה, 7)".[1] על התפקיד החשוב, שמילאה עדן וקהילתה היהודית, כמעין שער לציון עבור יהודי תימן, כתב הרב מנזלי:[2]

> ועוד שמענו שאומרים, שבזמן הגאולה יפתח פתח מן ג'בל נוקם, שהוא בצנעא ויוצאים כולם יהודי תימן ממנו ויבואו ישר לארץ־ישראל; אבל לא כך היה, אלא גאולתם היתה מעדן ונתקיים הפסוק "וה' אלקים יתקע והלך בסערות תימן". הקב"ה כולם הביאם לעדן וכולם תימנים ועדנים נגאלו לארצם רק מעדן. הרי מצינו שזכתה עדן בזכות ישראל. ועתה אוי ואבוי לה, פרחה קדושת ישראל ממנה.

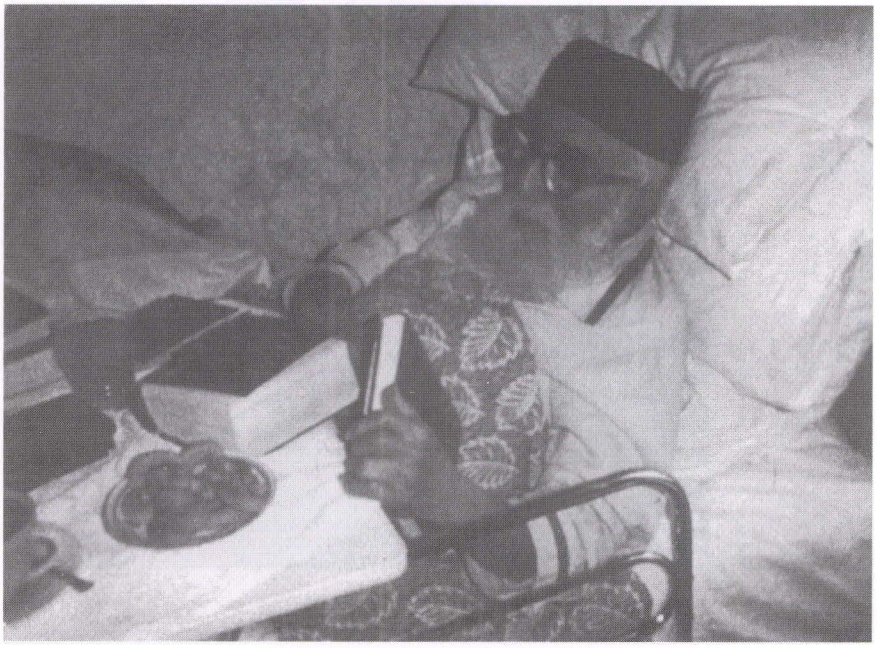
1. פעמי העליה מתימן, עמ' 123.
2. ספר עילוי הנשמות, עמ' קנג־קנד. ראה גם דוד סיטון, הקהילות הספרדיות בימינו, עם' 133.

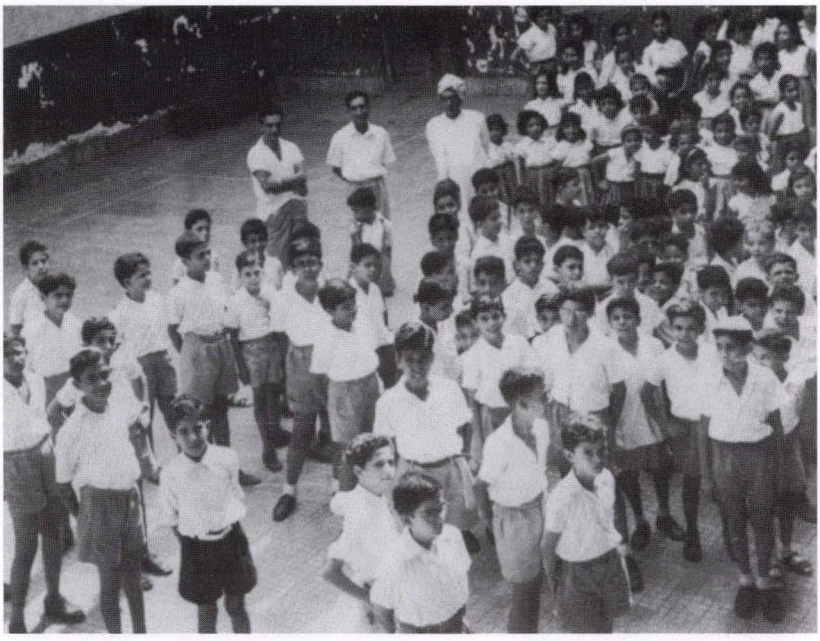
יוסף מהלא ז"ל

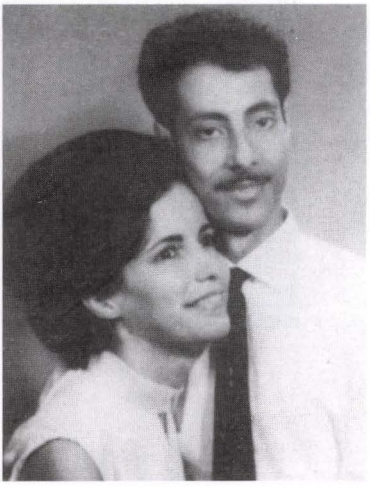
הישיש יהודה נתנאל (אחד ממרואייני)

שילה מורים ז״ל (אחר ממרואייני)

תלמידים בבית-הספר ע״ש סלים (מעורב)

רינה ויגאל אהרוני

משומר אהרוני ז״ל
אביו של המחבר

הרופא מרגיז אוזניא, מדגיל זכר מרכז הוועד (מפקדת, הוועד עדן מרכזית)

יונה ויוסף שלמה מנצור

בית-הכנסת "קול יהודה" בתל-אביב (מיסודו של הנשיא יהודה מיסה)

חיילים מהנוער העדני בנח"ל (אלומות)

נוער עדני בארץ בשנות החמישים

נספח מס. 8

Telegraphic Address:-
"SETTLEMENT"-ADEN.
Code:- Bentley's.
Telephone No. 118,Crater.
Postal Address:-(Do not give name)
Chairman, Aden Settlement,
ADEN.

H.D. No. 1866 of 1934.

Executive Committee of the
ADEN SETTLEMENT.

5th J U N E 1934

From

THE CHAIRMAN,
ADEN SETTLEMENT,
A D E N.

To

Selim M. Menahim Mesea, Esquire,
Street No.2 Section A. Crater.

SUBJECT:-

Dear Sir,

The number of Jewish immigrants from ~~the~~ the interior has increased to such an extent of late, that ~~the~~ public health point of view it is ~~now~~ deemed necessary to put a stop to such immigration for some time.

I shall be obliged if you would kindly furnish me with the exact figures of immigrants in Aden at present -- including adults and children.

Yours faithfully,

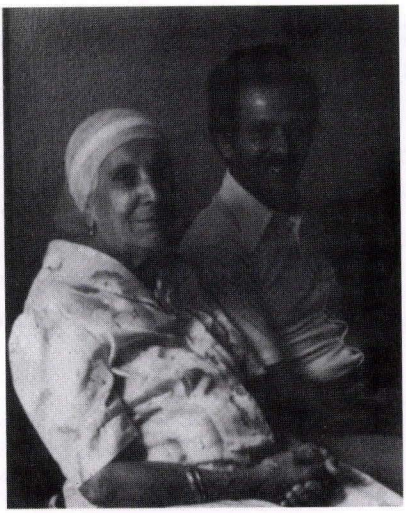
sd/- J. V. Alexander, M.Inst.C.E.,
Chairman, Aden Settlement

מר יהודה ישועה, נשיא יהודי עדן בלונדון

נוער עדני בלונדון

מחבר הספר ואימו ז"ל

ביבליוגרפיה

אביר, מרדכי, "קהילות חצי־האי הערבי בימי התמורה שמסוף המאה הי"ח ועד אמצעה של המאה הי"ט", ספונות י (תשכ"ו), עמ' תרל"ה—תרמ"ג.

_____, "הסחר הבין־לאומי והיהודים בתימן במאות 15־19", פעמים, מס. 5 (תש"ם), עמ' 5־28.

אגרון, גרשון, אסיר הנאמנות, ירושלים, תשכ"ד.

אהרוני, ראובן, "שליחותו של חיים צדוק לעדן", אפיקים צה־צו (ספטמבר 1990), עמ' 49־52.

אהרוני־מנזלי רחל, עדן, יומן זכרונות (לא פורסם).

אטינגר, שמואל (עורך), תולדות היהודים בארצות האיסלאם (ג' כרכים), ירושלים, תשמ"א־תשמ"ה (פרקים מאת: מיכאל אביטבול, שלום בר־אשר, יעקב ברנאי, ויוסף טובי).

אייזנשטיין, יהודה דוד, אוצר מסעות, תל־אביב, תשכ"ט (1949).

אלדבי, מאיר, ספר שבילי אמונה, ווארשא, תרמ"ז

אלהמדאני, בדר אל־דין מחמד אלן האתם אל־יאמי, כתאב אל־סמט אל־ג'אלי אל־ת'מן פי אכבר אל־מלוך מן אל־ג'וז באל־ימן, בעריכת ג. ר. סמית, *The Ayyūbids and Early Rasūlids in the Yemen*, לונדון, 1974.

אל־הייתמי, אבן־חג'ר, אל־פתאוה אל־כברה, קהיר, 1938.

אלמאליח, אברהם, "מסע יום טוב צמח לתימן" (תרגום דו"חו של צמח *Une Mission de l'Alliance au Yémen*, שבות תימן, בעריכת י. ישעיהו וא. צדוק, תל־אביב (תש"ה), עמ' 259־317.

אמדור, מיכל, "אורחות חייהם של יהודי עדן", ידע עם, מס. 51־52, כרך כב (תשמ"ד), עמ' 117־130.

_____, "הארגון הקהילתי היהודי בעדן בין השנים 1900־1967", אפיקים, עד (1981), עמ' 20־21.

———, "החינוך היהודי בעדן בין השנים 1900־1967", אפיקים, גליון עה (תשמ"א), עמ' 3 ו־5.

אסף, שמחה, "ממצרים ועדן להודו", ציון, כרך ד, עמ' 232־261.

———, "על הקשרים של יהודי תימן עם המרכזים בבבל ובא"י", הכינוס העולמי למדעי היהדות, תשי"ב, עמ' 390־395.

———, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ו.

בלאו, י., דקדוק הערבית־היהודית של ימי הביניים, ירושלים, תשכ"ב.

בנעט, ד. צ., "מכתב מתימן משנת 1202", תרביץ, כרך כ (תש"י), עמ' 205־214.

בן־צבי, יצחק, נדחי ישראל, ירושלים, תשכ"ט.

———, ספוני טמוני חול (ציוני קברים מפרס ומעדן), תרביץ, כרך כב (תשי"א), עמ' 196־201.

גויטיין, שלמה דב, "התימנים", בעריכת מנחם בן־ששון, ירושלים, תשמ"ג.

———, "תימנים בירושלים ובמצרים בתקופתם של הרמב"ם ושל בנו ר' אברהם", הראל, בעריכת י. רצהבי וי. שבטיאל, תל־אביב (תשכ"ב), עמ' 133־148. נדפס מחדש בסיפרו של הנ"ל, התימנים, עמ' 120־134.

———, "תמיכתם של יהודי תימן בישיבות בבל וא"י ובישיבת הרמב"ם", תרביץ, כרך לא (תשכ"ב), עמ' 357־370. נדפס מחדש בסיפרו של הנ"ל, התימנים, עמ' 19־32.

———, "נגידי ארץ תימן", בואי תימן, בעריכת י. רצהבי, תל־אביב (תשכ"ז), עמ' 15־25. נדפס מחדש בסיפרו של הנ"ל, התימנים, עמ' 75־83.

גמליאל, שלום סעדיה, "היהודים והמלך בתימן", ירושלים, תשמ"ו.

———, "פעמי העליה מתימן", ירושלים, תשמ"ח.

גמליאלי, נסים בנימין, תימן ומחנה 'גאולה', תל־אביב, תשכ"ו.

———, אהבת תימן: שירת הנשים, ירושלים, תשל"ט.

גרידי, שמעון, "חינוך הילדים בתימן", מתימן לציון, תל־אביב (תרצ"ח), עמ' 156־165.

———, "שדים ורוחות באמונת יהודי תימן", שבות תימן, תל־אביב (תש"ה), עמ' 155־165.

דרויאן ניצה, באין מרבד קסמים: עולי תימן בארץ־ישראל תרמ"ב־תרע"ד ירושלים, תשמ"ב.

העדני, מהלל, בין עדן ותימן, חלק א, תל־אביב, תשמ"ח (יצא לראשונה בשנת תש"ז).

———, בין עדן ותימן, חלק ב', בעריכת יוסף טובי, תל־אביב, תש"ן.

_____, "דמויות נשים בעדן", בואי תימן: מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן, בעריכת יהודה רצהבי, תל־אביב (תשכ"ז), עמ' 169־176.

_____, "אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו", בתוך סעדיה חוזה, ספר תולדות הרשב"ז, חלק ב, ירושלים (תשמ"ב), עמ' קיג־קטז. נדפס גם בספרו של מהלל העדני, חלק ב' (ראה לעיל), עמ' 345־349.

אלואסעי, עבד אלואסע אבן יחיא, תאריך אלימן, קהיר, 1928.

חוזה, סעדיה, ספר תולדות הרשב"ז, חלק ב, ירושלים, תשמ"ב.

טובי, יוסף, "ידיעות על יהדי תימן מתוך ספרי שאלות ותשובות", שבט ועם, סדרה שניה ב (ז), ירושלים (תשל"ג), עמ' 272־291.

_____, על התלמוד בתימן, תל־אביב, תשל"ג.

_____, "שלוחי ועד עדת הספרדים לתימן ולעדן: תרמ"ב־תרס"ט", קורות ומעשים, ירושלים (תשל"ו), עמ' 19־44.

_____, יהודי תימן במאה הי"ט: תולדות ומקורות, תל־אביב, תשל"ט.

_____, תולדות יהודי תימן: מכתביהם, ירושלים, תש"ם.

_____, "סמכותו הארצית של בית־הדין בצנעא בעיני השלטונות המוסלמיים", מקדם ומים ב, אלול תשמ"ו (ספטמבר 1986), עמ' 55־70.

טובי יוסף וישראל ישעיהו: יהדות תימן: פרקי מחקר ועיון, הוצ' יד בן־צבי, ירושלים, תשל"ו.

יבנאלי, ש., מסע לתימן, תל־אביב, תשי"ב.

יהושע, יעקב, שכונות בירושלים הישנה, ראובן מס, ירושלים.

יערי, אברהם, הדפוס העברי בארצות המזרח, תל־אביב, 1936.

_____, אגרות ארץ ישראל, הוצאת גזית, תל־אביב, תש"ג.

_____, "שכר כחיל", שבות תימן, תל־אביב, תש"ה, עמ' 124־148.

ישועה, שמואל בן יוסף, נחלת יוסף, ירושלים, תרס"ז (1907).

ישעיהו ישראל ויוסף טובי, יהדות תימן: פרקי מחקר ועיון, הוצ' יד בן־צבי, ירושלים, תשל"ו.

ישעיהו, ישראל, "שליחות גרשון אגרון (אגרונסקי) ואברהם טביב לעדן בשנת תר"ץ", יהדות תימן, בעריכת ישראל ישעיהו ויוסף טובי, ירושלים (תשל"ו), עמ' קצ"ה־רמ"ח.

לוין, בנימין מנשה, "אגרות גאון מבבל לארץ ימן וימאמה", גנזי קדם, כרך ג (תרפ"ה), עמ' 14־23.

ליברמן, שאול, "הלכות תימן", יהדות תימן, בעריכת י. ישעיהו וי. טובי, ירושלים (תשל"ו), עמ' שמט־שנה.

מורג, שלמה, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים, תשכ"ג.

_____, "מסורות הלשון של יהודי תימן", יהדות תימן, ירושלים (תשל"ו), עמ' שנ"ז-שס"ו.

_____, "דרכי החריזה של משוררי תימן ושאלת ייחוסו של מדרש הגדול לר' דוד אלעדני", תרביץ, כרך לד (תשכ"ה), עמ' 258-262.

מנזלי, יעקב, ספר עלוי הנשמות, ירושלים, תשי"ח.

נחום, יהודה הלוי, "מצפונות יהודי תימן", בעריכת שמעון גרידי, תל-אביב, תשכ"ב.

_____, חשיפת גנוזים מתימן, בעריכת שמעון גרידי, חולון, תשל"א.

_____, מיצירות ספרותיות בתימן, חולון, תשמ"א.

_____, צהר לחשיפת גנזי תימן, בעריכת יוסף טובי, תל-אביב, תשמ"ו.

נחשון יחיאל, "ההנהגה היהודית בתימן", יהדות תימן, בעריכת י. ישעיהו וי. טובי, עמ' עג-צד.

ניני, יהודה: תימן וציון: הרקע המדיני, החברתי והרוחני לעליות הראשונות מתימן 1800-1914, ירושלים, תשמ"ב.

סיטון, דוד, הקהלות הספרדיות בימינו, ירושלים, תשמ"ב.

ספיר, יעקב, אבן ספיר, ספר שני, מגנצא, 1874.

עדני, דוד, מדרשׁ הגדול, מהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ז-תשל"ו.

ערוסי, אברהם, "קורא הדורות", בתוך י"ל נחום, מיצירות ספרותיות בתימן, (עיין לעיל), עמ' קיח-קנט.

פריימן, אברהם חיים, תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, ירושלים, תרצ"ח.

פריימן, אברהם חיים ויוסף יואל ריבלין, תשובות ר' יהושע הנגיד, קובץ על יד, ס"ח ג' (יג) (תרצ"ט), עמ' עז-קיג. מהדורה מיוחדת יצאה בשנת תשל"א בהוצ' מקור, ירושלים.

צדוק, חיים, באהלי תימן, תל-אביב, 1980.

_____, "משא תימן: 1946-1951", תל-אביב, תשמ"ה.

צרור: אגרות, תעודות ומראות על השואה בעדן ולאחריה, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים, תל-אביב, תש"ח.

קאפח, יוסף: הליכות תימן, ירושלים, תשכ"א.

_____, "קורות ישראל בתימן לר' חיים חבשוש", "ספונות", ב' (תשי"ח), עמ' רמו-רפו.

קליגר, י., "מחנה הפליטים התימנים בעדן: ארגונו והנהלתו", ירושלים, 1945 (תש"ה).

קליין־פרנקה, אביבה, "היהודים בעדן במאה הי"ט", פעמים י' (תשמ"ב), עמ' 37־60.

רינמאן, שלמה, מסעות שלמה, וויען, תרמ"ד.

רצהבי, יהודה, "ר' שלם שבזי ושירתו", ספונות, כרך ט (תשכ"ה), עמ' 133־166.

_____, "על מחברו של 'מדרש הגדול'", תרביץ, כרך לד (תשכ"ה), עמ' 263־271.

בואי תימן: מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן, תל־אביב, תשכ"ז.

_____, "פיוט על חורבן בית־הכנסת בעדן", במערכה, תשל"ב (מס. 133), עמ' 15.

_____, "לקט כרוניקות על תולדות יהודי תימן", שבט ועם, סדרה שניה ה (י), ירושלים, (תשמ"ה), עמ' 142־168.

_____, במעגלות תימן: מבחר מחקרים בתרבות יהודי תימן", תל־אביב, תשמ"ח.

_____, תשובות ר' יהושע הנגיד (אלמסאיל), ירושלים, תשמ"ט.

שטינזלץ, ע., "דרכי החריזה במדרש הגדול", תרביץ, כרך לד (תשכ"ה), עמ' 94—97.

שטרויס אלי, "מסע להודו: מכתב מעדן למצרים בשנת 1153 לספה"נ, ציון, ד (1930), עמ' 217־231.

שלוש, יוסף, פרשת חיי: 1870־1930, תל־אביב, תרצ"א.

ביבליוגרפיה לועזית

Abāza, Faruq ᶜUthman, *ᶜAdan wa'l-Siyāsa al-Briṭaniya fi'l-Baḥr Al-'Aḥmar:* 1839-1918, Cairo, 1976.

Agronsky, Gershon, *Notes on Visit to Aden on behalf of the Immigration Department of the Jewish Agency for Palestine* (March 29 - April 12, 1930). Published only in Hebrew trans. (see Heb. Bibliography).

Ahroni, Reuben, *Yemenite Jewry: Origins, Culture and Literature,* Bloomington, 1986.

____"A Petition (Baqqasha) Addressed to Rabbi Shalom Shabazi: A Yemenite Jewish Saint, *Hebrew Annual Review,* Vol. 9 (1985), pp. 5-30.

Albright, E.P., and R.L.Bowen, *Archaeological Discoveries in South Arabia,* Baltimore, 1958.

Annual Reports on the Social and Economic Progress of the People of Aden (Colonial Annual Report), 1937; 1938; 1946; 1947; 1948; 1949-50; 1951-2; 1953-4; 1955-6;

Area Handbook for the Peripheral States of the Arabian Peninsula, Stanford Research Institute, 1971.

Badger, G.P., *The Travels of Ludovico di Varthema,* London, 1863.

Bent, Theodore and Mrs. T. Bent, *Southern Arabia,* London, 1900.

Bentwitch, Norman, "The Jewish Community of Aden," The Jewish Monthly, Vol. 2, (April 1948), pp.7-11.

Bentwich, Norman, "Aden After the Riots," *Commentary,* Vol. 5 (1948), pp.449-451.

Ben-zvi Itzhak, *The Exiled and the Redeemed,* trans. by Isaac A. Abbady, Jerusalem, 1976.

Birnbaum, Solomon A., "A New Eighth-Century Hebrew Epitaph from Aden," *Journal of Semitic Studies,* Vol. 6, 1961. pp.95-96.

Blau, Joshua, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic: A Study of the Origins of Middle Arabic, Oxford University Press,* 1965.

Brauer, Eric, *Ethnologie der Jemenitischen Juden,* Heidelberg, 1934.

Brinton, J.Y., *Aden and the Federation of South Arabia,* American Society of International Law, 1964.

Broadhurst R.J.C. (trans.), *The Travels of Ibn Jubayr,* London, 1952.

Burkhardt, John Lewis, *Travels in Arabia,* London, 1829 (2 vols.).

Bury, Wyman, *Arabia Infelix of the Turks in Yemen,* London 1915.

___*The Land of Uz,* London, 1911.

Chajes, H.P., "Jüdische und Jüdisch-Indische Grabinschriften aus Aden," *Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien,* Band 147 (1903), pp.1-19.

Cohen, Hayyim J., *The Jews of the Middle East 1860-1972,* New york and Toronto, 1973 (John Wiley and Sons).

Daum, Werner, *Jemen: Das Südliche Tor Arabiens,* Tübingen, 1980.

Diamond, A. S., "The Aden Disturbances," *The Jewish Monthly,* Vol.2, (January, 1949), pp. 582-586.

Doe, Brian, *Southern Arabia,* London, 1971.

Doe, Brian and James Kirkman, "The First Days of British Aden: The Diary of John Studdy Leigh," *Arabian Studies,* Vol. 2 (1975), pp. 179-199.

Foster, William, *The Journal of John Jourdain,* Hakluyt Series, Volume 16, London, 1905.

Foster, W. (ed.), *The Red Sea and the Adjacent Countries at the Close of the Seventeenth Century,* Londom, 1949.
Foster, William, *England's Quest for Eastern Trade,* London, 1933.
Friedlaender, Israel, "The Jews of Arabia and the Gaonate," *Jewish Quarterly Review* (n.s), Vol. 1 (1910-11), pp. 249-252.
Gavin, R. J., *Aden Under British Rule: 1839-1967,* New York, 1975.
Gibb, H. A. R, trans. and Selected, *Ibn Battuta: Travels in Asia and Africa,* New York, 1929.
Goitein, S. D., "From Aden to India," *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* Vol. 23 (1980), pp. 43-66.
___The Age of the Hebrew Tombstones from Aden," *Journal of Semitic Studies,* vol. 7 (1962), pp. 81-4.
___"The Title and the Office of the Nagid: A Reexamination," *JQR,* vol. 53 (1962-3), pp. 93-119.
___*Letters of Medieval Jewish Traders,* Princeton, 1974.
___*A Meditteranean Society,* 4 vols., Berkeley-Los Angeles, 1967.
___"Letters and Documents on the India Trade in Medieval Times," *Islamic Culture,* Vol. 37 (1963), pp. 188-205.
Graham, Gerald, S., *Great Britain in the India Ocean: A Study of Maritime Enterprise* 1810-1850 (Oxford, the Clarendon Press, 1967).
Haines, Captain Stafford B., "Memoirs on the South and East Coast of Arabia," *JRGS,* Vol. XI, 1845.
Heyd, W., *Histoire Du Commerce Du Levant au Moyen Age,* 2 vols., Leipzig, 1885-1886 (second ed.), Amsterdam, 1959.
Hickinbotham, Sir Tom, *Aden,* London, 1958.
Holden, D., *Farewell to Arabia,* London, 1966.
Hoskins, Halford L., *British Routes to India,* New York, London, Toronto, 1928.
Hourani, George F., *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times,* Princeton, N.J., 1951.
Hunter, F. M., *An Account of the British Settlement of Aden in Arabia, London, 1968.*
Ilbert, Sir Courtenay, *Legislative Methods and Forms,* Oxford, 1901.
Ingram, Bruce S., ed., *The Journal of Francis Rogers,* in *Three Sea Journals of Stuart Times,* London, 1936.
Ingrams, Doreen, *A Survey of Social and Economic Conditions in the Aden Protectorate,* Asmara, 1949.
Ingrams, Doreen, *A Time in Arabia,* London, 1970.
Ingrams, Harold, *Arabia and the Isles,* London, 1942.

_____*The Yemen: Imams, Rulers and Revolutions,* London, 1963.
Jacob, Harold F., *Kings of Arabia,* London, 1923.
Jaffe, Jean, "Portrait of Aden Jewry," *Congress Weekly,* Vol. 18 (1951), pp. 6-8.
Janner, Elsie, *Barnett Janner: A Personal Portrait,* London, 1984.
Kay, H. C., *Yemen, its Early Medieval Gulf,* Oxford, 1968.
King, G., *Imperial Outpost Aden,* Oxford, 1964.
Kirkman, James and Brian Doe, "The First Days of British Aden: The Diary of John Studdy Leigh," *Arabian Studies,* Vol. 2 (1975), pp.179-199.
Kligler, I. J., *The Yemenite Refugee Camp in Aden: Its Organization and Management,* Jerusalem, 1944.
Kour, Z. H., *The History of Aden: 1839-72,* London, 1981.
Laroque, Jean de, *A Voyage to Arabia the Happy,* London, 1726.
Latourette, Kenneth Scott, *A History of the Expansion of Christianity,* Vol. 1, New York and London, 1937.
Lindsay, W. S., *A History of Merchant Shipping,* (4 vols.), London, 1876.
Little, Tom, *South Arabia: Arena of Conflict,* New York, Washington and London, 1968.
Loeb, Lawrence D., "Jewish Life in Habban: A Tentative Reconstruction," *Studies in Jewish Folklore,* Edited by Frank Talmage, Association for Jewish Studies, Cambridge, Massachusetts, 1980.
Löfgren, Oscar, *Arabische Texte zur Kenntnis der Stadt Aden im Mittelalter (Abū Maḫramas Aden Gescichte),* Uppsala, 1936-50.
Lowe, C. R., *A History of the Indian Navy,* London, 1877.
Lunt, J., *The Barren Rocks of Aden,* London, 1966.
Macro, E., *Yemen and the Western World, Since 1571,* New York and Washington, 1968.
Macro, Eric, *Bibliography of the Arabian Peninsula, University,* Miami, 1958.
Malcolmson, J. P., "An Account of Aden," *Journal of the Royal Asiatic Society,* Volume 8 (1846),
Maltzan, H. von, *Reise nach Suedarabien,* 1874.
Mann, Jacob, *The Jews in Egypt and in Palestine Under the Fatimid Caliphs,* Vol. 2, New York, 1970 (first published, 1920).
Marston, Thomas. E., *Britain's Imperial Role in The Red Sea Area: 1800-1878,* Hamden, Conn., 1961.
Messa, Bentob, "The Riots at Aden," *The Jewish Chronicle,* July 1, 1932, p. 24.

Meulen, D. van der, *Aden to the Hadhramaut: A Journey in South Arabia,* London, 1947.

Morison, S.E., *Western Arabia And the Red Sea,* London, 1946.

Niebuhr, C., *Travels through Arabia and Other Countries in the East,* Eng. trans. by Robert Heron, 2 vols., Edinburgh, 1792.

Norris, H. T., and F. W. Penhey, *An Archaeological and Historical Survey of the Aden Tanks,* Aden, 1955.

Paget, Julian, *Last Post: Aden 1964-1967,* London, 1969.

Philby, H. St. J., *Sheba's Daughters,* London, 1939.

Phillips, Wendell, *Qataban and Sheba,* New york, 1955.

Playfair, Robert L., *A History of Arabia Felix or Yemen,* Amsterdam, 1970.

____*A Memoir of the Ancient Reservoirs Lately Discovered and Now in the Course of Restoration at Aden,* Aden, 1857.

Proceedings of the Legislative Council: Official Report Aden 1947-67).

Reilly, Sir Bernard, *Aden and the Yemen, London 1959. (Colonial Office).*

Report of the Commission of Inquiry into Disturbance in Aden, December 1947, Colonial Office No. 233 (1948).

Rihani, Ameen, *Around the Coasts of Arabia,* Boston and New York, 1930.

de la Rocque, Jean, *A Voyage to Arabia the Happy,* London, 1726.

Salt, Henry, *A Voyage to Abyssinia,* London, 1967 (first edition, 1814).

Sanger, Richard. H., *The Arabian Peninsula,* Ithaca, New York, 1954.

Schechtman, Joseph B., "Aden: A community that Was," *On Wings of Eagles,* New York and London.

Semah, Yomtov, *Une Mission de l'Alliance au Yémen, Bulletin de l'Alliance,* pp. 48-140.

Serjeant, R. B., *The Portuguese off the South Arabian Coast: Ḥadrami Chronicles,* Beirut, 1974. (First published in 1963).

____and Ronald Lewcock (Editors), *San ʿa': An Arabian Islamic City,* London, 1983.

Smith, G. R. (ed.), "The Ayyūbids and Rasūlids - The Transfer of Power in the 7th/13th Century Yemen," *Islamic Culture,* vol. 43 (1969), pp. 175-188.

Stace, E.V., *An English-Arabic Vocabulary of Aden for the Use of Students of the Colloquial,* London, 1893.

Subar, Eli, "Medieval Jewish Tombstones from Aden," *Jewish Quarterly Review,* Vol. 49 (1958-9), pp. 301-309.

Stookey, Robert W., *Yemen: The Politics of the Yemen Arab Republic,* 1978.

Symes, Sir Stewart, *Tour of Duty,* London, 1946.

Trevaskis, Sir Kennedy, *Shades of Amber: A South Arabian Episode,* London, 1968.

Valentia, Viscount George, *Voyages and Travels to India, Ceylon, the Red Sea, Abyssinia and Egypt in the Years 1802-1806,* London, 1809 (3 vols.)

Van der Meulen, D., *Aden to the Hadhramawt* London, 1947.

Vincent, William, *Commerce and Navigation of the Ancients in the Indian Ocean* (trans. of *Periplus Maris Erythraei*), London, Cadell and Davies, 1807 (2 vols.).

Ward, Seth, "Taqī al-Dīn al-Subkī on Construction, Continuance, and Repair of Churches and Synagogues in Islamic Law," *Studies in Islamic and Judaic Traditions II,* ed. by William M. Brinner and Stephen D. Ricks, Atlanta, Georgia (1989), pp. 169-188.

Waterfield, Gordon, *Sultans of Aden,* London, 1968.

Wellsted, J. R., *Travels in Arabia* (2 vols.), London, 1838.

Yaish, Joseph J., "Another Versionoof the Riots, "*The Jewish Chronicle,* (July 1, 1932), pp. 24-25.

____"The Battle for the Deporties," *The Jewish Advocate,* (Dec. 1932), p. 611.

____"Jewry and the Aden Centenary," *The Jewish Tribune,* vol. 9 (January, 1939), pp. 6-7.

מפתח השמות והעניינים

אבו־יצחק, ד"ר ר' אלקנה
אבו מכ'רמה 25 35 36
אביזמר שמעון (ר' שער)
ביר, מרדכי 37 50
אבלות (ר', מנהגים)
אבן אל־מוג'אור 17
אברהם, דוד 383
אברהם, הרב יחיא 244 273 337 415־416
אגודת אחים (AJA) 51 137 185 187 188 195 196 197 210 212 224 316 374 380־381 408־409
אגודת ישראל 94
אגרונסקי (אגרון), גרשון 93 106־109 152־153 157
אדן אובזרבר (Aden Observer) 324
אדן קולוני גזית (Aden Colony Gazette) 324
אהרון, סלים 197
אהרוני בן־ציון 63 101 102 103 109 110 122 130 151 154 155 156 157 158 160 162־163 166 167 170 172־173 174 175 243־244 246־247
אהרוני, סולומון 76 292
אהרוני, ראובן 270 421
אהרוני־מנזלי, רחל 4 274־275 323 336־337 397־398 429
איגוד יהודי לענייני חוץ 122 130 133 137 138
איובים (שלטון) 28־30 32 37
איזנשטיין, יהודה 23, 24, 35
אילברט (Ilbert), סר קורטנאי 411־412
אינגרם (Ingram), ברוס 37
איסמעיל, אל־מאלך אל־מועיז 28־29
אכדאם 11
אל־הייתמי, אבן־חג'ר 35, 36
אל־המדאני 32
אלחריזי, יהודה 31
אל־טברי, 17
אלמאליח, אברהם 195
אלמנות 410
אלנהאונדי, כלף 25 35
אלקנה (אבו יצחק), ד"ר דניאל 291 293 336 338־340
אמדור, מיכל 397
אסמארה (יהדות) 176־177 340
אסף, שמחה 22
א.פ.ל (Aden Protectorate Levies) 312־313 318־319 320 321־322 333
אפרתיה 212־213 220
ארגון אמהות בעדן 342
ארגון העובד 342
ארגון צעירים עברים 159
אריאב, ח. 105 106
ארמנדו (ר' נסים)
ארלוזורוב, חיים 122 204 205
אשרי חיים 271
בבל 22 27
בדג'ר, (Badger) ג. 36
בדיחי, יאודא שלמה 198־200
בהרל, ד. 243־246 247־248
בוהראס (Bohras) 12
בוכגארד, כ. (K. Bochgaard) 342־346
בומביי כרוניכל 133 134 134 184
בונדאר (משפחה) 24
בונדאר, אברהם בן 20
בייגל, ד"ר. ג. 265 273
בית־ההקדש 78 109 121 151
בכר, יהושע 164־166 168 169־170 171 172 250 252 254־255 256

בלאו, יהושע 22
בן־גוריון, דוד 257
בן־דוד, יוסף 171־172 252 254 268
בנטויטש (Bentwich) נורמאן 316 373
בנימין מטודלה 23־24
בנין, סלים 319 320 324 330־331 338 339 349 368 370־371 381
בני ישראל 50 407
בני עקיבא 375
בנין, שועה 164
בן מצ'מון, דאוד 35
בן סאלם, יעקב 27
בן סעדיה, זכריה 33
בנעט, ד"צ 31
בן־צבי, יצחק 19 257־258
בן־ציון, אריאל 92 99
בקמן, נחמיה 226־227
ברית עברית עולמית 266
בראש, מ. 188
ברגר, מנחם 336 338 339 340
ברודצקי, זליג 130 159
ברכות הענק של עדן (Tanks) 9
ברלס חיים 104 105 334־335
בז־דין 55־56 61־62 71
בתי־דפוס בעדן 230
בתי־כנסת:
אל־איסכול 76
מגן אברהם (הגדול) 69־70 72־73
מגן דוד 76
ע"ש חנוך 59 76
ע"ש מארי משומר נסים 63
ע"ש סלים (סוכת שלום) 76 92
ע"ש פרחי הקדוש 76 121 124 126 151
ע"ש שמואל נסים 76
הישיבה 73 76
בתי־ספר:
ע"ש המלך ג'ורג החמישי (לבנים) 198־205 210
גינת שלום 215
ע"ש סלים (סוכת שלום לבנות) 223־224 268 312 372־374 380
ע"ש מרים בת חכם יהודה 224 367
בית־הספר לפליטים 267 270 272
הגאונים (תקופת) 22־23
ג'אנר, סר ברנט 331 348 371 373 375 381
גבארתים 11 12
ג'ואיש טריביון 112 171 174
ג'ואיש כרוניכל (שבועון) 52 53 60 77
123 129 130 132 133 137 380 381
401 349 371־372
גולי סישל 175
גיבין (Gavin), ר. 43
גויטיין, ש. ד. 3 19 20 22 23 24 25
26 27 28 29 30 31 32 79
ג'וינט 256 259 260 262 296 336
338 340 351 355־356
גופל (Geopel) 319
ג'ורג' החמישי (מלך בריטניה) 76 77
גזירת שמד (1198) 28־29
גיאת (משפחה), ראה גם הלוי, משה חנוך 197
גילברט, רובין 371 374
גירושין, ר' מנהגים
גירושי־פליטים מעדן 135־136 290־293
גלוסקא, זכריה 162
גמליאל, שלום 415
גמליאלי, נסים 262 265 271 431
גנון (גרטנהאוז), זאב 134 204־205
גניזה (אוצרות) 22־43
גסטר (Gaster), מ. 132 133
ג'עפר, א. 294־296
ג'פה (Jaffe) ג'ין 368
ג'קוב הרולד 68
גרידי, שמעון 4 246־247 404
גרינבוים, י. 164 165־166
דו (Doe) בריאן 43
דואר היום 69 70 86 92 95 101
דובקין, א. 250
דוניאש, נ. 401
דילבורגו 93 101
דימאנד (Diamond), א. 342 347
האיינס (Haines), קפיטן ס. 8 42 43 45 46 48 50 68 69 184
הודו, בומביי 10, 23 24 28 29 40 42

46 48 50 202
הודים (בניאנים) 10 38 43 133 187 383 392
הווי ויחסים חברתיים 396-398
הוסקינס (Hoskins), הלפורד 42
היד (Heyd) ו. 24
הוורד, אברהם 208 227
הוורד, מסטר טוב 210
הוורד, מסטר יוסף 150 202 206 208 210 227
הוורד, רחמים 356
הוורד שמעון 372
החלוץ הצעיר, ר' ציונות
היקינבות'אם, סר טום 126-129 131 132 150 160 348 368 371 372 373 375
הכהן, ר' יצחק 61-63
הכהן, יהודה 25
הכהן, מצליח 26 27 28
הכהן נתן, 27
הלבנון (ביטאון) 52-53
הלוי, הרב מנחם 93-95
הלוי, משה חנוך 56 59-60
הלוי, הרב שמואל 202-203
הנגיד, ר' יהושע 33 68
הנטר (Hunter), פ. 9 185
העדני, ר' דוד בן עמרם 32
העדני, מהלל (מהלא שלום) 9 18 39 39 40 43 44 46 47 48 49 59 60 69 70 71 77 81 82 83 86 94 95 97 99-100 203 204-218 219-399-400 410 418 426 433
הפדרציה הציונית של דרום אפריקה 255
הקונגרס היהודי האמריקאי 135 138
התאחדות התימנים (מרכז) 101-102 105 168-169 177 246 251-252 253 257-258 292 293
ואסעי, עבד אלואסע 28
ויטליס, הרי 331 336
וינברג, חנה 212-220
וולסטד (Wellsted), ג. 40 41
וורד, (Ward) ס. 36
וורויק-גריפין, ד. 373
ועד החרום של הקהילה 333 367 373
ועד התימנים בעדן 153 155 159 337 380
ועד שלוחי הקהילות בלונדון 121 122 348 349 368 370 371 372 381
ורת'מה (Varthema) ל. 36
חאשד (מחנה), ר' מחנות
חברת אחים עברים 153 155
חבשוש, חיים 68 78 254 256 257 262
חבשוש סליימן 78
חגים מועדים
ראש השנה 398-399
סוכות 399-400
פורים 401-402
פסח 403
שבועות 403
שמחת תורה 59
חג'יף (תקריית) 330
חודידה 135
חוות ההכשרה (רעיון) 111 166 167 169 170 248-252 260 287
חוזה, סעדיה 79
חיותמן, אהבה 220-223 266
חינוך (לאחר הפרעות) 372-375
חלפון בן מצ'מון 26 27 31
חנוך, מוסה שלום 154
חנוך, ר' משה, ר' הלוי
טביב, א. 106-112 151 153 154 157 246 250 253
טובי, יוסף 4 52 55 60 76 106
טוביה, עובדיה 224 265-291-311-313 322 326-327 331 334-336 337 338 341 351 366
טרבסקיס (Trevaskis), סר ק. 10
טרטקובר, א. 334
טרסטד, הרי (Harry Trusted) 316-323 325
יבנאלי, שמואל 62 63 80 107 197-198
יג'ו, אברהם בן פרחיה 25
יהודה, חכם 223
יהודה, מנחם יהודה 347-348
יהודה, מרים בת חכם 223-226 226

409 268
יעיש, בכור־יוסף 97 98 112 123 136
159 171 291 374 401
יערי, אברהם 60
יפת (חסן) בן בנדאר 25
ירושה, ר' נשים
ישועה, מנחם 227
ישועה, שמואל בן יוסף (נחלת יוסף)
83 39 61 70 71 188־195 212 411
398־399 403 406 424 433
ישעיהו, ישראל 78 106 153 250 260
292 337־338 341־342
כהן יוסף 271
כהן עזרא 271
כהן שמואל 153
כור (Kour), ז. 8 37 38 42 46
כחייל, שוכר 60
כי"ח בפאריס 195 197
כתובה 421
להר־רוק (Laroque), ג'. 40
לוי אברהם 155־156
לוין, בנימין מנשה 22
לופגרן, א. 17 25 35
לחג' 10 38 39 42 45 46 55 135 163
ליברמן, שאול 32
ליי (Leigh), ג'ון 43
לישכת המסחר של עדן 313־314
ליתל (Lettle) תום 379
לפידות, מרדכי 353 356
מאיר שפייה (מוסד) 255
מאירסון, גולדה 293
מאן, יעקב 21 27 31
מדרש הגדול 32־33
מוח'ה 37 49־50 67
מועדונים בעדן:
ארגון צעירים עברים 224
התאחדות צעירים עברים 96־97
112 130 171
התקווה 265 286 342
היהודי 208 265 342
מורג, שלמה 22 33 54
מוריס, שילה 68 149
מועצת המחוקקים של עדן 370־371
382
מחנות פליטים:
שיך־עות'מאן (הצעה) 258־259
איוש 259־260
מצעביין 260־261 262
גאולה (חאשד) 271 286 291 292
321 327 336 337 338 350־356
מחצ'ר 428־432
מידלטון, (Middleton) ה. 37
מינדל, נ. 294 296־297
מיסה (משפחת הנשיאות):
מנחם 60 67־70
בנין 61 70־91 151 197 399 401
406 412 433
יהודה 78 85 86 198
סלים 76 29־113 122 127 128 129
136 152 153 223 154 157 158
159־160 212 220
מיוש בנין 85
בנטוב 96 97 112 122 130 167
171־172 244 249־252 287 253
260 288־289
ממשלת עדן והפליטים 159 160 161
162
מנהגים:
אבלות 71 397 405־408
אירושין ונישואין 417־433
גירושין 413
ירושה 411־412
צומות מיוחדים 39 56
תפילה 56 60 64־65 71 403־404
שונות 56 72
מנזלי, הרב יעקב 62 63 73 82 193־
195 401 406 407
מנחם שועה 176־177
צבות עתיקות 18־21
מצ'מון בן דוד 28 29 31
מצ'מון בן חלפון 20 31
מצ'מון בן יפת 20 25 26 30
מצ'מוני, יוסף (חאפדי) 62 79
מצרים 22 23 24 25 26 27 28 29 30
37
מקוב־פרידמן, צפורה 259 261־262
מקהלת החלוץ 283
מקוואות 76

מרגלים (יהודים מעדן) 45-46
מרכז הסתדרות העובדים התימנים 161-162
מרסטון (Marston), ת'ומאס 48
מרקס, א. 375
משאט, רחל 265
משלחת רפואית לעדן (פרופ' קליגר) 259
משרד העלייה של הסוכנות בעדן 63 110
נגידים 25
נוריס, ה. 9
נחום, י. ל. 33 55 72 410
נחלת יוסף, ר' ישועה
נחשון, יחיאל 55
ניני, יהודה 50
נישואין, ר' מנהגים
נסים, ארמנדו 242-249 253-254 256 261 273 274 287 288 292 320 333-334
נסים, שמואל 61 258-259
נסים, הרב משומר 63 101 106 246 252 287
נעמני, מיכאל 93
נשים (מעמד) 408-413
נתנאל, יהודה 68 148
סאלם, הרב יעקב 244 415
סובאר (Subar), אלי 27 31
סטוקי (Stookey), רוברט 28
סימס (Symes), סר סטוארט 100 107
סלונים, אתל 325-326 341
סלט, הנרי 9
סמית, המפרי, 258-259
סמואל 48
סנטור, ד"ר וורנר 158 166-167
ספיר, יעקב 7 8 18 44 45 48 49 50 60 61 67-68 69 70 400 407-408
סרג'נט (Serjeant), ר. ב. 10 11 35 36
עדן: גיאוגרפיה, אקלים וכד' 6-10
עובדיה מברטנורא 24 35
עות'ומאנים 32, 36 37 49 54
עיידרוס, 43 53
עירית עדן 372
"על כנפי נשרים" (מבצע עלייה) 353 354 366 417
ערוסי, אברהם 60 63 64-65 72-73 78 397 410 413 433
פאלק, אלפרד 185 186 187 195 212 408
פדרציה של דרום ערב 375 379 382
פולאק, אדולף 97 98
פוסטר, ויליאם 37
פורטוגזים 37
פורס (Parsis) 12
פיינברג, ד"ר אולגה 337 339 341
פישטיין 93
פילוסטורגיוס 17
פיצויים (תביעות) 134 342-350
פליטים מתימן 78 106-3 11 152 155-156 158-163 165-166 167 169 172 253
פלייפר (Playfair) רוברט 46
פצל (עלייה ראשונה של ילד לתורה) 397 404-405
פקיסטנים 10
פראזר, י. (Hugh Frazer) 381-382
פריידלנדר, ישראל 22
פריימן, אברהם חיים 31 33 68
פרנקל, ג. 210 224
פרעות נגד היהודים:
1872: 52-53
1932: 53 121-148
1947: 311-392
1958: 380-381
פתאת אל-ג'זירה 316 352 368
צ'גס (Chajes), ה. 19 20
צדוק, חיים 255 270
צומאלים 6 11 51 133 137 187
צופים וצופות עברים 150 227 265 266
צות אלימן 330 331
ציונות בעדן:
ראשיתה 92
קרנות 92-101 200-218 202-203
משרד עלייה (ייסודו) 101-105
החלוץ הצעיר 227 264-287 338

339 342 366
לחץ השלטונות לניתוק 333
ציר לקונגרס הציוני 287־289
צמח, יום טוב 72 194 194־196
צנעא (בית־דין) 54־56 60
צ׳מפיון, סר רג׳ינאלד 261 323־324 333
צעדה 27 353־355 (אגרת שמידט אל־)
צפון אפריקה 24, 25
קאפח, יוסף 68 399 404 406 407 417
קארה, ר׳ סלימאן 60
קדמוניות 16־21
קובוביצקי, ליאון 349
קונגרס ויקלי (Congress Weekly) 326 333
קונסטנטינוס השני 17
קוק, הרב יצחק הכהן 62 63 223
קירקברייד, א. 291
קירקמאן (Kirkman), ג׳ימס 43
קליגלר, ד״ר י. 259 260 261
קליין־פרנקה, אביבה 37 39
קסלמן, רוברט 100־100
קסלר, דוד 132־133
קפלן, אליעזר 243
קרבלהו (Carvalho), ר. 380־381
רוג׳רס (Rogers), פ. 37 40
ריחאני, אמין 84 107
ריילי (Reilly), סר ברנרד (מושל עדן) 124 176 246 371 379
רינמאן, שלמה 56 60
רמב״ם 24, 27, 29, 30, 32, 33, 68 76
רמב״ם, אברהם בן 29 31 56 68
רסולים (שלטון) 32 37
רצאבי, בנימין 265 334 336 341 350־351 366
רצהבי, יהודה 3 33 36 62 68 70 72 76 78 398־399 402 403 404 405 421
שבזי, ר׳ שלם 56 421
שור, יצחק 280־281 283 286
שטחי החסות (Aden Protectorate), 68 (ר, גם ״פדרציה״)
שטינזלץ, ע. 33
שטרוים, אלי 24 26
שיבת פליטים לתימן 256 293־296
שיך עות׳מאן (פרעות) 311 321־322
שלוש, יוסף 77
שמידט, שלמה 353־356
שמידל, מיכאל 55
שער (אביזמר), שמעון 265 287־331 332 334 336 337 341 366
שפירא, מ. 244
שפרינצק 104 105 106 111־112
שרעבי, הרב יוסף 79
שרתוק (שרת), משה 121 159 204־205 335
תיאופילוס אינדוס, 17
תנועת ״החלוץ הצעיר״, ר׳ ״ציונות״
תעלת סואץ 47
תרביץ (בטאון) 19

"Even unto them will I give in my house

and within my walls

a monument and a memorial"

A thousand copies of this third edition
were published in 2007 due to the kind donation
of Mr. Simon Haim Shalom in memory of his parents
and to mark 40 years of their passing.

The Rabbi Haim Shalom of blessed memory
One of the guiding spirits of the Jewish community in Aden,
was the Cantor at the Shmuel Nissim synagogue.

His wife – Miriam [Awad] Haim Shalom of blessed memory
of the awad family Who was his partner
and was exceptionally modest and morality
and kept the Jewish law and community ways of life.

And in the memory of
His brother Gabriel Haim Shalom, of blessed memory
Who vastly contributed to the community
with his generosity and charity.

A thousand copies of the second edition of this book were published
in 2006 due to the kind donation of Mrs. Arnona
widow of Gabriel Haim Shalom of blessed memory
their children Eyal, Ilan and Ronen and
his generous brother Mr. Simon Haim Shalom
who contributed most graciously to the Aden community
with his generosity and kindheartedness
was distributed free of charge to the community .
For the perpetuation of the glorious of the Aden Jewish community.

about a notable deterioration in the position of this Jewish community. In December 1947, a deadly assault was inflicted upon the Jewish community and on the Yemenite Jewish refugees. In four days of anti-Jewish riots, more than 160 Jews were either killed or wounded, and a substantial number of houses and stores were looted and burned. Thus, the social and economic infrastructure of the Jewish community was considerably undermined, and the confidence of Jews in the British flag was severely shaken. As a result, most of the Jews of Aden took advantage of the well-known airlift operation, "On Eagle's Wings", which had flown them to Israel, particularly during the early 1950s. Deeply affected by the strong tides of radical Arab nationalism which then swept the Middle East, inspired by Egypt and its president Jamal Abdu'l Nasser, life became intolerable for the British authorities and, in particular, for the few hundred Jews who remained in Aden. The colony was wracked by violence against the British and by internal unrest and disorder. In light of these factors and the declared intention of the British to evacuate Aden, the remaining Jews fled the colony, not leaving even a vestigial remnant.

With their emigration mainly to Israel and to the United Kingdom, a dramatic chapter in the history of a once thriving Jewish diaspora, which at its peak in 1947 numbered more than 6500 souls (excluding some 2,500 Yemenite Jewish refugees), was closed off. Aden itself was evacuated by the British on November 29, 1967, 129 years after its conquest.

European influence and education. Thus, this community, acculturated to the new norms, gradually developed a culture and customs of its own, tinged with both *Sepharadi* and European influences. Exposed to a heterogenous, multilingual environment, it created a distinct Judeo-Arabic dialect consisting mainly of a fusion of languages reflecting the multitude of tongues spoken by the inhabitants of Aden, particularly incorporating words and phrases from the vernacular Arabic, Hebrew, English, Hindustani, Guzerati, Persian, Turkish, Greek, Somali, and others. These and other factors gave the Jewish community of Aden a cultural, social, socioeconomic, and linguistic mold, quite distinct from that of other Jewish communities in Yemen and the Protectorate.

The British authorities encouraged education for both boys and girls. Schools for Jewish boys, and later on for girls, were gradually opened; teachers were brought to Aden from England and from Eretz Israel. In the early twenties, a troop of Jewish boys and a smaller one of girls were active within the framework of the Aden Scouts. The old attire of both boys and girls gave way to modern European dress. Under the influence of the Hebrew teachers from Eretz Israel, parents gave pure Biblical and Hebrew names to their children. Some, however, preferred *Sepharadi* or anglicized names, particularly for their daughters. In conjunction with these widening horizons, the Jews of Aden no longer regarded themselves an integral part of Yemenite Jewry, which itself did not constitute a uniform community. Within the markedly divergent groups of the Jews of Yemen, the Jewish community of Aden stood out as markedly distinct in many respects. Except for occasional intermarriage with European or Sepharadi Jews, marriages were essentially endogamous, almost to the strict exclusion of Yemenite Jewish immigrants who came to Aden utterly destitute living literally in the entrances to the Jewish houses and on the alleys and sidewalks of the Aden Jewish quarter. Some of these found work as laborers and servants for the Jews of Aden; others were supported by alms while waiting for the "certificates", documentation which opened for them the gates of Eretz Israel, which were until 1948 under the restrictive control of the British Mandate.

It should be stressed that, notwithstanding the exigencies of minority existence - at times precarious, involving minor harassment, petty humiliation, taunts, and insults - the Jews of Aden were able to live in security, to preserve their status and dignity, and even to enter a new age of efflorescence. However, the United Nations Assembly decision (November 30, 1947) to establish a Jewish State in Palestine brought

In January 1839, Aden became a Crown Colony and few years later, its adjacent wide area, gradually became a British Protectorate. This small colony was comprised of a small peninsula of only seventy-five square miles. The British declared Aden a free port, and the new commercial and economic opportunities provided by their rule attracted many merchants and immigrants. Some of those who streamed to it in a continuous flow from Yemen, Africa, India, Europe, and the diverse lands of the British Empire, came to trade, while others came seeking work. Its geographic location on the sea lanes joining Europe, Africa, Asia, and Australia, and its status as the main commercial distribution center for the entire Arabian peninsula, made it a growing city. The increasing prosperity of the city, particularly after the opening of the Suez Canal, stimulated the flow of new immigrants, rendering Aden a bustling city, with the complex mosaic of ethnic groups which was so characteristic of it. The city experienced great development, which eventually restored it to its former glory, perhaps even beyond that. This, together with the peace and security that the British rule bestowed upon the newly acquired colony, made it an attractive haven for immigrants fleeing the turbulence of Yemen. Among these were Jewish immigrants, who came at times in trickles, and at times in a mass exodus, seeking refuge from their harsh and miserable existence in Yemen and the Protectorate areas. Many came from Mocha, once an important port city on the western coast of the Arabian peninsula, mainly known for the fine Yemenite coffee which bears its name. Those Jewish immigrants from Yemen and the British Protectorate areas, who came to Aden during the early years of its occupation by the British, managed to integrate into the existing Jewish community of Aden, along with Jewish immigrants from India, Egypt, Iraq, Turkey, Europe, and elsewhere.

By the beginning of the twentieth century the Jewish population of Aden, which was gradually augmented by ever-flowing waves of Jewish immigrants, developed into the most prosperous Jewish community in south Arabia. The British government immediately accorded equal rights to all the inhabitants of Aden, including the Jews. This development was highly significant: for the first time since the rise of Muhammad a Jewish community in the Arabian Peninsula could live freely without the stigma of the inferior *dhimmi* status and its manifold social restrictions and humiliation to which the Jewish communities of sectarian Zaydi Yemen were subjected.

Another significant development resulting from the British occupation is the exposure of Aden and its Jewish community to

authorities, and their sociopolitical and economic development. It seems safe to conclude that, with regard to the history of the Jews of Aden and southern Arabia from the rise of Islam until the beginning of the seventeenth century, we know mainly of only two major events that befell the Jews of Yemen in the twelfth century. The first event is related in Maimonides' Epistle to Yemen, which so far is the most (and perhaps the only) significant source relating to the Jews of Yemen that has emanated from the Early and High Middle Ages; the other is provided by two Genizah documents relating to the Jews of Aden.

From these two Genizah documents, published by S. D. Goitein, we learn that the Ayyubid ruler of Yemen, al-Malik al-Muʿizz Ismaʿil (reigned 1197-1202) tried to impose forced conversion upon the Jews of Aden. This monarch, who is depicted in Arab historical sources as an eccentric and megalomaniacal ruler, threatened to execute all Jews who would not yield to his decree. From a letter written in August 1198, we learn that "On Friday, the third, the bell (of the market-crier) was rung: 'Community of Jews, all of you, anyone who will be late in appearing in the audience hall after noon, will be killed.'" The letter goes on to say that as a result of this decree "all apostatized. Some of the very religious, who defected from Islam, were beheaded." From another letter, written by Madmun bin David, the head of the Jewish community of Aden, we learn, however, that with the death (more precisely, the murder) of this ruler of Yemen, relief was brought to the Jews of Aden, and they were allowed to return to their faith. This letter alludes to the intercession of Maimonides and other prominent Jews in Egypt on behalf of the Jews of Aden.

It should be stressed that although a thriving Jewish community existed in Aden during the *Genizah* period, this community gradually diminished in size in conjunction with the rapid decline of Aden as an international emporium. This decline, particularly from the sixteenth century onward, eventually brought about the utter eclipse of Aden's role as a center of commerce. As a result, the once flourishing and large Jewish community gradually shrank in numbers and significance and Aden was eventually reduced to the status of a fishing village. In 1839, Captain Haines, its conqueror, referred to it as a "little village ... reduced to the most exigent condition of poverty and neglect." The population of Aden, reported Haines, numbered 600: 300 Arabs, 250 Jews, and 50 Banyans. Most of the Arabs gained their livelihood by fishing and supplying the pilgrim boats with water and firewood. Some Jews earned their living by catching fish with nets along the beach, and also by serving as the porters, bricklayers and artisans of Aden and Lahj.

legal, and theological issues as early as two generations before Maimonides. Furthermore, communications between the various Jewish communities were not confined to mere correspondence but extended far beyond that to direct and personal contact. Jewish traders from Spain, Egypt, Sicily, and other ports of call would, in the course of their long journey to and from India, spend some time in Aden. Evidently, within this context of the movement of Jews from one country to the other, some Jews chose to emigrate to Aden and Yemen, prompted by mercantile or personal considerations. This emigration was undoubtedly intensified in times when fanatical outbursts of anti-Jewish feelings in Muslim countries brought about rigorous and intolerable religious persecution. Judging from the status of the Jews of Aden, it is reasonable to assume that conditions in southern Arabia in medieval times were on the whole relatively favorable for the Jews, giving rise to the immigration of Jews to that country.

The extant material pertaining to the Jews of Aden, including the relevant documents from the *Genizah* published to date, testify to the strong and multifaceted relations that had existed between the Jewish communities in Aden and southern Arabia and other Jewish communities, particularly those of the Mediterranean region, during the Early and High Middle Ages. The knowledge that we cull from these documents, though scattered, haphazard, and disjointed, is nevertheless most valuable. The accounts are significant, not only because of their historical nature, but also because they are our main source of information regarding the Jews of Aden during medieval times. Without these flashes of light, our knowledge of this Jewish community during this period would have been infinitesimal.

It should nevertheless be stressed that this information, though ample, is very narrow in its scope. Its main focus is on the Jewish community in Aden, and it speaks very little to the relations of other Yemenite Jewish communities with their co-religionists abroad. This fact is quite understandable in view of the privileged status that medieval Aden entertained as a prominent center for trade and commerce. Moreover, the available information is limited mainly to the diverse relations that the Jews of Aden and, to a lesser extent those of Yemen, had with other Jewish communities and furnishes very little knowledge regarding their internal affairs. Thus, except for the few glimpses provided by Ibn Fayyumi's Bustan al-ᶜUqūl, and Maimonides' Epistle to Yemen, we are left knowing almost nothing of the inner structure of the Jewish communities in Aden and Yemen, their relations with the Muslim

The study of old Jewish epitaphs discovered in Aden, initially believed to be highly promising in providing some solid indication as to the antiquity of Jewish settlement in Aden, did not yield much to enhance our knowledge in this respect. Jacob Saphir, who in 1866 examined ten of these tombstone inscriptions (dated in accordance with the *minyan hashshetarot,* "Era of Contracts" i.e., Seleucid Era), observed that the earliest one was dated "twenty of the Era of Contracts." This, among other features led him to believe that Jews must have already been in Aden in the time of Simeon the Righteous, in whose time the "Era of Contracts" began. However, subsequent examination of the inscriptions indicates that the thousands are omitted in the dates provided, and thus the oldest of them are from the 12th century C.E., a period known to us from the *Genizah* documents.

With the discovery of the unique and invaluable collection of the Cairo Genizah documents, researched by Prof. S. D. Goitein and others, our knowledge of the parallel communications between the Jews of Aden and Yemen and other Jewish communities has been significantly enhanced. Letters and fragments of letters, dating from the tenth through the thirteenth centuries, furnish us with a glimpse of the multifaceted relations that existed between the Jews of Aden and other Jewish communities far beyond the borders of southern Arabia. For as early as the tenth century, Aden served as an emporium of extensive trade between the countries bordering the Mediterranean and Persia, Africa, and the Far East (especially India). The status of Aden as a port of call, particularly on the far-eastern trade route, was greatly enhanced by the supremacy that the Red Sea route had gained over that of the Persian Gulf. The reference to Aden as "the eye of al-Yemen," underscores its role as a conduit through which Yemen maintained relations, commercial and cultural, with the outside world. Aden, in turn, by virtue of its position as a prominent center of wide-ranging mercantile activities which lasted until the sixteenth century, served as an important vehicle by which external influences were brought to bear upon the Jews of Yemen. This unique position of Aden immensely influenced the spiritual and cultural development of the Jews of Aden, and through them of the Jews of Yemen. Thus Aden was highly conducive to a mutual social and cultural influence.

The information that the Cairo Genizah furnishes us regarding the commercial and cultural role of Aden is of a variegated nature. From some *Genizah* documents we learn that the Jews of Aden and heads of *yeshivot* (Jewish academies) in Egypt corresponded regarding religious,

state *bit Adini,* a district south of Haran which, according to Assyrian inscriptions, was conquered by Shalmaneser III in 856 B.C.E. and made an Assyrian province.

In the absence of credible records pertaining to the antiquity of Aden, a plethora of extravagant legends is spun around the origins of this south Arabian port (see, for example, Ibn al-Mujawir's *Tarikh al-Mustabsir*). This is also true of the origins of the Jews of Aden. The information culled from ancient authors regarding this aspect is very scanty and in some respects conjectural. However, any attempt to trace the antiquity of Jewish settlement in Arabia must begin with the Hebrew Scriptures, which are replete with accounts of diversified contacts between Israel and its southern neighbor, the Arabian peninsula. These ties were manifold and encompassed the broad spectrum of social and commercial, peaceful and belligerent interrelations which were then customary among tribal neighbors. At times, incursions into southern Arabia may have been prompted by a search for refuge in times of adversity and national catastrophes.

Indeed, traditions current among the Jews of Aden lay claim, in a manner similar to other Jewish communities in Yemen, to a history of thousands of years, going back to Biblical times. However, the picture emerging from the scanty evidence available would seem to indicate that the establishment of Jewish settlements in southern Arabia was not the result of a single incursion in a specific period, but rather of successive waves of immigrations. The incessant infiltration of Israelites into the Arabian peninsula reached its climax in the catastrophe of 587 B.C.E., the destruction of the First Temple, followed by a continuous augmentation of the already existing settlements.

As far as I could ascertain, the earliest reference to Jews in Southern Arabia, and possibly in Aden, comes to us from Philostorgius, the fourth century ecclesiastical historian. Philostorgius relates that in 356 C.E. the Byzantine emperor Constantine II (337-361) sent a Christian mission to southern Arabia headed by Theophilus Indus. The purpose of this mission, he notes, was to spread the Christian faith among the people of southern Arabia and subsequently to bring them under the influence of the Byzantine empire. Among the accomplishments of this mission, he reports, was the erection of three churches in southern Arabia, one of them in Aden. According to Philostorgius, Theophilus complained that the considerable number of Jews whom he had found in southern Arabia proved to be a stumbling block to his missionary endeavor. It should be noted that Aden is an integral part of southern Arabia, and the reference may have included its Jews.

Synopsis:

The peninsula of Aden is situated on the southern coast of Arabia, some one hundred miles east of the straits of Bab al-Mandab, at the entrance of the Red Sea. It has two large bays, one on the eastern and one on the western side. Aden town proper, known as Crater, is situated on the eastern side of the peninsula, built in the crater of an extinct volcano, three miles in circumference, surrounded on three sides by lofty and precipitous hills sloping toward the sea. The highest peak is that of Jabal Shamsan (1775 feet). Aden is connected with the mainland by an isthmus. Until the end of the British rule (1967), the only entrance into the town from the interior or harbor was known as the Main Pass, which cut through a narrow gap between cliffs of rocks. The Main Pass separated Crater from the major townships of Maʿalla and Steamer Point (Tawahi). Both Maʿalla and Tawahi are built on the northern and western slopes of Jabal Shamsan.

Since the days of antiquity, Aden, a magnificent natural fortress, served as a very important station on the highway of world traffic and navigation, as well as the southern terminus for all caravan routes through Arabia. Its harbor, well-guarded by the towering Sirah Island, provides good anchorage and is one of the very few in the coast of southern Arabia. Its glorious past is still evident in legend, heaps of stones, fortifications, irrigation works, and the celebrated tanks. Aden must have played a role during the period of the ancient kingdoms which flourished in the southern regions of the Arabian peninsula - Sabaeans, Mineans, Hadramautians, Qatabanians and the Himyarites - and it must have had a sizeable population that probably included Jews.

However, the early antecedents of the Jews of Aden are shrouded in obscurity. This mystery is, to a large extent, a function of the obscurity which characterizes the early history of Aden itself. It has been suggested that Ezek. 27:23 provides the earliest recorded reference to Aden. In that biblical verse Ezekiel lists Eden among the commercial posts (Haran, Canneh, the merchants of Sheba, Assyria, and Chilmad) which were associated with the multifarious world-wide trade connections of Tyre, supplying this Phoenician city with various wares, such as "choice fabrics, embroidered cloaks of blue, and many-colored carpets...." This view, however, has long been dismissed as totally unfounded. Biblical scholars are of the opinion that Eden of Ezek 27:23, also known as Beth-eden in Amos 1:5 (see also 2 kgs. 19:12; Isa. 37:12), is probably the Aramaean

Records (England); the Jewish Theological Seminary, and the Hebrew Union College (United States).

It would be difficult to give adequate expression of my indebtedness to my wife for the boundless love and understanding which she has lavished upon me through the years. She was the indispensable ingredient for the completion of this task.

Many thanks are also due to the following institutions, foundations and individuals who made it possible for me to take a whole year of professional absence from my regular teaching duties, so that I may dedicate my time to the research and writing of this book:

College of Humanities, The Ohio State University
Melton Center for Jewish Studies
The Lucius N. Littauer Foundation
The Jesselson Foundation
The Frank Nutis Foundation
The Asher, Asher and Asher Foundation
Mr. Jack Wallick

to present a full history of this community. The availability or paucity of source and documentary material as well as considerations of space dictated the treatment of themes and events. Some are presented in great detail, while others are glossed over in brief. A complete survey is not yet possible. There are still rich collections of documentary material in public archives and private holdings yet to be mined. What is attempted here is little more than an outline. If no more, perhaps this limited endeavor will serve as a catalyst for further efforts to deal with the wider and deeper issues of this topic.

All works cited in the book can be found in the Bibliography, with the exception of a few sources that are mentioned only once and are described in full where they occur.

I wish to acknowledge the abundant and varied assistance which I received from various personalities. Their names are too numerous to mention individually. My thanks to them is profound. I am particularly grateful to the late Prof. S. D. Goitein, who encouraged me to undertake the writing of this book, and to Prof. Yosef Tobi and Mr. Shimeon Greidi for their sage insights and comments on the earlier draft of some of the chapters of this book. I should note, however, that the final responsibility for the decisions on the selection, the presentation, and the analysis of the material naturally lies with the author alone. My indebtedness to scholars and writers who had previously contributed to this and related areas of investigation should be evident to all who have any acquaintance with the subject. I am also grateful to Esther Levi, my research assistant, who carried through the arduous task of proofreading with her characteristic accuracy.

I also thank the many men and women whose friendly interest and ready help, particularly in entrusting me with family documents, photos and other means, have been a constant encouragement to me.

I cannot sufficiently express my gratitude to the following archives and libraries which assisted me in locating the more recondite sources pertaining to my book: the Ben-Svi Institute, the World Zionist Archives, the Nahum Collections in Holon, the Archives of the Israeli Prime Minister and Foreign Offices (Israel); the Board of Deputies of British Jews, Anglo-Jewish Archives at the Mocatta Library, the Jewish Chronicle, the London Museum of Jewish Life, Public Record Office, India Office Library and

abundant yet largely unsifted and unpublished material which I culled from diverse archives in Israel, the United Kingdom, and the United States, as well as from several private collections. I thought it particularly useful for readers to have as direct an encounter with original sources as space would allow, since such an encounter with the texts can be worth more than many words of exposition. Hence, in the book there are more than one hundred as yet unpublished documents, which I have included either within the framework of the discussion or appended to the relevant chapters of the book. These documents are meant *inter alia* to facilitate access to a range of scholarly readings. I regret that, for lack of space, it was not possible to accommodate all of the many excellent documents now in my possession. Inevitably, it has been necessary to make hard judgments in this regard, guided by the desire to make as balanced a presentation on each issue as the available evidence and space would allow. Moreover, the presentation of all of the material in this work is intended to be balanced for both the student and the layman, in simple yet scholarly language.

My study on the Jews of Aden comprises 16 chapters, which provide:

a) a chronological theoretical description of the course of events that made up the history of the Aden Jewish community and a critical assessment of these events. This includes the investigation of the antiquity, settlement and subsequent major events in the development of the Jews of Aden.

b) study of legal texts and documentary material that reveal the sociopolitical world of this Jewish community and illustrate the diverse aspects of its condition; and

c) salient dimensions of the religious, socioeconomic, cultural and intellectual fabric of this community, the intricate contours of the reality of its life, its vitality and diversity. These afford a glimpse into the relationship between Jews and Arabs in Aden, how they both perceived and responded to one another. In its totality, this study should hopefully provide insights into the quintessential traits of the Aden Jewish community, its place as a cultural and spiritual phenomenon, particularly within Yemenite Jewry and Jewry itself.

I should stress that this book is not intended as a definitive or complete study on the Jewish community of Aden; it has no pretensions to exhaustiveness. Nor is it the intention of the author

The Jews of Aden: A Community That Was

My previous book, *Yemenite Jewry,* published in 1986 by Indiana University Press, provided a general treatment of the Jewish communities of Yemen, their origins, culture, and literature. In contradistinction to that work, this one focuses almost exclusively on one single Jewish community in southern Arabia - that of Aden. Thus, the importance of the present work lies in the fact that such a study has not been made heretofore. While, relatively speaking, much attention has been accorded to the Jewish communities of Yemen, the treatment which the Jews of Aden received was at best perfunctory. To be sure, there are few works relating to isolated episodes in the life of the Jews of Aden. However, no exhaustive critical study has been undertaken in order to trace their genesis, nor has there been any attempt to recount in a comprehensive manner their historical, cultural and religious development. This study strives to examine this Jewish community from a variety of perspectives, within the context of the dynamics of the religious, cultural and socioeconomic life of the multi-ethnic society of Aden.

In writing the chapters relating to the pre-British colonial rule of Aden, I have drawn upon a variety of sources, Jewish and Muslim. It should be noted that except for the *Genizah* period (10th-14th centuries B.C.E.), which provides a body of significant contemporary documentation, the references to the Jews of Aden which Jewish and Muslim historiography and other writings provide are quite sparse and slight, generally incidental and fragmentary, and often insubstantial. The Arab historians did not regard the affairs of the *dhimmis* as significant, and they therefore devoted little attention to them. I have taken full advantage of the disparate and scattered references to the Jews of Aden, including the works relating to the Genizah period done by S. D. Goitein and others, attempting to coordinate all the strands of information, in order to construct a reasonably coherent picture of the development and vicissitudes of this community.

Thus far, there is virtually no Jewish historiography on the period of the British colonial rule (1839-1967). This period, which constitutes the major part of my study, is based mainly on the

REUBEN AHRONI

THE JEWS OF ADEN
A COMMUNITY THAT WAS

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

SAYMON
©
PRINTED IN ISRAEL
2007

THE JEWS OF ADEN

A Community Tat Was

REUBEN AHRONI

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

SAYMON

ISRAEL, 2007

REUBEN AHRONI

THE JEWS OF ADEN

A Comunity That Was

חיים שלום ז"ל (חזן ביה"כ ע"ש שמואל ניסים) ואשתו מרים ז"ל